

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

Колотуха Олександр Васильович

УДК 911.3: 796.5 (100 + 477)

**ГЕОПРОСТОРОВА ОРГАНІЗАЦІЯ СПОРТИВНОГО ТУРИЗМУ: ТЕОРІЯ
І ПРАКТИКА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність – 11.00.02
Економічна та соціальна географія

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук

Науковий консультант –
Любіцева Ольга Олександрівна,
доктор географічних наук, професор

Одеса – 2016

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Наукові основи суспільно-географічного дослідження спортивного туризму	14
1.1. Сутність спортивного туризму	14
1.2. Суспільні функції спортивного туризму	32
1.3. Місце спортивного туризму в загальній систематизації туризму	56
1.4. Структура та типологія спортивного туризму	72
1.5. Спортивний туризм як об'єкт суспільно-географічних досліджень	102
Висновки до розділу 1	115
Розділ 2. Методологія суспільно-географічного дослідження спортивного туризму	118
2.1. Методологія суспільно-географічного дослідження спортивного туризму	118
2.1.1. Геосистемна парадигма спортивного туризму	118
2.1.2. Кластерна парадигма спортивного туризму	143
2.1.3. Геопросторова парадигма спортивного туризму	155
2.2.Просторово-ресурсний підхід як методологічна основа геопросторового дослідження спортивного туризму	162
2.3.Методика суспільно-географічного дослідження спортивного туризму	191
Висновки до розділу 2	201
Розділ 3. Макрорегіональний аналіз геопросторової організації спортивного туризму	205
3.1. Умови та фактори формування попиту на спортивний туризм у світі	205
3.2. Ретроспективний аналіз становлення системи спортивного туризму (на прикладі колишнього СРСР)	222
3.3. Структура організації спортивного туризму	234
3.4. Основні регіони спортивного туризму	243

3.5. Світові туристсько-спортивні проекти	269
3.6. Туристсько-спортивне ранжування та групування регіонів світу	281
Висновки до розділу 3	300
Розділ 4. Регіональний аналіз та оцінка функціонування системи спортивного туризму (на прикладі України)	304
4.1. Організація туристсько-спортивної діяльності в Україні	304
4.2. Ресурсний потенціал спортивного туризму в Україні	314
4.3. Туристсько-спортивні дестинації України	342
4.4. Стратегія розвитку спортивного туризму в Україні	359
Висновки до розділу 4	368
Висновки	370
Список використаних джерел	382
Додатки	418

Перелік умовних скорочень

А – показник автономності туристської групи на маршруті
 «Б» – клас суден у водному туризмі – байдарки
 ВТПТЕ – Всесоюзне товариство пролетарського туризму і екскурсій
 ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок
 Г – географічний показник району туристського походу
 ГПО – Всесоюзний фізкультурний комплекс «Готовий до праці і оборони»
 ЄТП – єдиний туристський простір
 К – коефіцієнт перепаду висот
 к.с. (КС) – категорія складності туристського маршруту
 к.тр. (КТ) – категорія трудності туристської перешкоди
 ЛП – локальні перешкоди
 МКК – маршрутно-кваліфікаційна комісія
 МТСС – Міжнародна туристсько-спортивна спілка
 МФСТ – Міжнародна федерація спортивного туризму
 «Н» – клас суден у водному туризмі – надувні (рамні плоти на надувних елементах, рафти, рятувальні плоти, дво- та багатомісні катамарани та інші)
 н/к – некатегорійний похід (перешкода)
 ПП – протяжні перешкоди
 РТТ – Російське товариство туристів
 СНД – Союз незалежних держав
 ст.с. (СС) – ступінь складності
 ТРС – територіальна рекреаційна система
 ТССР – Туристсько-спортивний союз Росії
 ТС СТ – територіальна система спортивного туризму
 ТТРС – територіальна туристсько-рекреаційна система
 УДЦТКУМ – Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді
 УСА – Українська спелеологічна асоціація
 ФСТУ – Федерація спортивного туризму України
 ЦМКК – Центральна маршрутно-кваліфікаційна комісія
 ЦРТЕ – Центральна рада по туризму та екскурсіях
 1а ... 3б – підкатегорії трудності перешкод у малих горах
 1А ... 3Б – показник категорій трудності туристсько-спортивних перешкод
 1А ... 5Б – підкатегорії складності альпіністських маршрутів
 АІТ – Міжнародний туристський альянс
 Е1 ... Е12 – маркування трас маршрутів транс'європейських стежок
 L – протяжність туристського походу
 t – тривалість туристського походу
 UAETA – Українська асоціація пригодницького та екологічного туризму
 UIAA – Міжнародна федерація альпінізму
 UIS – Міжнародний спелеологічний союз
 UNEP – програма Організації Об'єднаних Націй по навколишньому середовищу
 UNWTO – Всесвітня туристська організація
 Х-гонки – екстремальні гонки

ВСТУП

Актуальність дослідження. На початку XXI століття туризм став визначним глобальним соціально-економічним явищем. Розвиток туризму як феноменального явища сучасності нерозривно пов'язаний із розвитком його складової – спортивного туризму. Розвиток спортивного туризму передбачає дотримання принципів збалансованості, екологічності, які є домінантами сучасного туризму. Властивості території є невід'ємною складовою спортивного туризму, а пряма взаємодія туриста-суб'єкта туристського процесу з властивостями території (рельєф, погодні умови, наявність водних ресурсів, типи ландшафтів тощо) становить його сутність і обумовлює необхідність виявлення геопросторових особливостей туристсько-спортивної діяльності.

Дослідження, проведені Всесвітньою туристською організацією (UNWTO) у 2013 році визначили, що спортивний туризм стає все вагомішим сегментом світової туристської галузі, а темпи зростання туристських подорожей з активними засобами пересування перевищують середні темпи зростання туризму в цілому. Це підтверджує, що спортивний туризм був і залишається вагомою складовою глобального туристського процесу, його розвиток відповідає принципам Хартії туризму (Болгарія, 1985 р.), Глобального етичного кодексу туризму (Сантьяго, 1999 р.), засадам сталого туризму (Ріо-де-Жанейро, 1994 р.). Тобто, в глобальному вимірі існує *соціальне замовлення* на розвиток спортивного туризму, а регіональні особливості зумовлюють специфіку цього розвитку. Тому конкретно-наукове осмислення існуючих світових туристських реалій потребує наукового обґрунтування геопросторової організації спортивного туризму на основі узагальнення світових тенденцій. Визначене соціальне замовлення може бути зrealізоване засобами суспільної географії.

Аналіз наукової літератури, дисертаційних досліджень з питань туризму свідчить про недостатній рівень вивченості спортивного туризму, в т.ч. з позицій соціально-економічної географії. Загальні питання рекреаційної географії, туризмології, територіальної організації туризму, територіальні

рекреаційні системи, рекреаційне районування досліджували вітчизняні вчені – М. Багров, Л. Багрова, О. Бейдик, О. Ігнатенко, М. Крачило, С. Кузик, О. Любіцева, М. Мальська, А. Степаненко, І. Твердохлєбов, В. Шумський, І. Яковенко. Географія туризму отримала розвиток у Великобританії (Р. Бартон, П. Мейсон, Дж. Суорбрук, П. Хаггет, А. Холден), США (С. Ганн, Д. Харвей, С. Холл), Канаді (Р. Батлер, Д. Лундгрен, Т. Хінч), Німеччині (Т. Бігер), Данії (Н. Лейпер), Франції (Ф. Франжіаллі), Чехії (С. Шпрінцова, М. Хаврлант, П. Маріот), Болгарії (М. Бочваров, Б. Марінов), Польщі (Я. Варзінська, І. Єнджейчик, А. Мокляк, Є. Пероло), Росії (А. Александрова, Ю. Ведєнін, І. Зорін, О. Зирянов, Є. Котляров, Л. Мажар, М. Мироненко, В. Преображенський, М. Саранча), Білорусі (І. Пірожник, О. Тарасенко, В. Ганопольський), Казахстані (С. Єрдавлєтов), а також в інших країнах світу. Таким чином, мережа дослідницьких центрів з географії туризму набула світових масштабів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з науковою тематикою географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Екологічна і природно-техногенна безпека України в регіональному вимірі» (номер державної реєстрації 14БП050-02). Дисертаційна робота виконана також в межах Глобальної стратегії розвитку спортивного туризму, яку розробляє Міжнародна федерація спортивного туризму (МФСТ), Стратегії розвитку спортивного туризму в Україні до 2020 року, що затверджена Федерацією спортивного туризму України (ФСТУ), Перспективної комплексної соціальної програми оздоровлення та відпочинку дітей та молоді Кіровоградської області на період до 2017 року.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є конкретизація об'єкта і розширення предметної сфери географії туризму шляхом розробки теоретико-методологічних засад геопросторової організації спортивного туризму.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- уточнити сутність, предметну область спортивного туризму та його різновидів, місце спортивного туризму в загальній систематизації туризму;
- розкрити роль спортивного туризму у світовому туристському процесі через дослідження суспільних функцій спортивного туризму;
- запропонувати підходи до загальної систематизації туризму, на підставі чого розкрити структуру та типологію спортивного туризму;
- поглибити наукові основи суспільно-географічного дослідження спортивного туризму;
- дослідити методологічні підходи суспільно-географічного дослідження спортивного туризму, визначивши найбільш дієві;
- розробити методологічну основу геопросторового дослідження спортивного туризму, обґрунтувати ієрархію територіальних туристсько-спортивних утворень;
- ввести нову категорію рекреаційно-туристських ресурсів – спортивні рекреаційно-туристські ресурси, провести їх оцінку та географічну систематизацію, обґрунтувати нові поняття і терміни;
- запропонувати методику суспільно-географічного дослідження спортивного туризму;
- встановити умови та чинники формування попиту на спортивний туризм у світі;
- здійснити ретроспективний аналіз становлення системи спортивного туризму, структуру його організації з метою поглиблення аналізу сучасного стану і визначення напрямків прогнозування розвитку;
- визначити дестинації спортивного туризму, провести ранжування та групування регіонів світу за рейтинговими ознаками;
- дослідити ресурсний потенціал України для потреб спортивного туризму, визначити туристсько-спортивні дестинації;
- здійснити регіональний аналіз та оцінку функціонування структурних та територіальних компонентів організації туристсько-спортивної діяльності, накреслити стратегію розвитку спортивного туризму в Україні.

Об'єктом дослідження є спортивний туризм як суспільне явище, а **предметом** – його геопросторова організація.

Методологічною основою дослідження є фундаментальні положення теорії суспільної географії, закладені в роботах Е. Алаєва, М. Багрова, С. Іщука, К. Мезенцева, Я. Олійника, М. Пістуна, А. Степаненка, О. Топчієва, О. Шаблія, П. Хаггета, Д. Харвея; теоретико-методологічні розробки географії туризму, проведені А. Александровою, О. Бейдиком, Ю. Веденіним, С. Єрдавлетовим, О. Зиряновим, І. Зоріним, Є. Котляровим, М. Крачилом, С. Кузиком, О. Любіцевою, Л. Мажар, М. Мальською, П. Масляком, О. Мінцем, М. Мироненком, І. Пірожником, В. Преображенським, І. Твердохлебовим та ін.

Методи дослідження. На основі географічного, синергетичного, інформаційного, історичного, системного, кластерного та геопросторового підходів були застосовані наступні групи методів дослідження:

філософські: *діалектичний, індукції та дедуції* – для обґрунтування соціального замовлення на використання результатів наукових досліджень, розробки концепції дослідження, окреслення об'єктно-предметної області дослідження, з'ясування сутності основних термінів та понять;

загальнонаукові: *аналізу та синтезу* – для аналізу понятійно-термінологічного апарату дослідження, *системно-структурного аналізу* – для аналізу компонентної, функціональної та управлінської структур системи спортивного туризму, *статистико-економічний* – для визначення економічних показників розвитку спортивного туризму в світі, їх порівняння з традиційними видами світового туристського процесу, динаміки їх розвитку, *аналітико-статистичний* – для визначення соціально-екологічних показників та пріоритетів розвитку спортивного туризму в світі, *історичного аналізу* – для аналізу ретроспективи розвитку спортивного туризму;

спеціальні наукові: *порівняльно-географічний* – для співставлення однакових за складністю перешкод та туристських маршрутів у різних географічних районах з метою напрацювання єдиних підходів та методики їх оцінки, *геоінформаційні методи і технології* – бази даних, геоінформаційні

системи, електронне картографування, *картографічний* – для синтезу отриманих результатів дослідження, *польових експедиційних досліджень* – для проведення емпіричних досліджень в галузі спортивного туризму, розробки маршрутів туристсько-спортивних походів, паспортизації локальних та протяжних перешкод, *еталонний* – для оцінки ресурсного потенціалу спортивного туризму, класифікації та бальної оцінки маршрутів та окремих перешкод, розробки еталонних туристських маршрутів, *суспільно-географічного районування* – для просторового впорядкування інформації, географічної таксономізації досліджуваних явищ та їх територіальної організації в світі та в Україні.

Із наукових підходів наскрізне значення мають системний та геопросторовий підхід, використано головні ідеї структурно-функціонального, мотиваційного, геоінформаційного й картографічного підходів.

Інформаційну базу дисертаційного дослідження становили результати наукових рекреаційно-туристських досліджень в Україні та світі, нормативно-правові документи, а також результати власних досліджень автора, здійснені у 2005-2015 роках.

Наукова новизна дослідження полягає у розробленні концептуальних підходів та в обґрунтуванні теоретико-методологічних і прикладних засад суспільно-географічного дослідження геопросторової організації спортивного туризму. Наукову новизну роботи можна конкретизувати наступним чином:

автором *уперше*:

- розроблена типологія спортивного туризму на основі родовидового підходу;
- запропоновано авторський просторово-ресурсний підхід як методологічну основу геопросторового дослідження спортивного туризму, обґрунтовано ієрархію територіальних туристсько-спортивних утворень;
- введено та обґрунтовано нову категорію рекреаційно-туристських ресурсів – спортивні рекреаційно-туристські ресурси, проведено їх оцінку та

географічну систематизацію, впроваджено та обґрунтовано поняття «туристсько-спортивна дестинація», «геоторія спортивного туризму»;

- на основі дослідження основних світових регіонів спортивного туризму та аналізу світових туристських проєктів (туристських стежок, трекінгових маршрутів, сходжень на знакові вершини тощо) виконано туристсько-спортивне ранжування та групування регіонів світу за рейтинговими оцінками;
- досліджено ресурсний потенціал України для потреб спортивного туризму, на підставі чого визначені туристсько-спортивні дестинації, розроблено стратегію розвитку спортивного туризму в нашій країні;

удосконалено:

- сутність, визначення предметної області спортивного, спортивно-оздоровчого та екстремального туризму, місце спортивного туризму в загальній системі туризму;
- методичні засади суспільно-географічного дослідження спортивного туризму;
- методологічні основи геопросторового аналізу умов та чинників формування попиту на спортивний туризм;

отримали подальший розвиток:

- наукові основи суспільно-географічного дослідження спортивного туризму шляхом уточнення об'єкту, предмету та основних напрямків дослідження географії спортивного туризму;
- основні методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження спортивного туризму – геосистемний, кластерний, геопросторовий, визначені їх переваги та недоліки щодо геопросторової організації спортивного туризму;
- дослідження суспільних функцій спортивного туризму;
- дослідження ретроспективи становлення, розвитку та структури організації системи спортивного туризму;

- аналіз структурних та територіальних компонентів організації туристсько-спортивної діяльності в Україні та визначення перспектив її розвитку.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження використовуються у практичній діяльності Міжнародної федерації спортивного туризму (довідка про використання результатів дисертаційного дослідження № 27 від 14.09.15 р.), Федерації спортивного туризму України (довідка № 97 від 07.10.2015 р.), Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України (довідка № 201 від 23.09.2015 р.), Кіровоградської обласної державної адміністрації (довідка № 01-25/43/4 від 28.09.2015 р.).

Результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчальний процес Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка при вивченні курсів «Основи туризму», «Географія туризму», «Туристичне краєзнавство», «Організація краєзнавчо-туристичної діяльності», «Географія міжнародного туризму» (довідка № 1016 від 18.09.2015 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А. Макаренка при вивченні курсу «Туристсько-спортивні ресурси України», «Теорія і методика активного туризму», «Спортивний туризм», «Рекреаційний туризм» та ряду інших (довідка № 1378 від 07.09.2015 р.), Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету при вивченні курсу «Активний туризм» (довідка № 3946 від 10.09.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, в якому викладено авторську концепцію дослідження геопросторової організації спортивного туризму. Запропонований автором просторово-ресурсний підхід дозволив розширити трактування предметної сутності спортивного туризму як об'єкту суспільно-географічного дослідження, визначити предмет географії спортивного туризму, ввести та обґрунтувати нову категорію рекреаційно-туристських ресурсів – спортивні рекреаційно-туристські ресурси. Авторський підхід реалізований у запропонованій систематизації туризму на основі родовидового підходу.

Розроблена та апробована автором методика суспільно-географічного дослідження спортивного туризму дозволила визначити суспільні функції спортивного туризму, обґрунтувати соціальне замовлення на розвиток системи спортивного туризму в геопросторовому вимірі, розробити методологічні основи геопросторового аналізу умов та факторів формування попиту на спортивний туризм в світі, виконати туристсько-спортивне ранжування та групування регіонів світу. Запропонований підхід, зреалізований на прикладі України, дозволив виявити структурні та територіальні компоненти організації туристсько-спортивної діяльності в Україні, дослідити ресурсний потенціал спортивного туризму, визначити туристсько-спортивні дестинації України, розробити стратегію розвитку спортивного туризму в нашій країні. Наукові результати, викладені у дисертації, отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано ті їх положення, які є результатом особистих напрацювань автора.

Апробація результатів дисертації. У процесі дисертаційного дослідження здійснювалась апробація проміжних і остаточних його результатів шляхом оприлюднення на таких наукових форумах і конференціях: X з'їзді Українського географічного товариства «Географія в інформаційному суспільстві» (м. Київ, 2008), 1st International scientific conference «European Applied Studies: modern approaches in scientific researches» (Stuttgart, 2012), I Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Стан і перспективи сучасного туризму» (м. Суми, 22-23 листопада 2012), IV, IX, XII, XIII, XIV міжнародних науково-практичних конференціях «Шляхи вдосконалення туристсько-краєзнавчої роботи у закладах освіти» (м. Переяслав-Хмельницький, 2006, 2011, 2014, 2015, 2016), Міжнародній науковій конференції «Географічна наука і практика: виклики епохи», присвяченій 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 2013), I Міжнародному науково-практичному форумі «Індустріальний туризм: реалії та перспективи» (м. Кривий Ріг, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, інновації» (м. Київ,

2014), Міжнародній науково-практичній конференції «Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика» (м. Чернівці, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон-2014: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 2014), I Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Стан і перспективи сучасного туризму» (м. Суми, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України» (м. Кіровоград, 2015, 2016), Міжнародній науково-практичній конференції «Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика» (м. Тернопіль, 2015), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Географічна освіта і наука в Україні» (м. Київ, 2015).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 49 наукових робіт загальним обсягом 73,68 д.а. (із них особисто авторів належить 71,85 д.а.), зокрема 2 одноосібні монографії загальним обсягом 34,60 д.а., 4 навчальні і методичні посібники обсягом 20,88 д.а. (особистих – 19,85 д.а.), 16 статей у фахових наукових виданнях України обсягом 8,18 д.а. (особистих – 7,66 д.а.), 4 статті у міжнародних фахових виданнях обсягом 3,03 д.а., 23 статті, тези доповідей та матеріалів конференцій обсягом 6,99 д.а. (особистих – 6,71 д.а.).

Структура роботи. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (400 найменувань) і додатків. Дисертація викладена на 467 сторінках, з яких – 417 основний текст, 50 займають додатки. Робота містить 49 таблиць, 32 рисунки (з них 5 картосхем).

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СПОРТИВНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Сутність спортивного туризму

Туризм – одне з важливих соціально-економічних явищ сучасності, яке підпорядковується дії об’єктивних законів розвитку суспільства. Як вид людської діяльності та галузь економіки туризм в геопросторовому аспекті бурхливо розвивається, а в перспективі його значення буде без сумніву зростати. Він відображає характерну тенденцію сучасності, коли перевага віддається розвитку динамічного активного відпочинку, у процесі якого відновлення працездатності поєднується з пізнавальною та спортивною діяльністю. Найбільш динамічним та просторово осяжним виступає такий важливий вид рекреаційно-туристської діяльності як *спортивний туризм*.

За період становлення і розвитку спортивного туризму фахівці напрацювали термінологію, яку треба адаптувати до існуючої рекреаційно-туристської термінології. Звісно, що спортивний туризм як сегмент рекреаційно-туристської галузі повинен спиратися на понятійно-термінологічний апарат рекреаційно-географічного напрямку, що склався на стику суспільно-географічних та фізико-географічних наук. Крім того, рекреаційна географія й географія туризму оперують власною термінологією, яка розвивалася протягом останніх 30-40 років, відбиваючи відповідні соціальні замовлення та суспільні процеси.

Значення понятійного апарату на початковій стадії дослідження будь-якого суспільно-географічного явища чи процесу є надзвичайно важливим. Адже цим задається алгоритм дослідження, визначаються його основні дефініції. За визначенням російського географа Е. Алаєва, понятійно-термінологічна

система – це «сукупність понять та відповідних їм термінів, які взаємопов'язані спільним вихідним, базисним поняттям, що отримує свій детальний опис з використанням усієї системи» [3, с. 7]. Звісно, що в нашому дослідженні вихідним базисним поняттям є поняття «*спортивний туризм*». За рекомендацією Е. Алаєва до такого визначення слід підходити, відштовхуючись від компонентів, що складають даний сцієнтонім, – «*туризм*» і «*спортивний*».

Отже, предмет наукових туристських досліджень, як нової міждисциплінарної галузі знань, вибудовується, так чи інакше, навколо дефініції «туризм». Однак визначень туризму на даний час є чи не стільки ж, скільки і авторів, що пишуть з туристської проблематики.

Дефініційне вибудовування туристського поля в багатьох випадках визначається ракурсом відповідної науки, матричної для відповідного напрямку досліджень у сфері туризму. «Визначення поняття туризм, – свідчить польська дослідниця І. Єнджейчик, – змінювалися з плином часу залежно від етапу його історичного розвитку, а їх зміст залежав від того, в рамках якої наукової дисципліни вони формулювалися» [98, с. 11]. Для конкретних наук найбільш важливими виявилися різні компоненти таких визначень. Для географічних наук – це, в першу чергу, просторові аспекти.

Існуючі дефініції туризму можна об'єднати у дві групи. Одні з них носять вузькоспеціалізований характер, і стосуються окремих соціальних, економічних, правових та інших аспектів туризму або його видових особливостей та виступають як інструмент для вирішення конкретних завдань. Інші, концептуальні дефініції охоплюють предмет в цілому, розкривають внутрішній зміст туризму, який виражається у єдності розмаїття якостей та відносин.

Більшість визначень туризму, які використовуються в рекреаційній географії, стосуються визначення міжнародного туризму. Вони розкривають місце перебування туриста (за межами своєї країни), термін перебування (не менше 24 годин) та діяльність, яка не пов'язана із зароблянням коштів у місцях

тимчасового перебування. Серед концептуальних визначень туризму широкого розповсюдження серед фахівців отримало визначення туризму, запропоноване проф. В. Хунцікером та проф. К. Крапфом із Швейцарії, яке було прийнято Міжнародною організацією наукових експертів в галузі туризму (АІСТ). Згідно йому, *туризм* виступає «системою явищ і відносин, що виникають в результаті подорожей людей до тих пір, поки це не призводить до постійного переселення і не пов'язане з отриманням будь-якої економічної вигоди» [355, с. 65]. Це визначення швейцарських вчених вводить новий підхід – виняток. Туризмом вважається усе, що пов'язане з подорожжю, крім поїздок при зміні постійного місця проживання та поїздок, мотивованих трудовою діяльністю. Сьогодні ж відзначаємо, що, наприклад, діловий туризм спростовує ці погляди.

На сьогодні, поширеним є визначення туризму, прийняте на спільній Гаазькій конференції Всесвітньої асоціації туризму і Міжпарламентського союзу у 1989 р. Воно вводить поняття добровільності подорожі і відзначає велике значення ролі послуг. Гаазька декларація під *туризмом* розуміє «будь-яке вільне пересування осіб, не враховуючи пересувань між місцем роботи і проживання, а також весь комплекс послуг, створений для задоволення потреб людей під час нього» [55, с. 65].

З точки зору нашого дослідження варто уваги визначення туризму як виду активної рекреаційної діяльності. У матеріалах Всесвітньої конференції з туризму, проведеної UNWTO у 1981 р. в Мадриді, *туризм* визначається як один з видів активного відпочинку, що являє собою подорожі, які здійснюються з метою пізнання тих чи інших районів, нових країн і поєднуються в окремих країнах з елементами спорту. У 1993 р. статистична комісія ООН ухвалила ємніше визначення туризму: «*Туризм* – це діяльність осіб, які подорожують і перебувають у місцях, що знаходяться за межами їх звичайного середовища, протягом періоду, який не перевищує одного року поспіль, з метою відпочинку, діловими й іншими цілями» [249].

Заслуговує на увагу визначення туризму, яке дав український географ М. Крачило. На його думку, *туризм* це «вид рекреації, пов'язаний з виїздом за

межі постійного місця проживання, активний масовий відпочинок, під час якого відновлення працездатності поєднується з оздоровчими, пізнавальними, спортивними та культурно-розважальними цілями» [173, с. 6].

Дослідник геопросторової організації туризму, український географ О. Любіцева визначає *туризм* як «безперервний, динамічний, поліфункціональний з тенденцією постійного урізноманітнення функцій, етапний відповідно до змін соціально-економічного розвитку та поступу науково-технічного прогресу, полілінійний процес з чітко визначеними хронологічним та хорологічним векторами розвитку, що свідчить про його геопросторовий зміст». Сутністю геопросторового туристського процесу є системно-структурне просторово-часове узгодження нестабільного, схильного до перманентної диверсифікації попиту та комплексної, поліструктурної пропозиції, фіксоване в кожний момент часу їх співвідношенням на певній території в різних формах територіальних структур, яке відбувається за ринковими законами, формуючи ринок туристських послуг, в тому числі і специфічних туристсько-спортивних послуг [186, с. 5].

Визначення спортивного туризму, обумовлене його місцеположенням на стику спорту та туризму, можна розглядати з двох позицій – як визначення галузі спортивної діяльності та як визначення галузі туристської діяльності.

Розглянемо місце спортивного туризму в загальній структурі спортивної діяльності.

Спортивна діяльність є одним з видів активної рекреації. З точки зору рекреаційної діяльності заняття спортом можна поділити на дві групи.

Перша група – це заняття, які відбуваються у пристосованих для цього приміщеннях (спортивних залах, палацах спорту, басейнах тощо), на майданчиках (стадіонах, кортах, треках тощо), на спеціальних полігонах (автодромах, лижних трасах, трамплінах тощо). До цієї групи належать всі спортивні єдиноборства, рухливі спортивні ігри, атлетичні вправи. Як правило, основною метою змагань із цих видів спорту є перемога над суперником в особистому або в командному підсумку. Обов'язковими атрибутами цих занять

є спеціально споруджені антропогенні об'єкти, на яких ці змагання відбуваються, та специфічний інвентар – спортивні снаряди, спеціальне спорядження. Ці об'єкти, як правило, споруджуються в межах населених пунктів або поблизу них.

До *другої групи* слід віднести спортивні заняття, які відбуваються у природному середовищі і пов'язані з подоланням певних природних перешкод – стрімких скель, льодовиків, крутих підйомів і спусків, порожистих ділянок гірських річок, підземних порожнин, важкопрохідних лісів, пересіченої місцевості тощо. Змагання з таких видів спорту полягають у тому хто швидше, вправніше, технічніше подолає ту чи іншу перешкоду, складні природні явища. З точки зору психології, самовиховання особистості такі види спорту мають величезний вплив, особливо для підростаючого покоління. Переважаючими засобами фізичної рекреації у видах спорту, які належать до цієї групи рекреаційних занять (а це – альпінізм, спортивний туризм, спортивне орієнтування, скелелазіння тощо), служать фізичні вправи з відносно середньою інтенсивністю та оптимальним навантажувальним ефектом аеробного характеру, що виконуються в умовах природного середовища. Сучасності характерні «м'язова бездіяльність і безрадісність». На початку ХХІ ст. частка м'язових зусиль зменшилася у 20 разів – заняття вищевказаними видами спорту можуть дати «радісні» фізичні навантаження.

Спортивний туризм як вид спортивної діяльності полягає у подоланні певного відрізка земної поверхні, що називається маршрутом. При проходженні маршруту долаються різні специфічні природні перешкоди. Це – лісові зарості, болота, пустелі – у пішохідному туризмі, перевали та вершини – у гірському туризмі, річкові пороги – у водному туризмі, печери – у спелеологічному туризмі тощо. Спортивний туризм при цьому виступає як активний, часто екстремальний вид подорожей, сенс якого полягає у подоланні значних відстаней і різноманітних перешкод, що вимагає від туриста достатньої фізичної підготовки та володіння різними навичками – як техніки подолання перешкод так і виживання у складних природних умовах.

Спортивний туризм в Україні та в ряді постсоціалістичних країн (Росія, Білорусь, Молдова, Казахстан, Киргизстан тощо) на сьогоднішній день є видом спорту, який включено до спортивних класифікацій цих країн з відповідними званнями та спортивними розрядами – від юнацьких розрядів до звання «Майстер спорту». Феномен спортивного туризму в країнах, що утворилися на території колишнього СРСР, включаючи Україну, досить унікальний. Це – неолімпійський вид спорту, який має всі офіційні атрибути виду спорту. Таким чином, люди, що займаються спортивним туризмом у ряді пострадянських країн, мотивовані до зростання своєї спортивної майстерності, виконання розрядних вимог і отримання відповідних спортивних розрядів і звань. Спортивна майстерність, при цьому, має свою специфіку. Насамперед, це майстерність володіння різноманітною туристською технікою і тактикою, яка застосовується для успішного подолання маршрутів туристських походів та дистанцій туристських змагань.

Спортивний туризм у економічно розвинених країнах світу розвивається на аматорському рівні і виступає як вид активної, часто екстремальної, рекреації. У країнах Європи, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та ряду інших, даний різновид туризму за змістом так само має місце, але не є видом спорту. Тут не формуються туристські команди, не проводяться офіційні змагання. У даному випадку мова йде про так званий пригодницький, екстремальний туризм, подорожі «дикими» природними територіями, скаутський рух тощо.

На сучасному етапі спортивний туризм як вид спорту розвивається у двох напрямках: *маршрутний туризм* (проходження маршрутів туристсько-спортивних походів) та *змагальний туризм* (підготовка та участь в змаганнях із техніки видів спортивного туризму). В історії розвитку спортивного туризму в Україні ці два напрямки завжди були нероздільні. Але, якщо туристські походи були основною формою туристсько-спортивної діяльності і давно запроваджені у спортивну класифікацію (уперше у 1949 р.), то туристські змагання носили характер допоміжний, другорядний. Вони використовувалися для перевірки

готовності туристських груп для виходу на складні туристсько-спортивні маршрути різних видів спортивного туризму.

На сьогоднішній день туристсько-спортивні походи і змагання в Україні можуть бути організовані з таких видів туризму: пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомобільного, мотоциклетного, спелеологічного, вітрильного, а також представляти їх комбінації. Це не означає, що інші поки, що не традиційні види активного пересування на туристських маршрутах не можуть застосовуватися. А такими можуть бути подолання маршрутів на тваринах (конях, оленях, віслюках, верблюдах, собаках тощо), повітряних кулях, дельтапланах, парaplанах, під водою тощо. Просто ці види активного туризму поки що не отримали в Україні відповідної спортивно-туристської класифікації. Так у Росії на сьогоднішній день додатково класифіковані маршрути кінного та комбінованого туризму. В Білорусі ж класифіковано лише 4 види спортивного туризму – пішохідно-гірський, лижний, водний та велосипедний. З розвитком спортивного туризму та появою нових засобів пересування людини у природному середовищі можливе внесення інших видів туризму у спортивні класифікації.

Основний зміст маршрутного спортивного туризму – здійснення туристами-спортсменами походів класифікованими маршрутами різних видів туризму та категорій складності. Головна мета таких походів – подолання маршруту з набором природних перешкод різними засобами пересування, автономне життєзабезпечення учасників в різних кліматично-географічних і погодних умовах і, відповідно, зростання туристсько-спортивної майстерності.

Зміст змагального спортивного туризму (туристсько-прикладного багатоборства) – подолання відносно коротких дистанцій на місцевості, що містять встановлений набір технічних етапів (природних і штучних перешкод), які долаються із застосуванням спортсменами різноманітної туристської техніки і тактики. Домінуючою метою участі у таких змаганнях є перемога над суперниками, вдосконалення володіння технікою і тактикою туризму, зростання спортивної майстерності та спортивної кваліфікації.

Спортивний туризм має давню історію і свої традиції, є одним з популярних і масових (нарівні з легкою атлетикою, футболом та ін.) видів спорту на пострадянському просторі. За своїми специфічними особливостями і спектром багатогранного, корисного впливу на людину він не має собі рівних. Ефект пізнання навколишнього світу, значні психологічні навантаження, почуття самоствердження і першовідкривача роблять його пріоритетним і привабливим серед інших видів активного відпочинку і спорту, в першу чергу – для підростаючого покоління.

Таким чином, дамо визначення спортивного туризму як виду спорту. Отже, **спортивний туризм** – це неолімпійський вид спорту, в основі якого лежать змагання на туристських маршрутах та туристських дистанціях, прокладених у природному середовищі і включають подолання різноманітних перешкод (перевалів, вершин, порогів, каньйонів, печер тощо) з використанням спеціальних технічних прийомів і спорядження. При подоланні природних перешкод використовуються різноманітна техніка і тактика, різні способи забезпечення безпеки. Крім перешкод природного ландшафту і складнощів кліматичного характеру можуть мати місце труднощі іншого плану, наприклад, просторові характеристики (незаселеність територій) і деякі інші.

Тепер розглянемо спортивний туризм як сегмент рекреаційно-туристської діяльності. В цьому сенсі важливим моментом вбачається визначення власне спортивного туризму. Адже існує група фахівців в туризмі, яка визначає *спортивний туризм* як поїздки з метою участі у спортивних заходах та підтримки улюблених команд (на Олімпійських іграх, чемпіонатах та кубках світу, Європи, австралії тощо) [123, 192, 304]. Шпальти новин при цьому переповнюються відомостями про кількість випитого пива, бійки між вболівальниками та поліцією тощо. Цей напрямок туризму, на думку автора, можна охарактеризувати як підвид подієвого туризму, присвоївши йому назву спортивно-видовищний туризм. Натомість власне спортивним туризмом слід вважати такий, який використовує спортивні елементи і туристсько-спортивні якості для подолання туристських спортивних маршрутів. Тому ряд фахівців

називають його спортивно-оздоровчим (спортивно-рекреаційним) туризмом, на противагу спортивно-видовищному. Однак, на наше глибоке переконання, тут слід застосовувати назву саме спортивний туризм. Обґрунтуємо це визначення.

Український географ О. Бейдик визначає *спортивний туризм* як «вид рекреаційної діяльності оздоровчого характеру з особливими вимогами до природно-територіального комплексу району подорожі, із високим рівнем споживання природних цінностей. Спортивний туризм поєднує значні фізичні та психофізіологічні навантаження на організм людини, висуває підвищені вимоги до витривалості, спортивно-туристського вміння, прикладних навичок, загальної фізичної та теоретичної (в т.ч. географічної) підготовки» [32, с. 88].

Крім того, в науковій туристській літературі, наряду з терміном «спортивний туризм», широко поширені інші терміни з предметними областями, що накладаються та перетинаються, як то «спортивно-оздоровчий туризм», «спортивно-рекреаційний туризм», «самодіяльний туризм», «активний туризм», а останнім часом до них приєдналися також вельми популярні – «пригодницький туризм» та «екстремальний туризм». Спробуємо розібратися з предметними полями названих різновидів туризму.

Слід виділити два принципових підходи, що використовуються для характеристики даної сфери туристської практики:

- *спортивний підхід*, – пов'язаний з активністю, яка відповідає окремим видам спорту, з відмінними ознаками останнього: попередні спеціальні (неоздоровчі) тренування, підготовка до походів та змагань, участь в них на межі фізичних та психологічних можливостей спортсменів. В цьому контексті зазначимо, що в Україні та в ряді країн пострадянського простору спортивний туризм розуміється ще більш вузько, – як окремий вид спорту, забезпечений нормативами присудження спортивної кваліфікації, проведенням змагань тощо;
- *рекреаційний підхід*, який відповідно до термінології пов'язує активну туристську практику з відновленням і розвитком фізичних, інтелектуальних та емоційних сил людини. Цей підхід дозволяє

об'єднати під «парасолькою» спортивно-рекреаційного туризму активну туристську діяльність з різними аспектами рекреації – оздоровчими, розважальними та пізнавальними. Саме в цю категорію спортивного туризму потрапляють згадувані вище різновиди туризму – «спортивно-оздоровчий» та «спортивно-рекреаційний» туризм.

Проаналізуємо застосовувані визначення видів активної рекреаційно-туристської діяльності («спортивно-оздоровчий туризм», «спортивно-рекреаційний туризм», «самодіяльний туризм», «активний туризм», «пригодницький туризм» та «екстремальний туризм») із їх предметними областями з метою розведення цих понять та, по можливості, уникнення їх накладання та перетинання.

Спортивно-оздоровчий туризм – це специфічний вид рекреаційно-туристської діяльності, головною формою якої є оздоровчий туристський похід (подорож), або туристський табір з радіальними туристськими виходами. Цей вид діяльності спрямований на відновлення фізичних, психічних, духовних сил людини, активний відпочинок та рекреацію, удосконалення туристських знань, умінь та навичок, підготовку туристів до туристсько-спортивних заходів.

Активною формою *спортивно-рекреаційного туризму* є туристський похід вихідного дня або багатоденний оздоровчий похід. У цьому випадку сама подорож районом, який володіє рекреаційними ресурсами (ліс, чисте повітря, чисті водойми, красиві ландшафти), з використанням дозованих оздоровчих фізичних навантажень є технологією відпочинку і зміцнення здоров'я. Яскравим прикладом активних форм спортивно-рекреаційного туризму є екологічні туристські походи «дикими» чистими територіями, з максимально дбайливим ставленням до даних територій, з пізнавальними екологічними цілями тощо.

Самодіяльний туризм виділяється за такою систематизаційною ознакою як ступінь організованості (організований та неорганізований або самодіяльний). Самодіяльний туризм – це форма неорганізованого туризму, де туристські послуги та потреби забезпечуються на основі самодіяльності туристів. При

цьому, туристи самі обирають маршрути, спосіб пересування, забезпечують собі харчування, нічліг і місце відпочинку. Спортивний самодіяльний туризм можна вважати одним з вітчизняних гуманітарних досягнень XX ст. Масовий характер, високоетичні (пізнавальні, оздоровчі, виховні) ролі в суспільстві відносять цю діяльність до безумовних досягнень епохи Радянського Союзу. Спортивний туризм в СРСР, будучи в основному самодіяльним, відрізнявся масовістю саме через його самоорганізований характер. При цьому в системі спортивного туризму були знайдені оптимальні форми і механізми організації, що дозволили цій діяльності швидко і стійко розвиватися.

З точки зору рівня рухової активності учасників туристської діяльності можна з певним допущенням, виділити «активні» і «пасивні» форми туристських заходів. Активні форми туризму забезпечують дозоване за обсягом і інтенсивністю фізичне навантаження для учасників туристських заходів, що є важливим чинником їх повноцінного відпочинку та оздоровлення.

Автоматичне перенесення терміну «активний туризм», який в міжнародному туризмі означає число відвідувань будь-якої країни мешканцями інших країн [192], на спортивний туризм науково не обґрунтовано. В практиці туризму існують подорожі з активними способами пересування туристів і саме це входить до предмету нашого дослідження. Натомість, більшість фахівців з туризму розуміють під активним туризмом такий, який при подоланні туристських маршрутів використовує активні засоби пересування та подолання перешкод (пішки, на байдарках, лижах, велосипедах тощо). Тому, як варіант, у назві цього виду туризму можна застосовувати термін «туризм з активними способами пересування».

На сьогоднішній день в поняття «активний туризм» вкладається різне значення. Так російський географ С. Мишлявцева під *активним туризмом* пропонує розуміти форму подорожей за маршрутами невисоких категорій складності, переважно в слабозміненому природному середовищі, з використанням активних способів пересування. За змістом цей вид туризму, на думку автора, близький до існуючого спортивного туризму, але ґрунтується на

маршрутах некласифікованих або невисоких категорій складності і не дає учасникам можливості отримувати спортивні розряди і звання. Маршрути активного туризму мають незначну протяжність і тривалість, меншу, ніж встановлені для спортивних туристських походів [216].

Активний туризм сьогодні все частіше «насичується» пізнавальним компонентом, духом відкриття раніше невідомого, більше того, вибір способу і засобу пересування залежить саме від поставленої пізнавальної мети. Наявність привабливої пізнавальної мети «відкриття», часто формується на основі історичних та краєзнавчих матеріалів або дослідження природних явищ, призводить до того, що активний туризм часто визначається як *пригодницький*. Згідно вимог Всесвітньої торгівельної асоціації пригодницького туризму (Global Adventure Travel Trade Association), до *пригодницького туризму* можна віднести будь-яку туристську активність, якщо вона включає хоча би дві з трьох ознак: фізичну активність, культурний обмін чи взаємодія або занурення у природне середовище [345].

Екстремальний туризм, навпаки, відрізняється тим, що передбачає високі фізичні навантаження і ризики для здоров'я та життя туристів і вимагає їх високої фізичної та психологічної підготовки. Тут, на відміну від пригодницького туризму, немає місця комфорту та безпеці. Це не стільки розважальна, скільки «випробувальна» подорож – туристи зайняті, скоріше, самопізнанням і самоствердженням. На нашу ж думку, *екстремальний туризм* – це види подорожей, що значно перевищують нормативні вимоги класифікатора спортивних подорожей, а також форми діяльності з підвищеним ризиком для життя, які здійснюються під час спортивних походів або спеціалізованих змагань (туристські перегони, ралі, екстремальні гонки тощо). Екстремальний туризм пов'язаний із бажанням подорожувати малодослідженими і важкодоступними місцями (гори, пустелі, печери тощо), що може виявитися небезпечним для життя.

Таким чином, можна виділити спільні ознаки, які характеризують всі вищеназвані види туризму (крім самодіяльного), враховуючи загальні ознаки

туризму (місце перебування туриста, термін перебування та діяльність у місці тимчасового перебування, що не пов'язана з отриманням трудових доходів):

- активний характер туристських заходів;
- проведення заходів в природному середовищі;
- здебільшого маршрутний характер заходів;
- потреба в значному територіальному ресурсі;
- орієнтованість на природні ресурси;
- специфічна пов'язаність з індустрією туризму;
- специфічні вимоги до природного середовища – малонаселеність, неосвоєність, віддаленість від центрів тощо;
- залежність від транспортної освоєності регіону.

Отже, виникає необхідність введення якогось загального поняття. Для позначення подорожей, що здійснюються у природному середовищі існує широкий спектр термінів, що характеризують почасти різні, але в багатьох відносинах близькі один до одного форми туризму: природний, екологічний, дикий, зелений, спортивний, активний, пригодницький, екстремальний тощо. Всі ці різновиди туризму у своїй більшості застосовують для їх позначення терміни, які відображають тенденцію зростаючого інтересу до природи та дбайливого ставлення до навколишнього середовища, заснованого на концепціях сталого розвитку туризму. У цій ситуації очікується актуалізація нових якостей туристського продукту, які зможуть бути привнесені в нього за рахунок його регіональної, екологічної та культурної специфіки.

Використовуючи в широкому сенсі слова види туризму, так чи інакше пов'язані з подорожами в природному середовищі, доцільним і більш правильним, на думку ряду вчених та на наш погляд, може бути застосування терміну *«природозорієнтований туризм»*, який вже часто зустрічається в літературі, але ще не має чітко вираженого визначення. У загальному вигляді під природозорієнтованим туризмом слід розуміти будь-який вид відпочинку, подорожей, здійснюваних безпосередньо в малозміненому природному середовищі, поза техногенних ландшафтів.

Так, російський географ В. Расковалов визначає *природозорієнтований туризм* як «сукупність різноманітних видів, форм і способів подорожей та відпочинку, здійснюваних переважно в природному середовищі, для яких головним туристським ресурсом є слабозмінена і неосвоєна людиною природа або її компоненти і елементи, а метою – перебування в природному середовищі, отримання нових вражень, позитивних емоцій від спілкування з природою, подолання природних перешкод для досягнення спортивних результатів, пізнання природи, вивчення її об'єктів тощо» [247, с. 44]. У даному визначенні досить конкретно трактується основне поняття. Воно дозволяє включити в свою структуру різноманіття видів і форм туристських і рекреаційних занять, дає чітку вказівку на основний використовуваний ресурс – малозмінена чи дика природа, яка одночасно є і головною метою подорожі. Подібні туристські заняття мають на меті перебування переважно в слабозмінених людиною природних ландшафтах, але не виключають і відвідування природно-антропогенних комплексів, наприклад сільської місцевості, гірськолижних центрів тощо.

Можна виділити наступні характеристики природозорієнтованого туризму:

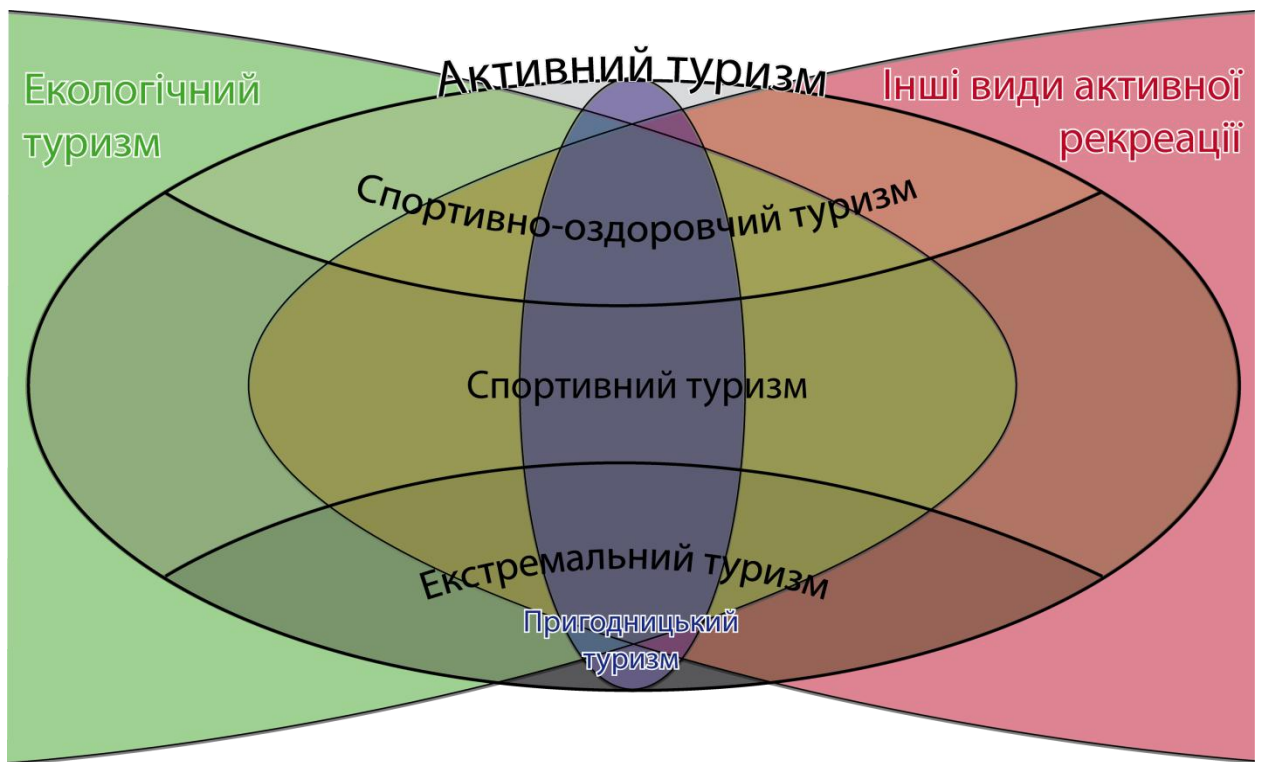
1. Природозорієнтований туризм заснований на безпосередньому використанні переважно природних ресурсів;
2. Для природозорієнтованого туризму необхідні екологічно чисте середовище, малозмінені людиною природні ландшафти, об'єкти природи, що збереглися в первісному вигляді;
3. Природозорієнтований туризм є екологічно орієнтованим, тобто заснованим на дбайливому ставленні до природи, а також повинен сприяти охороні природи, для нього характерна націленість на отримання нових знань про природу і навколишній світ, які турист отримує в процесі подорожі;
4. Розвиток природозорієнтованого туризму не повинен суперечити інтересам місцевого населення і має сприяти збереженню соціокультурного середовища регіону перебування туриста;

5. Природозорієнтований туризм може здійснюватися як в самодіяльній, так і в організованій формі, що робить гнучкішим сектором туристського ринку і соціально орієнтованим;
6. Природозорієнтований туризм повинен бути економічно ефективним видом природокористування та землекористування, що стимулює стійкий розвиток регіону, де він здійснюється [247].

Таким чином, проаналізувавши співвідношення понять «спортивний туризм», «спортивно-оздоровчий туризм», «спортивно-рекреаційний туризм», «самодіяльний туризм», «активний туризм», «пригодницький туризм» та «екстремальний туризм», можна зробити висновок, що всі вони, окрім поняття «самодіяльний туризм», виділені за критерієм – мета подорожі. Самодіяльний туризм виділяється за такою класифікаційною ознакою як ступінь організованості і повинен розглядатися на іншому предметному полі. Всі вищезазначені види туризму разом з такими як природний, екологічний, дикий, зелений, сільський, м'який тощо застосовують для їх позначення терміни, які відображають тенденцію зростаючого інтересу до природи та дбайливого ставлення до навколишнього середовища, заснованого на концепціях сталого, збалансованого розвитку туризму. Тому ми їх відносимо до *природозорієнтованого туризму*, під яким розуміємо будь-який активний вид рекреації, подорожей, здійснюваних безпосередньо в малозміненому природному середовищі, поза техногенних ландшафтів. Розглянемо співвідношення понять у природозорієнтованому туризмі (рис. 1.1).

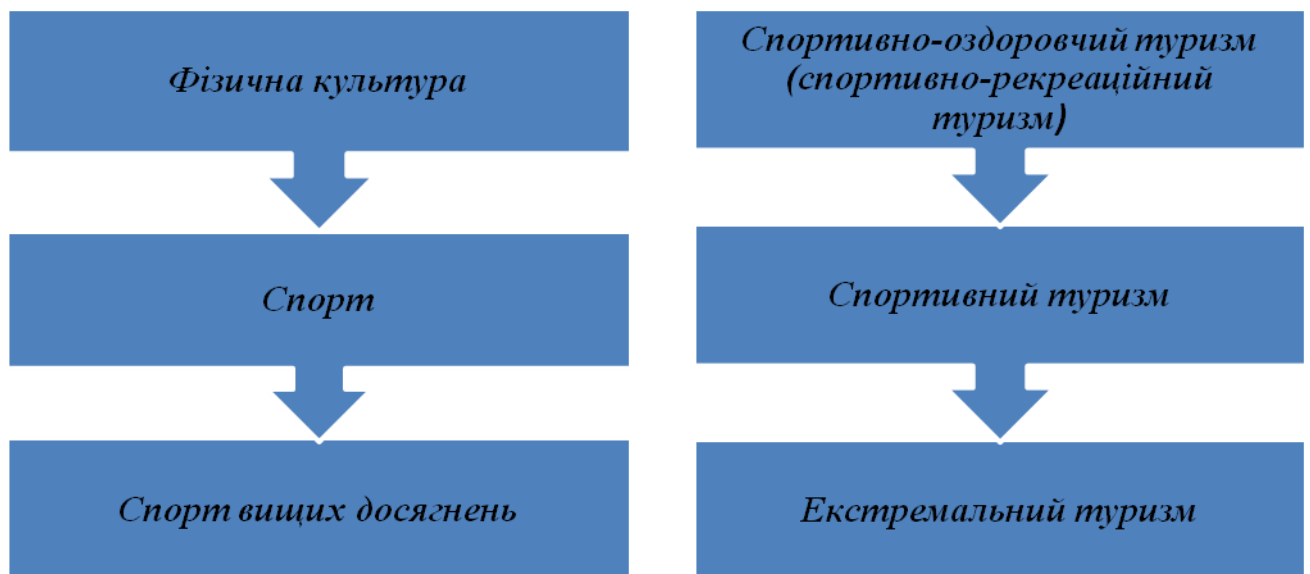
В межах природозорієнтованого туризму виділимо блок активного туризму, розуміючи під ним такий, який при подоланні туристських маршрутів використовує активні засоби пересування та подолання перешкод (пішки, на байдарках, лижах, велосипедах, мотоциклах, вітрильних катамаранах тощо).

Далі в блоці активного туризму виділимо три сегменти за прикладом спортивної аналогії (фізична культура → спорт → спорт вищих досягнень): спортивно-оздоровчий туризм (спортивно-рекреаційний туризм) → спортивний туризм → екстремальний туризм (рис. 1.2).



Автор: Колотуха О., 2013

Рисунок 1.1. Співвідношення понять у природозорієнтованому туризмі



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 1.2. Сегменти активного туризму за прикладом спортивної аналогії

Автор розглядає поняття «спортивно-оздоровчий туризм» та «спортивно-рекреаційний туризм» як практично тотожні, тому що вони використовують подібні діяльнісні форми (нескладні походи), відбуваються в природному середовищі, мають оздоровчий, рекреаційний ефект.

Центральною ланкою блоку активного туризму виступає спортивний туризм, який має чітко визначену нормативну базу, розроблену класифікацію маршрутів, градацію складності туристських перешкод, розрядні спортивні нормативи. Таким чином всі активні туристські заходи, які за параметрами та інтенсивністю «не дотягують» до спортивно-туристських ми відносимо до категорії спортивно-оздоровчого туризму.

Натомість до екстремального туризму віднесемо види подорожей що перевищують нормативні вимоги класифікатора спортивних походів, а також форми діяльності з підвищеним ризиком, які здійснюються під час спортивних подорожей або спеціалізованих змагань.

Існує тісний взаємозв'язок між підсистемами спортивно-оздоровчого (спортивно-рекреаційного) туризму, спортивного туризму та екстремального туризму. При проведенні рекреаційних туристських заходів часто використовуються технології видів спорту, в т.ч. і технології спортивного туризму. З іншого боку, функція рекреації обов'язково присутня в рамках спортивних туристських заходів. Основоположні фактори оздоровлення подібні як для спортивно-оздоровчого (рекреаційного) туризму, так і для спортивного туризму. Безсумнівним оздоровчим ефектом володіє регулярне перебування туристів-спортсменів в гірських районах, зі своїм унікальним мікрокліматом, природою тощо. В сутності, грань між спортивно-оздоровчим і спортивним туризмом складно визначити, як і грань між спортивним та екстремальним туризмом. Проте, білоруський вчений В. Ганопольський визначає ряд суттєвих відмінностей між даними категоріями заходів [58] (табл. 1.1).

Форми активного туризму з яскравим пізнавальним компонентом утворюють блок пригодницького туризму, який за реалізацією може бути спортивно-оздоровчого, спортивного або навіть екстремального змісту.

Предметні поля активного туризму та екологічного туризму частково перекриваються тому, що активний туризм часто реалізується в навколишньому середовищі і є екологічним за суттю. Екологічний же туризм

може використовувати як активні туристські форми – походи, так і пасивні – споглядання за тваринами та рослинами, сільський зелений туризм тощо.

*Таблиця 1.1. Суттєві відмінні особливості спортивно-оздоровчих (спортивно-рекреаційних) та туристсько-спортивних заходів**

Категорії (ознаки) заходів	Спортивно-оздоровчий (спортивно-рекреаційний) туризм	Спортивний туризм	Екстремальний туризм
<i>Домінуюча мета</i>	Відпочинок та оздоровлення	Подолання маршруту та підвищення туристсько-спортивної майстерності	Подолання маршруту на межі своїх фізичних та технічних можливостей
<i>Рівень фізичної активності учасників</i>	Обмежений рамками фізичної рекреації: дозований, оздоровчий	Такий, що виходить за рамки фізичної рекреації	Надзвичайно високий
<i>Тренувальний процес</i>	Спеціальних тренувань учасників не потрібно, або вони обмежуються оздоровчими тренуваннями	Потрібен регулярний спортивно-тренувальний процес	Потрібен регулярний спортивно-тренувальний процес, вправи на витривалість
<i>Рівень ризику</i>	Звичайний	Підвищений	Високий
<i>Правила здійснення</i>	Не має єдиних правил та вимог до порядку здійснення заходів	Є Правила виду спорту «Спортивний туризм» та розрядні вимоги, що внесені до Єдиної спортивної класифікації	Перевищуються вимоги Правил виду спорту «Спортивний туризм»

*За матеріалами В.Ганопольського [58].

На активний туризм накладаються інші види активної рекреації та спорту, які використовують туризм як проміжний продукт з точки зору реалізації кінцевої мети або цілей поїздки – гірськолижний туризм, дайвінг-туризм, гольф-туризм, альпінізм, скелелазіння тощо.

Таким чином, на думку автора, **спортивний туризм** – це вид активної рекреаційно-туристської діяльності, яка здійснюється в природному середовищі, і полягає у проходженні туристських спортивних маршрутів з подоланням різноманітних перешкод (перевалів, вершин, порогів, каньйонів, печер тощо) різними засобами пересування із використанням спеціальних технічних прийомів і спорядження.

1.2. Суспільні функції спортивного туризму

Попередніми дослідженнями автора визначено, що спортивний туризм посідає особливе місце в загальній системі туристської діяльності. Він має глибокий соціальний зміст, адже забезпечує максимальний суспільний ефект, принаймні, з точки зору його масової доступності, особливо для дітей та молоді, й завдань оздоровлення нації. Спортивному туризму притаманні всі атрибутивні ознаки соціального інституту – самодостатність, організаційна цілісність, наявність власної інфраструктури, автономність, комплекс усталених норм, принципів та правил регулювання туристсько-спортивної діяльності, відповідний кадровий потенціал. Для забезпечення перспектив його розвитку необхідне широкомасштабне, теоретичне дослідження базових складових цього «соціального організму» та принципів його функціонування.

Головною соціальною метою спортивного туризму є поліпшення якості здоров'я людини, збільшення тривалості життя. Радісне спілкування з природою, зустрічі з новими людьми є головною соціальною цінністю туризму. Адже вищий ідеал людського суспільства – це виробництво форм спілкування людей, розумні потреби яких задоволені. Відкриття і пізнання нового – це ще одна з природних схильностей людини, яка притупляється в стандартних, особливо міських умовах життя, але загострюється в умовах подорожі.

Можна стверджувати, що туризм взагалі та сучасний спортивний туризм зокрема стає надзвичайно важливою складовою частиною суспільної діяльності людини, спрямованої на відновлення і розвиток її фізичних, духовних та інтелектуальних сил у позаробочий час, і найважливішою потребою й нормою життя великої кількості жителів планети. Він виконує важливу профілактичну функцію, пов'язану зі здоров'ям людини, сприяє інтелектуальному та духовному розвитку особистості. Ця та інші функції привели до розуміння того, що організація активного відпочинку, в т.ч. і спортивного туризму, стає одним із пріоритетних завдань розвитку людства.

Соціальний вектор у розвитку рекреаційного підходу знайшов яскраве переломлення в розробленій вже в пострадянський період на географічному факультеті Московського університету адаптаційній моделі. Модельне конструювання здійснювалося в полі взаємодії двох суб'єктних полюсів: «гість» і «господар». Завдання взаємного узгодження їх інтересів виводило туристські дослідження на аналіз проблем конфліктологічної властивості.

Одним з можливих напрямків соціологічного розгляду є аналіз туризму як індикатора соціальної диференціації. Пакет туристських послуг не є загальнодоступним, а тому відображає ступінь майнового розшарування. Відповіддю на виклик диференційованих можливостей став розвиток феномену соціального туризму.

Спортивний туризм зі своїми суспільними цілями та завданнями органічно входить до складу соціального туризму, головною метою якого є подорожі та відпочинок соціально вразливих верств населення для відновлення працездатності, фізичних і моральних сил. У Манільській декларації з міжнародного туризму (1980 р.) вказується, що «соціальний туризм – це мета, до якої суспільство повинне прагнути в інтересах менш забезпечених громадян» [195, с. 2]. На сучасному етапі концепція соціального туризму базується на трьох основних принципах:

- 1) забезпечення відпочинком і оздоровленням кожного члена суспільства шляхом залучення в середовище туризму людей з низьким рівнем доходів;
- 2) субсидіювання туристських поїздок незаможних громадян;
- 3) участь державних і суспільних структур у розвитку туризму.

Ця концепція реалізована на практиці у багатьох високорозвинених країнах світу, а саме в Німеччині, Франції, Швейцарії та ін. з використанням так званих відпускних чеків. В Україні ж до розуміння необхідності розвитку соціального туризму ще тільки підходять. І завдання науковців активно піднімати це питання і довести його до найвищого законодавчого рівня.

Дискусійним серед фахівців туризму є питання – які ж види слід відносити до категорії соціального туризму? Адже чітка класифікація та сегментація

соціального туризму є важливою для прийняття державних рішень щодо розвитку цього різновиду туризму. Найпростіше визначитися за соціально-віковою ознакою. Тут у фахівців дискусії практично не виникає. Це, насамперед, – дитячо-юнацький туризм, молодіжний (студентський) туризм, туризм людей похилого віку, туризм людей з особливими потребами (інвалідів) (рис. 1.3).

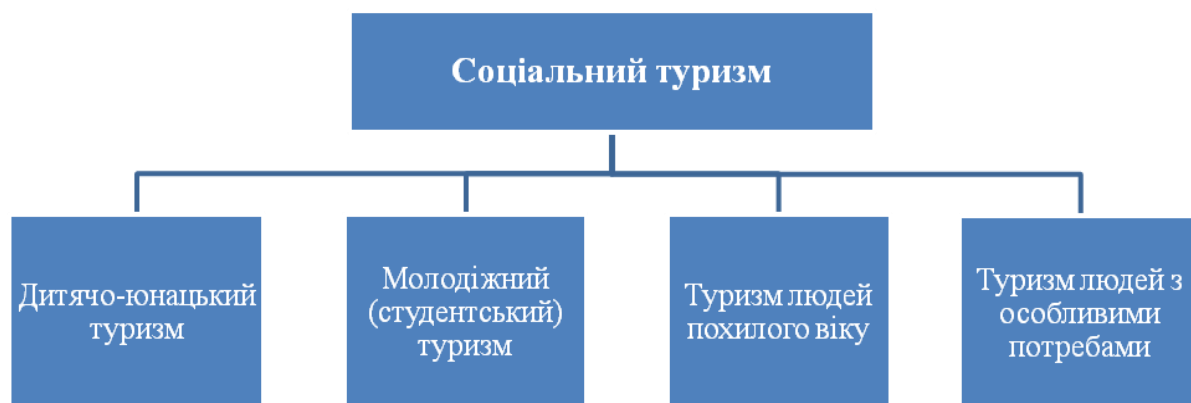


Рисунок 1.3. Класифікація соціального туризму за соціально-віковою ознакою

Дискусії науковців мають місце при систематизації соціального туризму за мотиваційною ознакою. На думку автора, за цією ознакою до категорії соціального туризму слід віднести спортивний туризм, екологічний туризм, сільський (зелений) туризм, а також всі інші види туризму для вищезазначених соціально-вікових категорій (рис. 1.4).



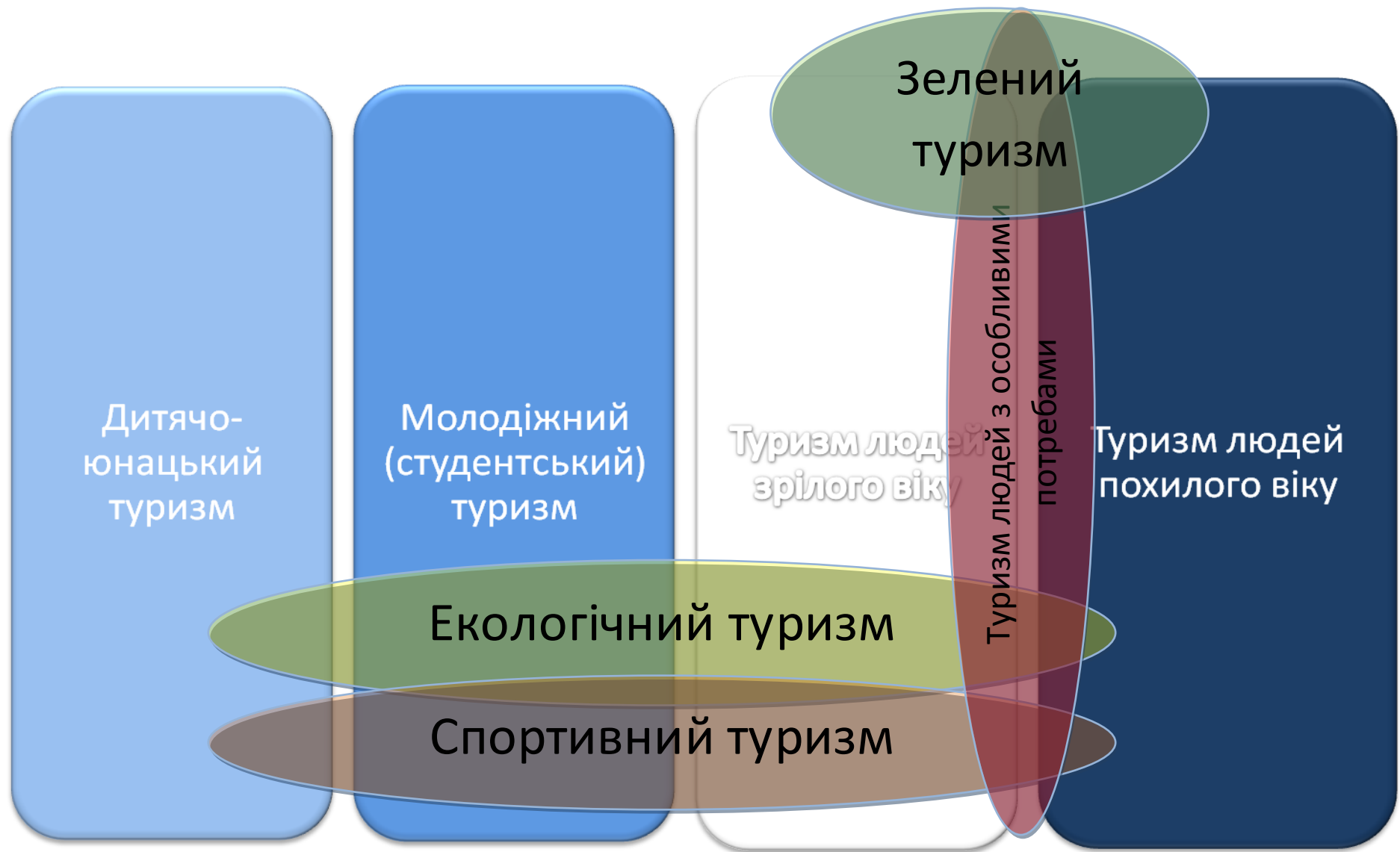
Рисунок 1.4. Класифікація соціального туризму за мотиваційною ознакою

Співвідношення сегментів соціального туризму в світі також доцільно порівняти між собою за обсягами понять за допомогою діаграм Венна (рис. 1.5).

Це дає можливість визначити місце спортивного туризму в системі соціального туризму. Дійсно, автором визначено, що за соціально-віковою ознакою спортивний туризм взагалі може бути дитячо-юнацьким, молодіжним (студентським), осіб середнього (зрілого) віку і навіть осіб похилого віку (ветеранським), адже жодних обмежень за віком у спортивному туризмі не існує – фізична підготовка учасників походів повинна бути достатньою для проходження хоча би нескладних маршрутів. Доступний спортивний туризм в певній мірі і для інвалідів. Таким чином, спортивний туризм для дітей та молоді, осіб похилого віку, інвалідів є «двічі соціальним».

Чомусь вважається, що кошти на розвиток соціального туризму повинна виділяти держава. Справа в тому, що у держави на це не має коштів, а втім такі бюджетні витрати майже не потрібні. Тому, помилково перекладати фінансування соціального туризму повністю на плечі держави. У всьому світі він самофінансується та ще й суттєво поповнює державну скарбницю. Світовий досвід підтверджує, що масовість соціального туризму перекидає його дешевизну сумарним припливом та швидким оборотом живих грошей, що збільшує зайнятість, інвестиції в туризм безпосередньо на місцях, а разом з тим і податкові надходження. Завдяки соціальному туризму країни збагачуються, не вкладаючи при цьому коштів – лише підтримують грамотною, перш за все, законодавчо вивіреною політикою. Яскравим прикладом цьому є Аппалацька стежка в США, яка, будучи глибоко соціальним проектом (вона облаштована силами туристських клубів на громадських засадах), дає можливість місцевому бізнесу заробляти більше 200 млрд. доларів на рік на її обслуговуванні [385].

Таким чином можна стверджувати, що сучасні економічні і соціальні передумови, що склалися в Україні та в ряді інших країн, сформували суспільне замовлення на розвиток системи соціального туризму. Закріпленням цього на законодавчому рівні повинне стати прийняття Закону України «Про соціальний туризм», як це зроблено у більшості економічно розвинених країн. Адже в



Автор: Колотуха О., 2012

Рис.1.5. Місце спортивного туризму в системі соціального туризму

нинішніх умовах, в існуючому нормативно-правовому полі в нашій державі соціальний туризм ефективно розвиватися не в змозі.

Джерелами фінансування та матеріальної підтримки соціального туризму, крім бюджетних коштів, можуть бути: кошти, отримані в результаті туристської та іншої діяльності закладів соціального туризму, платежі у вигляді соціальної туристської ренти, добровільні внески юридичних та фізичних осіб, в тому числі іноземних, на підтримку соціального туризму. Соціальна туристська рента може утворюватися при наданні туристських послуг шляхом перетворення податку на додану вартість на соціальний туристський продукт у джерело самофінансування соціального туризму, що не підлягає оподаткуванню. Рентні відрахування можуть перерозподілятися між закладами соціального туризму, органами виконавчої влади місцевого та обласного рівня та загальнодержавним органом управління соціальним туризмом, який необхідно створити. Тому ще одним наступним кроком повинно стати прийняття Закону України «Про соціальну туристську ренту».

Запровадження механізму туристської ренти, яка є формою реалізації права власності на туристські ресурси, що є вже світовою практикою, дозволить отримати додаткове джерело фінансування розвитку соціального туризму, а чіткий розподіл прав власності між органами влади та закладами соціального туризму – реально визначити соціальний зміст туристської ренти, її соціальну орієнтованість.

Враховуючи високу соціальну значущість змістовного відпочинку та повноцінного оздоровлення соціально вразливих верств населення, заклади соціального туризму повинні вирішувати ці питання, в першу чергу, у тісній взаємодії з органами місцевої влади. Тому, лише створена в державі система соціального туризму здатна дати на сучасному етапі повноцінний туристський продукт, який би задовольняв потреби як молоді, так і людей пенсійного віку, інвалідів та інших соціально вразливих верств населення у відпочинку, оздоровленні, пізнанні світу.

Важливе суспільне значення мають самодіяльні засади організації туристсько-спортивної діяльності. Самодіяльна туристсько-спортивна подорож заснована на самоорганізації. Група спортивних туристів самостійно згуртовується, визначає керівника, обирає район подорожі, розробляє маршрут, складає харчовий раціон, готує спорядження тощо. Самодіяльність є високою формою соціальної активності. Це вияв особистої ініціативи в будь-якій справі. У спортивному туризмі це детерміноване виявлення самовираження індивідуума та групи в цілому. Спортивний туризм, будучи за організаційною суттю самодіяльним, ґрунтується на діяльності добровільних туристських об'єднань (секцій, клубів, федерацій, асоціацій тощо), які видають власні нормативні акти, регулюють туристську діяльність, проводять туристські заходи, видають власну туристську літературу та періодичні видання.

Самодіяльний спортивний туристський рух – це унікальне громадське явище, особливістю якого є те, що за мінімальної підтримки держави він може успішно існувати в сучасних економічних умовах. Цьому сприяє доступність спортивного туризму (у т.ч. й матеріальна) для всіх категорій та вікових груп населення, а також придатність та привабливість території будь-якої країни з мінімально достатніми для такого туризму ресурсами.

Підсумовуючи соціальний вектор спортивного туризму, можна стверджувати, що спортивний туризм є специфічним та унікальним видом рекреаційної та спортивної діяльності і на відміну від багатьох інших видів рекреації та спорту, вирішує багато соціальних та економічних проблем у суспільному житті країни. До соціальних показників спортивного туризму та його характерних і специфічних рис можна віднести те, що:

- це унікальний засіб спілкування між людьми, який ґрунтується на безпосередньому знайомстві з життям, історією, культурою та звичаями тих регіонів, де проходять маршрути туристських походів, що є проявом самодіяльної народної дипломатії;
- це комплексне явище, яке розвиває людину у духовній сфері (розвиток високих людських якостей, необхідних людині в екстремальних умовах),

- має пізнавальні аспекти, у т.ч. виховання екологічної культури, сприяє самоствердженню особистості (подолання складних перешкод, спортивні досягнення тощо), підсилює оздоровчий ефект (фізичні навантаження у поєднанні з благотворним впливом навколишнього середовища);
- це здоровий спосіб життя, найбільш доступний для реального втілення у повсякдення для усіх вікових і соціальних груп населення;
 - це найбільш демократичний вид відпочинку, якому характерні вільний вибір форми особистої активності на самостійно розробленому маршруті, специфічні форми народної творчості (наприклад, – авторська пісня);
 - це вид групової суспільної діяльності, заснований на засадах високого рівня самоорганізації та відповідальності кожного учасника туристського заходу;
 - це ефективна форма вирішення військово-прикладних проблем, одночасно з вихованням національної свідомості та патріотизму і вирішенням завдань фізичного і морально-вольового виховання;
 - це джерело створення кваліфікованих кадрів, інтелектуального продукту у сфері розробки теорії і практики туризму, створення нових маршрутів (у т.ч. і комерційних), сучасного спорядження тощо.

Аналіз специфіки та особливостей спортивного туризму дозволяє зробити загальний висновок, що спортивний туризм – це найбільш сучасна технологія виховання у людини бажання у дотриманні здорового способу життя, збереженні навколишнього природного середовища, виховання духовних і фізичних якостей, пізнавальних інтересів і основ самозбереження в екстремальних похідних умовах при мінімальних витратах на це держави і самого туриста.

Важливою є екологічна роль спортивного туризму. Автором визначено, що предметні поля спортивного та екологічного туризму (екотуризму) частково перекриваються (рис. 1.1). Спортивний туризм виступає вагомим сегментом

екотуризму в тому плані, що, по-перше, полігоном туристсько-спортивних заходів виступають природні території, а, по-друге, в екотуризмі часто використовуються активні туристські форми – походи, оздоровчі екскурсії, експедиції тощо. Крім того відбулася значуща зміна пріоритетів і прагнень самих туристів. Все більша кількість туристів з індустріально розвинених країн стали прагнути до відвідування територій з первісною природою. На противагу традиційному пляжно-курортному відпочинку виник інтерес до пригодницьких, пізнавальних подорожей.

Туристсько-спортивна діяльність тісно пов'язана з природним середовищем. У відношенні до природи, як і у відношенні до людей, проявляються і формуються якості особистостей. Безпосередні зв'язки з природою дають початок поглибленому пізнанню як самої природи, так і форм суспільної свідомості, що її відображають, перед усього – науки і мистецтва. Участь в такому пізнанні готує, в першу чергу, підростаюче покоління до майбутнього вмілого господарювання, до раціонального і дбайливого природокористування, до охорони природних ресурсів.

Екотуризм є вирішальним чинником збалансованості, стабільності та відповідальності туристської галузі. Результатом осмислення даних проблем стала розроблена UNWTO, Всесвітньою радою подорожей та туризму (WTTC) та організацією «Зелений світ» концепція сталого розвитку туризму у XXI ст. – «Agenda 21 for travel and tourism industry» [383].

У всіх визначеннях екотуризму чітко позначене середовище подорожей – відносно непорушені природні території. Очевидно, що екотуризм – це, в першу чергу, природозорієнтований туризм, складовою якого автор визначає і спортивний туризм. В них зазначена мета подорожей – задоволення потреб людей у спілкуванні з природою, її пізнанні. Тут же визначені і обов'язкові вимоги до подорожей. Екотуризм несе обов'язкову функцію турботи про збереження природи, запобігає негативному впливу туризму на навколишнє середовище. Таким чином, екотуризм є важливим компонентом «сталого розвитку» природних територій, значущих для туристської діяльності, іншими

словами і екологічний, і спортивний туризм виступають різновидами стійкого туризму.

Європейська конференція міністрів, які відповідають за регіональне планування, на своїй XII сесії у вересні 2000 р. у м. Ганновері прийняла «Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту», у яких визначила політику просторового розвитку в досягненні мети соціальної єдності в Європі. Ця політика повинна бути направлена на узгодження вимог соціального та економічного розвитку територій з їх екологічними і культурними функціями. Важливою стратегічною складовою просторового розвитку Європи визнається туризм. Адже розвиток туризму зосереджується в найбільш привабливих і водночас найбільш вразливих у екологічному та культурному плані районах Європи [359].

Політика просторового розвитку спрямована на використання можливостей зростання, які виникають завдяки туризму. Це стосується, зокрема, відсталих регіонів. Таким регіоном на теренах Європи поки що виступає Україна. Тому розвиток нових форм збалансованого туризму має стати пріоритетним напрямом. У цілому необхідним є ґрунтовне розуміння функціонування екосистем, розрахунки кількості туристів, яких може задовольнити територія, а також нові інструменти контролю. У майбутньому необхідно підтримувати ті форми м'якого туризму, які можуть бути легко адаптовані до місцевих і регіональних умов (наприклад, екотуризм, на думку автора – спортивний туризм) і які створюють для багатьох регіонів життєво важливі можливості для розвитку [359].

Під *стійким туризмом* розуміються будь-які форми освоєння територій, пов'язані з розвитком туризму, що забезпечують тривале збереження природних ресурсів та культурних особливостей і які є соціально та економічно прийнятними і справедливими. Таким чином, ті види туристської діяльності, які мають найбільш високий сумарний позитивний ефект з точки зору збереження природних ресурсів, поліпшення стану навколишнього середовища, економічного і соціального розвитку регіону здійснення туристської діяльності,

є більш стійкими. Під ці вимоги стійкого туризму абсолютно підпадає й екологічний за суттю спортивний туризм.

Визнаючи стійкий, природозорієнтований та екологічний туризм як найцінніші форми, що справляють особливо збагачуючий вплив на людину, слід водночас добиватися захисту природничого спадку, який складається з екосистем і біологічної різноманітності. Учасники туристського процесу, і особливо спортивні туристи, мають погоджуватися з певними обмеженнями на діяльність в особливо вразливих місцях і заповідниках – зонах «проблемної екології». Людина, що подорожує, має усвідомлювати свою відповідальність за збереження природи. Адже, це – не просто «довкілля», «оточуюче середовище», а органічна частка самого людства. Люди здатні вижити і розвиватися «тільки усвідомивши себе синами і доньками землі в природній спільноті та сприйнявши позалюдську природу як наш природний спільно світ» – зазначає німецький філософ К.М. Маєр-Абіх [188, с. 65].

У світовій практиці існують дві принципові моделі розвитку екотуризму. Це так звана *«австралійська» модель*, де подорожі відбуваються в непорушену «дику» природу і *«західноєвропейська» модель*, де подорожі відбуваються в межах культурного, частіше сільського ландшафту (інші ландшафти просто відсутні або вельми обмежені). Зрозуміло, що спортивний туризм використовує, в основному, австралійську модель – подорожі в непорушену природу. Адже природа збереглася в наближеному до первісного стану на територіях з мінімумом антропогенного навантаження. Це, по-перше, малодоступні для людини райони (гірські, тайгові, без розвинутої мережі комунікацій, зі складними кліматично-географічними умовами тощо). По-друге, це райони, де доступ людини обмежений штучно природними територіями, що охороняються. Такі природні території мають різний охоронний статус – природні заповідники і заказники, національні парки, пам'ятки природи, дендропарки та ін. Екологічну туристську діяльність, в т.ч. туристсько-спортивну, вигідно розвивати на охоронюваних природних територіях (доступність, розвиненість інфраструктури при збереженні

природного середовища). При цьому найбільші перспективи з усіх таких територій екотуристська діяльність має в межах національних природних парків.

Тому заслуговує уваги і осмислення досвід багатьох країн з організації спеціальних територій, на яких можуть бути поєднані і туристські, і природоохоронні цілі – мережі національних парків, орієнтованих на пізнання природи. Саме в таких парках можливий комплексний розвиток сфери послуг, організація маршрутів різної тематичної направленості, в т.ч. і спортивних, може бути організована мережа екологічних маршрутів з обладнаними на них стоянками для туристів (із запасом палива, сміттєзбірниками, туалетами і т.п.). Такі парки здатні зберегти більшу частину території в первісному стані. Увага до особливо охоронюваних національних територій спричинила за собою потребу в науковому осмисленні проблеми та розробці обґрунтованих оцінок екологічних наслідків туристських відвідувань. При цьому розвиток таких парків може забезпечити чималі економічні і фінансові перспективи, оскільки, по своїй суті, екотуризм потребує значно менших організаційних і фінансових витрат на розвиток інфраструктури ніж інші види туризму.

Будь-яка діяльність, яку організовує і удосконалює людина, має певну соціальну функцію або декілька функцій. Особливе значення в характеристиці просторової організації спортивного туризму мають такі суспільні функції як соціально-комунікативна, медико-біологічна (оздоровча), пізнавальна, економічна, естетична, емоційно-психологічна, творча.

Соціально-комунікативна функція. Спортивний туризм, в першу чергу, покликаний вирішувати важливі **соціальні** проблеми, пов'язані з вихованням та освітою підростаючого покоління засобами туристсько-спортивної діяльності, формуванням всебічно розвиненої особистості. **Комунікативна функція** туризму визначається як можливість учасників подорожі спілкуватися один з одним у неформальній обстановці без виробничої субординації, врахування соціального стану, віку, національності, громадянства та інших ознак людей. З точки зору туристського сприйняття знайомство з районом подорожі це не

стільки огляд певної території, природних та історико-культурних пам'яток, скільки знайомство з новими людьми. І враження від конкретної подорожі це, найчастіше, враження від спілкування з новими людьми.

Медико-біологічна (оздоровча) функція туристсько-спортивної діяльності полягає в організації змістовного відпочинку та оздоровлення населення засобами спортивного туризму. Оздоровча цінність туризму полягає у тому, що природа, взаємодіючи з людиною, виконує стосовно неї низку важливих функцій: реабілітаційну, психотерапевтичну, естетичну та пізнавальну. Довгочасність такої взаємодії загартовує людину та підвищує фізичну життєдіяльність організму. Водночас туристська діяльність здійснюється за будь-яких погодних умов і для проходження маршруту вимагає фізичного та психологічного навантаження. На початок ХХІ ст. медики визначили дві основні причини погіршення здоров'я населення Землі: несприятливі екологічні умови життя людини і гіподинамія. І саме спортивний туризм ефективно усуває обидві зазначені причини і має максимальний оздоровчий ефект.

Пізнавальна функція. У подорожі людина пізнає навколишній світ як логічними, так і чуттєвими засобами. При цьому логічне пізнання включає мислення і пам'ять, а пізнання – чуттєве відчуття, сприйняття, уявлення.

Економічна функція спортивного туризму на відміну, наприклад, від відпочинково-розважального не є першочерговою і визначальною. Економічний ефект від функціонування системи спортивного туризму визначається з врахуванням важливої профілактичної ролі туристсько-спортивних заходів у попередженні або зниженні росту захворюваності населення. За методикою, запропонованою О. Живицьким, річний економічний ефект (ЕЕ) від оздоровлення в туристському поході одного учасника становить

$$EE_{уч.} = E1 + E2 - ПВ_{тур.} \quad (\text{грн./люд.}), \quad (1.1)$$

де $E1$ – ефект у вигляді скорочення витрат на лікування людини в лікарні за рахунок скорочення її захворюваності протягом року після перебування в рекреаційно-оздоровчому закладі (туристському поході),

- E2** – ефект аналогічного скорочення витрат на лікування в поліклініці протягом року після перебування в рекреаційно-оздоровчому закладі (туристському поході),
- ПВтур.** – поточні (експлуатаційні) витрати на весь період перебування однієї людини в рекреаційно-оздоровчому закладі (туристському поході) [102, с. 23].

Соціальний ефект у вигляді скорочення тимчасової непрацездатності туристів визначався на основі вихідних даних дослідників ефективності туризму, згідно яким його величина складає 3 дні для туриста, який перебував в туристському поході з активним використанням рекреаційних ресурсів (кліматичних, пляжних, морських, гірських, лісових), а для аналогічного туриста з відсутністю використання вказаних ресурсів (наприклад, взимку) – близько 1,8 дня на рік. За розрахунками О. Живицького, людина, яка активно займається спортивним туризмом, щороку заощаджує для державного бюджету кошти, еквівалентні майже 400 \$ США (виплати з фонду соціального страхування на лікування, непрацездатність, оздоровлення тощо), тоді як держава Україна витрачає на це лише 1 \$ США за рік [102, с. 24].

За підрахунками автора при повноцінному відпочинку й оздоровленні в учнівської молоді у канікулярний період (восени, взимку, навесні, влітку) такий соціальний ефект може становити від 8,4 до 10 днів на рік. А для тих людей, що регулярно займаються спортивним туризмом – до 16 днів на рік. У масштабах країни це буде дуже переконливий показник.

Крім того, спортивні туристи купують відповідний одяг, взуття, рюкзаки, намети, спальні мішки, карти, путівники та інші товари туристського попиту. Вони також нерідко користуються послугами транспорту, підприємств громадського харчування та й тих же готелів. Все це дає прямий економічний ефект від туристсько-спортивної діяльності.

До інших показників економічної ефективності спортивного туризму слід віднести розширення сфери прикладання праці за рахунок зайнятості в рекреаційно-туристській та супутніх галузях, розвиток інфраструктури рекреаційних територій, доходи від реалізації туристсько-спортивних послуг.

Естетична і емоційно-психологічна функції. Під естетичною функцією туризму розуміється можливість, що надається в туристській подорожі, насолоджуватися красою природи, унікальними її витворами. Естетична функція тісно пов'язана з функцією емоційно-психологічною, яка розуміється в туризмознавстві як можливість зняття напруги і втоми після напруженої праці, отримання позитивних емоцій від зустрічей з людьми, вражень від цікавих туристських об'єктів або подолання природних перешкод у спортивному туристському поході.

Творча функція. Величезний творчий потенціал туристської подорожі полягає в тому, що її учасники виходять за рамки стереотипного існування, відволікаються від побутових дрібниць, зосереджуються на вирішенні нових проблем. За всю історію організованих подорожей нагромадилася величезна кількість проявів творчості мандрівників. Насамперед, сюди відносять наукові відкриття, художні твори, яскраво виражена субкультура, значима в житті суспільства, в т.ч. таке явище як авторська пісня, винахід нових зразків спорядження, одягу, взуття, транспортних засобів, нових продуктів харчування для різних видів туризму тощо.

Розглянемо спортивний туризм та активну рекреацію як сегмент світової туристської галузі. У геопросторовому вимірі спортивний туризм постає все більш вагомим сегментом світової туристської галузі, впевнено займаючи за показниками розвитку третє місце після відпочинково-розважального та пізнавального туризму. За оцінками UNWTO та організацій, що займаються розвитком активних форм туризму та рекреації, на його долю припадає більше 10% туристського ринку світу, а темпи зростання туристських подорожей з активними засобами пересування перевищують середні темпи зростання туризму в цілому і становлять 5-7% щорічно. До цього напрямку туризму долучаються люди різного віку та професій, що мають різне сімейне та громадське становище. Спеціалісти пояснюють феномен спортивного туризму зміною моралі та смаків, що відбулися за два останніх десятиріччя. Пріоритетний напрямок розвитку спортивного туризму в світі визначила

«Міжнародна хартія спортивного туризму», прийнята у 1991 р. У ній, зокрема, визначено, що спортивний туризм як всеохоплююча форма оздоровчого, спортивного, пізнавального туризму та мандрівок є найефективнішим напрямом сучасного розвитку світового туризму [201, с. 30].

Важливими для нашого дослідження є визначення макроекономічних показників розвитку спортивного туризму. Саме вони дозволяють визначити місце цього сегмента світової туристської галузі, побачити динаміку розвитку, визначити просторові межі явища. Як відомо, UNWTO щорічно підводить підсумки розвитку міжнародного туризму за двома показниками: число міжнародних прибуттів та прибутки, отримані від міжнародного туризму. Окремої ж видової статистики UNWTO не проводить, тому виокремити сегмент туристів, що подорожують переважно з туристсько-спортивними цілями, досить складно.

На сьогоднішній день, статистичні показники, які публікуються у щорічному статистичному збірнику UNWTO «Compendium of Tourism Statistics», є інформацією про туризм у 204-х країнах, зведеною до трьох основних груп: відпочинок, рекреація і дозвілля; ділові й професійні цілі; інші цілі [343]. Зрозуміло, що спортивний туризм потрапляє у першу класифікаційну групу. Однак при цьому експерти UNWTO зі статистики туризму радше виділяють категорії «екологічний туризм» та «пригодницький туризм».

Стан із змістовним наповненням терміну «екологічний туризм» ускладнюється використанням великої кількості споріднених та схожих за змістом термінів: «природний туризм», «м'який туризм», «зелений туризм», «відповідальний туризм», агротуризм тощо. Необхідно також відзначити, що заплутаність та неоднозначність терміну не дозволяє отримати точні статистичні дані і про розвиток самого екотуризму. Тому експерти UNWTO в підрахунку прибуттів і надходжень від різних видів туризму використовують поняття «туризм, орієнтований на природні туристські ресурси», або «природний туризм» (nature based tourism), куди звісно ж належить і спортивний туризм.

Термінологічним аналогом спортивного туризму на Заході можна вважати пригодницький туризм, який згідно з висновками експертів UNWTO, зробленими за результатами масштабних досліджень, належить до групи найпопулярніших туристських напрямків останніх років. За оцінками експертів, в найближчі 10 років ця ніша туристської галузі буде бурхливо розвиватися і демонструвати відмінну динаміку зростання.

Власне пригодницький туризм почав набирати популярність після Другої Світової війни – тоді вперше туристи розпочали використовувати «в мирних цілях» різні предмети з військового інвентарю: намети, рафти, джипи. Дуже швидко цей напрям набув усіх ознак справжньої індустрії – з'явилися спеціалізовані туристські компанії, виробники спорядження, тематичні засоби масової інформації і навіть органи саморегулювання (фонди, асоціації, клуби тощо). Сьогодні пригодницький туризм – це все ще досить невелика ринкова ніша, але в той же час це один з тих сегментів, що найбільш динамічно розвиваються. Деякі країни, наприклад, Нова Зеландія та Індія, завдяки пропозиції пригодницьких турів забезпечують собі до 40% планового в'їзного турпотoku. Активно розвивають даний напрямок і країни Латинської Америки – Мексика, Бразилія, а також Африки – Кенія, Намібія.

За відсутності конкретних статистичних показників розвиток спортивного туризму в світі можна проаналізувати за непрямыми ознаками – через увагу до цього сегменту світового туризму UNWTO через доповіді, міжнародні форуми, конференції тощо, публікації популярних туристських видань, зростаючу популярність пригодницьких турів, динаміку реалізації товарів для спортивного туризму та активної рекреації тощо.

Вагомим визнанням цього сегменту світової туристської галузі стала спільна публікація UNWTO та Торгівельної асоціації пригодницького туризму (АТТА) «Глобальної доповіді з пригодницького туризму» від 04.11.2014 р. Створена в 1990 р., АТТА є асоційованим членом UNWTO і об'єднує більше ніж 900 агентів у 80 країнах в усьому світі. Її членами, головним чином, є туроператори, управління з туризму, спеціалізовані агенти та об'єкти

розміщення, безпосередньо зацікавлені у сталому розвитку пригодницького туризму. Глобальна доповідь – це фактично перше звернення UNWTO до теми активного туризму, точніше до однієї з його складових – пригодницького туризму, яка дає уявлення про тісні взаємозв'язки між пригодницьким туризмом та відповідальним туризмом [346]. В доповіді відзначається, що туризм є одним із найбільш швидко зростаючих секторів світової економіки, а пригодницький туризм є одним з найбільш швидко зростаючих його категорій. Все частіше країни на всіх етапах економічного розвитку обирають пригодницький туризм для зростання ринку, визнаючи його екологічну, культурну та економічну цінність.

На сьогоднішній день жодного визначення пригодницького туризму за версією UNWTO не існує, однак АТТА визначає *пригодницький туризм* як подорож, яка включає в себе, принаймні, два з наступних трьох елементів: фізичну активність, перебування у навколишньому природному середовищі та культурне занурення. При цьому визначення пригодницького туризму вимагає тільки двох з цих компонентів. Поїздки, які включають усі три складові, як правило, дозволяють туристам мати повний досвід подорожі з пригодами. Наприклад, поїздка до Перу, яка включає трекінг (фізична активність) через перевал Мачу-Пікчу (природне середовище) і справжнє взаємодію з місцевими жителями та / або корінним населенням (культурне занурення) [346, с. 10]. Тому, за версією АТТА, до категорії пригодницьких подорожей попадають не тільки активні туристські подорожі з визначених автором видів та підвидів спортивного туризму, а й інші, не класифіковані види туризму. Можна погодитися з версією АТТА, що поняття «пригода» та «екстремальність» є суб'єктивними. Адже, пригода буде завжди суб'єктивним терміном для самих мандрівників, бо вона тісно пов'язана з його особистим досвідом. Подорож для одного туриста може здатися буденною для іншого ж екстремальною. Туристи встановлюють свої межі культурного, фізичного і географічного комфорту та ці межі різні для кожної людини.

Натомість АТТА поділяє пригодницькі туристські подорожі за відношенням до навколишнього природного середовища на три категорії: «важкі», «легкі» та інші види (табл. 1.2).

Таблиця 1.2. Види пригодницького туризму за класифікацією АТТА¹

<i>«Важкі» види</i>	<i>«Легкі» види</i>	<i>Інші види</i>
1. Альпінізм (скельний, льодовий, гірський туризм)* 2. Спелеоподорожі* 3. Трекінг (пішохідний туризм) * 4. Велосипедний туризм *	1. Бекпекінг* 2. Кемпінг 3. Каньйонінг* 4. Екотуризм* 5. Екологічні поїздки 6. Навчальні програми 7. Риболовля 8. Хайкінг* 9. Кінний туризм* 10. Полювання 11. Каякінг* 12. Орієнтування 13. Рафтинг* 14. Наукові експедиції 15. Сафарі 16. Мореплавство (вітрильний туризм, яхтинг) * 17. Дайвінг* 18. Сноркелінг* 19. Катання на лижах (лижний туризм, скітуринг, сноубординг*) 20. Серфінг 21. Волонтерський туризм 22. Археологічні експедиції 23. Орнітологічні подорожі	1. Поїздки на фестивалі та свята 2. Круїзи 3. Культурні поїздки 4. Пізнання місцевих мешканців 5. Вивчення нової мови 6. Прогулянкові тури 7. Відвідини друзів / сім'ї 8. Відвідини історичних пам'яток

¹ - за матеріалами АТТА

* - види пригодницької діяльності, визначені автором як види та підвиди спортивного туризму у

Отже, крім «традиційних», на наш погляд, видів спортивного туризму (за виключенням автотуризму) АТТА включає у категорію пригодницького туризму види активної рекреаційної діяльності, які використовують технології спортивного туризму (кемпінг, екологічні поїздки, риболовля, полювання, сафарі, орієнтування, серфінг, археологічні та орнітологічні експедиції), а також інші види діяльності, які можуть використовувати окремі форми активної туристської діяльності (прогулянки, пішохідні екскурсії тощо).

В своїй доповіді АТТА виділяє й інші види активного туризму близькі до пригодницького: сталий туризм, природоохоронний туризм, відповідальний туризм, туризм для бідних (соціальний), волонтерський туризм, геотуризм тощо, відзначаючи що предметні поля цих видів можуть перекриватися та накладатися.

Важливим, з нашої точки зору, виступає економічний блок доповіді. Пригодницькі туристи готові платити за захоплюючі та справжні переживання. Оператори пригодницького туризму повідомляють, що така подорож становить в середньому 3000 \$ витрат на одну особу, з середньою тривалістю мандрівки 8 днів. Витрати на подорож залежать від тривалості, рівнів розкоші та активності, напрямів та відстаней від стартової точки подорожі до її місця призначення. При цьому відзначимо, що середні витрати на подорож в купально-пляжному та пізнавальному туризмі становлять 1000-1200 \$. В більшості країн, що розвиваються, які спеціалізуються на купально-пляжному та пізнавальному туризмі, за оцінками туроператорів з кожних 100 \$ витрат в країні залишається лише близько 5 \$ (5%). Натомість опитані АТТА оператори пригодницьких турів, оцінюють, що 65,6% від загальної вартості поїздки від пригодницьких турів залишається в пункті призначення [346, с. 11]. Так вартість лише дозволу для сходження на Еверест оцінювалася у 2015 р. в 11000 \$ на людину. Коли ж додати всі інші фактори, такі як навчання, спорядження, авіаквитки, гіді тощо, середня загальна вартість для сходження на Еверест буде близько 48000 \$ на людину, а з використанням шерпів – 55000 \$. Це вартість сходження в складі групи. Соло-сходження буде коштувати 60000 \$, а з шерпами – 85000 \$.

Натомість існує значна категорія туристів, які максимально мінімізують свої витрати на подорож, витрачаючись лише на перельоти та під'їзди. Вони витрачають менше грошей, тому що мають своє власне обладнання й спорядження і можуть не просити комерційної підтримки для здійснення своєї діяльності, шукають місця, у які важко отримати доступ, організовують ночівлі у своєму таборі, самотійно харчуються, використовують свій транспорт.

При цьому туристи-екстремали витрачають більше грошей на специфічне для обраного виду туризму спорядження, тому що вони цінують бренди, які відповідають їх специфічним потребам. Так екіпіровка дайвера обраховується у 1500 \$, а гірський велосипед (маунтінбайк) може коштувати до 10000 \$.

Важливим є проведене АТТА дослідження контингенту пригодницьких туристів. За даними дослідження ринку екстремального туризму 2013 р. 57% шукачів пригод були чоловіки і 43% жінки. При цьому, щорічне дослідження 2014 р. ринку традиційного купально-пляжного туризму встановило, що 53% туристів становили жінки, а 47% – чоловіки. Надалі з'ясувалося, що, принаймні, 37% шукачів пригод вже мають вищу освіту, 11% мають професійний ступінь і, в середньому доходи фізичних осіб на одного пригодницького туриста становлять 46800 \$ за рік. Для порівняння середній показник ВВП на душу населення у розвинутій Німеччині становить 45090 \$ за рік.

Більша частина пригодницьких туристів (71%) вибирають для подорожей міжнародні поїздки. Відповідно 29% туристів подорожують в межах своєї країни. Невелика частина пригодницьких мандрівників подорожують наодинці, 37% поїздок з партнером, 21% подорожують в складі групи, а 30% поїздок зі своїми сім'ями, включаючи дітей [346, с. 15]. Ще однією особливістю цього контингенту туристів є їх географічна мобільність – підкоривши якусь вершину, подолавши складну річку в одному регіоні світу, вони надалі підкорюють інші географічні райони світу, виступаючи першовідкривачами.

Ще одним важливим результатом опитування АТТА стало використання екстремальними туристами професійних туристських послуг. Виявилося, що 56% таких туристів організовують свої послуги самотужки, до послуг туроператорів та турагентів звертаються лише 17% респондентів, решта 27% використовують традиційні туристські послуги лише частково [346, с. 15].

Статистика туризму, поряд зі статистикою туристських потоків, включає другий, не менш важливий розділ, його економічну складову – статистику туристських доходів і витрат. Він охоплює вартісні оцінки туризму, необхідні

при вивченні його впливу на національну економіку, зокрема платіжний баланс країни, а також для характеристики секторів самої індустрії туризму.

Щодо ж до показника прибутків, отриманих від міжнародного пригодницького туризму, то АТТА проводила такі дослідження. У 2010 р. перше дослідження розмірів ринку глобального пригодницького туризму було проведено за дорученням АТТА університетом Дж. Вашингтона та фірмою Ксола Консалтинг. Було встановлено, що глобальна вартість пригодницького туризму склала 89 млрд. \$. Це становило 9,7% прибутків світового туристського ринку. Дослідження було повторено у 2013 р. і виявили, що прибуток від пригодницьких туристських подорожей склав 263 млрд. \$. Це становило 18,7% прибутків світового туристського ринку. Зростання за три роки склало 195%. Таке значне зростання приписували: збільшенню кількості міжнародних відправлень; збільшенню кількості туристів, що вибирають пригодницькі подорожі; збільшенню середніх витрат туристів. За твердженням дослідників у 2013 р. 42% усіх міжнародних туристів зазначили однією з цілей подорожі саме пригодницький туризм. В розрізі регіонів було визначено, що 69% міжнародних пригодницьких подорожей припало на Європу, Північну та Південну Америку. На інші регіони світу припав 31%, однак UNWTO прогнозує, що до 2030 р. 57% прибуттів буде припадати на країни, що розвиваються. Одна з причин – розвиток пригодницького туризму [346, с. 20].

Отже, остаточну кількість туристів, які захоплюються екстремальними, пригодницькими подорожами, точно оцінити неможливо. Але з популярних туристських публікацій, присвячених даній тематиці, відомо що у Європі близько 30% туристів хоча б один раз у тиждень виїжджають на трекінг, джип-сафарі, рафтинг, яхтинг тощо. А у таких країнах як США, Канада, Австралія, Нова Зеландія відсоток активних туристів ще вищий. З економічним розвитком суспільства збільшується кількість видів відпочинку (в тому числі активного і екстремального), а також число бажаючих урізноманітнити дозвілля незвичайними враженнями.

Спортивний туризм, будучи в основному самодіяльним, відрізнявся масовістю саме через його самоорганізований характер. При цьому в системі спортивного туризму були знайдені оптимальні форми і механізми організації, в т.ч. й економічні, що дозволили цій діяльності швидко і стійко розвиватися. Але самодіяльні засади організації спортивного туризму не виводить останній, як це нерідко намагаються представити, зі сфери товарно-грошових відносин на підставі того, що неорганізований турист не купує тур в туристській фірмі або не проживає в готелі. По-перше, самодіяльні туристи купують туристське спорядження, обладнання й інші товари туристського попиту. По-друге, вони нерідко користуються послугами підприємств транспорту, громадського харчування, музеїв та й тих же готелів. По-третє, у самодіяльному спортивному туризмі існують свої, переважно клубні, організаційні форми, стійкі комунікативні зв'язки, в тому числі через Інтернет, свої засоби масової інформації, свої масові організовані заходи тощо. Іншими словами стосовно спортивного туризму як виду туризму є підстави говорити про декілька його специфічних особливостей.

Якщо розглядати спортивний туризм, як індустрію, то, на відміну від більшості інших видів туризму, в його структурі підприємства з виробництва та реалізації товарів туристського попиту відіграють не меншу, якщо не більшу роль, ніж підприємства сфери послуг. Тому, ще однією непрямою ознакою геопросторової динаміки спортивного туризму може бути зростання продажу товарів туристсько-спортивного призначення, яке за даними Всесвітньої торгівельної організації становить 7-8% щорічно. Тому, спортивний туризм будучи найменш капіталомістким видом туризму, забезпечує максимальний соціальний ефект з позицій масової доступності і завдань оздоровлення нації.

Отже, беручи до уваги, що спортивний туризм охоплює близько 10-відсоткового сегменту світового туристського потоку, то його можна оцінити приблизно у 100 млн. туристів, які щорічно вирушають з переважно туристсько-спортивними, пригодницькими цілями за межі своїх країн. Далі, враховуючи визначене UNWTO для розвинутих країн співвідношення

внутрішніх і зовнішніх туристів як 4 до 1, можна встановити, що кількість туристів, подорожуючих своїми країнами з туристсько-спортивними цілями становитиме близько 400 млн. туристів. Таким чином, загальну ж кількість активних туристів у світі можна оцінити у близько 500 млн. туристів. Але, беручи до уваги той факт, що спортивний туризм має надзвичайно високий рівень самоорганізації і тому важко обраховується туристською статистикою, цей показник насправді є більшим.

Таким чином, за відсутності конкретних статистичних показників розвитку спортивного туризму в світі за непрямыми ознаками можна зробити висновок, що спортивний туризм це вагомий сектор світового туризму як за кількісними, так і за економічними показниками, що динамічно розвивається в силу своєї, в першу чергу, соціальної затребуваності, який набуває геопросторових масштабів.

Розвиваючись на межі спорту й активного дозвілля в природному середовищі, спортивний туризм сприяє розвитку внутрішнього туризму шляхом пропаганди відносно дешевого і, водночас, ефективного відпочинку, що в умовах невисоких матеріальних прибутків значної частини населення надає йому соціально пріоритетного значення для відповідних державних, громадських та комерційних організацій. Зменшення вартості оздоровлення та відпочинку завдяки використанню елементів і засобів спортивного туризму й мінімізації видатків на матеріально-технічну інфраструктуру такого відпочинку відносно до вартості відпочинку за традиційними організаційними формами робить його соціально доступним та економічно привабливим для багатьох верств населення, економічно вигідним для організаторів. Саме тому можна стверджувати, що сучасні економічні і соціальні передумови, які склалися в світі, сформували *соціальне замовлення* на розвиток системи спортивного туризму в геопросторовому вимірі.

1.3. Місце спортивного туризму в загальній систематизації туризму

Як і будь-який об'єкт дослідження, туризм не є однорідним, а отже є необхідність його систематизації, тобто виділення його основних форм, видів та типів. Вивчення структури туризму – перше, з чим стикається будь-який аналітик після з'ясування самого поняття «туризм». І той факт, що структура видів туризму взагалі та спортивного туризму зокрема представляє собою систему складну, існуючу в багатьох вимірах, асиметричну і динамічну, потрібно сприймати як об'єктивну реальність.

При географічному вивченні глобальних явищ і процесів, а спортивний туризм виступає як геопросторове явище, виникає необхідність зробити певні узагальнення і звести всю різноманітність його різновидів до обмеженої кількості груп за певними ознаками, тобто скористатися географічною систематизацією. Серед її видів Е. Алаєв виділяє класифікацію, типологію і географічне таксонування [4, с. 68-70].

Класифікація виступає важливим інструментом наукового пізнання. На думку Е. Алаєва, «до класифікації належать кількісні градації, які відображають стадії розвитку явищ, або ієрархічні порядки системи. Класифікація відображає переважно кількісні відмінності (однак передбачає, щоб інтервали між класами відображали хоча б одну якісну зміну)» [4, с. 39].

Відносно класифікації туризму, то її зміст та сутність підтверджують той факт, що туризм – це складне соціально-економічне явище, яке потребує своєрідного підходу, урахування різноманітних мотивів проведення і можливостей його організації. Тому кількісні відмінності значно поступаються явищам, які в туризмі класифікують через посилення на їхні ознаки.

Змістовний аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел засвідчив, що на сьогодні існує велика кількість фахівців, що роблять спроби класифікувати туризм за різними ознаками, використовуючи при цьому ті або інші критерії [7, 34, 100, 125].

У туристській літературі представлені класифікації туризму, засновані на різних ознаках. Аналіз існуючих класифікацій дав змогу виокремити дві групи класифікаційних ознак. Одні з них належать до *туристської подорожі* і дозволяють описати її, виходячи з організації, переліку пропонованих послуг, тривалості й дальності поїздки. Інші характеризують *туриста* з демографічної і соціально-економічної точок зору: за видом використовуваних ним ресурсів, за джерелами фінансування, за віковим складом, за кількістю учасників подорожі, за способом організації подорожі, за способом розміщення, за видом використання транспортних засобів тощо [7, 34, 37, 125, 288].

На сьогоднішній день переважна більшість дослідників туризму використовує щодо його систематизації поняття «класифікація туризму». Вважаємо це принципово невірним, адже кількісні градації при цьому, як правило, не застосовуються, а от якісні відмінності присутні. Тому, щодо систематизації такого складного соціально-економічного явища як туризм, на думку автора, слід застосовувати поняття «типологія туризму».

У науковій літературі використовують найрізноманітніші підходи до систематизації туристської діяльності. Так, М. Крачило виділив класи, форми та види туризму. Класи туризму він виділив залежно від характеру туристських потоків: внутрішній (національний) та іноземний. Форми туризму автор визначив за різними ознаками: за характером організації – плановий (організований) та самодіяльний (неорганізований); за тривалістю подорожі – короткотривалий, довготривалий; за інтенсивністю туристських потоків – постійний, сезонний [173, с. 6]. Види туризму, на думку М. Крачила, визначаються мотивацією туристської подорожі та способом подорожування. За мотивами він класифікував туризм на курортно-лікувальний, культурно-розважальний, релігійний, спортивний, пізнавально-діловий та промисловий. Залежно від способу подорожування вчений виділив такі види туризму, як автомобільний, автобусний, авіаційний, морський, річковий, залізничний, мотоциклетний, велосипедний, пішохідний, гірський, лижний, водний, підводний, спелеологічний і комбінований [173, с. 6].

О. Любіцева запропонувала структурувати туристський ринок за багатьма ознаками, серед яких на першому місці слід розглядати мету подорожування. Дослідник підкреслює, що мета подорожі формується під впливом багатьох чинників, тому ринок туристського попиту може бути стратифікований за демографічними, етносоціальними та психологічними характеристиками населення, які визначають його мотивацію, психологію споживчої поведінки та решту аспектів, що зумовлюють вибір на туристському ринку. Автор виокремила 8 ознак та 33 види туризму [185].

А. Александрова для систематизації туризму вибрала такі ознаки як: вид використовуваних природних ресурсів, джерела фінансування, віковий склад учасників подорожі, кількість учасників подорожі, спосіб організації подорожі, спосіб розміщення туристів, вид використовуваних транспортних засобів, дальність поїздки, тривалість подорожі, ритмічність туристських потоків [7].

Однак, українські фахівці туризму М. Мальська, В. Худо та В. Цибух зазначають, що й «досі немає чіткої загальноприйнятої класифікації туризму» і «...це пояснюється насамперед тим, що практично неможливо виокремити чисті форми і види сучасного туризму» [193, с. 22]. Можна погодитися, що чіткої загальноприйнятої систематизації видів туризму, на сьогоднішній день, не існує.

Перш за все, автор вважає слід розібратися із поняттям «вид туризму». Для того, щоб вид подорожей отримав статус виду туризму, він повинен відповідати ряду умов. По-перше, існувати хоча б теоретично. По-друге, це повинен бути вид подорожей, які належать до категорії туристських. По-третє, він повинен мати свою назву. І, по-четверте, він повинен бути, що називається, «на слуху». Масовість занять ним у цьому випадку є бажаною, але необов'язковою, як у випадку з космічним туризмом.

Для того, щоб найраціональніше і найповніше систематизувати види туризму необхідно відповісти на такі запитання:

- місце проведення подорожі (країна, дальність подорожі, обсяг території);

- час проведення подорожі;
- дані подорожувальника (вік, стать, соціальна приналежність, рівень доходів, сімейний стан, рівень освіти, місце постійного проживання, релігійні переконання тощо);
- мета, з якою турист подорожує;
- з ким турист подорожує;
- спосіб пересування або вид транспортних засобів, на яких проходить подорож;
- засоби розміщення під час подорожі;
- хто організовує подорож;
- тривалість подорожі;
- джерела фінансування подорожі та інші.

При цьому існування виду туризму може бути узаконене в прямому сенсі слова, коли йому дається визначення у нормативних актах. Але в них не встановлюється вичерпний перелік видів туризму, а згадуються лише ті види туристської діяльності, які є об'єктом нормативного регулювання, причому, з тим ступенем деталізації, яка для цього необхідна. Так Закон України «Про туризм» виділяє спортивний туризм в числі інших видів туризму. В Законі виокремлені також окремі його складові – гірський, підводний, автомобільний, пригодницький туризм [104].

Нарешті, певні кроки в напрямку систематизації видів туризму здійснюються туристськими об'єднаннями, починаючи від місцевих асоціацій до UNWTO. Остання у своїх методичних рекомендаціях виділяє туризм внутрішній, в'їзний та виїзний, називаючи їх не видами, а основними формами туризму, і пропонує різні їх комбінації. Наприклад, «internal» туризм на відміну від «domestic» туризм згідно з цими рекомендаціями включає туризм внутрішній і в'їзний. Національний туризм включає внутрішній та виїзний, а інтернаціональний – в'їзний і виїзний [343]. Але і ці нові рекомендації, затверджені Статистичною комісією ООН, не дають відповідей на багато питань, що виникають у зв'язку з систематизацією видів туристських

подорожей. У тому числі, на питання про визначення самого поняття «вид туризму». Теоретично ясно, що це вид подорожей, який, по-перше, належить до категорії туристських, і, по-друге, відрізняється від інших за цілями поїздки, способам пересування чи іншими критеріями. Але навіть перелік цих цілей залишається відкритим. UNWTO донедавна виділяла такі основні цілі туристських поїздок:

- дозвілля, рекреація, відпочинок;
- відвідування знайомих і родичів;
- ділові та професійні цілі;
- лікування;
- релігія / паломництво та інші [343].

У нових рекомендаціях щодо статистики туризму, виданих UNWTO, систематизація видів туристських подорожей за основними цілями поїздки дещо змінилася. Перш за все, ці цілі тепер розбиті на дві групи. В одну з них входять, так звані, «особисті» цілі, а в іншу – ділові та професійні.

Таким чином, спостерігаємо, що сфера діяльності, на яку поширюється поняття «туризм», неухильно розширюється. Відповідно кількість видів туризму постійно зростає. Але виходить, що самій UNWTO, яка пропонує визначати межі туризму за контингентом споживачів, а не переліком споживаних ними товарів і послуг, скласти список видів економічної діяльності, пов'язаних із задоволенням попиту на туристські поїздки, простіше, ніж класифікувати ці подорожі і розбити їх за видами туризму. Список таких видів економічної діяльності – «Стандартна міжнародна класифікація видів діяльності в туризмі» у UNWTO був складений ще в першій половині 90-х рр. XX ст. А докладної систематизації самих подорожей з розбивкою їх за видами туризму так і не з'явилося.

Можна було б припустити, що UNWTO в принципі проти вживання такого поняття, як «вид туризму». Але, по-перше, воно сьогодні є загальноприйнятим. По-друге, по суті це синонім поняття «вид подорожей з туристськими цілями».

У багатьох випадках, будь то культурно-пізнавальний, купально-пляжний, діловий, оздоровчий або спортивний туризм, простежується глибока спеціалізація:

- територій, де той чи інший вид туризму отримав свій розвиток;
- професій і програм підготовки фахівців;
- підприємств, що надають профільні послуги та виробляють відповідні товари;
- техніки і технологій;
- засобів розміщення;
- засобів інформації.

Таким чином, складність типології видів туризму багато в чому обумовлена самою комбінованою природою подорожей і множинністю поєднань в рамках туризму різних видів соціальної діяльності. Однак при цьому рекомендується отримати дані про головну мету подорожі, яка визначається як «мета, при відсутності якої дана поїздка не відбулася б». Часто додаткова мета подорожі також має велике значення, і доцільно включати її в дослідження з метою виявлення попиту на специфічні послуги, наприклад, поєднання активного відпочинку і ділових цілей, поєднання пізнання і відпочинку, але тільки одна з них буде домінуючою.

Крім того, типології туристських подорожей властива більш складна ієрархічна структура, ніж просто розподіл на види туризму. Зараз відом туризму називається і спортивний туризм, і велосипедний туризм, що входить до його складу. В дійсності такі категорії, як спортивний, лікувально-оздоровчий, екологічний і цілий ряд інших, які прийнято називати видами туризму, являють собою, на думку автора, не види, а групи видів туризму, об'єднаних за різними ознаками. Види ж туризму, які входять до групи, можуть, у свою чергу, ділитися на підвиди, і так до основи системи, первинною ланкою якої є подорож з туристськими цілями. Так, якщо водний туризм – це вид туризму, то рафтинг і каякінг – його підвиди.

При чому, йдеться про структуру нелінійного типу. Крім усього іншого, це означає, що одні й ті ж види туризму можуть одночасно входити до різних груп. Наприклад, той же альпінізм входить і до групи спортивних, і в групу гірських видів туризму. При цьому не всі гірські види туризму, що виділяються сьогодні, входять до групи спортивних видів. Адже у гори туристи йдуть не тільки зі спортивними цілями. Популярними є гірські кліматичні курорти, такі як Ворохта в Україні або Давос в Швейцарії. Існують і екскурсійні тури в райони високогір'я, наприклад, в тибетську столицю Лхаса. Але в самостійні види або підвиди туризму ні оздоровлення на гірських курортах, ні подорожі в гори з культурно-пізнавальними, релігійними цілями на відміну від гірських спортивних видів туризму, не виділяються.

Відомий український туризмознавець А. Шипко пропонує для побудови типології туризму використовувати поняття туристського потоку, яке, на його думку, є ключовим. Під ним розуміється сукупність туристів, які відвідали певну територію протягом чітко означеного відрізка часу (рік, квартал, місяць). Провідною характеристикою туристського потоку виступатиме його щільність, що вимірюватиметься кількістю туристів на території протягом означеного відрізка часу. Виходячи з цих позицій, автор пропонує будувати типологію з урахуванням родовидових взаємозв'язків, що утворюють складові туризму, які, у свою чергу, безпосередньо впливають на формування туристського потоку. В основу типології необхідно покласти розгалуження туристського потоку як явища, здатного об'єднати всіх туристів і різноманітні напрями їх діяльності протягом подорожі [329, с. 148].

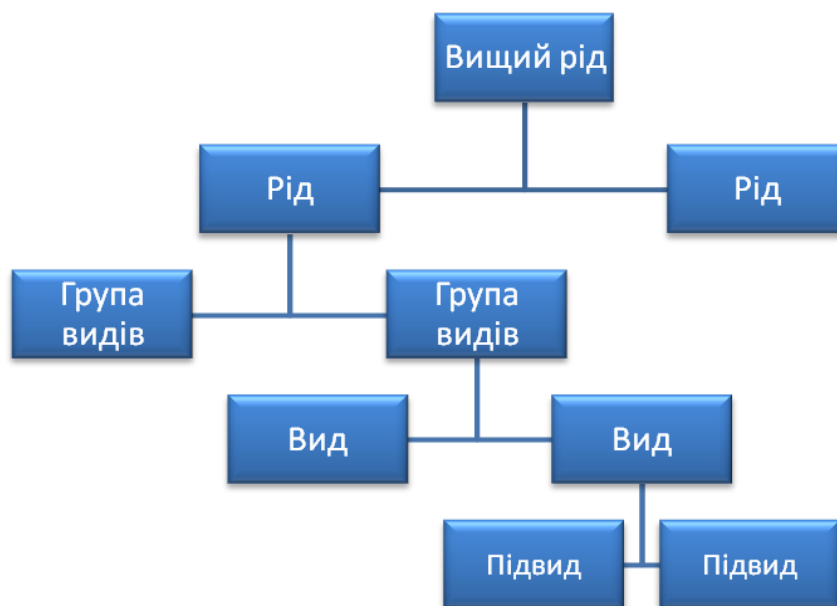
Туристський потік слід сегментувати за різноманітними ознаками. Погоджуємося з А. Шипком, що найбільш репрезентативною виступає вікова ознака туристів. Кожному віковому сегменту відповідають свої специфічні мотиви подорожей. Зважаючи на складність поставленого завдання, можна припустити, що туристський потік може розглядатися як певна єдність різних груп туристів завдяки родовидовим взаємозв'язкам між його складовими [329, с. 148].

Під видом та родом у логіці, розуміють поняття, що служать для визначення відношення між класами: з двох класів той, що містить в собі інший, називається родом, а той, що міститься, – видом. Родовидові взаємозв'язки частково упорядковують складові класифікаційної системи. Клас, який містить усі інші класи цієї системи, називається вищим родом (*summun genus*) або максимальним класом родовидового порядку. Клас, який міститься у всіх класах, що лежать на одному шляху до вищого роду, називається нижчим видом (*infima species*) або мінімальним класом родовидового порядку. І рід і вид, як правило, визначаються ознаками – відповідно родовими і видовими, причому кожна видова характеристика об'єкту систематизації визначає його родову характеристику, але не навпаки: від роду можливі різні шляхи до видів, але від виду – тільки один шлях до роду. У відношенні виду і роду виділяються два аспекти – змістовний (інтенсionaльний) і об'ємний (екстенсionaльний). Класифікуючи, можна звертати увагу або на зв'язок понять (ознак), або на зв'язок об'ємів (родовидові взаємозв'язки) цих понять, але при цьому діє закон зворотного відношення – чим ширший обсяг поняття, тим вужчий, бідніший його зміст [308, с. 89].

Тож будь яка систематизація повинна мати такі складові форми: вищий рід, рід, вид, підвид і матиме характер родовидового дерева. Але туризм настільки складне соціальне явище, що не вписується у стандартну логічну схему. Тому, на думку автора, туризм повинен мати таку структурно-логічну схему: вищий рід – рід – група видів – вид – підвид (рис. 1.6). На сьогоднішній день можливий подальший поділ навіть підвидів.

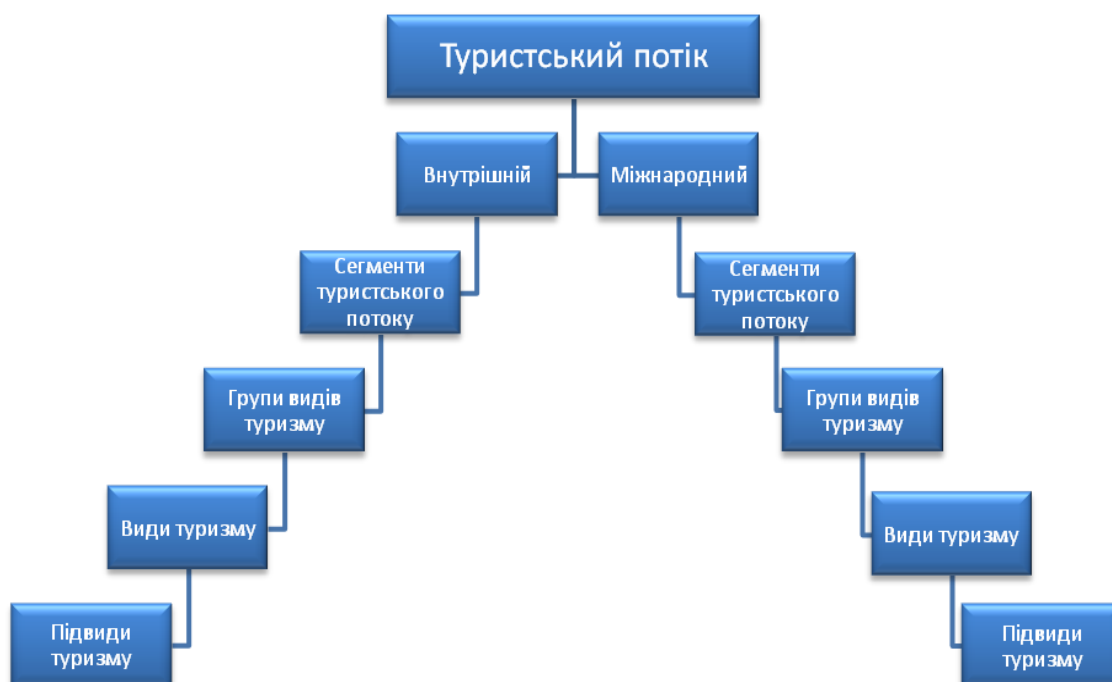
З рис. 1.6 видно, що виходячи з закону зворотного відношення вищий рід характеризуватиме туризм у найбільш загальних рисах, не заглиблюючись у деталі, а найбільш повну характеристику він отримує у підвидах туризму, тому що саме вони складають змістовну основу для створення туристських послуг. Виходячи з родовидового аналізу, підвид повинен мати не більше однієї ознаки.

Вищий рід систематизації становитимуть форми туризму – міжнародний та внутрішній. Родовидова структура туризму представлена на рис. 1.7.



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 1.6. Систематизація на основі родовидових взаємозв'язків



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 1.7. Родовидова структура туризму

Родовидові дерева як внутрішнього так і міжнародного туризму повинні бути повністю тотожні, виходячи з того, що не може бути принципової різниці у сегментуванні туристських потоків. До такого висновку ми прийшли з огляду на єдність потреб усіх людей, незалежно від соціальної, національної,

релігійною приналежності. Різниця туристського попиту пояснюється мотиваційним забарвленням діяльності туриста, на яку впливатимуть його національна, соціальна та релігійна сутність.

Це дозволило нам побудувати родовидове дерево внутрішнього туризму (рис. 1.8). На представленій схемі внутрішній туризм є представником вищого роду, другий рівень представлено родами туризму, що зумовлені сегментами туристського потоку, третій рівень представляють групи видів туризму. Групи видів поділяються на види туризму (четвертий рівень), а види – на підвиди туризму (п'ятий рівень).

Сегменти туристського потоку (роди) визначають групи людей, об'єднаних домінуючими потребами, які потенційно можуть бути задоволені у подорожі. В основу визначення сегментів туристського потоку (родів) покладено розподіл туристів у відповідності з їх домінуючими потребами, які, у першу чергу, враховано у віковій періодизації туристів. За віковою ознакою виділяється дитячий (підлітковий) туризм, юнацький туризм, молодіжний туризм, туризм людей середнього віку, туризм людей похилого віку («туризм сеньйорів»). При такому підході дещо окремо стоятимуть такі сегменти туристського потоку, як «різновіковий сімейний» та «туристів з особливими потребами (інвалідів)», тому що сюди попадають туристи різних вікових груп, а їх домінуючі потреби визначатиме не вік подорожуючих, а інші критерії.

Дитячий туризм – це туризм підлітків віком від 10 до 15 років. У більшості випадків організований туризм дошкільників та молодших школярів обмежується туристськими прогулянками та екскурсіями.

Юнацький туризм охоплює вікову категорію від 16 до 21 року. Саме в цьому віці туризм набуває емоційно-споживацького характеру притаманного дорослим. У деякій мірі прив'язка до вікової періодизації розриває поле туризму учнівської молоді, тому що вища професійна освіта, у більшості випадків, завершується у віці 23-24 років.

Молодіжний туризм окреслюється віковою межею до 35 років. Це туризм найбільш активних незалежних людей, які багато часу витрачають на



Автори: Колотуха О., Шипко А., 2013

Рисунок 1.8. Родовидове дерево внутрішнього туризму

професійну діяльність, зосереджені на кар'єрному зростанні та бажають інтенсивного відпочинку.

Туризм людей середнього віку є основою для розвитку сталого туризму і охоплює людей від 35 років до пенсійного віку.

У розвинутих країнах світу значну частину туристського потоку займає туризм людей третього (похилого, пенсійного) віку.

Різновіковий сімейний туризм характеризується потребами різновікового об'єднання, заснованого на родинних зв'язках та орієнтований на узгодження потреб та мотивів усіх членів родини. У більшості випадків мотиваційне забарвлення цього сегменту туристського потоку визначається домінуючими потребами дітей, що, у більшості випадків, зумовлює його дитиноцентричний характер. У деяких випадках його характер визначається особливими потребами окремих членів сім'ї. Саме ці домінуючі потреби накладають деякі обмеження щодо вибору видів туризму цим сегментом туристського потоку.

Особливе місце у туристській ієрархії займає туризм людей з особливими потребами (інвалідів). Специфіку цього сегменту туристського потоку визначатиме не стільки вік туристів, скільки вади їхнього здоров'я. З метою забезпечення рівного доступу до туристських послуг він повинен мати виключно соціальний характер.

Слід відзначити, що на мотиваційне забарвлення вибору туристської послуги буде також впливати: приналежність туриста до певного соціального прошарку, рівень доходів, національні та релігійні обмеження, освітній рівень та професійна приналежність тощо.

Автор вважає, що групи видів туризму визначаються мотивацією туристської подорожі, а види туризму – способом подорожування. Групами видів туризму будуть культурно-розважальний, купально-пляжний, лікувально-оздоровчий, діловий, релігійний, пізнавальний, спортивний та інші. Відповідно видами туризму, наприклад, у спортивному туризмі є пішохідний, лижний, гірський, водний туризм та інші.

У видах туризму уточнюються потреби туристів, а кожен з видів може розділятися на підвиди. Вид туризму об'єднує різновиди діяльності туристів об'єднаних рисою що покладена в основу формування виду. В практиці туризму ні один з видів не існує в чистому вигляді, тобто самостійно, це пояснюється тим, що вид туризму є передумовою для створення туристської послуги, а одна окремо взята туристська послуга не може задовольнити різноманітні потреби туриста.

Кожен з видів туризму реалізується у специфічних туристських послугах, орієнтованих на задоволення одного з видів потреб особистості. У процесі соціалізації потреби набувають певного мотиваційного забарвлення, що спонукає туриста до вибору тієї чи іншої туристської послуги. В основу туристської послуги, як елементарної складової туристського продукту покладено підвид туризму, розвиток якого обумовлений ринковим та суспільним попитом та наявними специфічними туристськими ресурсами. Так, ми вже зазначали, що якщо водний туризм – це вид туризму, то рафтинг і каякінг – його підвиди.

Слід визначити, що підвиди туризму є найбільш динамічною складовою наведеної систематизації, вони постійно доповнюються та можуть приймати іншого вигляду у залежності від стану туристського ринку, змін попиту на туристські послуги, які обумовлені великою кількістю змінних, у тому числі і модою на той чи інший вид рекреаційної діяльності. Так, водний туристський сплав на дерев'яних плотах, популярний у 60-х - 70-х рр. XX ст., вже практично відійшов – його замінили нові більш сучасні засоби сплаву.

Розвиток туристської галузі може призвести до ще більш розгалуженої структури дерева туризму. Вже сьогодні необхідно враховувати те, що підвиди туризму теж можуть поділятися на складові.

Отже, спортивний туризм як група видів туризму виділяється за мотиваційною ознакою. Існуючі на сьогодні класифіковані види спортивного туризму були виділені в процесі практики проведення туристських походів залежно від обраного способу, засобів пересування (пішки, на лижах, на

засобах сплаву, на велосипеді, мотоциклі, автомобілі тощо), так само від природного середовища, у якому здійснюється похід (гори, річки, підземні порожнини). В нашій країні їх видова структура й розрядні вимоги до них закріплюються Єдиною спортивною класифікацією України на чотирирічний (олімпійський) цикл.

Розглянемо спортивний туризм з точки зору інших типологічних ознак. Єдиної думки з приводу самого переліку існуючих критеріїв систематизації так і не склалося. Насамперед, тому, що сам туризм являє собою досить складне соціально-економічне явище, аналіз якого вимагає більш фундаментального і системного підходу, ніж це може здатися на перший погляд.

Питання критеріїв є головним у будь-якої систематизації. Розглянемо спортивний туризм на основі таких критеріїв, як:

- кордони територіально-адміністративних утворень – в'їзний, внутрішній, виїзний, національний, міжнародний, прикордонний;
- соціо-демографічні ознаки – дитячий, юнацький, молодіжний, осіб середнього віку, осіб похилого віку, сімейний, людей з особливими потребами;
- рівень обслуговування – елітарний, масовий;
- чисельний склад – груповий, індивідуальний;
- форма організації – організований, самодіяльний;
- джерело фінансування – комерційний, соціальний;
- сезонні характеристики – сезон, несезон, напівсезон;
- терміни тривалості подорожі – короткочасний (подорожі вихідного дня), тривалий.

З точки зору *кордонів територіально-адміністративних утворень* спортивному туризму притаманні всі ознаки цього критерію. Він може бути в'їзним та виїзним, внутрішнім та міжнародним, національним і навіть прикордонним, адже такі визнані туристські регіони як Альпи, Кавказ, Гімалаї, Карпати та інші розташовані на території кількох країн.

За *віковою ознакою* спортивний туризм може бути дитячо-юнацьким, молодіжним, осіб середнього віку і навіть осіб похилого віку (ветеранським), адже жодних обмежень за віком у спортивному туризмі не існує – лише фізична підготовка учасників походів повинна бути достатньою для проходження хоча би нескладних маршрутів. Дуже часто туристські походи здійснюються сімейними туристськими групами. Доступний спортивний туризм в певній мірі і для людей з особливими потребами. Так, автор особисто спостерігав у Новій Зеландії туристську групу з ураженими нижніми кінцівками, які проходили досить складний водний туристський маршрут.

За *рівнем обслуговування* спортивний туризм є здебільшого масовим, але цілий ряд туристсько-спортивних акцій у віддалених точках планети робить його також і елітарним. Так сходження на найвищу вершину Антарктиди – масив Вінсон – обчислюється вартістю у 30-40 тис. доларів, а на Еверест – більше 40 тис. доларів.

За *чисельним складом* спортивний туризм є переважно груповим (командним) видом туристської діяльності. Так мінімальний склад спортивної туристської групи визначається вимогами безпеки проведення туристських походів: для нескладних туристських походів (I - II категорії складності) – від 4-х учасників, для більш складних туристських походів (III - VI категорії складності) – від 6-ти учасників. Хоча в змаганнях з техніки видів спортивного туризму вже з'явилися особисті змагання. В закордонній туристській практиці мають місце одиночні туристсько-спортивні та альпіністські акції (одиночні подорожі, навіть навколосвітні, альпіністські сходження), т.з. – «соло».

За такою типологічною ознакою як *ступінь організованості* спортивний туризм є, в основному, самодіяльним. Самодіяльні засади спортивного туризму розглянуті вище. Однак, в останні роки на туристському ринку з'явилася пропозиція організованих спортивних турів, які пропонуються турфірмами, що спеціалізуються на активному туризмі.

За *ознакою джерел фінансування* спортивний туризм має глибокий соціальний зміст, адже забезпечує максимальний соціальний ефект, принаймні,

з точки зору його масової доступності, особливо для дітей та молоді, і завдань оздоровлення нації. Хоча комерційні засади в спортивному туризмі також присутні, адже пропозиція активних туристських турів, розроблених турфірмами, зростає.

За критерієм *сезонності* спортивний туризм виступає як яскраво виражений сезонний вид туризму. Проведення туристських походів у несезон або у міжсезоння (наприклад, пішохідних чи гірських – взимку) переводить такі походи у розряд екстремальних.

За *терміном тривалості* короточасні подорожі характерні для спортивно-оздоровчого туризму, тривалі ж – для власне спортивного та екстремального туризму.

Отже, оцінюючи місце спортивного туризму в загальній систематизації туризму, визначаємо, що **спортивний туризм** – це група видів туризму, мотивацією яких є здійснення туристських походів з пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомобільного, мотоциклетного, спелеологічного, вітрильного, комбінованого та інших поки що не масових видів активного туризму. У відношенні до кордонів територіально-адміністративних утворень спортивний туризм виступає як екстериторіальне явище. Він є загальнодоступним і охоплює практично всі вікові сегменти туристського потоку. Це здебільшого масовий та груповий (командний) вид туристської діяльності з глибокими самодіяльними засадами організації такої діяльності. Спортивний туризм виступає як яскраво виражений сезонний вид і є тривалим видом туристської діяльності. Він має глибокий соціальний зміст, адже забезпечує максимальний соціальний ефект.

1.4. Структура та типологія спортивного туризму

Структура видів туризму, в т.ч. спортивного туризму, представляє собою складну асиметричну і динамічну систему, що існує в багатьох вимірах, яку потрібно сприймати як об'єктивну реальність. Тому, тільки міждисциплінарний, комплексний підхід до розробки методологічних і методичних проблем розвитку спортивного туризму, його структури дозволить задати науково обґрунтований вектор і туристсько-спортивній діяльності, і управлінню спортивним туризмом.

Спортивний туризм у загальній систематизації туризму виділений автором як група видів туризму, яка визначається мотивацією туристської подорожі, а види туризму – способом подорожування та природним середовищем, у якому здійснюється подорож.

Видом спортивного туризму слід вважати виділення туристсько-спортивних заходів (туристських походів, змагань) за характерним способом пересування або іншими визначальними умовами їх проведення (природним середовищем), що здійснюються відповідно до затверджених правил їх проведення. До видів спортивного туризму, класифікованих в Україні, належать: пішохідний, лижний, гірський, водний, велосипедний, вітрильний, спелеологічний, автомобільний, мотоциклетний та комбінований туризм.

Некласифікованими видами спортивного туризму слід вважати види туризму, які для подолання туристських маршрутів використовують поки що нетрадиційні в спортивному туризмі засоби пересування – подолання маршрутів на тваринах, на повітряних кулях, дельтапланах, парaplанах, снігоходах, квадроциклах тощо.

Аналіз видів спортивного туризму свідчить про те, що вони виділені за двома ознаками – способом подорожування та географічним середовищем, в якому ці подорожі здійснюються. Типологія видів спортивного туризму за засобами пересування представлена в табл. 1.3.

Таблиця 1.3. Типологія видів спортивного туризму за засобами пересування

Засоби пересування	Класифіковані види туризму	Некласифіковані види туризму
<i>Пішки</i>	- пішохідний - гірський - спелеологічний	- хайкінг - тремпінг - трекінг - легкохідство - бекпекінг - каньйонінг - кейвінг - спелестологія - снігоступінг
<i>З використанням спеціального спорядження</i>	- лижний	- скітуринг - фрірайд - дайвінг
<i>Із застосуванням технічних засобів</i>	- велосипедний - автомобільний - мотоциклетний - водний - вітрильний	- маунтінбайкінг - джипінг - ендурінг - сафарі на технічних засобах - рафтинг - каякінг - вота-баг - походи на моточовнах - яхтинг - морський каякінг - балунінг - кайтінг - параглейдінг
<i>На тваринах</i>	-	- кінний - в'ючний

Типологія видів спортивного туризму за географічним середовищем, в якому ці подорожі здійснюються, представлена в табл. 1.4.

Поєднавши складові природного середовища зі способами долаття різноманітних природних перешкод, враховуючи диверсифікацію цих способів та появу нових технічних засобів пересування у природному середовищі, складемо матрицю взаємопов'язаних критеріїв групування видів спортивного туризму та активної рекреації (табл. 1.5).

Спортивний туризм на сучасному етапі розвивається в двох напрямках: маршрутний туризм (проходження маршрутів туристсько-спортивних походів)

та змагальний туризм (підготовка та участь в змаганнях із техніки видів спортивного туризму). Типологія спортивного туризму за формою проведення, за видами маршрутів та класифікація за їх складністю приведена на рис. 1.9.

Таблиця 1.4. Типологія видів спортивного туризму за географічним середовищем

Природне середовище	Класифіковані види туризму	Некласифіковані види туризму
<i>Територія</i>	- пішохідний - лижний - гірський - велосипедний - автомо́то	- хайкінг - тремпінг - трекінг - легкохідство - бекпекінг - піший каньйонінг - скігу́ринг - фрі́райд - сні́гоступінг - маунті́нбайкінг - джи́пінг - енду́рінг - сафа́рі на технічних засобах - Х-гонки - кінний - в'ю́чний
<i>Акваторія</i>	- водний - вітрильний	- раф́тинг - кая́кінг - походи на моточовнах - вота-баг - ях́тинг - дайві́нг - водний каньйонінг
<i>Літоторія</i>	- спелеологічний	- кейві́нг - спелестоло́гія - спелеодайві́нг
<i>Аероторія</i>	-	- балу́нінг - кайті́нг - параглейді́нг

Основними формами туристсько-спортивної діяльності в маршрутному туризмі є туристські подорожі, в змагальному туризмі – туристські зльоти і змагання. Туристські подорожі передбачають проходження ліній маршрутів, тому їх можна віднести до лінійних форм туристсько-спортивної діяльності.

Таблиця 1.5. Матриця взаємопов'язаних критеріїв групування видів спортивного туризму та активної рекреації

Перешкоди	Способи долаття									
	пішки	на лижах	засобами сплаву	на велосипеді	на мотоциклі	на автомобілі	на вітрильному катамарані	на повітряних засобах	на тваринах	спеціальними засобами
рельєф рівнинний	пішохідний туризм та його підвиди: хайкінг, тремпінг, легкохідство, бекпекінг, піший трекінг	лижний туризм	-	велотуризм	мототуризм, сафарі на квадроциклах	автотуризм, караванінг, сафарі на снігоходах, пневматиках	-	-	кінний туризм, в'ючний туризм, скіджординг	-
рельєф гірський	гірський туризм, гірський трекінг, альпінізм, скелелазіння	лижний туризм, скітуринг	-	маунтінбайкінг	ендурінг	джипінг	-	-	кінний туризм, в'ючний туризм	снігоступінг, льодолазіння
окремі форми рельєфу – каньйони, гірські схили тощо	піший каньйонінг	фрірайд	водний каньйонінг	маунтінбайкінг (даунхіл)	-	-	-	-	-	технічний каньйонінг
водні перешкоди	-	-	водний туризм та його підвиди: катамаранінг, рафтинг, каякінг	-	-	-	вітрильний туризм	-	-	походи на моточовнах, вота-баг
підземні порожнини	спелеотуризм, кейвінг, спелестологія	-	-	-	-	-	-	-	-	спелеодайвінг
морські акваторії	-	-	морський каякінг	-	-	-	вітрильний туризм, яхтинг	-	-	дайвінг
повітряний простір	-	-	-	-	-	-	-	балунінг, параклєйдинг	-	кайтинг



Автор: Коло ту ха О., 2012

Рисунок 1.9. Систематизація туристсько-спортивної діяльності

Туристська подорож – це захід, пов’язаний із пересуванням людини в природному середовищі на будь-яких технічних засобах та без них, наодинці або в складі групи з пізнавальними, оздоровчими, спортивними та іншими цілями. Подорожі повинні проводитися відповідно до законодавства країн, на території яких прокладено маршрут, із урахуванням вимог «Гаагської декларації з туризму», «Хартії туризму» та інших міжнародних документів з туризму [241]. До туристських подорожей відносять туристські прогулянки, оздоровчі екскурсії, туристсько-спортивні походи та туристсько-спортивні експедиції.

Туристська прогулянка – найпростіша форма туристсько-спортивної діяльності, проходження короткого маршруту, тривалістю, як правило, до 4 годин. Туристські прогулянки найчастіше проводяться з туристами-початківцями.

Оздоровча екскурсія – туристська подорож тривалістю до 24 годин з використанням активних форм пересування, яка передбачає відвідування точно відібраних об'єктів із метою задоволення інформаційних, духовних та пізнавальних потреб туристів.

Туристсько-спортивний похід – це групове проходження туристського спортивного маршруту з використанням різних засобів пересування визначеної протяжності з подоланням природних перешкод (перевалів, порогів, печер тощо) різної складності за нормативний час. Саме туристський похід виступає ключовим видом туристських подорожей у спортивному туризмі, адже саме за здійснені походи у маршрутному спортивному туризмі присвоюються відповідні спортивні розряди та звання. Існує група фахівців, яка вважає, що походом може бути лише окремий випадок (різновид) туристських подорожей, де туристи пересуваються маршрутом за рахунок їх м'язової сили. При цьому, всі інші види подорожей, де для пересування маршрутом туристи використовують будь-які типи транспорту або тварин (в'ючних, їзових), строго кажучи не є «походом».

За критерієм тривалості (в днях) всі туристські походи можна поділити на походи вихідного дня та багатоденні походи. Похід, що передбачає організацію однієї-двох ночівель (зазвичай, здійснюваний у вихідні дні) прийнято називати походом вихідного дня. У переважній більшості випадків походи вихідного дня організовуються з метою оздоровлення та відпочинку учасників. Крім того, вони можуть переслідувати навчальні або тренувальні цілі (як частина програми підготовки для здійснення спортивних походів). Багатоденні ж походи можуть бути як рекреаційними, так і спортивними походами.

Туристсько-спортивна експедиція – це активна туристська подорож пошукового, дослідницького характеру з метою вивчення певної території, маршруту, одного чи декількох об'єктів (перешкод) із використанням будь-яких технічних засобів пересування або ж без них.

До локальних форм можна віднести туристсько-спортивні змагання, туристські зльоти та збори.

Туристсько-спортивні змагання – це змагання з техніки певного виду або кількох видів спортивного туризму.

Туристський зліт – масовий туристський захід, який має на меті обмін досвідом і підбивання підсумків туристсько-спортивної роботи, до програми якого входять змагання з техніки видів туризму, туристські конкурси.

Туристсько-спортивні збори – туристський захід тренувального характеру, направлений на підвищення кваліфікації учасників та їх підготовку до туристсько-спортивних змагань та походів.

Усі туристсько-спортивні подорожі здійснюються за певними маршрутами. За О. Бейдиком, *туристський маршрут* – це «шлях, порядок подорожі туристських груп через певні пункти проходження за заздалегідь складеним графіком руху» [32, с. 93]. За метою подорожі туристські маршрути поділяються на туристсько-краєзнавчі, туристсько-екскурсійні та туристсько-спортивні.

Туристсько-спортивний маршрут – це лінія руху туристської спортивної групи, яка передбачає проходження природних перешкод певного виду туризму у визначені терміни за визначеним графіком руху.

Маршрут туристського походу за графічною побудовою може бути: лінійним (наскрізним), лінійно-радіальним та кільцевим.

Лінійний маршрут – це такий, у якого початкова та кінцева точки, розташовані в протилежних кінцях. Він передбачає проходження значних відстаней, що дає можливість досить повно ознайомитися з районом походу. Лінійні маршрути найскладніші, але й найбільш пізнавальні. Тому ними найчастіше користуються у практиці спортивного туризму, незважаючи навіть на певні незручності (так на таких маршрутах немає можливості створювати базові табори, де можна залишити частину вантажу та поповнювати запаси продуктів).

Лінійно-радіальний маршрут поєднує лінійну частину із радіальними виходами. Радіальним виходом у поході вважається невелика ділянка маршруту, що проходиться з поверненням до початкової точки – базового

табору. Радіальний маршрут передбачає одно-кількаденні походи від базового табору, далекі екскурсії для огляду цікавих у пізнавальному значенні об'єктів, розвідувальні виходи з відхиленням від основного маршруту.

Кільцевий варіант маршруту характерний тим, що початок і кінець маршруту розташовані в одній точці.

В залежності від території проведення походи поділяються на місцеві та дальні. До *місцевих* належать походи, що проводяться в межах адміністративної території, в якій проживають (навчаються) учасники. При цьому допускається вихід у сусідні території, якщо це обумовлено адміністративно-територіальним розташуванням, фізико-географічними особливостями місцевості та логічністю побудови маршруту. Усі інші походи вважаються *дальніми*.

В країнах пострадянського простору усі туристські групи при проведенні категорійних походів, а туристські групи учнівської молоді також при проведенні дальніх ступеневих походів й місцевих ступеневих походів тривалістю більше 4-х днів повинні обов'язково отримати позитивний висновок щодо можливості здійснення подорожі від туристської маршрутно-кваліфікаційної комісії, що має відповідні повноваження.

Туристські маршрутно-кваліфікаційні комісії (МКК) є громадськими органами і створюються з метою проведення консультацій керівників туристських груп із питань організації та проведення туристських категорійних і ступеневих походів, експедицій з активними способами пересування, перевірки готовності туристських груп до зазначених заходів, профілактичної роботи щодо попередження нещасних випадків у походах, оформлення маршрутної документації, а також для розгляду звітів про подорожі та матеріалів на присвоєння спортивних розрядів і звань із туризму. МКК створюються при регіональних федераціях спортивного туризму, а також можуть бути створені при туристських й спортивних клубах та інших закладах, які мають визначений контингент досвідчених туристів-спортсменів.

Права МКК щодо випуску туристських груп на маршрути певної категорії складності визначаються їх повноваженнями. Повноваження кожної МКК

визначаються туристсько-спортивною кваліфікацією її членів та надаються вищестоящою МКК у встановленому порядку. Тому до складу МКК включають найбільш досвідчених туристів, які мають досвід керівництва походами на одну категорію складності вище тієї, що має право розглядати МКК із даного виду туризму.

Туристсько-спортивні походи прийнято класифікувати за рівнем складності, який визначається категорією або ступенем складності походу (рис. 1.9). *Категорія (ступінь) складності туристсько-спортивного походу* – це кваліфікаційна характеристика спортивної складності туристського походу, що залежить від довжини маршруту, тривалості походу та технічної складності перешкод, що долаються. У спортивному туризмі виділяють три ступеня складності (для дитячо-юнацьких туристських груп) та шість категорій складності (для дорослих туристських груп) туристсько-спортивних походів. Категорія складності (к.с.) походів із різних видів спортивного туризму визначається в залежності від тривалості та протяжності кожного конкретного маршруту, а також кількості та характеру (змісту) природних (антропогенних) перешкод на цьому маршруті.

У порядку зростання протяжності, тривалості та технічної складності маршрути туристсько-спортивних походів поділяються на I, II, III, IV, V та VI к.с. (табл. 1.6). Маршрути походів, що мають складність, тривалість або протяжність меншу за встановлену для походів I к.с., належать до некатегорійних (н/к), в тому числі походи 1, 2, 3-го ступеня складності (ст.с.) [241, с. 38].

Класифікація походів за ступенями складності застосовується для виконання юнацьких спортивних розрядів у дитячо-юнацькому туризмі. Однододенні туристські походи, або походи вихідного дня, а також туристські прогулянки та оздоровчі екскурсії класифікації не підлягають і можуть бути використані як окремі форми туристсько-спортивної діяльності, так і для підготовки до більш складних туристсько-спортивних заходів.

Таблиця 1.6. Нормативи спортивних туристських походів
(за даними Федерації спортивного туризму України, редакція 2008 року з доповненнями 2014 року)

Вид туризму та характеристики походів		Категорії складності						Ступені складності		
		I	II	III	IV	V	VI	1	2	3
Рекомендована тривалість походів у днях		6	8	10	13	16	20	3	4	6
Протяжність маршруту походу у км (не менше) ¹	пішохідних	130	160	190	220	250	300	30	50	75
	лижних	130	150	170	210	240	300	30	50	75
	гірських	100	120	140	150	160	160	-	-	-
	водних (на гребних суднах та плотах)	150	160	170	180	190	190	25	40	60
	велосипедних	250	400	500	600	700	800	50	80	120
	на мотоциклах	800	1000	1300	1700	2000	2000	-	-	-
	на автомобілях	1000	1200	1500	2000	2500	2500	-	-	-
	авто-мото (скутери, квадроцикли, снігоходи, пневматики)	250	400	600	800	1000	1000	-	-	-
	віприльний	150	200	300	400	500	-	-	-	-
	спелеотуризм (кількість печер)	5	4-5	1-2	1-2	1-2	1	3-4	2-3	1

¹ - при значній технічній складності маршруту та за погодженням з МКК його протяжність може бути зменшена, але не більше ніж на 25%.

З урахуванням показників протяжності та тривалості туристського спортивного походу віднесення його до відповідної категорії складності проводиться шляхом порівняння розробленого маршруту з еталонними маршрутами, які наводяться у Переліку класифікованих туристських маршрутів, затвердженому Федерацією спортивного туризму України (далі – Переліку) (дод. Д) [230]. Перелік регулярно, раз у чотири роки, переглядається центральною МКК (ЦМКК) – до нього вноситься інформація про нові маршрути, райони тощо. Перелік охоплює більше тисячі маршрутів усіх категорій складності. Крім того, він містить список районів для здійснення спортивних походів територіями майже усіх пострадянських країн.

Зберігаючи спортивний характер походів (значна швидкість руху, обмеження у часі, подолання природних перешкод, свідоме ухилення від

сторонньої допомоги тощо), класифікація орієнтує на логічно побудовані маршрути. На сьогоднішній день у практиці спортивного туризму при класифікації туристських спортивних маршрутів можливі такі методи оцінки їх складності (категорування):

- 1) використання затвердженого Переліку маршрутів туристських спортивних походів (такі переліки існують для Росії, України, Білорусі);
- 2) використання видової методики категорування;
- 3) поєднання I та II методів.

Однак при порівнянні Переліку маршрутів туристських спортивних походів та видової методики категорування технічна складність перешкод, їх різноманітність, географічний район та інші фактори маршруту, що класифікуються, не повинні бути нижчими ніж параметри еталонного маршруту із зазначеного Переліку для даного туристського району. Багатоваріантна технологія класифікації викликана специфікою видів туризму та наявністю у певних видах туризму (пішохідному, лижному, вітрильному та інших) локальних і протяжних перешкод та інших факторів, що визначають складність маршруту (географічний показник району, автономність групи на маршруті, сумарний перепад висот тощо).

При віднесенні того чи іншого маршруту до певної категорії чи ступеня складності за основу беруться три основних показники: тривалість, протяжність та технічна складність.

Тривалість походу (T, днів) – це мінімальний час, необхідний для проходження визначеного маршруту підготовленою групою. Тривалість може бути збільшена у порівнянні із зазначеною (табл. 1.6) при збільшенні протяжності маршруту, кількості та складності природних перешкод, а також за рахунок днів на відпочинок, розвідку та запасного часу на випадок негоди. Зменшення тривалості походів проти зазначеної може бути дозволено МКК у виняткових мотивованих випадках.

Акцентуємо увагу, що на сьогоднішній день у спортивному туризмі нормується тільки мінімальна, а не максимальна тривалість походів у ходових

днях. Під цим розуміється, що за цей мінімальний період треба подолати маршрут походу певної категорії складності. До цієї мінімальної тривалості дозволяється включати дні так званого «активного відпочинку» (але не більше 20% від загальної тривалості походу) для відновлення сил, розвідки складних ділянок маршруту, ремонту спорядження тощо. Такі дні називаються в залежності від тривалості «днюванням» або «напівднюванням». При цьому, як правило, максимальна тривалість походів кожної попередньої категорії складності не повинна дорівнювати мінімальній тривалості походу наступної категорії складності (хоча офіційно у спортивному туризмі такого правила поки що не існує). Тому з боку МКК не заохочується проходження маршруту за менший від нормативного термін. На думку автора, це суперечить основному спортивному принципу – подоланню дистанції змагань за найкоротший час. Адже у спортивному туризмі визначальні перешкоди, при умові дотримання правил безпеки, важче подолати за коротший термін.

Існуючий термін тривалості походів слід визначати як оптимальний. Автор вважає, що збільшення тривалості походу є доцільним лише після того, як будуть виконані усі нормативні вимоги.

Протяжність походу (L, км) – найменша допустима довжина залікового маршруту даної категорії чи ступеня складності (табл. 1.6). Вона може бути зменшена лише у виняткових мотивованих випадках, при значній технічній складності, але, як правило, не більше ніж на 25%. Основна частина маршруту повинна бути лінійною або кільцевою (одне кільце) протяжністю не менше 75% від установленної для даної категорії (ступеня) складності і включати найбільш складні перешкоди маршруту. Протяжність маршруту місцевістю із сильно розчленованим рельєфом (у т.ч. для гірських районів) вимірюється за топографічними картами масштабу 1:100000. Отриманий результат помножується на коефіцієнт 1,2.

Збільшення протяжності маршруту при незмінному характері перешкод не може бути підставою для підвищення категорії складності походу.

Частину туристського походу дозволяється подолати у радіальних виходах. Відстань і природні перешкоди, пройдені у кільцевих радіальних виходах із поверненням іншим шляхом, зараховуються повністю, а пройдені у лінійних радіальних виходах із поверненням тим ж шляхом зараховуються в одному напрямі. Сума таких виходів не повинна перевищувати 25% всієї протяжності маршруту.

Маршрути походів повинні бути безперервними. Розривом маршруту вважається перебування групи у населеному пункті більше двох діб, якщо це не викликано нагальною необхідністю, а також використання транспорту для під'їздів усередині маршруту. Як виняток, допускається короткотерміновий розрив маршруту з використанням транспорту в межах даного району (наприклад, у водних походах – переїзд з однієї річки на іншу).

Основними показниками, що визначають *технічну складність походу*, є локальні перешкоди (перевали, вершини, пороги тощо), протяжні перешкоди та інші фактори, характерні для окремих видів туризму (район проведення, сумарний перепад висот, автономність групи на маршруті). В кожному виді туризму є свої типові перешкоди та фактори, що визначають його специфіку.

Визначальними перешкодами або визначальними факторами маршруту є перешкоди (фактори), що мають найсуттєвіший вплив на його складність.

Локальні перешкоди (ЛП) – це перешкоди невеликої протяжності, характерні тим, що потребують від туристів-спортсменів при їх подоланні відповідного рівня технічної майстерності та, як правило, застосування спеціального спорядження. При категорюванні пішохідних, лижних, гірських, водних та спелеологічних маршрутів ЛП враховуються в першу чергу. Це – перевали, вершини, траверси хребтів, пороги, печери тощо, які дають туристам технічний досвід, необхідний для проходження наступних маршрутів.

Протяжні перешкоди (ПП) – це перешкоди значної протяжності, які потребують при їх подоланні від туристів-спортсменів значних фізичних зусиль. ПП представлені на пішохідних, лижних, вело-, автомо- та вітрильних маршрутах.

Технічна складність перешкод оцінюється їх категорією труднощі. *Категорія труднощі перешкоди (к.тр.)* визначається тим, який рівень кваліфікації, технічної майстерності та фізичної підготовки потрібен для її безпечного подолання.

У разі включення до маршруту окремих перешкод більш високої категорії труднощі з даного виду туризму маршрут буде мати статус «маршруту з елементами походу більш високої категорії складності». До учасників таких походів висуваються вимоги за найвищим рівнем труднощі елементів (перешкод), що включені до цього маршруту.

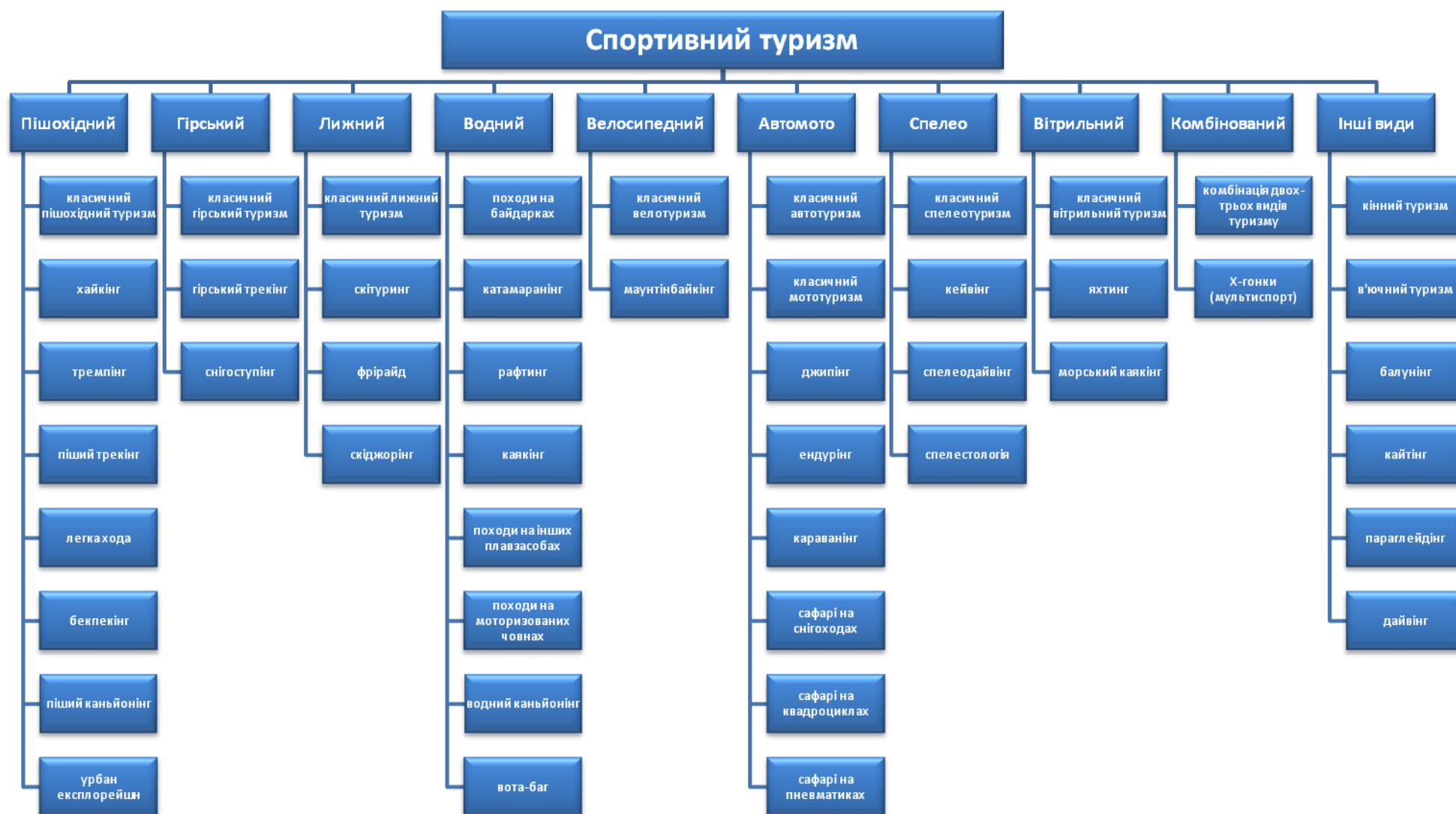
Можливе проходження *комбінованих маршрутів*, що складаються з ділянок, характерних для різних видів туризму (наприклад – для пішохідного та водного). Категорія складності таких маршрутів встановлюється з урахуванням складності окремих його частин. Такі маршрути мають статус «маршруту з перешкодами, характерними для інших видів туризму».

Враховуючи всі видові та класифікаційні ознаки, автором була розроблена видова структура спортивного туризму (рис. 1.10).

Розглянемо особливості класифікованих видів спортивного туризму.

Пішохідний туризм – один з видів спортивного туризму, основною метою якого є подолання туристами маршруту пішки пересіченою місцевістю з місця відправлення до місця прибуття за вказаний проміжок часу.

Пішохідний туризм використовує широкий спектр природних ресурсів. Це геоморфологічні, кліматичні, рослинні, ландшафтні ресурси тощо. Складність і різноманітність цих ресурсів (перешкод) у кінцевому результаті визначає категорію складності пішохідного походу. Категорія складності пішохідного походу – це комплексне поняття, що відображає сукупність взаємопов'язаних між собою таких його параметрів – протяжності маршруту, його тривалості, локальних перешкод, протяжних перешкод, географічного показника району походу, автономності групи на маршруті, коефіцієнту перепаду висот. Під поняттям «пішохідна» перешкода розуміється не один будь-який вид перешкод, а сукупність ЛП та ПП, яка визначає категорію складності маршруту.



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 1.10. Видова структура спортивного туризму

Сучасна методика класифікації пішохідного туристського маршруту запропонована російським фахівцем туризму І. Востоковим і зараз є загально визнаною в Росії і Білорусі [52, с. 6-20]. Методика визначення категорії складності пішохідного туристського маршруту полягає у бальній оцінці за сукупністю таких характеристик: протяжності, тривалості, локальних перешкод, протяжних перешкод, географічного показника району, автономності, перепаду висот. В Україні поки що застосовується експертна оцінка пішохідних туристських маршрутів шляхом порівняння їх із еталонними маршрутами відповідної категорії складності.

Лижний туризм – це вид спортивного туризму, метою якого є подолання туристами маршруту на лижах пересіченою місцевістю за визначений проміжок часу. Лижний туризм використовує практично ті ж самі природні ресурси, що і пішохідний туризм. Але відбувається це в зимовий період в оптимальні для здійснення лижного туристського походу строки – це сталий сніговий покрив, надійний лід на водних просторах, відносна постійність від’ємної температури, відсутність різких вітрів. До та після таких строків ці показники стають мінливими, що може призвести до серйозних ускладнень.

При віднесенні лижного туристського маршруту до певної категорії складності за основу беруться протяжність маршруту, його тривалість та технічна складність, обумовлена характером, кількістю та різноманітністю природних перешкод та особливостями погодно-кліматичних умов взимку.

Гірський туризм – вид туризму, що полягає в пішому пересуванні туристів за певним маршрутом, прокладеним в гірській місцевості. Головна відмінність полягає в тому, що метою гірського походу є проходження маршруту певної складності з подоланням декількох перевалів, які за трудністю подолання відповідають цій категорії складності маршруту. Можливе також подолання гірських траверсів та сходження на вершини.

Традиційно гірські походи проводяться в районах альпійських гір, що піднімаються вище снігової лінії і характеризуються комплексом льодовикових форм рельєфу (цирки, гострі гребені, шпилясті вершини тощо). Маршрути

гірського туризму пролягають, як правило, на висотах понад 2500 м над рівнем моря [16, 81].

Водний туризм – це сплав туристів водними акваторіями (річками, озерами) на різноманітних засобах сплаву – байдарках, катамаранах, рафтах, каяках тощо з подоланням різноманітних перешкод водного рельєфу. Класичним на сьогоднішній день підвидом водного туризму виступають *походи на байдарках*, однак вони поступово витісняються іншими засобами сплаву. Найпоширенішим зараз підвидом водного туризму є *катамаранінг* – сплав на 2-4-6 -місних катамаранах гірськими та рівнинними річками [51].

Велосипедний туризм – вид туризму, в якому головним або єдиним засобом пересування туристів-спортсменів є велосипед. Велотуризм має свої переваги у порівнянні з іншими видами туризму. Велосипед дає можливість із досить значною швидкістю долати великі відстані, ознайомитися під час туристської подорожі з кількома географічними районами, відвідати цікаві об'єкти, розташовані один від одного на значній відстані [50, 275].

Спелеологічний туризм – це проходження туристами підземних порожнин – печер. Це технічно складний вид спортивного туризму. Складність його полягає у проходженні складних за рельєфом маршрутів в умовах повної відсутності природного світла, високої відносної вологості (до 100%) та невисокої температури повітря. Усе це вимагає від спелеотуристів ретельної підготовки до подолання печер, а також витривалості, вправності у використанні засобів життєзабезпечення під землею та засобів страхівки, навичок у подоланні специфічних природних перешкод. Основними об'єктами спелеотуризму є печери, які мають крім естетичної привабливості ще й спортивну складність проходження (категорійні печери) [92].

Автомобільний та мотоциклетний туризм (автомототуризм) – це подолання туристських маршрутів на автомобілях, мотоциклах та інших моторизованих засобах. Головна особливість автмототуризму – можливість добиратися до початку категорійної частини маршруту і повертатися назад своїм ходом. Це обумовлює рух дорогами загального користування і велику

загальну протяжність маршруту. Складність автомобільних та мотоциклетних походів визначається в залежності від включення до їх маршрутів класифікованих ділянок, або ділянок, аналогічним їм за характером, кількістю перешкод, технічною складністю їх подолання. Нормативна протяжність походу складається із протяжності класифікованих ділянок, що включені до маршруту, та додаткової протяжності. До додаткової протяжності маршруту входять ділянки автомобільних доріг без перешкод або ділянки, складність яких характеризується більш низькою категорією ніж класифікована ділянка. Фактично це є під'їзди від місця проживання автомототуристів до початку або від'їзди від кінця класифікованої ділянки [10].

Вітрильний туризм – це проходження туристських маршрутів водними акваторіями на спеціальних розбірних вітрильних катамаранах. У вітрильному туризмі класифікуються маршрути, які здійснюються акваторіями водосховищ, озер, великих річок, у прибережній зоні морів і навіть океанів. Вітрильний туризм має як свої особливості, так і риси подібності у порівнянні з іншими видами туризму. Однією із особливостей є те, що подорожі здійснюються на переважно саморобних за виготовленням та конструкцією розбірних вітрильних судах, що висуває підвищені вимоги щодо теоретичної підготовки із відповідного виду суднобудування та забезпечення конструктивних заходів безпеки суден, а також щодо практичних навичок з управління суднами.

Комбінований туризм передбачає включення до туристського маршруту перешкод (факторів), що характерні для двох та більше видів туризму, що є основним критерієм віднесення такого маршруту до комбінованого туризму. Поняття «комбінований туризм» вже застосовується у офіційних документах Федерації спортивного туризму Росії. Там навіть створена всеросійська комісія комбінованого туризму та запропонована методика категорювання маршрутів комбінованого туризму. Категорія складності маршруту в комбінованому туризмі залежить від протяжності маршруту в цілому та наявності мінімальної кількості перешкод (факторів), характерних для двох та більше видів туризму, із врахуванням категорії трудності визначальних перешкод.

Крім охарактеризованих вище дев'яти видів спортивного туризму, що класифіковані в Україні, в Росії під вимоги туристсько-спортивної класифікації підпадає ще кінний туризм.

Кінний туризм – це подорожі туристів на конях верхи або в екіпажах, із супроводом чи без нього. В кінному туризмі виділяють такі види маршрутів: кінно-верховий (в'ючний), кінно-верховий із супроводженням, кінно-упряжний.

Однак розвитком вищезазначених видів розвиток спортивного туризму у світі не обмежується. В даний час на основі спортивного туризму з'являються нові форми активної рекреації, пов'язані з новим життєрозумінням, нововведеннями техніки і технологій, з організацією спортивних туристських подорожей новими районами. Крім традиційних засобів подолання туристських маршрутів, які втілені у класифіковані види спортивного туризму, існують й інші активні види подолання туристсько-спортивного простору. А це і подолання маршрутів на тваринах, повітряних кулях, дельтапланах, парaplанах тощо, використання нових засобів пересування на вже традиційних маршрутах (рафти, каяки, гірські велосипеди, джипи, ендуро, снігоходи, квадроцикли тощо). А також нові види спортивного туризму, які виникли на подоланні окремих природних або штучних перешкод (каньйонів, водоспадів, незайманих снігових схилів, підземних штучних порожнин тощо).

Ряд дослідників туризму відносять до активного (спортивного та екстремального туризму) деякі види активної рекреації, пов'язані з певним ризиком для життя, такі як *скайдайвінг* (виконання затяжних стрибків з парашутом), *вейкбордінг* (комбінація водних лиж, сноуборду, скейту й серфінгу), *віндсерфінг* (водний вид розваги й спорту з використанням спеціального спорядження у вигляді невеликого розміру легкої дошки з вітрилом), *водні лижі* (пересування поверхнею води на лижі спеціальної форми), *бейсджампінг* (різновид класичного парашутного спорту), *банджі-джампінг* (стрибки у прірву на спеціальному еластичному канаті) та ряд інших [17, 128]. Однак ці види активної рекреації та екстремального спорту носять

локальний характер, а спортивний туризм має глибоку маршрутну основу. Саме маршрутний характер спортивного туризму відрізняє його від багатьох інших видів активної діяльності. У зв'язку з цим в будь-якому з численних видів і різноманітних форм туризму одним з ключових практичних завдань є завдання розробки оптимального маршруту і програми подорожі. Оскільки не всі види туризму в однаковій мірі є маршрутними, необхідно виробляти принципи саме маршрутної технології на прикладі традиційних видів спортивного туризму.

Новими видами та підвидами вже існуючих видів спортивного туризму, видами активної рекреації виступають наступні.

Підвидами пішохідного туризму можна вважати хайкінг, тремпінг, трекінг, легкохідство, бекпекінг та піший каньйонінг.

Західним аналогом класичного спортивного пішохідного туризму є *хайкінг* (*hiking*) – це повністю автономні багатоденні походи пішки, коли все необхідне для забезпечення життєдіяльності переноситься із собою в рюкзаку. По суті, єдиною відмінністю від спортивного пішохідного туризму виступає та, що у хайкінгу відсутні регламентовані нормативи туристських походів, присвоєння відповідних розрядів та звань. Більшість учасників цього руху об'єднані в клуби, яких у всьому світі тисячі. Для захисту своїх інтересів клуби об'єднані в регіональні, національні та міжнародні спілки: European Ramblers Association в Європі, American Hiking Society в США, Confederation of Bushwalking Clubs NSW в Австралії тощо [390].

Тремпінг (*tramping*) – це багатоденні піші прогулянки із зупинками на ночівлю в будь-якому місці. Тремпінг зародився в Чехії, під впливом книг Дж. Лондона та інших письменників, що зображали світ таким, в якому людина живе за законами дикої природи. Люди, захоплені тремпінгом, стали створювати власні селища, перше з яких – «Табір ревучих» був заснований ще в 1918 р. Тремпінг справив великий вплив на збереження в Чехії (однієї з небагатьох країн Європи) права на свободу пересування всією територією країни, тут майже в будь-якому місці дозволено розбивати наметові табори в лісі. Крім Чехії тремпінг поширений ще в Новій Зеландії. Хоча з точки зору

організації і проведення походів обидві ці моделі дуже схожі. Але між чеською та новозеландською моделями цього руху є суттєві відмінності. Новозеландський тремпінг допускає під час походів нічліг в гірських хатинах. Для занять тремпінгом в малонаселених районах Нової Зеландії побудована густа мережа спеціальних пішохідних стежок, яка має понад 950 хатин.

Трекінг (трекінговий туризм) (trekking) – це піший похід в гори з ночівлями у спеціальних гірських хатинах або обладнаних таборах, наймасовіший підвид пішохідного туризму, особливо на Заході. Трекінг може виступати і як самостійна подорож, і може бути частиною маршрутів інших видів туризму чи активної рекреації (альпінізмі, спелеотуризмі, водному туризмі та інших), де трекінг як частина подорожі застосовується у для підходів до визначених об'єктів. Він простий в організації, економічно доступний для широкої вікової категорії бажаючих, може бути зовсім нескладним у виконанні, при цьому надаючи надзвичайно позитивні враження від споглядання навколишніх краєвидів. У групи немає ніякого ризику заблукати, рух за маршрутом не залежить від уміння її учасників орієнтуватися в горах, проходження групи за маршрутом контролюють професійні гіді. Як правило, більшість трекінгових маршрутів в горах проходить на висотах до 3000 м. Спорядження турист або несе із собою, або це здійснюють спеціальні носильники – портери. Сезонність не особливо впливає на цей підвид, а ось географія його – чи не найширша.

Легка хода (легкохідство) (lightweight) – напрям у пішохідному туризмі, характерною рисою якого є максимальне зниження ваги спорядження, без загрози безпеки. При цьому вага основного спорядження зменшується настільки, наскільки це безпечно можливо. Іноді також скорочується обсяг продуктів харчування. При тому, що чітких обмежень ваги не існує, вважається, що легкоходи і ультралегкоходи використовують спорядження близько 10 і 5 кг відповідно. Але цей поділ вельми умовний.

Бекпекінг (backpacking) – поняття, що з'явилося завдяки західноєвропейській культурі активного туризму. Це подорож із наметом та

продуктами харчування, без суворої прив'язки до маршруту і місць ночівлі – таке собі довільне мандрування.

Каньйонінг (*canyoning*) – спортивне проходження водоспадів та обводнених або сухих каньйонів із використанням спеціального спелеологічного й альпіністського спорядження та техніки. Виділяють два види каньйонінгу:

- *технічний каньйонінг* – проходження перешкод із застосуванням спеціального альпіністського спорядження;
- *піший каньйонінг* – проходження перешкод без застосування спорядження. При цьому, він теж не виключає спеціальної екіпіровки – спеціального одягу, який захистить від холодної води.

Прокладати маршрут каньйонінгу можна за двома принципами: прохід обводненими каньйонами (в деяких випадках це не вимагає використання при цьому технічних засобів) та прохід сухими каньйонами (найчастіше вимагає використання спеціального альпіністського спорядження). Єдиної світової класифікації в каньйонінгу немає – є окремі градації маршрутів в Європі та США.

Екстремальним антропогенним підвидом пішохідного туризму вважають **урбан експлорейшн** (*urban exploration*) – дослідження забутої або забороненої частини людської цивілізації, кинутих індустріальних об'єктів тощо. В Україні прикладом такого екстриму є проникнення в Чорнобильську зону.

Підвидами лижного туризму можна вважати скітуринг, фрірайд та скіджорінг.

Скітуринг (*ski-touring, randonee ski*) – це підвид лижного туризму, коли подорожі здійснюються на спеціальних лижах – скітурах. Скітури – це лижі, які разом з кріпленнями, черевиками забезпечують вільний рух п'ятою, щоб була можливість рухатися прогулянковим кроком. Різновидом скітурингу виступають скі-альпінізм.

Скі-альпінізм (*лижний альпінізм*) (*ski-alpinism, ski-mountaineering*) – це поєднання сходження на гірську вершину, що здійснюється частково на лижах,

а частково лазінням за заздалегідь обладнаним маршрутом та подальший спуск на лижах з вершини. Скі-альпінізм виник порівняно недавно на стику двох видів спорту (альпінізм і гірські лижі), отримавши широке поширення в гірських районах Європи, Америки, Азії, де є гори і сніг. В даний час скі-альпінізм має всі необхідні ознаки для того, щоб вважатися самостійним видом спорту. На постійній основі проводяться міжнародні (у т.ч. чемпіонати світу), та національні змагання під егідою Міжнародної федерації скі-альпінізму [399].

Фрірайд (*freeride*) – це спуск на лижах або сноуборді з вершин поза підготовленими трасами та, як правило, поза межами обслуговування гірськолижної індустрії. Вважається, що саме при катанні незайманим снігом якнайповніше розкриваються всі можливості сноуборду і гірських лиж. Різновидами фрірайду є беккантрі, хелі-скіінг та хелі-бордінг.

Беккантрі – сходження на гірські вершини, не обладнані підйомниками, з подальшим спуском з них на лижах чи сноуборді цілинним снігом. Це найбільш поширений вид фрірайду, незважаючи на складність сходження.

Хелі-скіінг (*хелі-бордінг*) (*heliskiing, heliboarding*) – підвид лижного туризму, гірськолижного спорту, фрірайду, сутність якого полягає в спуску на лижах чи сноуборді недоторканими схилами, далеко від підготовлених трас з підйомом до початку спуску на гелікоптері. Використання гелікоптеру для підйому дозволяє знаходити різні варіанти спусків з гір в умовах недоторканої природи, куди іншим способом швидко піднятися немає можливості.

В окремий вид активного відпочинку та туризму хелі-скіінг та хелі-бордінг виділилися в Канаді в середині 50-х рр. XX ст. – період розквіту альпінізму, коли всі головні європейські та азіатські вершини були підкорені. В даний час найбільш популярними гірськими районами, де займаються хелі-скі, є Канада, Аляска, Ісландія, Гренландія, Нова Зеландія, Гімалаї, гірські райони на півночі Європи, деякі райони Альп в Швейцарії і Франції, Чилійські Анди, Кавказ, Камчатка. У ряді європейських країн, таких як Німеччина, Швейцарія, Франція на хелі-скі накладені обмеження, пропаговані захисниками природи. На їх думку гелікоптери несуть шкоду природі і порушують спокій гірських вершин.

Скіджорінг (*skijoring races*) – це буксирування туриста-лижника собакою. Це молодий вид активного спорту. Як вид спортивного туризму отримав свій розвиток в Ісландії, Росії, Канаді, на Алясці.

Підвидами гірського туризму можна вважати гірський трекінг та снігоступінг (походи на снігоступах).

Гірський трекінг – це піші переходи на висотах вище 3000 м. Популярними є гірські трекінги в Гімалаях навколо найвищих вершин світу, в Кордильєрах та інших високогірних районах світу.

Снігоступінг (*походи на снігоступах*) – це зимовий підвид гірського туризму з використанням спеціальних пристосувань для руху глибоким снігом – снігоступів.

Підвидами водного туризму, крім класичних на сьогоднішній день походів на байдарках та катамаранах, виступають рафтинг, каякінг, походи на інших плавзасобах (надувних човнах, плотах тощо), походи на моторизованих човнах (водометах, джетах, аквабайках), водний каньйонінг, вота-баг.

Рафтинг (*rafting*) – це класичний сплав річковими порогами на великих безкаркасних надувних судах – рафтах. Рафти надійні і стійкі на воді, володіють великою плавучістю, зручні для розміщення групи з 6-12 осіб. Завдяки рафтам сплав бурхливими порожистими річками перестав бути привілеєм досвідчених туристів-водників, які долали їх на плотах, катамаранах або байдарках. Цей вид сплаву дуже популярний на Заході. Зараз це фактично складова нашого вітчизняного спортивного водного туризму з використанням надувних суден.

Сучасний рафтинг поділяють на спортивний, туристський та похідний. **Спортивний рафтинг** найскладніший. Він включає в себе цілу систему тренувань і змагань. Для спортивного рафтингу підходять річки з перешкодами від III до VI к.тр. Правила проведення змагань регулюються міжнародними та національними федераціями згідно формату Camel Whitewater raft.

Туристський рафтинг – найпопулярніший. В основному він розрахований на спуски річками I – II к.с. Спеціальна підготовка учасників не потрібна.

Похідний рафтинг – це один з видів туристського рафтингу з елементами професійного. Він передбачає сплав річками III - VI к.с. Похідний рафтинг розрахований на багатоденні подорожі.

У Європі кращі річки для рафтингу знаходяться в Норвегії, Італії та Хорватії. Серед азійських країн рафтинговий туризм розвинений в Туреччині, Китаї, Непалі, Бутані, Таїланді, азійській частині Росії, середньоазійських країнах. У Північній Америці – це Канада і Аляска. Найскладніші рафтингові траси в Африці знаходяться на річках Кенії, Ботсвани, Намібії та ПАР [394].

Каякінг (kayaking) – це сплав гірською річкою на одномісних човнах – каяках – із застосуванням складної техніки веслування. У сучасному каякінгу розвиваються 3 основних напрямки – веслувальний слалом, родео (фрістайл) та сплав. *Веслувальний каякінг* – це вміння маневрувати на каяці, відчувати човен та воду. *Родео (фрістайл)*, на відміну від слалому, – це не тільки віртуозна техніка, але ще й елемент гри – виконання різноманітних трюків на човні за рахунок особливостей рельєфу річки. Найближче ж до спортивного водного туризму стоїть *сплав* – на каяці можна вирушити у водний похід річкою будь-якої складності, або проводити короткі сплави на невеликій ділянці гірської річки, долаючи окремі перешкоди у вигляді «діжок», валів та невеликих водоспадів. Сплав, у свою чергу, має кілька різновидів: *експедиційний* – багатоденне проходження складних ділянок річок у віддалених від цивілізації місцях; *екстремальний* – проходження особливо важких ділянок річок; *швидкісний спуск* – вид каякінгу, популярний в Америці та Європі. Це рух на швидкість за течією бурхливої ділянки річки [395].

Походи на інших плавзасобах – це походи на надувних човнах, плотах, автомобільних камерах та інших засобах сплаву, які мають надувні елементи.

Походи на моторизованих човнах – це походи на надувних човнах та інших засобах сплаву з мотором – це водомети, джети та аквабайки. *Джетбоатінг (jet boating)* – це подорожі на високошвидкісних човнах з потужним мотором вузькими річками. Джет – це човен з 10-12 туристами на борту, який йде за течією та проти течії, крутиться на місці і виписує

різноманітні піруети на великій швидкості. *Аквабайкінг (aquabiking)* – це подорожі на гідроциклах – водних мотоциклах (аквабайках).

Водний каньйонінг (water canyoning) – це спортивне проходження водоспадів та обводнених каньйонів із використанням засобів сплаву (рятувальних жилетів тощо) та спеціального спорядження та техніки.

Вота-баг (water bug) – це сплав гірською річкою на спеціальній дошці, на якій спортсмен, одягнений в рятувальний жилет і каску, лежачи долає пороги та швидко течію.

Підвидом велосипедного туризму можна вважати маунтінбайкінг.

Маунтінбайкінг (mountain biking) – це подорожі на спеціальному гірському велосипеді (маунтінбайку). Маунтінбайк створений для того, щоб можна було легко долати позашляхові маршрути різного рівня складності. Різновидами маунтінбайкінгу є: *велотріал* (їзда по штучних або природних перешкодах); *стрім* (катання різними місцями з елементами екстриму); *даунхіл* (спуск з гори – найбільш екстремальна велодисципліна); *крос-кантрі* (це проїзд пересіченою місцевістю).

Підвидами автомобільного туризму можна вважати джипінг та караванінг.

Джипінг (jeeping) – це подорожі на спеціальних автомобілях (джипах), які на відміну від звичайних мають підвищену прохідність. Джип може рухатись без доріг, долати вбрід водні перешкоди, підніматися на крутосхили. Джипінг починається там, де закінчуються дороги, – *off road* (з англ. – поза шляхом). Це можуть бути *джип-тури* зі спогляданням красивих краєвидів, а можуть бути *трофі-рейди*, що включають будівництво переправ через річки та витягування машин із багна [391].

Караванінг (caravanning) – це подорож на автомобілі, коли останній виконує роль «будинку» (тягача будинку). Це не лише спеціалізовані автобудинки, але й самохідні кемпінгові автомобілі, які ще називають кампобусами (приєднані до автомобіля причепа різноманітних конструкцій).

Підвидом мотоциклетного туризму виступають ендурінг та так звані «сафарі» на інших мотозасобах – квадроциклах, снігоходах, пневматиках, скутерах.

Ендурінг (*enduring*) – це подорожі на спеціальних мотоциклах (ендура), які на відміну від звичайних мають підвищену прохідність. Різновидами ендурінгу є *ралі-рейди* – подорожі на ендура пересіченою місцевістю, *екстремальний ендура* – окремий новий напрямок ендурінгу, описати який можна як «людина і машина, що підкорюють найважчі ландшафти планети» [392].

Сафарі на квадроциклах – це подорожі на спеціальних транспортних засобах – чотириколісних мотовсюдихідах, а зимовим варіантом таких подорожей є – **сафарі на снігоходах** – це подорожі на механічних транспортних засобах, призначених для руху по снігу. **Сафарі на пневматиках** – це подорожі на спеціальних пневматичних транспортних засобах.

Підвидами спелеологічного туризму можна вважати кейвінг, спелеодайвінг (кейв-дайвінг) та спелестологію.

Кейвінг (*keyving*) – так на Заході називається спортивне дослідження печер. Різновидами кейвінгу є спелункінг та потхолінг. *Спелункінгом* займаються туристи-початківці. *Потхолінг* (інша назва – *вертикальний кейвінг*) – це різновид кейвінгу, специфікою якого є проходження лише вертикальних печер, що вимагає спеціальної фізичної, технічної та теоретичної підготовки.

Спелеодайвінг (*speleo diving*) або **кейв-дайвінг** (*keyv diving*) – це дайвінг (занурення з аквалангом під воду) в печерах, проходження сифонів – тих частин печер, які заповнені водою. Надзвичайно складний та небезпечний підвид спелеотуризму.

Антропогенним підвидом спелеологічного туризму вважають **спелестологію** – суміш туризму та науки, що досліджує порожнини антропогенного походження – покинуті каменоломні, шахти, підземні міські структури (водоводи), підземні ходи, підземні храми, монастирі тощо. Господарська діяльність людини, особливо у гірничодобувних регіонах, обумовила появу цілої маси штучних підземних порожнин, які називають

спелестологічними. Технічна складність, будова, глибина та протяжність цих порожнин дає підстави розглядати їх не лише як цікаві техногенні утворення, а й як потенційні об'єкти спортивного спелеологічного туризму [119].

Підвидами вітрильного туризму виступають морський каякінг та яхтинг.

Морський каякінг (*sea kayaking*) – підвид вітрильного туризму, який у якості засобу подорожування використовує різновид каяку чи байдарки часто з вітрилом, пристосованих для подорожей відкритими водними просторами (океанами, морями, озерами, водосховищами, рівнинними річками). Морські каяки створені як для протяжних подорожей у важкодоступних, малонаселених районах, так і для короточасних походів озерами і прибережною зоною морів й океанів. Від сплавних аналогів морські каяки відрізняються, в першу чергу, параметрами – вони набагато довші, а також підвищеною швидкохідністю, меншою маневреністю, кращою стійкістю і більшою місткістю. Цей різновид активного туризму стає все більш популярним на Заході.

Яхтинг (*yachting*) – це водні подорожі, плавання під вітрилом у морі чи внутрішніми акваторіями на невеликому але комфортабельному судні – яхті. При цьому яхта служить і засобом подорожування, й засобом розміщення.

Підвидом комбінованого туризму можна вважати Х-гонки (екстремальні гонки).

Х-гонки (мультигонки, пригодницькі гонки) (*adventure races*) – це подолання пересіченої місцевості різними способами (пішки, на велосипеді, на човні тощо). Спортсмени повинні бути добре підготовлені фізично та технічно, бути справжніми універсалами – уміти долати скелі, скакати на коні, сплавлятися на каяці, долати гірські маршрути на маунтінбайку, спускатися по вірьовці під водоспадом, добре орієнтуватися на місцевості тощо. Як правило, це командне проходження дистанції у 300-400 км із демонстрацією своїх навичок у подоланні перешкод за кращий час. Такі перегони в Україні часто називають «екстрім-марафонами», «пригодницькими гонками».

Традиційним видом спортивних та екстремальних туристських подорожей є подорожі на тваринах – **в'ючний туризм**. Адже крім коней можливе

пересування туристів і на інших тваринах – верблюдах, собаках, яках, оленях, віслюках, ламах, слонах.

Цікавим напрямком спортивних туристських подорожей стають повітряні подорожі із використанням нетрадиційних засобів повітроплавання – повітряних куль, аеростатів, парашанів, дельтапланів, повітряних зміїв, спеціальних аеродинамічних костюмів. На цьому тлі виникли такі види активної туристської рекреації як балунінг, параглайдінг, кайтінг.

Балунінг (ballooning) – подорожі, прогулянки туристів на повітряних кулях (теплових аеростатах, теплових повітряних кулях).

Параглайдінг (paragliding) – польоти туристів на парашані. Для польотів мінімально необхідним є бугор без рослинності висотою вище 150 м. Добрий парашан розвиває швидкість 20-40 км/год, при цьому знижуючись із швидкістю 1м/сек. Тривалість польоту складає 1-2 год., дальність – 30-50 км.

Кайтінг (kiting) – вид активної рекреації, спорту, де в якості тягової сили використовуються спортивні кайти (повітряні змії) – буксирувальні парашани, що використовують силу вітру. Залежно від типу використовуваних спортивних кайтів і додаткового устаткування кайтінг поділяють на зимовий і літній. Залежно від поверхні катання розрізняють *кайтсерфінг*, або катання по воді, *сноукайтінг*, або катання по снігу, та *лендкайтінг*, або катання по земній поверхні із застосуванням колісної техніки.

Подорожі туристів під водою можливі завдяки дайвінгу. **Дайвінг (diving)** – вид туризму, активного відпочинку, підводне плавання з аквалангом. Різновиди дайвінгу: занурення до місць морських катастроф (*wreck diving*), екскурсії до підводних печер та гротів (*cave diving*), екскурсії в отвори рифів, що утворені водою (*drill diving*), арктичний дайвінг (*arctic diving*). Різновидом дайвінгу можна вважати *сноркелінг* (snorkeling) – вид плавання під поверхнею води з маскою і дихальною трубкою і, звичайно, з ластами. Сноркелінг є популярним, особливо в тропічних широтах. Основою сноркелінгу є спостереження за підводним життям в природному середовищі – за кораловими рифами і їх мешканцями.

Крім класичних видів спортивного туризму, які мають глибоку маршрутну основу, існують і інші види активної рекреації і спорту, які використовують маршрутну технологію, задіюють природні ресурси для реалізації своїх специфічних рекреаційних потреб. Так гірські рекреаційно-туристські ресурси використовуються крім гірського туризму ще й близькими за ідеологією до спортивного туризму видами екологічного спорту – альпінізмом, скелелазінням та його зимовим різновидом – льодолазінням.

Альпінізм – вид спорту, який основною метою ставить проходження маршруту, що пролягає через гірську вершину. Технічна частина маршруту буває завдовжки від кількох сотень метрів до декількох кілометрів, при цьому на всій протяжності маршруту, як правило, не існує стаціонарних точок страховки. Маршрути сходжень поділяються в порядку зростаючої складності на категорії – від I до VI. Категорії від II до VI включно поділяються на дві підкатегорії – А і Б. У категорію складності класифікованого маршруту альпіністського сходження входить тільки шлях підйому на вершину. Шлях підходу до початку маршруту та спуск із вершини (при траверсі – спуск з останньої вершини) у категорію складності маршруту не входять.

Прийнято виділяти два типи сходжень: альпійський та гімалайський стилі.

Альпійський стиль – це послідовний підйом на вершину разом з усім спорядженням.

Гімалайський стиль відрізняється попередньою підготовкою маршруту сходження, навішуванням страхувальних вірьовок (перил), встановленням проміжних таборів, доставкою спорядження й кисню в ці табори, що передбачає багаторазові підйоми й спуски з табору в табір. Гімалайський стиль – це своєрідна облога гори, що займає іноді 2-3 місяці, але саме така тактика дозволила досягти вершин Евересту й інших восьмитисячників світу.

Так зараз у Росії, Україні та ряді пострадянських країн (раніше – в СРСР) проводяться щорічні змагання з альпінізму в декількох класах: *висотно-технічний клас* – сходження вище 7000 м; *технічний клас* – технічно складні сходження до 7000 м; *скельний клас* – проходження тільки скельних маршрутів;

зимовий клас – сходження в зимовий період часу. Західні альпіністи виділяють також: *big wall* – проходження великих стін завдовжки кілометр і більше; *соло* – сходження на гору поодиноці (у Росії та Україні такий вид сходжень офіційно заборонений); *мультіпітч* – невеликий маршрут, не більше 10 страхувальних вірвовок, який можна пройти менше ніж за добу [397].

Скелелазіння – це вид спорту, активної рекреації, який полягає у подоланні таких природних перешкод як стрімкі скелі різної складності. Спочатку скелелазіння вважалось різновидом альпінізму, але з часом виділилося в самостійний вид спорту. Хоча сьогодні для занять скелелазінням зовсім необов'язково їхати в гори, щоб відчувати природний рельєф скель. Досить відвідувати спеціально обладнані скеледроми з прокладеними доріжками і спеціальними страхувальними системами [398].

Зимовим різновидом скелелазіння можна вважати **льодолазіння**. Сучасне природне льодолазіння в основному використовує каскади замерзлих водоспадів з вертикальними стінками льоду. При відсутності природних умов екстремали створюють штучні стіни, заливаючи водою спеціальні вежі при низькій температурі. Льодові маршрути вважаються найбільш безпечними, оскільки на відміну від каменю, що часто відколюється, лід тримається досить міцно.

Таким чином, типологія компонентної структури системи спортивного туризму в світі доводить, що ця система є такою, що формується. Вона надзвичайно динамічна і здатна розвивати цей важливий напрямок активної рекреаційно-туристської діяльності.

1.5. Спортивний туризм як об'єкт суспільно-географічних досліджень

На сьогоднішній день рекреаційно-туристська діяльність перетворилася на одне із найважливіших соціально-економічних явищ сучасності. Стаючи

глобальним явищем, вона втягувала в свою орбіту не тільки галузі господарства, що її обслуговують, а й науку. Наука покликана проаналізувати, організувати та спрогнозувати туризм як масове соціальне явище. Бурхливий розвиток рекреаційно-туристської діяльності та велика кількість проблем, що пов'язані з цим, обумовили залучення вчених різних спеціальностей для їх вивчення, що дозволяє визначити міждисциплінарний характер її досліджень. Проблемами туризму зараз займаються економісти, соціологи, географи, педагоги, медики, фізіологи, фахівці багатьох інших спеціальностей.

Теоретичне осмислення туризму обумовлене рядом причин: широкомасштабністю туристської діяльності, планетарним характером здійснення подорожей, необхідністю наукового обґрунтування сталого розвитку туризму, узгодженням різних підходів до вирішення загальних завдань туристської галузі. Накопичений фактичний матеріал туристської діяльності потребує розгорнутої оцінки, упорядкування, узагальнення. Таку роль покликана відіграти теорія туризму – *туризмологія*, сутність якої полягає у визначенні основних теоретичних положень і концептуальних моделей туризму, в тому числі і просторових. Актуальним теоретичним завданням виступає узгодження розуміння та інтерпретації окремих видів туризму, удосконалення соціально-економічної концепції туризму, розробка моделей туристських територій, дослідження ресурсної бази туризму.

Формування наукових принципів туризмології йшло поступово, впродовж всього процесу її становлення і розвитку. Перші наукові узагальнення практики туризму, розробка опорних базових категорій туристської науки сягають в другу половину XIX ст. В цей період у ряді європейських країн, привабливих для розвитку туризму, таких як Австрія, Швейцарія, Німеччина, Франція, Італія, Польща з'являються перші роботи, що містять систематизовані результати наукового осмислення досвіду туристської справи. В працях науковців цього часу починає широко застосовуватися туризмознавча термінологія. Виникають такі базові поняття туризмології як «географія

туризму» та «туристський регіон» (Дж. Страднер), «туристська рекреація» (Р. Браун), «туристська індустрія» (К. Шпютц) та ін.

Вже з першої половини XX ст., коли туристський рух почав набирати силу, що позитивно позначається на соціально-економічній ситуації багатьох країн, почали створюватися національні туризмознавчі школи. Особливою творчою активністю вирізнялися: австрійська (Дж. Страднер, П. Бернекер, К. Шпютц, Р. Енгельман, В. Фрейер), німецька (Т. Бігер, А. Грюнталь, Г. Вегенер, А. Кох, Р. Глюксман), британська (Р. Бартон, П. Мейсон, Дж. Суорбрук, П. Хаггет, А. Холден), датська (Н. Лейпер), швейцарська (В. Хунцікер, К. Крапф, Д. Кріппендорф, С. Каспар), французька (Р. Бланшар, Ф. Франжіаллі, С. Перро, Ж. М. Оернер), польська (Я. Варзінська, І. Єнджейчик, А. Мокляк, Є. Пероло), болгарська (М. Бочваров, Л. Дінев, М. Нешков) школи та ін. В США наукове осмислення туризму йшло в декількох напрямках. Так американські вчені, спрямували свою увагу на поглиблення наукових знань щодо територіальної організації відпочинку населення, відзначали роль рекреаційної географії в дослідженнях навколишнього середовища і забезпеченні раціонального туристського природовикористання. З іншого боку активно йшов процес соціологізації туристських досліджень. Традиційним для американської школи туризму стало вивчення взаємозв'язку туризму з природним середовищем [178].

В кінці XX - на початку XXI ст. на тлі зростання глобалізаційних та інтеграційних процесів, що обумовлюють швидку еволюцію системи туризму, виникає потреба у формуванні туризмології як важливого чинника концепції сталого розвитку туризму. Серед західних теоретиків туризму помітне місце посідає французький вчений Ф. Франжіаллі, який запропонував комплексне осмислення феномену туризму для забезпечення його сталого розвитку, сформулював теоретичну модель туристської науки, як міждисциплінарного поля туристської діяльності [312]. Наукове осмислення феномену туризму перетворилося із тенденції життя туристської спільноти на стійку закономірність і базову потребу. Все це утворює міцне підґрунтя для розвитку

туризмології. Її структура включає такі розділи, як філософія туризму, економіка туризму, географія туризму, історія туризму, соціологія туризму, педагогіка туризму тощо.

Саме багатоаспектність туризму як суспільного явища обумовила проблемно-цільовий підхід до його наукових і прикладних досліджень. При цьому кількість теоретичних та прикладних розробок зростає пропорційно зростанню суспільної ролі туризму. Сучасні наукові дослідження туризму торкаються передусім організаційно-економічних та ресурсно-екологічних проблем, вирішити які, на думку О. Любіцевої, неможливо без визначення механізму функціонування та геопросторової організації туристського процесу, але цей аспект висвітлений побіжно і не відображає специфіки перебігу глобалізаційних процесів в умовах конкретних регіонів. Тому важливим науковим кроком в цьому напрямку стало дослідження О. Любіцевою геопросторової організації туристського процесу [186].

В Україні, на сьогоднішній день, сформована та успішно діє система рекреаційно-географічних наукових досліджень, створені та успішно працюють наукові школи, проводяться регіональні рекреаційно-географічні дослідження.

При тому, що організація туристської діяльності носить комплексний характер, в ході розгортання наукових досліджень виразно виявилася саме «географічність» проблем її розвитку, оскільки ця діяльність органічно пов'язана з властивостями географічного середовища та територіально диференційована.

Якщо туризм розглядати як загальну міждисциплінарну проблему, то у її розробці помітну роль відіграє географічна наука. Для цього географія має певні методологічні переваги, зокрема:

- об'єктом її досліджень є ландшафтна оболонка Землі, географи вивчають вплив природного середовища на суспільство, з одного боку, і зворотні процеси перетворення й трансформації природи у процесі життєдіяльності суспільства, в т.ч. і туристської діяльності, – з іншого;

- географія чи не єдина серед наук, яка охоплює своєю предметною областю і природу, і суспільство;
- географія досліджує просторові поєднання – комплекси природних і соціально-економічних компонентів природних, господарських і природно-господарських територіальних систем;
- географія вивчає особливості територіальної організації середовища, населення, інфраструктури, господарської діяльності суспільства, туристської діяльності, систематизує і типізує їх характерні просторові поєднання, обґрунтовує раціональність комплексу «природа-населення-господарство (туризм)».

Дослідження рекреаційних проблем одночасно в рамках таких географічних дисциплін як фізична географія, економічна географія, географія населення, медична географія та інших прискорили процес виявлення специфічного об'єкта наукового пізнання та формування на цій основі нової географічної дисципліни – *рекреаційної географії*. Поява і поширення цього нового напрямку серед географічних наук знаменувала поворот географічної науки обличчям до людини з її потребами відпочинку, оздоровлення, відновлення фізичних і духовних сил, збагачення надбаннями культури [208].

Цілеспрямована системна розробка рекреаційних проблем в СРСР була започаткована у географії на початку 70-х рр. ХХ ст. колективом відділів фізичної географії (на чолі з В. Преображенським) та економічної географії (завідуючий – О. Мінц) Інституту географії Академії наук СРСР під керівництвом академіка І. Герасимова. Констатуємо при цьому, що окремі роботи західноєвропейських вчених з цієї проблематики відносяться до початку ХХ ст. Так першу спробу визначити межі рекреаційної географії та географії туризму зробив австрійський вчений Дж. Страднер у своїй роботі «Туризм» ще у 1905 р. [178]. Першим великим кроком на шляху становлення рекреаційної географії як науки стало висунуте В. Преображенським поняття про рекреаційну систему як об'єктивне та соціальне за своєю функціональною

суттю утворення. Вивчення територіальних рекреаційних систем і зараз є специфічним предметом досліджень у рекреаційній географії.

Отже, саме географія є фундаментом вивчення туризму, оскільки туризм є географічним за своєю природою. Адже здійснюється він в природних місцевостях, включає пересування та діяльність у географічному просторі, і є діяльністю, в якій і характеристика місця, і самоідентифікація особистості формуються через відносини, що виникають, місцем, ландшафтом і людьми.

Фізична географія досліджує базу для створення туристських місць, а навколишнє середовище, його основні риси – це головні складові, які беруться до уваги в управлінні розвитком місць туризму. Соціально-економічна географія дозволяє зрозуміти соціальні та економічні зв'язки, що існують в туризмі та рекреації, а також особливе значення різних туристських місць для індивіда. Відчуття від визначного місця (атракції) часто є ключовим елементом у розвитку туризму, тому що без унікальності та різноманітності пункту призначення туризм був би буденним і нецікавим.

Протягом декількох десятиріч років туризм був фрагментом географічного вивчення рекреації. Між тим він володіє всіма необхідними ознаками самодостатності, для того щоб розглядатися як відносно автономна і цілісна сфера людського буття і більш широко увійти в поле зору суспільних географів.

Але при всій різноманітності туризму є одна особливість, яка відрізняє його від усіх інших форм відпочинку. Туризм – просторове явище. Саме ця теза тісно пов'язує його з географією, яка розглядає природні та соціальні процеси в їх просторовому виразі. Тому то М. Крачило виділив *географію туризму* в окрему географічну дисципліну. За його визначенням, «*географія туризму* – це географічна наука, яка вивчає територіальну організацію туристського господарства, умови та особливості його розвитку в різних районах та країнах» [173, с. 5].

Отже географія туризму лише порівняно недавно сформувалася як самостійна географічна дисципліна з власним об'єктом та предметом дослідження. Предметом дослідження географії туризму за визначенням

А. Александрової виступає територіальна організація (самоорганізація) туристської діяльності людей. Вона визначає *географію туризму* як «галузеву дисципліну соціально-економічної (суспільної) географії про просторові закономірності та особливості функціонування і розвитку територіальних систем організації (самоорганізації) туристської діяльності людей» [9, с. 17]. У цьому визначенні надзвичайно важливою нам видається вказівка на принцип самоорганізації туризму. Поняття самоорганізації є одним з ключових у географії туризму. Відзначаємо, що найвищий рівень самоорганізації в загальній туристській діяльності має саме спортивний туризм.

Географія туризму – це наука, що вивчає подорожування та туризм в якості галузі людської діяльності і особливо як феномен місця. З географічної точки зору туризм складається з місць походження туризму (або генеруючих туризм областей), туристських місць призначення (або місць пропозиції туризму) та взаємовідносин (зв'язків) між місцем походження та призначення туризму, які включають транспортні маршрути та мотивації подорожуючих.

Географія туризму, як складова частина, в першу чергу, рекреаційної географії, а також соціально-економічної географії, розглядає такі проблеми:

- закономірності в розміщенні туристських ресурсів та їх використання, розробка критеріїв їх оцінки та обліку;
- територіальні відмінності в розвитку матеріальної бази туризму та її використанні;
- аналіз мережі туристських маршрутів, напрямків та інтенсивності потоків туристів, їх вплив на ландшафти;
- регіональну специфіку туристського обслуговування, туристську спеціалізацію різних регіонів, рекреаційно-туристське районування території певної країни та кожного її регіону.

Автором вже визначено, що одним із найбільш ефективних видів рекреаційно-туристської діяльності виступає *спортивний туризм*, який відображає характерну тенденцію сучасності, коли перевага віддається

розвитку активного відпочинку у природному середовищі, у процесі якого відновлення працездатності поєднується з пізнавальною діяльністю.

У багатокомпонентній системі туризму спортивний туризм є специфічним сегментом і по суті, на думку А. Корольова, є симбіозом географії та спорту (рис. 1.11). Він заснований на інтересі людини до пізнання навколишнього середовища, дуже географічний, характеризується великим просторовим охопленням і просторовим змістом, маршрутною технологією, залежністю програми подорожі від найрізноманітніших географічних чинників. Це один з класичних видів туризму за формою і за змістом, за складом цілей і сприйняттям у суспільстві. Теоретичні та практичні напрацювання в системі спортивного туризму можуть бути корисні в тих видах туризму, які стали виділятися в останній час, і які мають схожі цілі, характер активності, ставлення до туристського обладнання та транспорту тощо [170].

Масштаби спортивного туризму можна співставити з масштабами інших форм рекреації. Однак у рекреаційно-географічних дослідженнях, що базуються на вивченні організованих форм відпочинку, спортивний туризм враховується явно недостатньо, що відображено як в теорії рекреаційної географії, так і у практичному застосуванні результатів наукових досліджень.

З позицій соціально-економічної географії відповідні цільові дослідження спортивного туризму тільки започатковуються. В цьому контексті слід відзначити російську пермську школу географії туризму на чолі з проф. О. Зиряновим та вченими А. Корольовим, В. Расковаловим, С. Мишлявцевою, С. Мічуріним та ін.

Так А. Корольов розробив еталонний метод оцінки гірських територій для організації туристських спортивних подорожей, вивчав та визначав еталонні маршрути в районах спортивного туризму світу [170].

В. Расковалов виконав оцінку та географічний аналіз ресурсної забезпеченості та умов для розвитку природозорієнтованого туризму, в тому числі і спортивного, на прикладі Пермського краю РФ [247].



Автор: Колотуха О. за матеріалами Корольова А. [143], 2014

Рисунок 1.11. Спортивний туризм як симбіоз науки і спорту

С. Мишлявцева обґрунтувала маршрутний принцип територіальної організації активного туризму як механізму виявлення функціонально цілісних туристських районів для поліпшення управління туристською діяльністю [216].

С. Мічурін розробив нову класифікацію небезпек в спортивному туризмі, засновану на їх диференціюванні за генезисом, вивчав географію поширення нещасних випадків на маршрутах активного туризму [211].

Отже, *географія спортивного туризму* виступає вагомою складовою географії туризму. Нагальним є удосконалення теоретико-методологічного та методичного апарату географії туризму взагалі та її вагомій складовій – географії спортивного туризму зокрема, розширення її предметно-об'єктної сфери і проведення на оновленій основі прикладних досліджень, які й будуть визначати адекватність географії туризму сучасним вимогам суспільного розвитку. Це потребує наукового обґрунтування проблем геопросторової організації спортивного туризму на основі узагальнення світових тенденцій та їх конкретно-наукового осмислення.

Попередні дослідження визначили місце географії туризму в системі географічних наук (табл. 1.7). На думку Е. Алаєва та в подальшій розробці О. Любіцевої, це місце визначається предметно-об'єктною сферою та колом завдань, спрямованих на виконання суспільного замовлення.

Табл. 1.7. Місце географії спортивного туризму в ієрархічній структурі географічних наук (за Е. Алаєвим, О. Любіцевою)

Система наук	<i>Географія</i>
Родина наук	<i>Суспільна географія</i>
Комплекс наук (дисципліна)	<i>Соціальна географія</i>
Галузь	<i>Рекреаційна географія</i>
Розділ	<i>Географія туризму</i>
Підрозділ	<i>Географія спортивного туризму</i>

Як відзначає О. Любіцева, розширення предметно-об'єктної сфери географії туризму є об'єктивним процесом, відповідним розвиткові об'єкту

дослідження, що позначилось й на розширенні теоретико-методологічної бази географії туризму в бік збільшення впливу суспільно-географічної складової [185]. Зокрема, дослідження ринку споживача посилює роль географії населення, а дослідження ринку виробника послуг – географії послуг; питання територіальної диференціації та врівноваження попиту/пропозиції потребують геомаркетингових досліджень тощо. Дослідження ж ринку туристських послуг – це міждисциплінарна географічна проблема, яка може бути ефективно вирішена застосуванням теоретико-методологічного та методичного апарату рекреаційної географії (вчення про територіальну рекреаційну систему), географії послуг (вчення про територіальну організацію сфери послуг) та географії туризму (закономірності формування туристських потоків) [185].

Спираючись на дослідження Е. Алаєва та О. Любіцевої щодо визначення місця географії туризму в системі географічних наук, визначимо місце географії спортивного туризму в цій системі. І якщо географію туризму попередніми дослідниками визначено як розділ рекреаційної географії, то географія спортивного туризму визначається автором як підрозділ географії туризму, наряду з географією ділового, паломницького, екологічного та інших видів туризму. Однак, визначаючи місце географії спортивного туризму в системі суспільно-географічних наук, відзначаємо також її вагому фізико-географічну складову, яка стосується, в першу чергу, ресурсної бази спортивного туризму.

Для методологічної визначеності важливим є аналіз приналежності географії спортивного туризму до системи географічних наук та її ставлення до основних географічних категорій. Відзначимо, що географія спортивного туризму повністю включається в географію туризму і в дещо меншій мірі входить в рекреаційну географію. Наприклад, спортивний туризм серед різних природних дестинацій часто вибирає екстремальні для людини місцевості. Відносити до придатних для рекреаційної діяльності ділянки спортивних походів на висотах вище 3000 м над рівнем моря навряд чи правомірно.

Включаючись в географію туризму, географія спортивного туризму вписується, на думку С. Єрдавлетова в соціально-економічну географію, однак

спортивний туризм як природозорієнтований спирається і на фізико-географічне «крило» географії. З цих позицій географія спортивного туризму може бути віднесена і до загальної географії, до її прикладних розділів [100].

Специфіка спортивного туризму в системі туризму так само впливає на положення даної тематики в географічній науці. Якщо туризм це і галузь економіки, і вид діяльності, то спортивний туризм в меншій мірі – перше, і більшою мірою – вид територіальної діяльності. Тому досліджувана тематика більше має відношення до питань соціальної географії, а ніж економічної.

Однією з найбільш прийнятих в географічній науці категорій, з якою слід співвідносити розробки з географії спортивного туризму, є «територіальна рекреаційна система». Актуальність цієї концепції націлює на дослідження туристських явищ і процесів в інтегральній природно-соціальної композиції, вимагає просторової ув'язки найрізноманітніших елементів, проявляється у підході до туристської ресурсної бази і до маршрутної мережі як взаємопов'язаних підсистем тощо. Тому геосистемний підхід до вивчення рекреаційно-туристської діяльності дав можливість розкрити нові можливості географічної науки для усебічного вивчення територіальних рекреаційних систем, в тому числі територіальної системи спортивного туризму, як невід'ємної частини суспільних геосистем, які в цілому відбивають просторову організацію життя людей. Окрім системного підходу рекреаційно-туристська діяльність досліджується з позицій просторового та кластерного підходу. Сучаснішими теоретико-методологічними моделями дослідження туризму є концепція соціокультурних середовищ, концепція абсолютних та відносних туристських переваг, концепція сталого рекреаційного природокористування.

Дослідження туристсько-спортивних можливостей території, туристсько-спортивне районування, вивчення системи туристсько-спортивних маршрутів, оптимізація туристсько-спортивної технології, виділення еталонних туристських маршрутів для підвищення безпеки діяльності з метою наукової строгості і аргументованості, на думку автора, має спиратися на базові концепції географічної науки в її різних областях.

Для ефективного розвитку спортивного туризму і як виду соціальної діяльності, і як галузі економіки необхідно підключення географії до питань вивчення обсягів туристських потоків, оцінки ресурсного потенціалу та рекреаційної ємності території, технологій спортивного туризму, таких як логіка туристського маршруту, відповідність маршруту району подорожі, оптимальність туристських програм, планування маршрутної мережі на певній території. Насамперед, це актуально для природозорієнтованих, в т.ч. активних, спортивних форм туризму. Вирішення цих питань прямо сприяє підвищенню безпеки, корисності і масовості туристських подорожей.

Таким чином, на достатніх підставах можна стверджувати, що спортивний туризм є специфічним видом рекреаційно-туристської діяльності, який виступає як вагомий об'єкт суспільно-географічних досліджень. Основними напрямками таких досліджень є:

- розкриття соціальної значущості спортивного туризму, визначення суспільного замовлення на розвиток цього виду туристської діяльності;
- визначення місце спортивного туризму в загальній класифікації туризму, дослідження його структури та типології;
- визначення методологічних підходів та розробка методики суспільно-географічного дослідження спортивного туризму на макрорегіональному та регіональному рівні;
- узагальнення та оцінка результатів досліджень спортивного туризму, проведених раніше, виявлення основних етапів розвитку і формування сучасної моделі спортивного туризму в світі та в Україні;
- оцінка ресурсного потенціалу території для цілей спортивного туризму, визначення основних світових регіонів спортивного туризму, проведення на цій основі туристсько-спортивного районування світу;
- виявлення особливостей структури і визначення проблем розвитку системи спортивного туризму (на прикладі України);

- обґрунтування пріоритетних напрямів подальшого розвитку та удосконалення територіальної організації спортивного туризму в світі та в Україні.

Висновки до розділу 1

1. На думку автора, *спортивний туризм – це вид активної рекреаційно-туристської діяльності, яка здійснюється в природному середовищі, і полягає у проходженні туристських спортивних маршрутів з подоланням різноманітних перешкод (перевалів, вершин, порогів, каньйонів, печер тощо) різними засобами пересування із використанням спеціальних технічних прийомів і спорядження*. Спортивний туризм є природозорієнтованим за суттю і входить до блоку активного туризму разом зі спортивно-оздоровчим та екстремальним туризмом, на які накладається предметна область пригодницького туризму.
2. Автор вважає, що для побудови типології туризму слід використовувати поняття туристського потоку, яке є ключовим, розуміючи під ним сукупність туристів, які відвідали певну територію протягом чітко означеного відрізка часу. Провідною характеристикою туристського потоку виступає його щільність, що вимірюється кількістю туристів на території протягом означеного відрізка часу. Виходячи з цих позицій, запропоновано будувати типологію з урахуванням родовидових взаємозв'язків, що утворюють складові туризму, які, у свою чергу, безпосередньо впливають на формування туристського потоку. В основу типології слід покласти розгалуження туристського потоку як явища здатного об'єднати всіх туристів і різноманітні напрями їх діяльності протягом подорожі. Туристський потік слід сегментувати за різноманітними ознаками. Найбільш репрезентативною виступає вікова

ознака туристів. Кожному віковому сегменту відповідають свої специфічні мотиви подорожей. Зважаючи на складність поставленого завдання, можна припустити, що туристський потік може розглядатися як певна єдність різних груп туристів завдяки родовидовим взаємозв'язкам між його складовими. Тому туризм повинен мати таку структурно-логічну схему: вищий рід – рід – група видів – вид – підвид. На сьогоднішній день можливий подальший поділ навіть підвидів.

3. Оцінюючи місце спортивного туризму в загальній систематизації туризму, визначаємо, що спортивний туризм – це група видів туризму, мотивацією яких є здійснення активних туристських походів з пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомобільного, мотоциклетного, спелеологічного, вітрильного та інших поки що не масових видів активного туризму. У відношенні до кордонів територіально-адміністративних утворень спортивний туризм виступає як екстериторіальне явище. Він є загальнодоступним і охоплює практично всі вікові сегменти туристського потоку. Це здебільшого масовий та груповий вид туристської діяльності з глибокими самодіяльними засадами організації такої діяльності. Спортивний туризм має глибокий соціальний зміст, адже забезпечує максимальний суспільний ефект.
4. Видом спортивного туризму слід вважати об'єднання туристсько-спортивних заходів (спортивних туристських походів, змагань) за характерним способом пересування або іншими визначальними умовами їх проведення (природним середовищем), що здійснюються відповідно до затверджених правил їх проведення. Спортивний туризм на сучасному етапі розвивається в двох напрямках: маршрутний туризм (проходження маршрутів туристсько-спортивних походів) та змагальний туризм (підготовка та участь в змаганнях із техніки видів спортивного туризму). Враховуючи всі видові та класифікаційні ознаки, розроблена видова структура спортивного туризму, яка включає, на сьогоднішній день, 57 видів та підвидів. Типологія компонентної структури системи

спортивного туризму в світі доводить, що ця система є такою, що формується. Вона надзвичайно динамічна і здатна розвивати цей важливий напрямок активної рекреаційно-туристської діяльності.

5. У багатокомпонентній системі туризму спортивний туризм виступає специфічним сегментом і по суті є симбіозом географії та спорту. Він заснований на інтересі людини до пізнання навколишнього середовища, дуже географічний, характеризується великим просторовим охопленням і просторовим змістом, маршрутною технологією, залежністю програми подорожі від найрізноманітніших географічних чинників. Отже **географія спортивного туризму** виступає ваговою складовою географії туризму. Тому актуальним вбачається конкретизація об'єкта і розширення предметної сфери географії туризму та обґрунтування теорії геопросторової організації спортивного туризму. Об'єктом дослідження географії спортивного туризму виступає спортивний туризм як суспільне явище геопросторового змісту, предметом дослідження – його геопросторова організація. Географія спортивного туризму визначається автором як підрозділ географії туризму, наряду з географією ділового, паломницького, екологічного та інших видів туризму. Таким чином, можна стверджувати, що спортивний туризм є специфічним видом рекреаційно-туристської діяльності, який виступає як вагомий об'єкт суспільно-географічних досліджень.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СПОРТИВНОГО ТУРИЗМУ

2.1. **Методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження спортивного туризму**

2.1.1. **Геосистемна парадигма спортивного туризму**

У географії туризму як важливої складової соціальної географії, яка порівняно недавно сформувалася як самостійна географічна дисципліна з власним об'єктом та предметом дослідження, в середині ХХ ст. з'явилася необхідність єдиної методологічної основи, що дозволяло б об'єднувати різні наукові підходи в загальну концепцію.

Актуальність методологічних досліджень впливає із недостатнього наукового обґрунтування спортивного туризму як соціально важливого напрямку рекреаційно-туристської діяльності, необхідності вибору парадигми його дослідження, забезпечення теоретико-методологічними дослідженнями просторову організацію і розвиток спортивного туризму у відповідності з вимогами сьогодення, прогнозування розвитку спортивного туризму в нашій країні та в світі.

На сьогоднішній день, туристсько-географічні дослідження проводяться за трьома основними напрямками (підходами). Це – системний підхід, просторовий підхід та кластерний підхід. Сучаснішими теоретико-методологічними міждисциплінарними моделями дослідження туризму виступають концепція соціокультурних середовищ Д. Ніколаєнка, концепція абсолютних та відносних туристських переваг, концепція сталого

рекреаційного природокористування та ін. Крім того, слід враховувати, що в географії туризму склався потужний *ресурсний підхід*, згідно якого примат ресурсів (перш за все природно-рекреаційних) зазначається як визначальний чинник розвитку туризму на певній території. Поєднання ресурсів визначає рівень привабливості певних територій для розвитку спортивного туризму, впливає на формування попиту та туристське споживання. Саме тому автором для дослідження складного та соціально важливого напрямку рекреаційно-туристської діяльності – спортивного туризму – був застосований багатосторонній симультанний аналіз об'єкту дослідження з врахуванням геосистемної, кластерної та геопросторової парадигм та положень сучасних теоретико-методологічних міждисциплінарних моделей дослідження туризму.

Геосистемна парадигма спортивного туризму. Одним з найбільш продуктивних у ефективному вивченні просторових аспектів рекреації і туризму, на наш погляд, є *геосистемний підхід* до аналізу територіальної організації рекреаційно-туристської діяльності.

Становлення спочатку рекреаційної географії, а пізніше її складової – географії туризму – як нової наукової дисципліни почалося саме з теоретичної моделі *рекреаційної системи*, висунутої російським вченим В. Преображенським у 60-х рр. XX ст. Окрім нього особливо значний вклад до обґрунтування і розвитку відповідних системних категорій внесли Ю. Веденін, І. Твердохлебов, М. Мироненко, Є. Котляров та ін. Подальший розвиток системний підхід до вивчення рекреації і туризму отримав в роботах В. Азара, А. Александрової, В. Квартальнова, І. Зоріна, Л. Мажар, М. Саранчі та ін. Елементи системного підходу використані і в роботах зарубіжних авторів – Д. Харвея, П. Хаггета, Р. Хакена, М. Бочварова, С. Сміта, Б. Влодарчика. Завдяки фундаментальним працям цих вчених з методолого-теоретичних проблем, соціальної динаміки, ресурсного освоєння, функціональної та геопросторової структури рекреаційних систем геосистемна концепція і сьогодні є одним з найґрунтовніше розроблених підходів у географічних дослідженнях туризму.

Геосистемний аналіз територіальної організації суспільства взагалі має на увазі схематичне і дещо спрощене віддзеркалення реальної ситуації у вигляді територіальних систем певного рівня організації з метою вивчення найбільш істотних елементів, зв'язків, властивостей і закономірностей їх розвитку. Теорія географічних систем лежить в основі методики геосистемного аналізу територіальної організації суспільства.

Термін «*географічна система*» (геосистема) ввів російський географ В. Сочава для того, щоб підкреслити системний характер складних географічних об'єктів географічної дійсності. При цьому геосистема розглядалася В. Сочавою як природне утворення [279, с. 58].

Пізніше російським географом Ю. Саушкіним в якості геосистем розглядалися складні земні утворення, що включають одночасно елементи природи, населення і господарства. Цілісність таких утворень визначалася за допомогою вказівок на прямі, зворотні і перетворені зв'язки між природою, населенням і господарством [259, с. 30]. А вже російським географом В. Гохманом поняття геосистеми застосовувалося для позначення територіальних систем: природних, суспільних, соціально-економічних, природно-технічних й інших [80]. Одним з видів суспільних геосистем є і територіальні рекреаційні системи.

Розроблена В. Преображенським концепція *територіальних рекреаційних систем* (ТРС) довгий час відігравала роль базової (практично безальтернативної) концепційно-теоретичної моделі рекреаційно-географічних досліджень. Вся система понять цього наукового напрямку базувалася на антропоцентричному характері систем рекреації і туризму, що означає замикання всіх системних зв'язків на потреби туриста. На цій методологічній основі були розроблені принципи оцінки природних та культурно-історичних рекреаційних ресурсів, рекреаційного попиту, інфраструктури, що забезпечує функціонування і розвиток рекреаційних районів [242].

В. Преображенський один із перших учених, хто не тільки усвідомив необхідність системного підходу при аналізі складних процесів, а й реалізував

його. Принцип Преображенського в дослідженні рекреації заснований на принципі цілісності загальної теорії систем, згідно з яким відмінною якістю системи є той факт, що в системі виникає нова властивість – емерджентність, якою не володіє жодна з підсистем, що її утворюють – рекреанти, природні та культурні комплекси, технічні системи, обслуговуючий персонал та орган управління. Підсистеми пов'язані між собою рекреаційно-туристською діяльністю.

Згідно з ученням В. Преображенського саме діяльність – це інваріантна частина системи, що зв'язує суб'єкта з ландшафтом. При цьому зв'язок несе в собі як сутнісні ознаки суб'єкта, так і сутнісні ознаки ландшафту. Принцип Преображенського дозволяє точно локалізувати діяльність не тільки як зв'язок, але і як структуру. Дійсно, стану діяльності інваріантні всі інші стани рекреаційної системи. Наприклад, відмінності пізнавальної та спортивної рекреаційної діяльності визначають специфіку вимог і станів природного комплексу, технічних систем, функцій управління в рекреаційній системі.

В. Преображенський протиставляв дві дослідницькі позиції у вирішенні даної проблеми: «від потреб» і «від ресурсу». Аналізуючи базисну модель рекреаційної системи, він вказував на провідну роль в ній людини-рекреанта як центральної підсистеми, відзначаючи, що стани і властивості всіх інших підсистем залежать від вимог центральної підсистеми, а цільова функція рекреаційної системи визначається як максимально можливе задоволення рекреаційних потреб людини [242].

В основу аналізу суб'єкт-об'єктних відносин, що виникають, згідно з В. Преображенським, покладена проста схема взаємини людини (туриста) і середовища: $L \Leftrightarrow C$. Відповідно до цієї схеми, якщо дослідник віддає перевагу людському фактору, то він працює з класом антропоцентричних систем, тобто систем, господарем яких виступає людина з її потребами, мотиваціями, уподобаннями, системою оцінок. Якщо дослідник позначає в якості провідної підсистеми навколишнє середовище (неважливо, природний або культурно-історичний комплекс), він вимушено працює з класом натуроцентричних

моделей, де «правлять» інші цінності: охорона природи, культурно-історичних пам'яток, регламентація діяльності людини в природному середовищі [242].

Туризм взагалі та спортивний туризм зокрема будучи складним соціально-економічним явищем, функціонує в межах системи «суспільство – навколишнє середовище» за умови рівнодійних сил з боку природних та соціальних чинників. Природні чинники – це екологічно чисте, естетично привабливе, що позитивно впливає на здоров'я людини, навколишнє середовище. Соціальні чинники – це потреба населення в рекреаційно-туристській діяльності, та його фінансова можливість її реалізації. Тому підхід до проблем дослідження ресурсної основи розвитку туризму повинен ґрунтуватися на принципах системності та комплексності.

У колективній монографії «Теоретичні основи рекреаційної географії» ТРС визначається авторами як соціальна географічна система, гетерогенна за складом, що складається з взаємопов'язаних підсистем: групи відпочиваючих, природних і культурних комплексів, технічних споруд, обслуговуючого персоналу, органу управління, і характеризується функціональної та територіальною цілісністю [288, с. 22].

Дещо відмінне визначення ТРС дає Д. Ніколаєнко, трактуючи її як форму організації рекреаційної діяльності на певній території, в рамках якої досягається максимальний взаємозв'язок, просторова і функціональна координація різних підсистем, що беруть участь у реалізації рекреаційної функції даної території. При цьому ТРС визначається як вища форма організації рекреаційної діяльності, явище, що рідко зустрічається, виключно важливе для інтенсивного і максимального рекреаційного освоєння певної території в мінімальні терміни [220].

Російські географи Ю. Поросенков і Т. Худякова, не заперечуючи ролі ТРС в якості основного об'єкту досліджень ряду наук, вказують на те, що територіальний аспект дозволяє більш чітко показати значимість географічної складової в дослідженні проблем туризму. Вони розглядають ТРС як окремий варіант територіальних соціально-економічних систем, що, в свою чергу,

дозволяє говорити про статус рекреаційної географії як суспільно-географічної науки, при цьому вказується на складність застосування поняття ТРС в рекреаційно-географічних дослідженнях, що пов'язується авторами з розмитістю самого поняття «рекреація», відсутністю чітких його відмінностей від туризму і відпочинку [238].

У 1982 р. Ю. Веденіним було обґрунтовано положення про два пізнавальних типи моделей територіальних рекреаційних систем – суб'єктно- та об'єктноцентрованих, у яких відповідно у центр дослідження ставиться або суб'єкт, тобто рекреанти, або об'єкт, тобто територія, на якій здійснюється рекреаційна діяльність [46, с. 22-23]. Можливим є і цілісний підхід, що розглядає ці дві моделі в їх діалектичній єдності.

Звісно, що рекреаційна система, яка відображає відповідний сектор соціально-економічного геопростору, є схематичною моделлю рекреаційно-туристської діяльності. У основі даної категорії лежить уявлення про рекреаційну систему як базову модель (позатериторіальну за своєю суттю), що відображає рекреаційну діяльність будь-якого рівня і характеру, направлену на відновлення фізичних і духовних сил людини як окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Як справедливо стверджує О. Топчієв, «якщо таку схему накласти на реальну рекреаційну територію, то вона матиме вже власну назву і називатиметься «територіальною» [295, с. 175].

Російський географ Л. Мажар розглядає ТРС як окремий випадок універсальної рекреаційної системи, переведеної в «географічну площину»: всі елементи рекреаційної системи отримують топологічну прив'язку в географічному просторі, вказуючи на те, що територіальні туристсько-рекреаційні системи (ТТРС) являють собою один з видів суспільних геосистем, сукупність елементів сфери рекреації і туризму, об'єднаних просторовими відносинами і взаємозв'язками [190].

У зарубіжній науці ідеї про туристські системи почали розвиватися в 70-і рр. XX ст. У 1972 р. С. Ганн висунула концепцію «фундаментальної туристської системи», що включає в себе п'ять підсистем: туристи, транспорт,

атракції, засоби обслуговування та інформаційно-управлінська [346]. Однак більш широку популярність здобула робота Н. Лейпера, в якій він запропонував модель туристської системи, що включає в себе чотири базових географічних елементи: регіон, що генерує туристські потоки (середовище постійного проживання туристів, де починаються і закінчуються туристські подорожі), туристську дестинацію (регіон, в який спрямовується подорож), транзитний регіон і навколишнє середовище [362].

Однією з найбільш відомих зарубіжних моделей туристської системи є модель Р. Мілла та А. Моріссона, запропонована в монографії «Туристська система» у 1985 р. Принципова модель складається з чотирьох компонентів, тісно взаємопов'язаних між собою. При всіх виявлених недоліках зазначеної моделі туристської системи, в ній, мабуть, вперше на системній основі були запропоновані основи розуміння виробничо-споживчого туристського циклу в просторовому аспекті. Робота знайшла широке практичне і теоретичне застосування, що, зокрема, підтверджується і тим, що монографія «Туристська система» перевидавалася шість разів [368].

Серед останніх праць з розгляду туризму як системи заслуговує робота С. Гольднер і Д. Рітчі «Туризм: принципи, практика, філософія». Центральним і головним елементом туристської системи автори називають туриста, з причини якого і існує такий феномен як туризм. Виявлення і задоволення потреб туриста, розуміння його поведінки є основою для всебічного розвитку туристських послуг, інфраструктури, атракцій, програм подорожей, що надає дестинації унікальність і специфічну привабливість для туристів [344].

Аналіз зарубіжних підходів до сутності та змісту туристсько-рекреаційних систем дозволяє стверджувати, що зарубіжні дослідження даної проблеми докорінно відрізняються від вітчизняних, тому що в них спочатку була закладена туристська специфіка, яка має переважно економіко-галузевий та управлінський характер, тобто кінцевою метою всіх досліджень є прибуток. У вітчизняних же дослідженнях домінувала рекреаційна проблематика з

відповідними їй соціальними та медико-біологічними цілями не на догоду комерціалізації рекреаційного сектору.

Таким чином, ТРС – це сукупність елементів сфери рекреації і туризму, об'єднаних просторовими стосунками і взаємозв'язками. «Туристсько-спортивний» варіант рекреаційної системи характеризує в основному багатогранну туристсько-спортивну діяльність, не виключаючи в основній меті подорожі задоволення пізнавальних потреб, потреб у відпочинку в процесі організації туристсько-спортивної подорожі.

О. Любіцева в дослідженні геопросторової організації туристського процесу основним методологічним підходом дослідження запропонувала **системно-процесуальний**, сутність якого полягає у поєднанні принципів системного підходу до дослідження туризму як цілісної системи, утвореної взаємодією структурних компонентів, з процесуальним, який доповнює її часовим фактором з ознаками територіальної конкретності та своєрідності, що й визначає подальшу логіку застосування конкретних методів дослідження – порівняльно-географічного, історичного, картографічного, класифікації та типології, системно-структурного, економіко-математичного, регіонально-статистичного аналізу тощо [186].

Системно-процесуальний підхід дозволяє розширити розуміння туризму як геопросторового процесу та поглибити поняття предмету географії туризму як просторово-часової взаємодії туристських ринків різних рівнів, видів, типів та форм, сформулювати закономірності геопросторової організації туристського процесу. Системно-процесуальний підхід, який дозволяє розкрити сутність геопросторової організації туризму, визначити закономірності функціонування, виявити механізм формування та взаємодії територіальних туристських ринків різного ієрархічного рівня, може бути застосований при дослідженні аналогічних процесів та явищ глобального характеру, в тому числі, на думку автора, і спортивного туризму [186].

Застосовуючи системно-процесуальний підхід в спортивному туризмі, можна пояснити формування масових туристсько-спортивних потоків,

забезпечених функціонуванням інфраструктурних транспортно-логістичних сервісних полімагістральних систем, представлених регіональними та трансконтинентальними «туристськими коридорами», які з'єднують ареальні (туристсько-спортивні зони та райони) та дискретні (туристсько-спортивні вузли та об'єкти) елементи, утворюючи лінійно-вузлову форму геопросторової структури спортивного туризму, яка становить його «опорний каркас».

Отже, ТРС розвивається не тільки в просторі а і в часі, тобто має свій життєвий цикл. Концепція *життєвого циклу (стадіальності розвитку)* вперше з'явилася у працях філософів та економістів XIX ст. Щодо туризму, то суть цієї концепції зводиться до констатації факту стадіальності у розвитку туризму взагалі і кожної ТРС зокрема. Теорію стадіальності соціально-економічного зростання розробив американський вчений У. Ростоу. Концепція У. Ростоу описує висхідний напівцикл суспільного розвитку, упродовж якого є підстави виділяти п'ять стадій зростання: традиційне суспільство, накопичення передумов для піднесення (стартова стадія), стадія інтенсивного зростання, стадія сповільнення зростання й досягнення економічної стабільності та стадія суспільної зрілості (масового споживання) [375].

У мезо- та локальному масштабі організації геопростору для пояснення особливостей розвитку туристських центрів і рекреаційних районів західні вчені нині активно послуговуються популярною концепцією *життєвого циклу ТРС* Р. Батлера. За Р. Батлером, ТРС (туристський ареал) у хронологічному розвитку проходить через шість стадій: народження, просування на ринок, активного розвитку, зрілості, стагнації та окремих проявів економічного спаду, занепаду чи реорганізації (рис. 2.1) [340].

Зародження ТРС відбувається тоді, коли в певний географічний район вперше прибуває невелика група мандрівників-першовідкривачів, тобто тих, які прагнуть уникнути стандартизованих маршрутів і центрів відпочинку та намагаються задовольнити свої специфічні рекреаційні потреби подалі від основних територіальних скупчень туристів. У цей період туризм ще не впливає на місцевість, не змінює її ландшафтних рис і традиційного укладу

життєдіяльності місцевих жителів. Саме спортивний туризм є «піонером» освоєння нових рекреаційних територій, всі ж інші види рекреаційно-туристської діяльності приходять пізніше, часто потім витискаючи спортивний туризм або за межі рекреаційно-туристських районів, або на їх периферію.

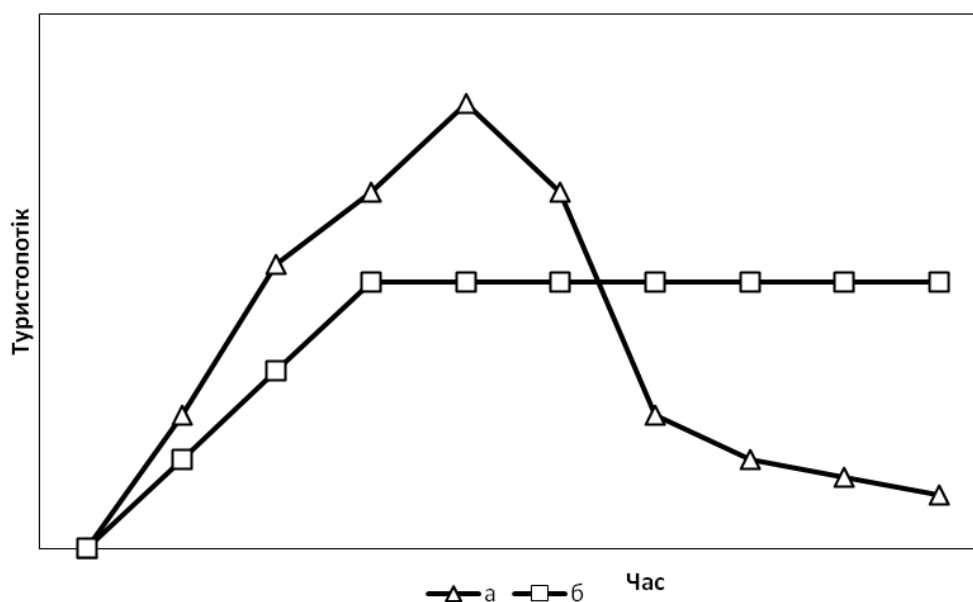


Рисунок 2.1. Графічні варіанти (моделі) життєвих циклів розвитку ТРС
Графічні варіанти (моделі) життєвих циклів розвитку ТРС із урахуванням неоднорідності туристського потоку:

- а* – традиційний стадійний варіант життєвого циклу розвитку ТРС;
- б* – сучасний варіант розвитку ТРС з максимізацією зусиль у царині підтримання ресурсоощадливої сталості рекреаційної діяльності.

Після перших відвідувань туристського району, накопичення відомостей про його туристсько-спортивні ресурси починається стадія активного розвитку району. Після остаточного визначення туристсько-спортивних можливостей району з усіх можливих видів спортивного туризму стадія активного розвитку переходить у стадію зрілості і остаточного формування відповідної ТРС.

Традиційний варіант життєвого циклу розвитку ТРС (варіант «*а*») у хронологічному розвитку завершується стадією занепаду чи реорганізації. Натомість спортивний туризм, будучи природозорієнтованим, намагається завдавати мінімальної шкоди ландшафтним комплексам, зберігати їх, підтримуючи екологічну рівновагу. Тому спортивному туризму притаманний більш прогресивний варіант «*б*», що відповідає засадам концепції

збалансованого розвитку територій. Мінімізацію чи навіть повне нівелювання негативних наслідків на етапі спаду популярності ТРС наукова спільнота нині вбачає саме у переході до концепції сталого розвитку [379].

Сталий (стійкий, збалансований) розвиток туризму – це така концепція розвитку туризму, яка передбачає задоволення потреб туристів з урахуванням інтересів місцевих громад та з огляду на місткість природного й соціокультурного потенціалу регіону, який приймає. Стрижнева суть концепції сталого туризму – збалансованість у просторі – не завдавати шкоди, а навпаки підтримувати екологічну, й культурну цілісність регіону, не руйнувати традиційної системи цінностей і усталеного життєвого укладу місцевих жителів, не нищити біотичного, ландшафтного й історико-культурного різноманіття й не виснажувати інші ресурси.

Як схематично показано на рис. 2.1, стрижнева ідея сталого розвитку ТРС полягає у взаємоузгоджених, цілеспрямованих та скоординованих зусиллях усіх її суб'єктів щодо виведення ТРС у стадію «зрілості» й якомога довшого підтримування її функціонального потенціалу у цій стадії. Як свідчить досвід західних країн, досягти подібної функціональної сталості туристського регіону на практиці цілком можливо [344]. Для цього пріоритетними повинні стати «м'які» види рекреації з мінімальним технічним втручанням у природні комплекси, в т.ч. й спортивний туризм.

Дослідницький потенціал використання концепції життєвого циклу ТРС, на думку автора, є доволі продуктивним у рекреаційно-географічних дослідженнях та аналізі соціально-економічних передумов сучасної територіальної організації туристської діяльності. Адже саме через призму життєвого циклу розгляд ключових понять географії туризму отримує найповніше змістовне обґрунтування.

Розглянемо спортивний туризм з точки зору класичної базисної моделі рекреаційної географії. В базисній моделі ТРС представлені рекреанти, природні та культурні комплекси, технічні системи, обслуговуючий персонал та орган управління. З цих елементів базисної моделі в спортивному туризмі в

повній мірі представлені група рекреантів (спортивні туристи), природні та частково культурні комплекси. Технічні системи, обслуговуючий персонал та орган управління розвинуті слабо. Широко використовуються технічні системи, що належать іншим галузям господарства. Функції обслуговуючого персоналу та органу управління, в більшій мірі, виконуються, як правило, самими туристами та створеними ними громадськими туристськими організаціями (клубами, федераціями тощо).

Системний аналіз туристсько-спортивної діяльності дає право стверджувати, що спортивний туризм є специфічною територіальною рекреаційною системою. Основні агенти системи «Спортивний туризм» представлені на рис. 2.2.

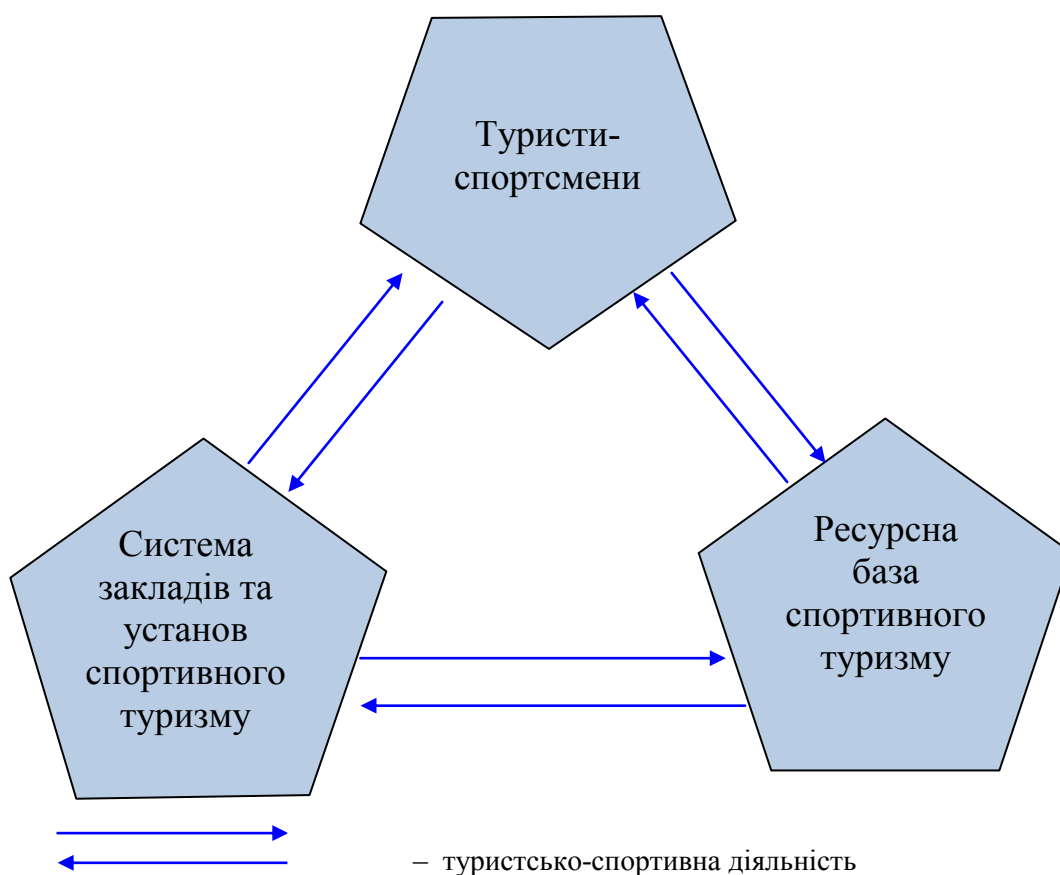


Рисунок 2.2. Основні агенти системи «Спортивний туризм»

Російський географ В. Свешніков стверджує, що на відміну від інших форм рекреації розвиток спортивного туризму не веде до формування

територіальних рекреаційних систем. Суттєву трансформацію для цілей спортивного туризму відчують поняття рекреаційних ресурсів. Згідно традиційному підходу розгляд їх має сенс тільки з точки зору рекреаційного господарства і є безглуздом з позицій окремого туриста чи їх груп. В спортивному туризмі ці відмінності в значній мірі стираються [261, с. 155].

Дозволимо собі не погодитися з твердженнями В. Свешнікова. Вважаємо, що спортивний туризм виступає специфічною територіальною рекреаційною системою – територіальною системою спортивного туризму (ТС СТ). Автор вважає, що ТС СТ є соціальною географічною системою, яка складається із двох взаємопов'язаних підсистем:

- підсистеми *«Суб'єкт туристсько-спортивної діяльності»* – основної ланки системи – туристів-спортсменів, що вибрали туристсько-спортивну діяльність для задоволення своїх специфічних потреб у спортивному удосконаленні, оздоровленні, пізнанні навколишнього світу, фізичному розвитку та
- підсистеми *«Об'єкт туристсько-спортивної діяльності»*, яка включає ресурсно-туристський потенціал певної території, матеріально-технічну базу, кадровий потенціал системи спортивного туризму, органи управління цією системою.

Ця система характеризується функціональною (стан підсистем визначається функцією системи в цілому) та територіальною цілісністю. Всі підсистеми об'єднані прямими і зворотними зв'язками, що забезпечує цілісність ТС СТ. Схема такої системи представлена на рис. 2.3.

Складові ТС СТ по відношенню до неї виступають як підсистеми – «суб'єкт туристсько-спортивної діяльності» та «об'єкт туристсько-спортивної діяльності».

Підсистема *«Суб'єкт туристсько-спортивної діяльності»* стоїть у центрі системи, тобто система є суб'єктноцентрованою. Ця підсистема визначає вимоги до підсистеми *«Об'єкт туристсько-спортивної діяльності»*. Ці вимоги обумовлені специфічними рекреаційними потребами спортивних туристів.



Автор: Колотуха О., 2012 р.

Рисунок 2.3. Спортивний туризм як специфічна територіальна рекреаційна система

Потреби формуються під впливом таких факторів, як вік людини, стать, соціальна належність, уподобання, стан здоров'я, матеріальний стан тощо.

Дана підсистема характеризується обсягом і структурою рекреаційних потреб спортивних туристів, вибірковістю і географією їх туристського попиту, різноманітністю і сезонністю туристсько-спортивних потоків. Спеціалізовані рекреаційні потреби та вибірковість визначають основну функцію ТС СТ.

ТС СТ є відкритою системою – має вхід (суспільні потреби) і вихід (показники ефективності виконання нею своїх функцій).

Ресурсно-туристський потенціал, основною складовою якого є рекреаційно-туристські ресурси, виступає у якості субстрату розвитку системи. В спортивному туризмі цей сегмент системи є специфічним і надзвичайно важливим.

Система спортивного туризму має свій професійно підготовлений *кадровий потенціал* – інструктори туризму, керівники походів, гіді-провідники тощо.

Господарство спортивного туризму представлене матеріальною базою туристських клубів, пунктів прокату туристського спорядження, контрольно-рятувальних служб та ін. Широко використовується матеріальна база інших галузей господарства – транспорту, громадського харчування, торгівлі, культури тощо. Значна частина матеріальної бази спортивного туризму представлена власністю самих туристів – туристським спорядженням, інвентарем, продуктами харчування.

Органи управління спортивним туризмом – федерації спортивного туризму, їх комісії з видів туризму та напрямків роботи, туристські клуби, асоціації та секції. І саме господарство, і органи управління спортивним туризмом розташовані на значній відстані від місця рекреаційної діяльності – туристсько-спортивних об'єктів та туристських маршрутів – і впливу на використання рекреаційних ресурсів практично не мають. Однак один з найбільш дієвих елементів органу управління – керівник туристської групи – знаходиться в складі туристської групи.

Спортивний туризм як специфічна система є складним утворенням. Як ціле вона постає перш за все у відносинах з оточуючими макросередовищами: соціальним, природним, політичним, економічним, культурно-історичним та технологічним. Зовнішній світ активно впливає на туристсько-спортивну діяльність, в одних випадках відкриваючи перед нею широкі можливості, в інших – загрожуючи новими небезпеками. Щоб вижити та зберегти ефективність, система вимушена пристосовуватися до змін у зовнішньому оточенні.

Матриця зв'язків підсистем ТС СТ представлена в табл. 2.1.

Таблиця 2.1. Матриця зв'язків підсистем територіальної системи спортивного туризму

Підсистеми	Стан підсистем				
	<i>Туристи-спортсмени</i>	<i>Ресурсно-туристський потенціал території</i>	<i>Кадровий потенціал</i>	<i>Матеріально-технічна база</i>	<i>Органи управління</i>
<i>Туристи-спортсмени</i>	-	Ємність Стійкість Атрактивність Пізнавальна значущість Екологічний стан Відповідність вимогам складності	Професіоналізм Компетентність	Місткість Різноманітність Утилізація відходів	Інформованість Контроль безпеки
<i>Ресурсно-туристський потенціал території</i>	Вибірковість Ритмічність Екологічна культура	-	Регуляція Екологічне виховання	Екологічність Обмеження потужності	Нормативне забезпечення Охорона природи
<i>Кадровий потенціал</i>	Достатня кількість кваліфікованих кадрів	Забезпечення життєдіяльності Екологічна агітація	-	Фондозабезпеченість Використання новітніх технологій	Безпека діяльності
<i>Матеріально-технічна база</i>	Гомогенність Різноманітність послуг	Ресурсозабезпеченість Надійність	Кваліфікованість	-	Профілактичність Екологічність
<i>Органи управління</i>	Інформативність Реклама	Контроль екологічного стану Утилізація відходів	Підготовка та перепідготовка кадрів	Дозована завантаженість	-

Таким чином, системний аналіз туристсько-спортивної діяльності як важливої та соціально значимої складової рекреаційної діяльності дає право стверджувати, що спортивний туризм є специфічною територіальною рекреаційною системою – територіальною системою спортивного туризму. Спираючись на розробки В. Преображенського, Ю. Веденіна, М. Саранчі спробуємо розвинути власні ідеї щодо структури такої системи та її специфічності й представимо власну її модель (рис. 2.4).



Автор: Колотуха О. за матеріалами [257], 2013

Рисунок 2.4. Функціональна структура територіальної системи спортивного туризму

На думку автора, територіальна система спортивного туризму включає наступні функціональні підсистеми:

- 1) *споживачі (туристи-спортсмени)* – центральний компонент ТС СТ. Саме вони зі своїми специфічними туристсько-спортивними потребами, бажаннями і діяльністю виступають системотворним початком ТС СТ, є основою її функціонування і розвитку. Таким чином, ТС СТ є суб'єктноцентрованою;
- 2) *природно-ресурсна підсистема ТС СТ* – це компоненти природи, природні об'єкти (у вигляді, у першу чергу, перешкод), які долаються різними засобами пересування людини в природному середовищі і використовуються для організації туристсько-спортивної діяльності;
- 3) *соціальна підсистема ТС СТ*, яка відповідає за формування та реалізацію суспільного замовлення на спортивний туризм, сукупності громадських стосунків – спортивно-оздоровчих, пізнавальних, моральних, екологічних тощо, формуючи основні туристсько-спортивні риси соціуму. Соціальна підсистема по відношенню до виробничої й інфраструктурної підсистем є підсистемою більш високого рівня саме через її визначальний вплив на формування суспільного замовлення на спортивний туризм ;
- 4) *виробнича підсистема ТС СТ*, яка об'єднує усі види економічної діяльності, пов'язаної з технологічною організацією туристсько-спортивної діяльності (виробництво і прокат туристських засобів пересування, спеціального туристського спорядження, туристського одягу, специфічних продуктів харчування тощо), а також сукупність туристських підприємств, що виробляють туристсько-спортивні тури;
- 5) *інфраструктурна підсистема ТС СТ* є сукупністю організацій і установ спортивного туризму, що забезпечують умови функціонування ТС СТ (федерації спортивного туризму, туристські клуби, асоціації, секції);
- 6) *атракції* є базовою підсистемою ТС СТ, тому що саме вони привертають туриста на ту чи іншу територію. В якості атракцій можуть

виступати будь-які явища, цікаві туристові і які приваблюють його в туристський район (цю категорію, на думку автора, необхідно розглядати як суб'єктивну). Цю підсистему можна виділяти окремо, а можна розглядати в складі природно-ресурсної підсистеми. Але роль атракцій є надзвичайно важливою в спортивному туризмі, адже вони є приваблюючим об'єктом, центром формування туристсько-спортивних районів (г. Говерла – в Карпатах, г. Ельбрус – на Кавказі, г. Монблан – в Альпах, Великий Каньйон – в Криму, Ніагарський водоспад – в Північній Америці, Південний полюс тощо).

Виходячи з концептуального розуміння туризму як сукупності відносин і явищ, що виникають під час переміщення та перебування людей за межами постійного місця існування і не пов'язаних з отриманням трудових доходів, ТС СТ з географічних позицій можна представити у вигляді трьох географічних підсистем: території, що генерує туристські потоки, транзитної території і території, що реалізує специфічні туристсько-спортивні потреби – туристської дестинації. Зазначені системні утворення є достатніми для формування елементарної / найпростішої ТС СТ (рис. 2.5).

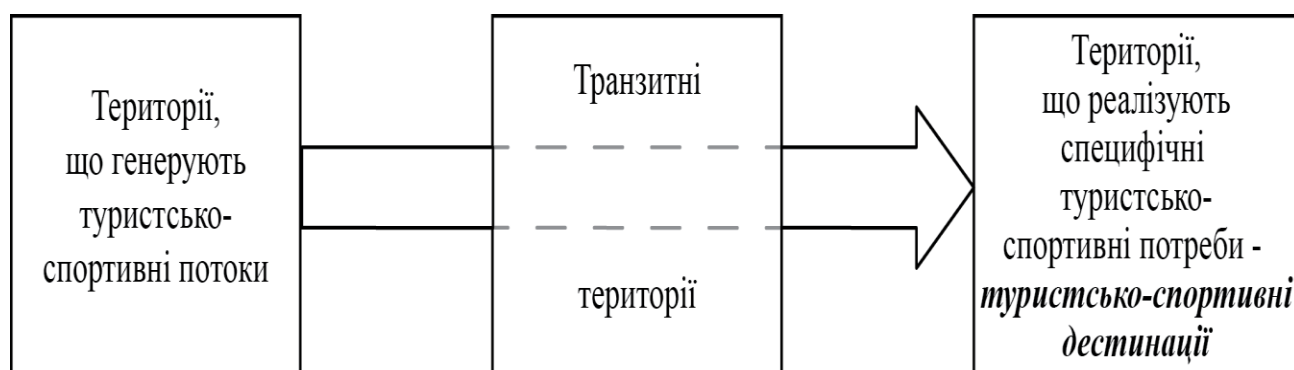


Рисунок 2.5. Структура територіальної системи спортивного туризму з географічних позицій (за матеріалами Н. Лейпера [362])

Територія, на якій розгортається сам процес туризму, є чинником інтегруючим, що додає своєрідність кожній туристській системі. Ця значимість

території, у відриві від якої неможливо споживання туристських послуг, укупі з визначальною значимістю споживача призвели до появи специфічного для туризму взагалі і для географії туризму зокрема, поняття *дестинації* як сукупності туристських ресурсів конкретної території, що є об'єктом відвідування певної групи осіб із заздалегідь визначеними цілями [362].

Однак в рамках навіть однієї подорожі туриста ТС СТ може виступити в якості полісистемного утворення, тобто в ході подорожі турист може перетнути кілька транзитних територіальних суспільних систем і відвідати більше однієї туристської дестинації, при цьому модель в своєму складі відповідно збільшить кількість транзитних територій і туристських дестинацій.

Дестинація передбачає зв'язок з місцем проживання туриста, оскільки територія, яка тільки стає привабливою для конкретного туриста або групи туристів, як носіїв певних ментальності та культури, вже є дестинацією. З теоретичної точки зору всі території – це потенційні дестинації. Але туристський потенціал території тільки при співвіднесенні з потребами і попитом туристів стає туристським об'єктом і перетворює територію в конкретну дестинацію.

Географічні підсистеми ТС СТ можуть розглядатися одночасно в різних масштабах і на різних ієрархічних рівнях, тим самим виявляючи особливості, зумовлені міжсистемною будовою ТС СТ. Наприклад, при будь-якому аналізі ТС СТ територія, що генерує туристські потоки, може розглядатися як великий мегаполіс, транзитні території – в розрізі окремих країн або великих регіонів країни, а туристська дестинація – як туристсько-спортивний район. Отже, надзвичайно важливою підсистемою в ТС СТ виступає саме *туристсько-спортивна дестинація*. Проаналізуємо це поняття.

Поява поняття «*дестинація*» (з англ. *destination* – місце призначення, мета подорожі або туристського походу) пов'язана з еволюцією наукових поглядів, які обумовили виокремлення специфічних у сфері туризму «точкових» територіальних зон концентрації туристських потоків. Відповідно, це сприяло виробленню якісно нових підходів управління ними, що набуває особливої

актуальності у контексті сталого розвитку. Їх поступово впроваджують у вітчизняну професійну лексику, що вимагає теоретико-методологічного обґрунтування.

Поняття «дестинація» як туристський центр, туристський регіон, туристська місцевість вже широко застосовується кілька десятиків років не тільки в науковому, а й у широкому туристському побуті, в першу чергу, західних країн. Важливо, що дестинація дозволяє відображати ширший спектр територій (від невеликого урочища, населеного пункту до цілого континенту) і дає в руки дослідникам зброю теоретичного аналізу.

Які ж просторові масштаби дестинацій? Максимальним розміром території дестинації може бути географічний об'єкт, що сприймається суб'єктом (потенційним туристом) як єдине ціле в контексті його відвідин. Такими найбільшими територіями можуть бути цілі континенти й океани. За мінімальний просторовий масштаб дестинації слід прийняти території, на яких відбувається закінчений добовий цикл рекреаційно-туристської діяльності. Це вимагає від території наявності хоча би мінімальної туристської інфраструктури.

Н. Лейпер характеризує поняття дестинації з геопросторової точки зору, однак підкреслює, що процесом розвитку дестинації необхідно управляти, тобто розглядає її і як об'єкт управління [362]. Американський вчений Ф. Пірс трактує дестинацію як місце, де туристи можуть отримати різноманітні враження, досвід і емоції [370]. Англійський вчений Дж. Суорбрук, досліджуючи особливий характер дестинації, стверджує, що вона є центральною ланкою туристського продукту [388]. Отже, дестинація характеризується водночас трьома основними позиціями: з геопросторової точки зору – це таксономічна одиниця, з економічної – комерційна одиниця, з управлінської – об'єкт управління.

Будь-яка дестинація є системою засобів і служб, діяльність яких спрямована на задоволення потреб туристів. Ця система здебільшого, як вважають вчені з Датської академії туризму О. Йоргенсен, К. Купер, Д. Флетчер

[331, с. 109], являє собою сукупність компонентів, що можуть бути охарактеризовані як «чотири А»:

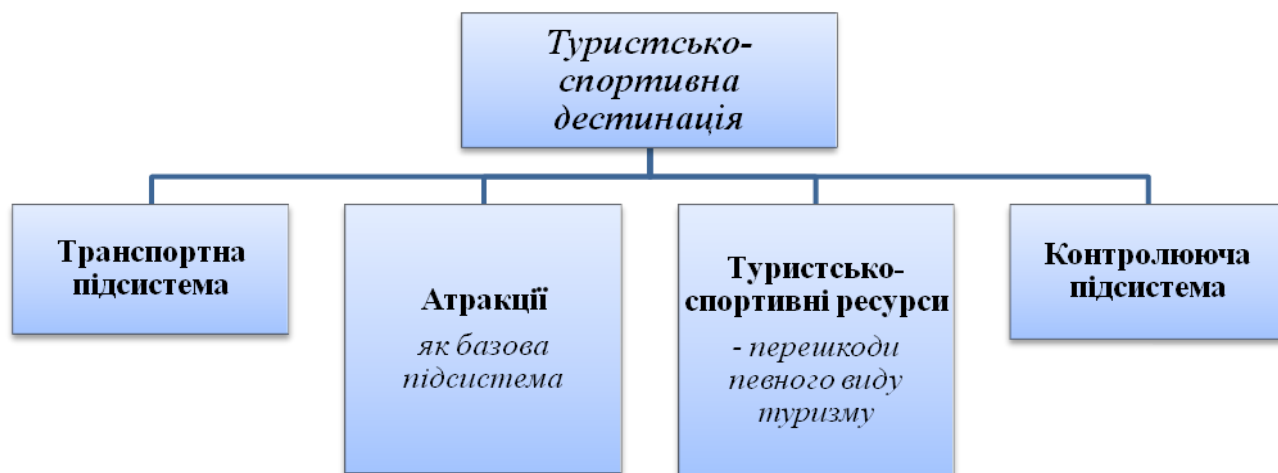
- атракції (*attractions*) – об'єкти дозвілля, пам'ятки природи, пам'ятки культури;
- доступність (*access*) – місцевий транспорт і транспортні комунікації;
- зручності (*amenities*) – інфраструктура туризму (засоби розміщення, харчування, торгівлі тощо);
- посередники та допоміжні служби (*ancillary services*) – обслуговуючі організації дестинацій (дирекції національних природних парків, контрольно-рятувальні служби, туристські фірми).

Поняття «атракція» у дестинації трактується як комплекс заходів та засобів задоволення потреб туристів у змістовному проведенні дозвілля з використанням туристських ресурсів об'єктів природного або штучного походження на визначеній території.

Три інші компоненти дестинації фактично являють собою елементи її інфраструктури: загальної (*access*), спеціальної (галузевої) (*amenities*) та допоміжної (*ancillary service*). Виокремлення їх є принципово важливим для розуміння сутності дестинації. Так, обов'язковими є: транспортна доступність туристських об'єктів; наявність об'єктів, що забезпечують усі необхідні умови перебування в дестинації шляхом надання відповідних послуг; функціонування спеціалізованих підприємств, які забезпечують процеси виробництва та реалізації туристського продукту.

Таким чином, дестинація виступає у трьох вимірах – як дестинація-образ, як дестинація-продукт і як дестинація-територія.

Отже, **туристсько-спортивна дестинація** – це територія, що стала метою подорожі туриста-спортсмена, яка в силу своїх специфічних, в першу чергу – природних, властивостей здатна задовольнити його туристсько-спортивні потреби. Туристсько-спортивна дестинація включає в себе наступні функціональні підсистеми: туристсько-спортивні ресурси (перешкоди певного виду туризму), атракції, транспортну та контролюючу підсистеми (рис. 2.6).



Автор: Колотуха О., 2013

Рисунок 2.6. Структура туристсько-спортивної дестинації

Туристсько-спортивні ресурси (перешкоди певного виду туризму) – їх «споживання» та подолання є головною метою і головним мотиватором подорожі.

Атракції в моделі тісно пов'язані з туристами, тому що конкретні явища можуть бути атрактивними тільки з позицій суб'єктів. Виходячи з функцій і значущості атракцій, російський географ М. Саранча розділяє їх на цільові (вони є метою і головним мотиватором подорожі), супутні (атракції короткочасного та поверхневого інтересу, широко використовуються для насичення програм перебування туристів), нав'язані (атракції, що не цікаві і не притягують туриста, проте в силу включення їх в маршрут подорожі або інших обставин туристи змушені звертати на них увагу) і додаткові (які викликали великий інтерес у туриста вже в ході подорожі). Традиційним є поділ атракцій за генезисом: природні, антропогенні та природно-антропогенні [257].

Роль *транспортної підсистеми* виступає надзвичайно важливою у питанні доставки туристів до місця початку туристсько-спортивної подорожі, адже це, як правило, транспортно важкодоступні райони. Часто вартість таких під'їздів складає левову частку вартості подорожі, що, в свою чергу, виступає обмежувальним фактором. Особливу роль відіграє транспортна підсистема у

видах спортивного туризму, які використовують різноманітні засоби пересування – велосипеди, автомобілі, мотоцикли, засоби сплаву (байдарки, катамарани, рафти, каяки), вітрильні катамарани тощо.

Роль *контролюючої підсистеми* також є надзвичайно важливою, адже у більшості своїй туристсько-спортивні походи здійснюються на межі технічних і фізичних можливостей учасників і часто пов'язані з ризиком для життя. Тому важливим є контроль за підготовкою до такого походу та його безпечним безпосереднім проведенням. Так, в Україні підготовку туристсько-спортивного походу контролюють маршрутно-кваліфікаційні комісії Федерації спортивного туризму. Це – розробка маршруту походу, перевірка досвіду керівника та учасників походу для проходження заявленого маршруту, наявність відповідного спеціального спорядження, технічні вміння долати перешкоди тощо. Проходження групою туристсько-спортивного маршруту в популярних туристсько-спортивних районах контролюють спеціальні підрозділи контрольно-рятувальної служби. Такі підрозділи функціонують у більшості гірських регіонів світу і є загальносвітовою практикою. Там же, де їх не має контролюючі функції лягають на саму туристсько-спортивну групу. Якщо туристсько-спортивні маршрути пролягають заповідними та прикордонними територіями, їх проходження також контролюється відповідними структурами.

У межах території, що генерує туристські потоки, як підсистеми ТС СТ основними компонентами виступають: потенційні споживачі специфічного туристсько-спортивного продукту, виробники такого турпродукту, інститути управління. Роллю останньої підсистеми є забезпечення правових, економічних та ідеологічних основ взаємодії суб'єктів, забезпечення інтересів території, і зокрема її суб'єктів, забезпечення безпеки виїжджаючих з туристськими цілями тощо.

Незважаючи на те що для ТС СТ характерна визначальна роль процесів самоорганізації, важливу роль у їх формуванні, функціонуванні та розвитку відіграють інститути управління. Обумовлено це тим, що інститути управління (особливо державні органи управління) в рамках управління географічними

підсистемами ТС СТ (наприклад, національні природні парки) повинні, перш за все, забезпечувати інтереси території («хазяїна») з урахуванням інтересів туристів.

Інститути управління в ТС СТ повинні бути представлені не тільки державними утвореннями, але і включати туристські асоціації, які представляють різні зацікавлені громадські організації. У зазначеному аспекті для туристської дестинації є важливим, щоб суб'єкти ТС СТ з метою ефективного управління територією тісно взаємодіяли між собою і прагнули до створення єдиної управлінської структури або хоча б «майданчика» для конструктивного діалогу і прийняття рішень. Інститути управління, як і виробнича підсистема, у своїй діяльності повинні керуватися, спираючись на дослідження, обраною філософією, сформульованими баченням і місією, які, в свою чергу, є відправною точкою розробки стратегії, політики і планування розвитку спортивного туризму. Такою філософією може виступити концепція сталого розвитку туризму.

Таким чином, аналіз туристсько-спортивної діяльності як важливої та соціально значимої складової рекреаційно-туристської діяльності дає право стверджувати, що ТС СТ являє собою складне геосистемне утворення, що має суспільно-природне походження, спрямоване на задоволення специфічних туристсько-спортивних потреб людей і отримання при цьому оздоровчих, спортивних, соціальних, екологічних та інших бажаних ефектів. При цьому, геосистемний підхід до вивчення рекреаційно-туристської діяльності розкриває нові можливості географічної науки для усебічного вивчення територіальних туристсько-рекреаційних систем, в тому числі територіальної системи спортивного туризму. Сьогодні концепція ТРС не втратила привабливості, однак поступово поступається місцем сучаснішим теоретико-методологічним моделям дослідження туризму.

2.1.2. Кластерна парадигма спортивного туризму

Рекреаційно-туристську діяльність як соціально-економічну систему, в першу чергу – економічні аспекти розвитку туризму, висвітлює *кластерний підхід*.

В спеціальній літературі поняття «кластер» має різні тлумачення, але головна його ознака – об'єднання окремих елементів і компонентів в єдине ціле для виконання у взаємодії певної функції або реалізації поставленої мети. У перекладі з англійської мови «*cluster*» означає «пучок», «скупчення», «група». Методологічним основам кластеризації у сфері туризму присвячені праці американського вченого М. Портера [239], який визначив чинники кластерної моделі, що створюють реальну можливість поліпшення загального рекреаційно-туристського стану території.

Теоретичні аспекти кластерного підходу разом з М. Портером досить детально розроблені його послідовниками – М. Енрайтом, С. Розенфельдом, В. Прайсом, Б. Далумом, К. Педерсоном та ін. Існує багато видів і визначень кластерів, вони розрізняються за масштабами, спрямованістю, але в цілому суть кластерів єдина. Згідно з визначенням М. Портера, під кластерами розуміють «сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій у певних областях, що конкурують, але при цьому здійснюють спільну діяльність» [239, с. 259].

Світовий досвід показує, що в умовах ринку кластери – найбільш ефективні і гнучкі структури. У їх основі лежить два принципи – кооперація і конкуренція. Головна теза М. Портера полягає в тому, що перспективні конкурентні переваги створюються не ззовні, а на внутрішніх ринках. На ранньому етапі, вважає М. Портер, головне завдання державних інституцій – поліпшення інфраструктури і усунення несприятливих умов, потім їх роль повинна концентруватися на усуненні обмежень до розвитку інновацій.

Критерієм для виділення базової галузі кластеру є її здатність виробляти продукцію, конкурентоздатну на світовому ринку [239].

Російський географ С. Соколов запропонував поняття географічних кластерів. У основі географічних кластерів лежать цикли ринкової економіки. Одним з таких циклів є рекреаційний. На його основі формується ряд рекреаційних географічних кластерів, у тому числі рекреаційно-екологічні, рекреаційно-спортивні, рекреаційно-культурні та ін. На думку С. Соколова, *рекреаційний географічний кластер* (просторово-часовий відтворювальний кластер) – це географічно сконцентована група взаємозв'язаних компаній і організацій, що конкурують, але при цьому ведуть спільну діяльність на території, яка відрізняється від інших не лише економічною спеціалізацією, але і особливостями розвитку господарства і його територіальної організації, своєрідним економіко-географічним положенням, природно-ресурсним потенціалом, населенням і просторовою структурою розселення [274, с. 34]. При цьому, частина території регіонів знаходиться за межами таких кластерів.

Різновидом рекреаційного географічного кластеру виступає туристський кластер. Фахівець туризму Л. Гонтаржевська визначає *туристський кластер* як «систему інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристських підприємств, постачальників базових та додаткових послуг із приводу створення «основного продукту» кластера – туристського продукту». До туристських кластерів належать групи туристських та інших обслуговуючих підприємств, що сконцентовані географічно в межах регіону, які спільно використовують туристські ресурси, спеціалізовану туристську інфраструктуру, локальні ринки праці та інші функціональні структури господарства. Туристський кластер – це, в першу чергу, спільнота різних підприємств і організацій на певній території, що напряду або опосередковано пов'язані із наданням туристських послуг [79, с. 97].

За визначенням російського економіста М. Пелевіної, «туристський кластер є великим самостійним міжгалузевим господарським комплексом, який лежить не у звичній вертикальній площині, а охоплює певний горизонтальний

простір, що включає підприємства та організації різної галузевої приналежності. Він являє собою сукупність взаємопов'язаних галузей і виробництв регіональної економіки, єдиної функціональної завданням яких є діяльність із задоволення потреб людей у різних видах відпочинку і подорожей при раціональному використанні всіх наявних туристських ресурсів регіону» [229, с. 340].

Чим відрізняється туристський кластер від кластерів інших видів? Головна відмінність кластеру в туристській сфері від всіляких інших (виробничих, агропромислових, сервісних тощо) – в його маршрутній територіальній організації. Туристський маршрут і відповідний йому туристський потік пов'язує об'єкти, перетворюючи їх з тих, що конкурують, у взаємодіючі елементи системи. Саме завдяки туристському потоку формується кластер.

Основними перевагами кластерної моделі організації туристської діяльності є:

- підвищення економічної ефективності і конкурентоспроможності спільної діяльності об'єднаних у туристський кластер підприємств порівняно з їх окремою діяльністю;
- зменшення собівартості послуг за рахунок спільного використання туристських ресурсів та туристської інфраструктури, розширення кола конкуруючих між собою постачальників та споживачів туристських послуг, розвитку кооперування, договірної спеціалізації;
- стимулювання інноваційного розвитку, розширення доступу до інновацій шляхом збільшення потоків ідей та інформації;
- покращення інвестиційної привабливості регіонів;
- формування локального спеціалізованого ринку праці (гідипровідники, інструктори, рятувальники тощо), що дозволяє здійснювати обмін співробітниками, їх стажування, підвищення кваліфікації;
- кластеризація туристської діяльності при правильній організації стимулює зростання і розвиток інших виробництв.

Структура типового туристського кластеру представлена на рис. 2.7. У структурі типового туристського кластеру Л. Гонтаржевська виділяє чотири основних сектори: сектор виробництва туристських послуг; сервісний сектор; допоміжний сектор; сектор забезпечення життєдіяльності туристського кластеру [79, с. 101].

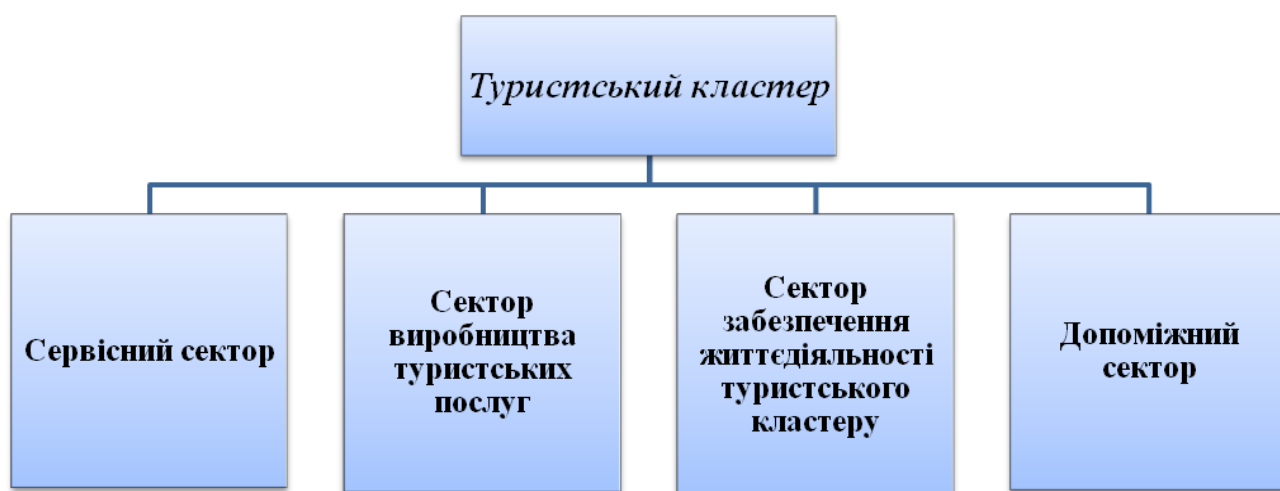


*Рисунок 2.7. Структура типового туристського кластеру
(за матеріалами Л. Гонтаржевської [79])*

Адаптуємо структуру типового туристського кластеру до спортивного туризму.

Сектор виробництва туристських послуг включає підприємства, що безпосередньо виробляють та реалізують специфічні туристсько-спортивні послуги: турфірми, які спеціалізуються на активних турах, туристські клуби, асоціації, спеціалізовані заклади розміщення (туристські бази, приюти, гірські хижі, кемпінги), оздоровлення, перевезення, харчування та організації дозвілля туристів.

Сервісний сектор включає туристські інформаційні центри, страхові установи, навчальні заклади туристського профілю, наукові установи тощо.

Сектор забезпечення життєдіяльності туристського кластеру зв'язує між собою інші сектори і координує їх діяльність. Він включає маркетинговий, рекламно-інформаційний, логістичний відділи.

Допоміжний сектор, по-перше, включає різноманітні підприємства з виробництва туристського спорядження, сувенірів, специфічних для певної місцевості товарів; по-друге, поліграфічні підприємства (видавництво путівників), картографічні підприємства (видавництво оглядових карт, картосхем маршрутів), спеціалізовані періодичні видання; по-третє, місцеві органи державної влади, дирекції національних природних парків та інших природоохоронних територій, міжнародні та державні фонди і програми.

Наявність усіх вищеперерахованих елементів туристського кластеру не є обов'язковою. Склад його учасників може розширюватись залежно від інтенсивності зв'язків, рівня сформованості кластеру. З частиною компаній сервісного та допоміжного секторів туристський кластер може укладати угоди про співробітництво, що можуть не передбачати їх входження до кластеру.

Якщо спільним туристським продуктом кластеру виступає туристсько-спортивний продукт, а основним сегментом туристських послуг виступають специфічні туристсько-спортивні послуги, то можна говорити про *туристсько-спортивний кластер*. Якщо кластер має маршрутну територіальну організацію, а туристські маршрути є туристсько-спортивними і, туристський потік при цьому – є також переважно туристсько-спортивним, то знову можна говорити про туристсько-спортивний кластер. Структуру туристсько-спортивного географічного кластеру можна представити таким чином (рис. 2.8).

Отже, ми визначаємо ***туристсько-спортивний кластер*** як об'єднання активних елементів специфічної територіальної рекреаційної туристсько-спортивної системи в тимчасову взаємодію, що призводить до активізації туристсько-спортивної діяльності в певному регіоні. При цьому виникають нові туристсько-спортивні маршрути, потоки, центри. Саме маршрутна організація характерна для структури туристсько-спортивного кластеру.

Головна ланка кластеру – туристи-спортсмени, саме на них направлена вся діяльність, при цьому важливо щоб новий туристсько-спортивний продукт був їм цікавий. Під час подорожі турист споживає різні послуги – загальні, специфічні туристсько-спортивні і супутні. Перш за все, він потребує послуг з

підтримки своєї життєдіяльності – розміщенні, харчуванні, транспорті, дозвіллі. Саме тому іншими основними елементами кластеру є постачальники спеціалізованих туристських послуг – туристські фірми, головними завданнями діяльності яких є створення привабливих туристських продуктів, відповідних потребам туристів, підтримка стандарту обслуговування. В більшості випадків туристи-спортсмени самі виступають виробниками послуг з підтримки своєї життєдіяльності – розміщенні (намети), харчуванні.



*Рисунок 2.8. Структура туристсько-спортивного географічного кластеру
(за матеріалами С. Соколова [274])*

Центральним поняттям туристсько-спортивного кластеру виступають специфічні туристсько-спортивні ресурси, саме їм належить вирішальна роль в розвитку спортивного туризму, оскільки вони більшою мірою є основним мотивом і причиною участі туристів в туристських спортивних подорожах.

При формуванні туристського кластеру необхідно ідентифікувати його географічні кордони і враховувати кліматичні чинники, які належать до

природних умов. Географічні кордони багато в чому створюють транспортні комунікації на під'їздах до туристсько-спортивних районів (стан автомобільних доріг, розвиток малої авіації, водного транспорту), які сполучають між собою основні центри тяжіння туристів.

Розвиток кластеру залежить також від економічних, природних, соціокультурних і політичних умов, які мають тенденцію змінюватися. Важливо враховувати традиції і культуру місцевого населення – соціокультурні умови, які безпосередньо впливають на індустрію гостинності. До соціальних чинників слід віднести і сферу професійної підготовки, яка є потенціалом для розвитку кваліфікованого персоналу для потреб спортивного туризму.

На думку А. Александрової [71], особливу увагу при формуванні туристського кластеру необхідно приділяти взаємозв'язкам між його елементами. Даний зв'язок не лише ґрунтується на економічній вигоді учасників, але і орієнтований на створення і реалізацію якісних туристських послуг, що задовольняють потреби як туристів, так і території. Це виражається у взаємозв'язку («транспорт – засоби розміщення – харчування») як основних послуг кластеру, так і у взаємозв'язках («державне управління – комерційні організації – науково-освітні установи»). Взаємозв'язок підприємств, що входять в кластер, здійснюється за рахунок ланцюжків доданої вартості і системи накопичення.

Яскравим прикладом туристсько-спортивного кластеру виступає кластер Кіліманджаро. Спонукальним моментом для його виникнення стало створення можливостей масових туристських сходжень на найвищу вершину Африки – г. Кіліманджаро. Для цього була створена мережа туристських маршрутів для сходжень з відповідною інфраструктурою (туристські приюти, хижі, оглядові майданчики тощо). Цілий ряд спеціально створених фірм пропонує різноманітні туристсько-спортивні послуги (супровід гідів-провідників, послуги шерпів, організація нічлігів, харчування, прокат туристського спорядження тощо). Вінцем створення кластеру стало відкриття міжнародного аеропорту Кіліманджаро, до якого зараз здійснюють авіарейси близько 15

міжнародних авіакомпаній (до цього міжнародних туристів приймав аеропорт Аруша, розташований за 130 км). На сьогоднішній день кластер розширює свої межі, пропонуючи у додаток до сходження на г. Кіліманджаро сафари національними парками Танзанії та Кенії, рафтинг африканськими річками.

Як різновид кластерного підходу, російські географи О. Зирянов та С. Мишлявцева запропонували *кластерно-домінантний підхід*. Домінанта, на думку авторів, формує навколо себе туристський кластер, але в будь-якому випадку головна умова розвитку туристського кластеру – це наявність або поява маршрутів і туристських потоків [112]. Яскравими прикладами туристських кластерів, що виникають, є активізація туризму на території у зв'язку з відвідуванням унікальних атрактивних, в першу чергу – природних, об'єктів, що викликає специфічні туристські потоки.

Дійсно, кластерна форма територіальної організації спортивного туризму особливо починає проявлятися в тому випадку, коли в рекреаційно-туристському середовищі з'являється якась явна домінанта, яка виражає спеціалізацію території. Домінантою може бути як об'єкт туристсько-спортивного та екскурсійного інтересу, так і об'єкт туристської інфраструктури, туристська подія. Саме таким об'єктом у попередньому прикладі виступає найвища вершина Африки – г. Кіліманджаро.

Кластерно-домінантний підхід до розвитку туризму в регіоні, на думку О. Зирянова та С. Мишлявцевої, полягає в наступному:

1. пошук основних конкурентних туристських переваг, в нашому випадку – туристсько-спортивних, регіону серед інших регіонів в країні та в світі, і позначення його внутрішніх територій, де ці переваги виявляються найбільш яскраво;
2. Здійснення туристсько-спортивного районування регіону (виділення внутрішньорегіональних районів) з урахуванням його основних конкурентних переваг. Виділяють райони з певною основною перевагою – горосходження, туристський сплав, трекінг тощо. На основі туристських районів складають тимчасові територіальні поєднання

підприємств – туристські кластери, які могли б здійснювати тематичні туристсько-спортивні проекти. У зв'язку з цим на основі сітки туристських районів слід визначити просторову структуру майбутніх туристсько-спортивних кластерів – протокластерів (потенційних кластерів), і здійснити їх зонування для розуміння насиченості туристськими ресурсами;

3. Виділення домінанти в протокластерах. В це завдання входить визначення географічного місця та функції майбутнього об'єкта, який здатний своєю появою і розвитком внести новий розвиток в існуючому туристському середовищі та сформувати ефективну і корисну рекреаційно-туристську систему, об'єднавши проектно і маршрутно різноманітні елементи. На основі цього слід переходити до проектування туристсько-спортивного кластеру [112].

У межах протокластеру О. Зирянов та С. Мишлявцева виділяють три зони. Перша – центральна зона – ядро, своєрідний атракційний центр, розподільник туристських потоків. Друга зона – базова, опорна. Це територія – концентрація основних туристських об'єктів і маршрутів. Третя зона – ареал перспектив туристського розвитку, це далека зона впливу кластеру, поширювана на області перекриттів із сусідніми подібними системами [112].

Таким чином, туристський кластер формується в межах туристського району та характеризується наявністю бізнес-компоненти (туристських підприємств), що має тісні зв'язки. Береться до уваги можливість розвитку спеціалізованого туристського підприємництва в кожному кластері для збалансованого розвитку усієї туристської системи. Кожен кластер повинен мати можливість створення особливих туристських брендів і має виконувати свої особливі функції в регіональній рекреаційно-туристській системі, виділятися своїми видами туризму та активної рекреації.

Важливим вбачається визначення територіальних меж туристського кластеру. Виходячи з розуміння туристського кластеру, його географічні межі закінчуються там, де не прокладені туристські маршрути, відсутня хоча би

елементарна туристська інфраструктура. Натомість традиційні рекреаційно-туристські райони «перекривають» всю територію регіону повністю. А кластери, що розвиваються на їх засадах, охоплюють лише їх частину, виступаючи, по суті, їх економічно активними ядрами. При цьому спортивний туризм може також охоплювати території, які не мають навіть елементарної туристської інфраструктури, прокладених та промаркованих туристських маршрутів, абсолютно незаселені.

Говорячи про простір туристського кластеру, О. Зирянов має на увазі його кордони, склад об'єктів, що у нього входять [109]. Говорячи про географічне поле туристсько-спортивного кластеру, він має на увазі не тільки просторові межі та склад елементів, але і всю відповідну діяльність. В нашому випадку – це поле діяльності визначеного профілю – туристсько-спортивної. Отже, географічне поле туристсько-спортивного кластеру – це поле спортивного туризму з географічним змістом. Географічне поле в нашому випадку – це не просто своєрідний аналог понять «географічний простір» і «територія», а термін, що виражає поле діяльності, поле креативу, легендування, девелопменту [109, с. 97].

Туристська специфіка і особливість кожного району повинні висловитися в тематиці турпродуктів і продукції туристського сервісу. У зв'язку з цим виникає одне з генеральних завдань – завдання туристського легендування території. Формування ефективної туристської легенди є важливою основою проектної туристської роботи в районі. Це сприяє утворенню туристського кластеру, де яскравим виразником легенди території є туристська домінанта.

А. Митрофанова на основі зіставлення російських і зарубіжних підходів до аналізу просторової організації туризму вводить поняття особливого виду територіальних суспільно-географічних систем у сфері туризму – «регіонального туристського кластеру», розуміючи під ним форму просторової організації туризму, представлену сукупністю підприємств сфери туристського обслуговування і сполучених галузей, об'єднаних горизонтальними зв'язками,

синергія яких призводить до підвищення ефективності функціонування сукупності в цілому та її окремих підприємств [210].

В межах регіонального туристського кластеру найбільш розвиненим є центральний вузол – сполучна ланка в загальній мережі, який виконує координуючу і об'єднуючу функцію, характеризується високим рівнем розвитку інфраструктури. На периферії вузли, в порівнянні з центром, мають найбільш виражений і привабливий туристський потенціал.

Зонування регіонального туристського кластеру виконується за допомогою складання і аналізу матриці туристських маршрутів, відображає рівень взаємодії між внутрішньорегіональними туристськими кластерами, динаміку їх формування та розвитку. Виділяється активна зона, зона росту, зона розвитку і пасивна зона. Прогноз подальшого розвитку регіонального туристського кластеру доцільно пов'язувати з появою нових внутрішньорегіональних кластерів та їх інтеграцією до складу регіонального туристського кластеру: зона першої, другої і третьої черги освоєння. Залежно від регіональних особливостей, таких зон може бути більше. Ієрархічна ж структура туристського кластеру, на думку О. Зирянова та С. Мишлявцевої, має такий вигляд: мікрорівень (внутрішньорегіональний туристський кластер), мезорівень (регіональний туристський кластер), макрорівень (міжрегіональний, транскордонний туристський кластер) [112].

Важливим моментом дослідження туристських кластерів виступає їх класифікація. Російський економіст А. Шастіко [327] розглядає наступну класифікацію кластерів. Одним з критеріїв цієї класифікації є наявність ядра: ядерні і без'ядерні кластери. Другий критерій – локалізованість зв'язків – споживання продукту в межах кластеру і за його межами. Ще один критерій в цій класифікації – варіант розвитку кластеру. Існує три варіанти розвитку кластеру: 1) «з нуля», це означає, що в місці його локалізації раніше не існувало явно вираженого попередника; 2) другий варіант – за рахунок модифікації або розвитку вже існуючого кластеру; 3) третій варіант розвитку кластеру – трансформація ринкових зв'язків убік стійкіших стосунків між компаніями.

З усіх можливих класифікацій кластерів, на думку Д. Пятіної, для туристської галузі найбільш підходить трирівневий розподіл, який дозволяє виділити на території потенційного розвитку туризму три утворення: локальний, регіональний і транскордонний туристські кластери [246, с. 26-27].

За оцінками М. Безпартчного кластерний підхід може забезпечити підвищення економічної ефективності господарської діяльності кластерів на регіональному рівні через:

- розвиток та удосконалення туристської та рекреаційної інфраструктури для формування якісних туристських продуктів;
- створення та розвиток туристських продуктів і територій у регіоні з урахуванням збереження навколишнього середовища та відродження природного потенціалу;
- розвиток підприємництва у туристській сфері, підвищення якості та забезпечення конкурентоспроможності регіональних туристських продуктів та пропозицій на світовому ринку послуг у сфері туризму [29].

Впровадження концепції туристських кластерів і принципів їх організації може стати потужним імпульсом рекреаційного освоєння, та розвитку, в першу чергу, слаборозвинених регіонів. Як показує світова практика, кластерний підхід відіграє важливу роль у формуванні туристського простору та функціонуванні туристських центрів. Так, вже є практика створення туристських кластерів з активного туризму на національному та локальному рівнях в Південній та Східній Африці, Австралії, Новій Зеландії, а також розвиток тематичних туристських кластерів (спортивний, пригодницький, культурно-пізнавальний та ін.). Процес формування регіональних і локальних кластерів може сприяти формуванню єдиної туристської системи країни.

Підводячи підсумок, відзначимо, що кластерний підхід має ефективне застосування при вирішенні проблем розвитку туристської сфери в певному регіоні та в окремій країні. При цьому роль географічних досліджень первинна, тому що пов'язана з усіма етапами роботи: визначенням конкурентних переваг регіону, плануванням туристських кластерів, їх районуванням на основі

переваг, пошуком і проектуванням кластерних домінант, формуванням туристських маршрутів і потоків.

2.1.3. Геопросторова парадигма спортивного туризму

Ефективність будь-якої діяльності значною мірою залежить від її просторової організації. Туризм в даному випадку не є винятком. Більше того, рекреаційно-туристська діяльність просторово диференційована та настільки сильно залежить від локалізуючих факторів, в тому числі географічного положення, природно-рекреаційних ресурсів, історико-культурної спадщини тощо, що вивчення проблем територіальної організації туризму можна віднести до розряду першочергових, що, в свою чергу, створюють «базу» для подальших досліджень за участю багатьох наук – економічних, соціологічних та інших. У рамках географічної науки найбільш оптимальним видається варіант просторового аналізу рекреаційно-туристської діяльності на основі геопросторового підходу. Просторовий підхід в географії став застосовуватися ще з античної епохи, коли давньогрецькі філософи ввели поняття «хорос» (простір). І надалі, протягом всієї історії формування географічних знань він відбивав методологічну суть географічного знання.

Геопросторовий підхід пов'язаний з філософським поняттям простору як однієї з форм існування матерії. Однак поняття про географічний простір (геопростір), його сутність і розмірність у географів неодноразово змінювалося («порожній» Канта, «заповнений» А. Геттнера, реальний «простір-час» А. Асланікашвілі, багатовимірний В. Преображенського). Змінювався і термінологічний апарат цієї категорії в різних школах. Так, у зарубіжних школах використовувалися терміни «простір», «місце», «район» («space», «place», «region»), у радянських географів – «територія», «район» [321].

Е. Алаєв під географічним простором розуміє «сукупність відносин між географічними об'єктами, розташованими на конкретній території і які розвиваються в часі» [4, с. 159].

А. Ісаченко вважає, що термін «географічний простір» не отримав загальноприйнятого тлумачення і розуміється як простір, зайнятий географічною оболонкою (епігеосферою). Кожен географічний об'єкт має власний (фізичний) простір, який характеризується розмірами, формою, орієнтацією, а також положенням щодо інших об'єктів [116].

Більш повно сутність геопростору сформулював В. Преображенський, виділивши такі найважливіші його характеристики:

- багатоякісність, яка проявляється в різних якісних характеристиках;
- субстратний поліморфізм, коли об'єднуються різномірні явища: природні та соціальні, матеріальні та ідеальні;
- неоднорідність будови, яка проявляється в його структурності (компонентної і територіальної);
- дискретність і континуальність, що пов'язано з наявністю дискретних просторів систем індивідуумів, які поступово переходять з одного в інший з кордонами у вигляді перехідних зон (екотонів);
- динамічність і стійкість, що пов'язано з поняттям часу (циклічними змінами, функціонуванням, динамікою);
- індивідуальність місця, що відображає неоднорідність простору і пов'язане з культурно-специфічним освоєнням місцевим співтовариством частини геопростору тощо [243].

Наведений набір визначень різних авторів засвідчив суттєві відмінності в розумінні інваріантних рис геопростору.

На регіональному рівні геопростір пов'язаний з наявністю великої кількості реальних географічних об'єктів (територіальних систем або геосистем) у геOVERSUMі та їх локалізацією на поверхні Землі. Ареал, в межах якого виявляється дія такого об'єкту, Е. Алаєв називає *географічним полем* (геополем), а сукупність фізичного (реального) простору (простору-часу) з його

геополю формує простий геопростір. Такі геопростори регіонального рівня пов'язані із закономірностями дискретності (просторової диференціації) на поверхні Землі геоверсуму, а геополя – із закономірностями континуальності геопростору [4, с. 157].

Просторовий підхід регіонального рівня зажадав термінологічних уточнень, які часто використовуються в географічних дослідженнях в якості синоніму геопростору. У першу чергу, це стосується понять територія, територіальний підхід, регіон. Територія – це частина простору суші з притаманними їй природними і антропогенними властивостями і ресурсами. На думку А. Ісаченка, *територією* слід називати квазідвовірний простір із системоутворюючою роллю латеральних (горизонтальних) потоків речовини, енергії та інформації, ймовірно, між різними типами геосистем [116]. Російський географ Б. Родоман говорить про можливість тривимірності території при впорядкованості геоінформації, тобто її кількісних характеристик. Фактор часу тут не завжди обов'язковий [253].

Отже, поняття «територія» відрізняється від поняття «простір» своєю двовірністю, прив'язкою до координатної мережі – це географічний об'єкт особливого роду, який характеризується площинною впорядкованістю об'єктів, їх щільністю, дисперсією і іншими властивостями, тоді як простір об'ємний і в земних умовах сферичний.

Наявність протяжності (площі) дозволяє визначити межі і виділити таксони різної розмірності. Звідси формувався провідний метод географії – метод районування. З урахуванням філософських категорій частини і цілого територія, на думку російського географа Г. Костинського, розуміється як ціле, а таксони районування (райони) як частина цілого [171].

Локальний варіант геопростору визначається, на думку Г. Костинського, поняттям місця – фокусом глобального геопростору на поверхні Землі, де концентруються всі основні компоненти цього геопростору (принцип фрактальності) [171]. За Е. Алаєвим *місцем* називається будь-яка ділянка території, яка характеризується географічним положенням і протиставленням

всій іншій поверхні Землі. Його особливістю є унікальність із сакральними або ментальними особливостями. Тому що, в такій структурі представлена не тільки матеріальна (природна) частина субстрату, але й духовна [4]. В. Шальнев, як приклад, наводить г. Ельбрус на Кавказі, яка спочатку була сакральним місцем (джерелом легенд, місцем «незнання»), а потім стала ментальним місцем – «Меккою» альпінізму і туризму. При цьому для альпіністів периферійний простір обмежився околицями Ельбрусу, а для туристів – Ельбруського району із системою поселень [325].

При такому підході, коли формується нова структура з наявністю місця (локального простору) і її периферійної зони (реальний простір, освоєний людиною з урахуванням доцільності буття і діяльності), поняття «простір» трансформується в поняття «територія».

Отже, окремий геопростір поверхні Землі є сукупністю своїх атрибутів: об'єкт (геосистема) + геополе + територія (ареал). Тим самим, Е. Алаєв вважає територію важливою властивістю геопростору, але не його синонімом [4]. Таким чином, територія є частиною твердої поверхні Землі з притаманними їй природними і антропогенними властивостями і ресурсами, протяжністю (площею), двовимірністю.

Окремий геопростір структурований як в компонентному (розкладається на геополя окремих об'єктів-компонентів), так і в територіальному (розкладається на окремі геополя-ареали) аспектах. Він також є системним, оскільки в ньому існують стійкі зв'язки між елементами, що його утворюють (як компонентними, так і територіальними), і ці зв'язки надають йому якість єдності і цілісності, або з позицій географічного підходу – комплексності.

Складним простором володіє і територіальна рекреаційна система, коли потреба у відпочинку виникає в межах однієї території, де живе людина, а реалізується вона її в межах іншої територіальної рекреаційної системи, де є своє поле (рекреаційний процес) і своя територія. Тому, досліджуючи геопростір у компонентному аспекті, можна говорити про формування

рекреаційно-туристського простору як складової частини загального геопростору зі своїми специфічними складовими.

Канадський вчений Ж.О.Ж. Лундгрєн створив концептуальну модель туристського дестинаційного простору. Виділені ним ознаки – географічне положення, відкритість, атрактивність, рівень розвитку інфраструктури – дозволили розробити типологію центрів рекреаційно-туристської діяльності та їх підпорядкованість [363].

Туристський, або рекреаційно-туристський, простір розглядається білоруським географом І. Пірожніком як частина навколишнього географічного середовища в сукупності природних і антропогенних елементів та їх взаємозв'язків, на які склався реальний соціальний попит і існує система пропозиції різних послуг для туристського споживання [233]. Найбільш розробленим і тим, що часто зустрічається, способом його структурування є рекреаційно-туристське районування, яке традиційно виступає в якості наукової бази територіального управління туристським комплексом, і має значення при реалізації програм розвитку туристської інфраструктури. Підставою для виділення окремих туристських районів є особливості територіальної концентрації рекреаційних ресурсів та спеціалізації рекреаційно-туристського обслуговування. Рекреаційно-туристський район виступає основним об'єктом просторово-функціонального аналізу і являє собою систему, що складається з двох елементів – ТРС та оточуючого її соціально-економічного і географічного простору [233]. Основними досліджуваними аспектами просторової структури району є внутрішній і зовнішній. Внутрішній аспект охоплює вивчення територіальної організації туристського господарства та рекреаційної діяльності в районі. Зовнішній аспект – взаємодія ТРС з іншими місцевими системами – природно-екологічною, соціально-культурною, виробничо-економічною. Ядром рекреаційно-туристського району є ТРС, яка має свою ієрархічну і галузеву структури. В ієрархічній структурі ТРС району виділяються дрібніші рекреаційні системи підлеглого рангу: ТРС приміського короткочасного відпочинку, дачного відпочинку, дитячого оздоровчого

відпочинку, екскурсійного туризму, лікувального туризму, спортивно-оздоровчого туризму та ін.

Сучасні підходи до структурування туристського простору пропонує геоелемент туризму – новий напрям у системі наук про туризм, яка зародилася на стику рекреаційної географії та економіки туризму. Як вважає О. Тарасенко, для неї, на відміну від рекреаційної географії, основний інтерес представляють геоелементні системи туризму, ядрами яких є дестинації, а не рекреаційні райони, які формуються навколо ТРС [285, с 96]. При цьому, австрійський вчений Т. Бігер визначає *дестинацію* як географічний простір, або місце, яке становить мету подорожі і володіє необхідною інфраструктурою для розміщення, харчування, розваг, пізнавальної та спортивно-оздоровчої діяльності і являє собою суб'єкт конкуренції на ринку туризму [338].

Таким чином, дестинація виступає як географічний простір, мета подорожі певного туристського сегмента, турпродукт, суб'єкт конкуренції та об'єкт підприємництва. Ознака «географічна» означає, що дестинація займає певний простір і розташована в певному місці. Т. Бігером виділяються наступні географічні типи дестинацій: континент, міжнародний регіон, країна, туристський район, туристська місцевість (центр), атракційний пункт [338]. Останній може бути представлений окремим туристським об'єктом, наприклад аквапарком або гірськолижним центром.

Як мета подорожі, дестинація становить інтерес для певного сегменту туристського попиту. Така орієнтація дестинації стратифікує географічний простір, роблячи його багатошаровим. Кожен шар містить сукупність об'єктів, цікавих для відповідного сегменту попиту. Стратифікація дестинації – це поділ різногалузевих організацій туристської індустрії за схожими класами обслуговування на групи, які можуть бути залучені у виробництво комплексного турпродукту для конкретних сегментів туристського попиту, що виділяються за цілями подорожі.

Виділення дестинацій як географічних об'єктів принципово відрізняється від визначення просторових меж рекреаційних районів. Обриси дестинації

визначаються тим простором, який є метою відвідування певного сегменту туристів або місцем задоволення їх рекреаційних потреб. Рекреаційний район може бути як таким, що направляє туристські потоки, так і таким, що приймає. Дестинація ж розглядається тільки як приймаючий суб'єкт, який акцентує важливість туризму як форми збуту регіональних туристських послуг.

Як стверджує О. Тарасенок, будь-який рекреаційний район може розглядатися як дестинація, але не будь-яка дестинація являє собою рекреаційний район, що добре видно на прикладі атракційного пункту. Атракційний пункт, будучи мікродестинацією, не може розглядатися як район за визначенням [285, с. 97].

Атракційні пункти виступають центрами формування дестинацій. У географічному просторі формуються й існують «точки», що притягають до себе потоки речовини, енергії та інформації. Дійсно, атракції – це майбутні «центри», інша частина простору набуває маргінальної структури. Саме цей процес привів у кінцевому рахунку до моделювання центр-периферійної концентрації.

Однією із важливих властивостей територіальних рекреаційних утворень є ієрархічність – наявність ряду підлеглих таксонів різного територіального рангу. Проведений аналіз засвідчив, що в сучасній науковій географічній літературі запропонована і використовується така таксономічна класифікація територіальних рекреаційно-туристських утворень: туристський простір – рекреаційно-туристський район (рекреаційно-туристська дестинація) – туристська місцевість – атракційний пункт (рис.2.9).

Спортивний туризм є особливим специфічним видом рекреаційно-туристської діяльності, головна особливість якого полягає в тому, що він, на відміну від інших видів рекреації, туризму і спорту, не вимагає відносно великих матеріальних витрат, так як, по-перше, розвивається в існуючому навколишньому середовищі і не вимагає значних капіталовкладень для підготовки та проведення туристсько-спортивних заходів та будівництва спеціальних споруд для їх проведення, по-друге, матеріально-технічне та

організаційне забезпечення зазначених заходів в значній мірі здійснюється силами і засобами самих туристів. Тому існуючі світові туристські реалії вимагають наукового обґрунтування проблем геопросторової організації спортивного туризму з позицій соціально-економічної географії на основі узагальнення світових тенденцій і їх конкретно-наукового осмислення.



Автор: Колотуха О., 2013

Рисунок 2.9. Таксономічна класифікація територіальних рекреаційно-туристських утворень

2.2. Просторово-ресурсний підхід як методологічна основа геопросторового дослідження спортивного туризму

Попередні дослідження довели, що спортивний туризм у багатокомпонентній системі туризму є специфічним сегментом і по суті, за

твердженням російського географа А. Корольова, є симбіозом географії та спорту [170]. Саме географія є фундаментом вивчення спортивного туризму, тому що спортивний туризм є географічним за своєю природою, адже здійснюється в усіх природних зонах Землі, включає пересування та активну діяльність людей у географічному просторі, і є видом діяльності, в якій і характеристика місця, і самоідентифікація особистості формуються через відносини, що виникають, місцем, ландшафтом і людьми. Цю тезу підтверджує концепція відомого французького соціального теоретика і філософа А. Лефевра – концепція виробництва простору, яка дозволяє стверджувати, що туристська діяльність виступає просторовою практикою, яка формується, а потім здійснюється на основі уявлення простору – різноманітної інформації про туристську дестинацію з її природними об'єктами, перешкодами та атракціями. Після здійснення туристської подорожі формується просторове уявлення про цю туристську дестинацію. Це є рушійною силою, яка рухає туристів на відвідування нових туристських районів, на підкорення нових маршрутів, досягнення нових вершин [360]. Спортивний туризм характеризується великим просторовим охопленням і просторовим змістом, маршрутною технологією, залежністю програми подорожі від найрізноманітніших географічних чинників.

Масштаби спортивного туризму можна співставити з масштабами інших форм рекреації. Однак у рекреаційно-географічних дослідженнях, що базуються, в основному, на вивченні організованих форм відпочинку, спортивний туризм враховується явно недостатньо, що відображено як в теорії рекреаційної географії та географії туризму, так і у практичному застосуванні результатів досліджень.

Специфіка спортивного туризму в загальній системі туризму впливає на положення даної тематики в географічній науці. Якщо туризм це і галузь економіки, і вид соціальної діяльності, то спортивний туризм меншою мірою – перше, а більшою мірою – вид активної природозорієнтованої територіальної діяльності з високим соціальним ефектом. Тому то досліджувана тематика більше має відношення до питань соціальної географії, при тому що географія

спортивного туризму має вагому фізико-географічну складову, в силу задіювання значного природно-ресурсного потенціалу. Фізико-географічні об'єкти є «базою» для створення туристсько-спортивного продукту, а навколишнє середовище та його основні риси – головні складові, які беруться до уваги в управлінні розвитком територій спортивного туризму.

Попередній розгляд методологічних засад спортивного туризму був проведений автором за трьома основними, можна стверджувати, вже класичними для рекреаційно-географічних досліджень підходами – це *системний підхід*, *класстерний підхід* та *просторовий підхід*. Крім того, слід враховувати, що в географії туризму склалась потужний *ресурсний підхід*, згідно якого примат ресурсів (перш за все природно-рекреаційних) зазначається як визначальний чинник розвитку туризму на певній території. Визначальний характер цих ресурсів для спортивного туризму, їх поєднання з пізнавальними ресурсами та інфраструктурним забезпеченням території визначають рівень та масштаби його розвитку, спеціалізацію території. Безумовно, значення ресурсів в розвитку та функціонуванні системи спортивного туризму є незаперечним, оскільки ресурси є властивістю території, їх поєднання визначає рівень привабливості певних територій для розвитку спортивного туризму, впливає на формування попиту та туристське споживання.

Аналіз туристсько-спортивної діяльності як важливої та соціально значимої складової рекреаційно-туристської діяльності з точки зору *системного підходу* дає право стверджувати, що спортивний туризм виступає специфічною територіальною рекреаційною системою – територіальною системою спортивного туризму як складного геосистемного утворення, що має суспільно-природне походження, спрямоване на задоволення специфічних туристсько-спортивних потреб людей і отримання при цьому оздоровчих, спортивних, соціальних, екологічних та інших бажаних ефектів. Однак, на думку автора, системний підхід до рекреаційно-географічних досліджень спортивного туризму, виборовши історичне право вважатися класичним, традиційним підходом в географії туризму, не в змозі, в силу своєї

схематичності, у деякій мірі – спрощеності, в повному обсязі охарактеризувати спортивний туризм, особливо його просторові аспекти.

Кластерний підхід до рекреаційно-географічних досліджень має ефективне застосування при вирішенні проблем розвитку туристської сфери в певному регіоні, в першу чергу – її економічних засад. Автором же визначено, що спортивний туризм в більшій мірі явище соціальне ніж економічне. При цьому роль географічних досліджень при кластерному підході залишається первинною, оскільки пов'язана з усіма етапами роботи: визначенням конкурентних переваг регіону, плануванням туристських кластерів, їх районуванням на основі переваг, пошуком і проектуванням кластерних домінант, формуванням туристських маршрутів і потоків. На достатніх підставах, можна стверджувати, що туристсько-спортивні кластери вже формуються у різних регіонах світу, але вони мають локальний, іноді регіональний характер, і не в повній мірі відображають геопросторову сутність спортивного туризму.

Геопросторовий підхід нам бачиться найбільш прийнятним в якості методологічного підходу для вивчення географії спортивного туризму, адже ресурсом у спортивному туризмі, в першу чергу, виступає сама територія, окремі її, в першу чергу, природні об'єкти. Визнаючи найбільшу прийнятність геопросторового підходу до рекреаційно-географічних досліджень спортивного туризму, автор вважає за необхідність доповнити його більш глибокими ресурсними дослідженнями.

Тому в дослідженні геопросторової організації спортивного туризму в якості основного методологічного підходу дослідження пропонується ***просторово-ресурсний підхід***, сутність якого полягає у застосуванні принципів геопросторового підходу до дослідження туризму, який доповнює ресурсний підхід, оскільки ресурси є властивістю території.

Просторовий підхід із врахуванням взаємопов'язаності об'єктів із природним довкіллям земної поверхні передбачає, в першу чергу, специфічне туристське природокористування, розуміючи під ним галузь теорії і практики,

пов'язану з пошуком оптимальних режимів використання природних ресурсів у туристських цілях. Туризм як галузь господарства, посідає особливе місце в групі галузей, що мають яскраво виражену орієнтацію на використання природних ресурсів. На відміну від більшості інших галузей господарства, продукція яких транспортується до споживача, туризм викликає потужні міграції людей до місць зосередження рекреаційних ресурсів. Споживання туристських ресурсів відбувається в місці їх локалізації. При цьому такі ресурси при раціональному їх використанні є невичерпними.

Спортивний туризм по відношенню до інших різновидів туризму найчастіше виступає піонером у туристському використанні природних ресурсів, він першим включає в оборот природні комплекси і їх елементи, що раніше не використовувалися – гори, екзотичні й унікальні ландшафти, печери, водоспади тощо. На відміну від інших галузей, туризм не супроводжується вилученням природних ресурсів і подальшою їх переробкою, він використовує природний комплекс (ландшафт) в цілому.

Однією з конструктивних концепцій туристського природокористування є принципова схема поляризованого ландшафту. Вихідний елемент концепції: «велике місто ↔ первісна природа» – це ніби два полюси сучасної біосфери, однаково необхідні людині. Концепція поляризованого ландшафту була сформульована у 1970-х рр. Б. Родоманом. Згідно запропонованої моделі, міська інфраструктура та природні заповідні території представляють два полюси, що не перетинаються один з одним [252].

Предметом нашого дослідження виступає геопросторова організація спортивного туризму як специфічного виду людської діяльності. Український географ К. Мезенцев справедливо відзначає, що геопросторова організація людської діяльності має характеризуватися трьома аспектами: топологічним (взаєморозташування об'єктів, пов'язаних із людською діяльністю, на земній поверхні), комунікаційним (взаємозв'язки цих об'єктів) та інтегративним (формування інтегративних утворень – вузлових, лінійних та площинних об'єктів). Результатом геопросторової організації є формування опорного

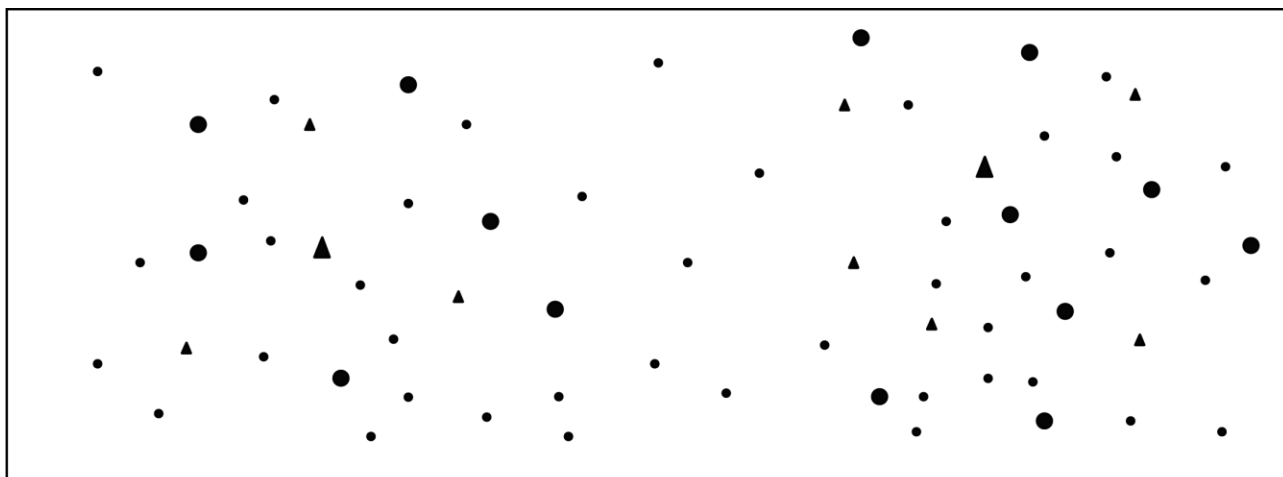
каркасу людської діяльності в регіоні, різноманітних суспільно-географічних просторових комплексів, вузлів, агломерацій тощо. Просторово-часова організація людської діяльності доповнюється четвертим аспектом – часовим (зміна у часі взаєморозташування, взаємозв'язків об'єктів, пов'язаних з людською діяльністю, та сформованих у результаті цього інтегративних утворень). Результатом просторово-часової організації людської діяльності є суспільно-просторові процеси (територіальне концентрування, агломерування, просторова дифузія) [203, с. 42]. Спортивний туризм виступає як одна з форм просторово-часової організації людської діяльності.

Український географ О. Шаблій предметом суспільної географії визначає саме геопросторову (територіальну) організацію суспільства чи його окремих частин, в т.ч. і туризму. При цьому поняття «геопросторовий» він трактує дещо ширше за обсягом, аніж «територіальний», бо воно стосується не лише суші (території), а також водної поверхні та повітряної оболонки [323, с. 14-15].

О. Шаблій виділяє, як мінімум, чотири риси геопросторовості (територіальності):

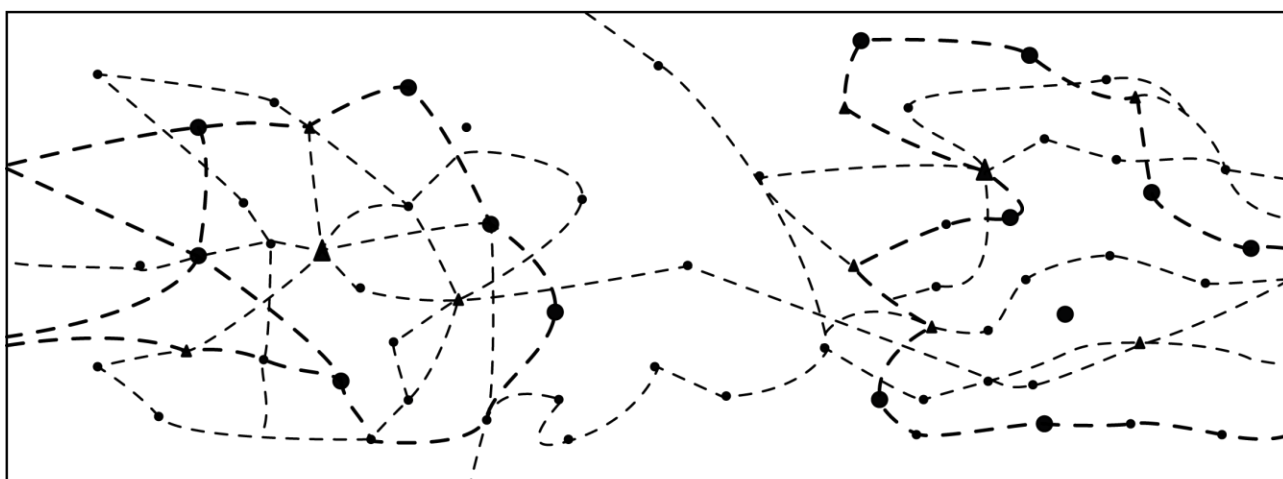
- 1) взаєморозташування (взаєморозміщення) об'єктів у двовимірному просторі земної поверхні (вертикальну – третю координату у більшості випадків до уваги не беруть). Воно існує між двома пороговими масштабами: а) загальноземним (глобальним); б) «точковим», вираженим рівнем окремого об'єкту (рис. 2.10.а). Усі просторові відношення явищ і процесів між двома названими масштабами характеризуються географічністю. Розміщення вище першого масштабу – це вже космічне розташування, яке не належить до сфери географії. Так само внутрішня просторова організація об'єкту не є завданням географічної науки. Важливою рисою геопросторовості є взаємопов'язаність об'єктів із природним довкіллям земної поверхні.

Автором визначено, що об'єкти у спортивному туризмі виступають двояко. По-перше, в якості перешкод певного виду туризму (перевали, гірські вершини, річкові пороги тощо). Їх подолання – основна мета спортивних



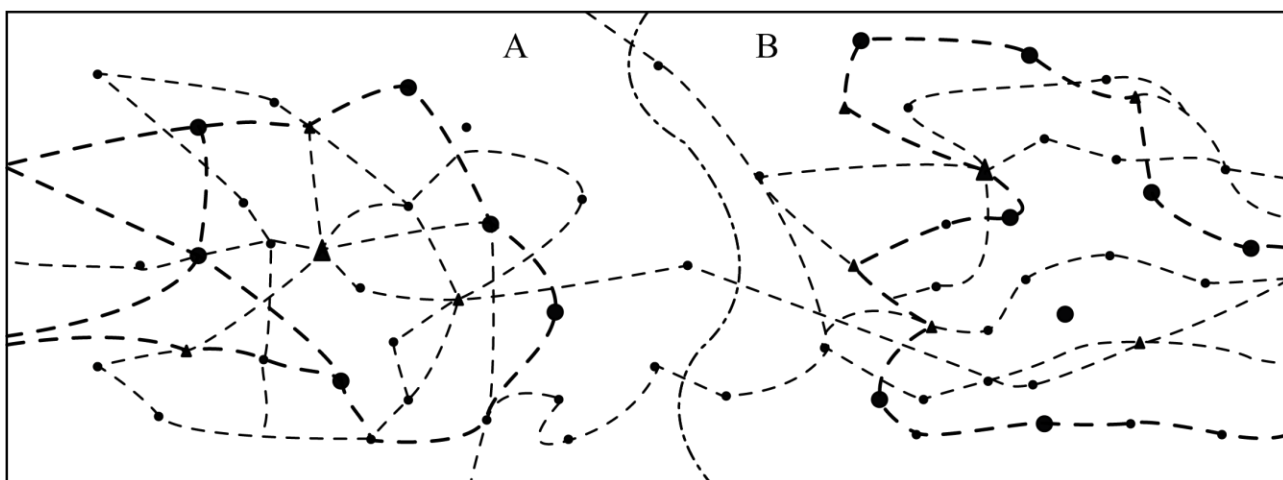
а) взаєморозташування туристсько-спортивних об'єктів у двовимірному просторі земної поверхні

- ▲ ▲ - природні атрактивні об'єкти різного ступеня привабливості
- ● - локальні перешкоди різної категорії трудности



б) геопросторів зв'язки між туристсько-спортивними об'єктами - туристсько-спортивні маршрути

- - туристсько-спортивні маршрути різної категорії складності



в) геопросторів формування А і В - туристсько-спортивні райони дестинації

Рисунок 2.10. Три «пласти» геопросторової організації спортивного туризму (за матеріалами О. Шаблія [323])

туристських походів. По-друге, це атрактивні об'єкти, заради споглядання яких туристи також відправляються в подорож (красиві вершини, водоспади, озера тощо). Вертикальна координата розташування об'єктів у спортивному туризмі обов'язково враховується, що пов'язано з фізіологічними особливостями організму людини у подоланні перешкод на значних абсолютних висотах. Надзвичайно важливою, а у багатьох випадках – життєво важливою, є оцінка ступеня труднощі об'єктів (перешкод), що долаються. Адже часто вони долаються на межі фізичних та технічних можливостей туристів-спортсменів. Тому фахова, обґрунтована градація таких перешкод, з рекомендаціями їх подолання в спортивному туризмі є необхідною;

- 2) наявність просторових зв'язків між розташованими у межах земної поверхні об'єктами, що виражаються: а) наявністю ліній зв'язку; б) переміщенням речовини, енергії та інформації (у першу чергу, людей - носіїв усіх цих «субстанцій» – туристів-спортсменів) (рис. 2.10.б).

Лініями зв'язку об'єктів (перешкод) в спортивному туризмі виступають туристсько-спортивні маршрути. Вони, в багатьох випадках, можуть не мати строгої прив'язки до місцевості (дороги, марковані стежки тощо), крім водного туризму, де лінією руху є річка. У ряді видів туризму (пішохідному, лижному, велосипедному тощо) деякі ділянки маршруту можуть визначатися як протяжні перешкоди, подолання яких також потребує значних фізичних та технічних можливостей туристів (болота, снігові та льодові ділянки, ділянки пісків тощо). Тому оцінка складності туристсько-спортивних маршрутів є надзвичайно важливою в спортивному туризмі, в першу чергу з точки зору безпеки туристів-спортсменів;

- 3) існування територіальних суспільних утворень (формувань, поєднань, систем, структур). Найчастіше ці територіальні утворення є конкретними об'єктами суспільно-географічних досліджень. Прикладами таких утворень, в нашому випадку, можуть бути туристсько-спортивні дестинації різного рівня – вузли, елементарні, локальні та ін. (рис. 2.10.в). І, якщо

туристсько-спортивний вузол є скупченням туристсько-спортивних об'єктів, то туристсько-спортивна районна дестинація формує мережа туристсько-спортивних маршрутів, більшість з яких пролягає в межах такого утворення;

- 4) функціонування територіальних утворень в часі, що полягає в регульованій (в т.ч. саморегульованій) зміні їх станів внаслідок взаємодії з природним і суспільним довкіллям для досягнення передбачених цілей [323, с. 14-16].

О. Шаблій радить розглядати поняття геопросторовості, відштовхуючись від загальногеографічних категорій «простору» і «території» та їх логічної взаємопов'язаності. Поняття території – одна з фундаментальних категорій географії в цілому та її галузей. Територія – це передусім один із абстрактних об'єктів географічної науки, що має спільний об'єкт вивчення – географічний простір. Вона є частиною географічного простору. Тому територію потрібно розуміти передусім як підсистему географічного простору зокрема і простору загалом [323].

Відомо, що простір і час – дві взаємопов'язані форми існування реальної дійсності. Для географії, яка є однією з наук про Землю, суттєвий не простір - час взагалі, а передусім земний простір і час. При цьому важливий простір - час не будь-якої частини Землі, наприклад її ядра, де надзвичайно висока щільність речовини, чи космічного простору в зоні земної гравітації, а саме земної поверхні, тобто географічний простір - час, в якому виникло й існує людське суспільство.

Континуум простір - час проявляється лише у випадку високих швидкостей, близьких до швидкості світла. Отже, можна абстрагуватися від часової компоненти. Таким чином ми переходимо від географічного простору-часу до географічного простору (геопростору).

Отже, геопростір – це підпростір системи земних просторів. Його подальша конкретизація веде до думки про те, що це груповий простір земних сфер – літо-, гідро-, атмо-, біо- і антропосфери, єдність і взаємозв'язок яких виступають у формі ландшафтної сфери. З іншого боку, геопростір – це система

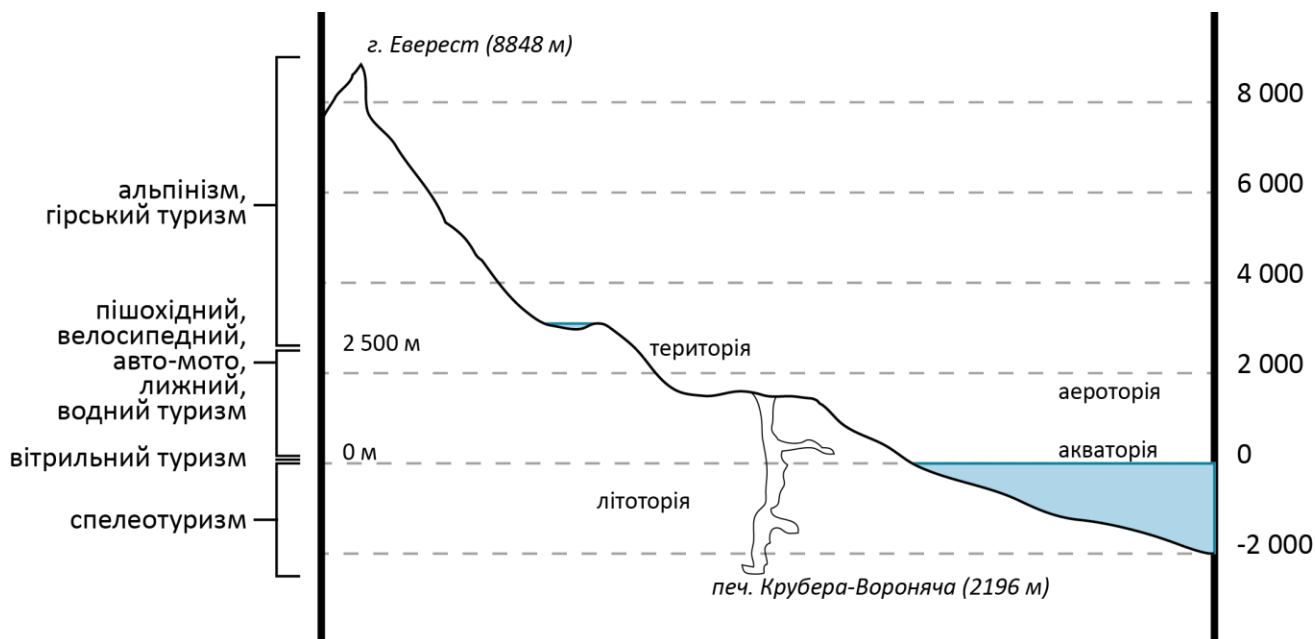
підпросторів: а) фізичного та б) інформаційного (простору ознак). Правда, такий поділ геопростору, на думку О. Шаблія і з цим можна погодитися, досить умовний, оскільки фізичний простір можна розуміти як вид широко трактованого простору ознак [323].

Погоджуємося з О. Шаблієм у тому, що поняття території є ланкою загального ланцюга категорій: простір - час, географічний простір - час, географічний простір, місце, територія. В системному економіко-географічному аналізі територія може замінюватися її функціями і представлятися просторовою їх організацією. Так, під економіко-географічним простором варто розуміти двомірний (площинний) простір. Фізичний же простір характеризується тривимірністю [323].

Отже, автор вважає, що *туристсько-спортивний простір* – це частина навколишнього географічного середовища в сукупності природних елементів (перешкод різної складності, атрактивних об'єктів) та їх взаємозв'язків (маршрутів), яка може долатися різними активними засобами пересування та на яку склався реальний суспільний туристсько-спортивний попит.

Туристсько-спортивний простір – явище об'ємне, тривимірне. Він складається з *території* (всієї твердої поверхні Землі), *акваторії* (частини водної поверхні Землі), *аероторії* (частини повітряної оболонки геосфери, співвіднесеної з відповідною територією чи акваторією) та *лімоторії* (обмеженої частини підземного простору, земної товщі) (рис. 2.11).

Територія відповідає твердій поверхні нашої планети і може бути використана в туризмі у повній мірі. Практично не залишилося й клептика земної поверхні де би не ступала нога туриста-дослідника. Наземними видами спортивного туризму виступають пішохідний, гірський, лижний, велосипедний, автомототуризм із різним ступенем освоєння у висотному вимірі. Так, альпінізм та гірський туризм задіює території розташовані, як правило, вище 2500 м. Натомість, пішохідний, лижний, велосипедний, автомобільний, мотоциклетний, водний туризм, більшою мірою, використовують території до цієї умовної висотної відмітки.



Автор: Колотуха О., 2015

Рисунок 2.11. Геоторія спортивного туризму

Акваторія як частина водної поверхні нашої планети використовується в спортивному туризмі не в повному обсязі. Це – водні акваторії суходолу (річки, озера, канали) та частково акваторії Світового океану (прибережні зони). Водний туризм та його підвиди (рафтинг, каякінг та інші) використовує, в першу чергу, річки в їх активній фазі. У вітрильному туризмі задіюються акваторії великих озер, водосховищ, прибережна зона морів і навіть океанів на відстань, як правило, до 300 м від берега. При цьому такий підвид вітрильного туризму як яхтинг використовує практично всю не вкриту льодом акваторію Світового океану. Водні глибини використовуються обмежено – до 200 м, на які можуть занурюватися сучасні дайвери. Так, світовий рекорд занурення з ластами становить 273 м. Льодовкритими поверхнями Світового океану можуть пересуватися туристи-лижники, подорожувальники на собачих упряжках (наприклад, екстремальні подорожі до Північного полюсу).

Аероторія використовується спортивними туристами також обмежено. Так, в балунінгу сучасні повітряні кулі (аеростати) здатні підніматися на висоту до 2000 м.

Літоторія освоєна туристами-спелеологами до глибини 2196 м – це найнижча точка печери Крубера-Вороняча у масиві Арабіка в Абхазії (Грузія), яка, на сьогоднішній день, вважається найглибшою печерою світу. Цей рекорд встановили українські спелеологи у 2007 р. Дослідження печер тривають.

Таким чином, спортивний туризм задіює обмежену частину географічного простору. Геоторія спортивного туризму охоплює практично всю територію, частину акваторії, аероторії до висоти близько 2000 м та літоторію до глибин трохи більше 2000 м. Освоєння та підкорення граничних меж географічного простору (найвищих вершин, найглибших печер, морських глибин тощо) часто відбувається на межі людських можливостей, з ризиком для життя. Однак, таке освоєння, без сумніву, буде тривати.

Спортивний туризм висуває свої специфічні вимоги до комплексу рекреаційно-туристських ресурсів, в першу чергу, до природних. Він служить для перевірки і розвитку фізичних і моральних якостей людини в природних умовах різної дискомфорності і досягнення при цьому певних результатів, тому тут особливо цінуються мало змінені людиною ландшафти (природні перешкоди), що вимагають для їх подолання спеціальної підготовки і спеціального спорядження. Тому ці специфічні рекреаційно-туристські ресурси набувають особливого значення в системі спортивного туризму.

Дійсно, спортивний туризм прагне залишати території інтенсивної рекреаційної діяльності на користь районів, які слабо використовуються в рекреації. Цей процес можна оцінювати двояко: і як «видавлювання» спортивного туризму та заміщення його іншими формами рекреації, і як освоєння за допомогою спортивного туризму нових рекреаційних територій. У цьому сенсі спортивний туризм є піонером рекреаційного освоєння територій. У тих випадках, коли переміщення спортивного туризму в інші райони є утрудненим, він змушений співіснувати з іншими формами рекреації. Це добре видно на прикладі приміських зон, де віддалення місць проведення туристських походів вихідного дня від міста – центру формування туристських потоків – обмежене часом проїзду. Крім того, спортивний туризм присутній в

периферійних зонах територіальних рекреаційних систем, де є якісні, але важкодоступні для освоєння іншими формами рекреації, ресурси.

Важливою особливістю спортивного туризму, що дозволяє правильно пояснити поняття ресурсів спортивного туризму, є дисперсний характер (як у просторі, так і в часі) туризму, що не дозволяє створити зони інтенсивного використання ресурсів, при якому ресурси можуть перетворитися на свою протилежність. Але загальний обсяг використання рекреаційних ресурсів у спортивному туризмі досить високий.

Ресурси спортивного туризму не можна звести лише до природних і соціально-економічних умов розвитку туризму. Між ними є важлива відмінність. Ресурси – це те, заради чого туристи-спортсмени відправляються в подорож, без чого неможлива реалізація основної мети подорожі, а умови – те, що сприяє (позитивно або негативно) цій реалізації. В дійсності ж туристські ресурси і умови значною мірою перекривають один одного. Одні й ті ж природні й антропогенні тіла або явища виступають то як ресурси, то як умови туризму. В одних видах туризму ресурси досить одноманітні, наприклад, у водному туризмі – це природні води в рідкій фазі (річка, озеро) та ті геолого-геоморфологічні умови, в яких вони розташовані. В інших – більш різноманітні, наприклад, в пішохідному туризмі, де ресурсом виступає сама територія, її рельєф, ґрунти, рослинний покрив тощо. При цьому рельєф, ґрунти і рослинність одночасно є і умовами реалізації мети подорожі.

Спортивний туризм користується в основному тими ж ресурсами, що і спортивно-оздоровчий, але на відміну від останнього для нього особливо привабливі не сприятливі і комфортні сторони цих ресурсів, а близькі до екстремальних, що знаходяться на межі можливостей (для даної конкретної людини, групи туристів) або близькі до неї. Так, наприклад, в гірських подорожах привабливим є важкопрохідний рельєф, в той же час подорожі відбуваються в комфортний кліматичний період. У лижних подорожах і рельєф, і кліматичні умови за комфортністю істотно відрізняються від інших видів рекреації. Тому, можна стверджувати, що такий комплекс ресурсів доцільно

виділити в окрему категорію – *спортивних рекреаційно-туристських ресурсів* [159].

Технічна складність туристсько-спортивного маршруту з будь-якого виду туризму визначається характером, кількістю та різноманітністю перешкод, які мають дисперсний характер. Це – локальні туристсько-спортивні об'єкти, задля подолання яких і здійснюється туристсько-спортивний похід. Сам характер перешкод визначається рівнем кваліфікації та технічної майстерності туристів, які необхідні для подолання даної перешкоди з належною гарантією безпеки учасників. До технічної складності відносять трудність перешкод, що долаються (локальні та протяжні перешкоди), а також характеристика району подорожі, автономність групи на маршруті, новизна маршруту та інші. Спортивні рекреаційно-туристські ресурси класифікуються, в першу чергу, за видами спортивного туризму, у яких вони задіюються. Пішохідний, лижний, гірський, велосипедний туризм використовують широкий спектр природних ресурсів.

Перешкоди класифікуються за складністю їх подолання (категорією трудності). Локальними перешкодами є переправа, каньйон, траверс, перевал, вершина; протяжними – рослинний покрив (від легкопрохідного лісу до стелюху), болота, осипи-морени, піски, снігові ділянки, льодові ділянки та ін. Кожній категорії складності маршруту відповідає певний набір локальних та протяжних перешкод за видом, кількістю та категорією трудності. Водними перешкодами є пороги, шивери, перекати та притиски. У спелеологічному туризмі перешкодами виступають печери, стрімкі та крутопохилі ділянки печер (колодязі та уступи), вузькі проходи, снігові та водні перешкоди. Таким чином, характер, кількість та різноманітність туристсько-спортивних об'єктів (перешкод) визначають технічну складність маршруту в кожному виді спортивного туризму. При цьому, фахова, в т.ч. географічна, оцінка перешкод має надзвичайно велике значення для безпеки туристських спортивних походів, які часто здійснюються на межі фізичних та технічних можливостей їх учасників. Характер перешкод визначається рівнем кваліфікації та технічної

майстерності, які необхідні для подолання даної перешкоди з належною гарантією безпеки учасників.

Визначальними ознаками оцінки складності туристсько-спортивного маршруту з будь-якого виду туризму є певні компоненти природного середовища, що в кінцевому випадку і визначають ту чи іншу категорію складності туристського походу. Тому слід зупинитися на туристсько-спортивній оцінці окремих компонентів природного середовища.

Орографічна оцінка території застосовується при класифікації пішохідних, гірських, лижних, велосипедних та автомотомаршрутів за категоріями складності за допомогою такого морфометричного показника як перепад висот. Вона характеризує район подорожі та витрачені фізичні зусилля туристської групи з точки зору конкретно вибраного маршруту. Показниками орографічної оцінки виступають вершинна та базисна поверхні.

Вершинна поверхня – це умовна поверхня, яка у просторі торкається лінії вододілів. Базисна поверхня – це умовна поверхня, яка торкається тальвегів долин відповідних порядків. Різниця висот між цими поверхнями відповідає відносній висоті сучасного рельєфу. Ця різниця дає уяву про енергію рельєфу, яка визначає у свою чергу кількість енергії, що витрачають туристи при долатті даного перепаду висот.

Оцінка кліматичних умов для туристсько-спортивної діяльності передбачає визначення характеру погоди для різних сезонів і у зв'язку з цим – умов організації туристських походів, гігієнічні вимоги до одягу та взуття, строки проведення туристських походів тощо. Так, відділом кліматології Інституту географії АН СРСР була рекомендована система методів, що базуються на оцінці кліматичних умов для туристської діяльності. Серед них розглядаються такі – температура повітря, тривалість безморозного періоду, вологість, кількість опадів, небезпечні природні явища [159].

Важливим показником, який характеризує кліматичні особливості територій, є температура повітря. До сприятливих для спортивного туризму віднесені дні без опадів, із середньодобовими температурами понад +10°C. Дні

із середньодобовими температурами понад $+15^{\circ}\text{C}$ із безхмарною впродовж доби або хмарною вночі, але без опадів, погодою віднесені до особливо сприятливих або комфортних.

Зимові види туризму пов'язані з певними вимогами до кліматичних умов, які зумовлені специфікою зимової рекреаційно-туристської діяльності, тобто наявністю снігового покриву. До сприятливих для лижного туризму віднесені дні з помірно морозною погодою (до -12°C), морозною погодою (до -22°C), але без вітру. Обов'язкова також наявність стійкого снігового покриву необхідної висоти [200, с. 98]. Однак у зимовий період обов'язково слід враховувати співвідношення температури повітря щодо швидкості вітру.

З точки зору безпеки проведення туристсько-спортивних походів значна увага повинна приділятися небезпечним атмосферним явищам. Це – тумани, зливи, грози, сильний вітер, пилові бурі. Грози, зливи та повені являють значну небезпеку для туристів-спортсменів. Вони виникають при високій температурі вологого повітря влітку, особливо в червні та липні місяці.

Туристсько-географічна *оцінка водних об'єктів* є складовою комплексної оцінки природних факторів, що визначають складність туристського маршруту. Враховуються такі показники як густота річкової мережі, водність річок, швидкість течії, а для визначення термінів проведення туристських походів, в першу чергу, – водних – льодовий режим на річках.

Технічна складність туристсько-спортивного маршруту з будь-якого виду туризму визначається характером, кількістю та різноманітністю перешкод, які мають дисперсний характер. Це – локальні туристсько-спортивні об'єкти, задля подолання яких і здійснюється туристсько-спортивний похід. Сам характер перешкод визначається рівнем кваліфікації та технічної майстерності туристів, які необхідні для подолання даної перешкоди з належною гарантією безпеки учасників. До технічної складності відносять трудність перешкод, що долаються (локальні та протяжні перешкоди), а також характеристика району подорожі, автономність групи на маршруті, новизна маршруту та інші.

Найбільш масовий вид туризму – *пішохідний туризм* – використовує дуже широкий спектр природних ресурсів – це геоморфологічні, кліматичні, рослинні, ландшафтні тощо. Складність і різноманітність природних об'єктів, що долаються (перешкод), у кінцевому результаті визначають категорію складності пішохідного походу. Під поняттям «пішохідна» перешкода розуміється не один будь-який вид перешкод, а сукупність локальних та протяжних перешкод, яка визначає ту чи іншу категорію складності маршруту.

Категорія складності пішохідного походу – це комплексне поняття, що відображає сукупність взаємопов'язаних між собою таких його параметрів – протяжності маршруту, його тривалості, локальних перешкод, протяжних перешкод, географічного показника району походу, автономності групи на маршруті, коефіцієнта перепаду висот, новизни маршруту. Методика визначення категорії складності пішохідного маршруту, яку розробив російський фахівець спортивного туризму І. Востоков, полягає у бальній оцінці за сукупністю визначених характеристик [52].

Такі параметри пішохідного маршруту як *протяжність* і *тривалість* відіграють в основному роль орієнтовних меж (табл. 1.6).

Локальні перешкоди в пішохідному туризмі – це перешкоди, що вимагають при їх подоланні відповідного рівня технічної майстерності і, як правило, використання спеціального спорядження. На пішохідних маршрутах зустрічаються такі види локальних перешкод: переправа, каньйон, траверс, перевал, вершина (дод. А.1). Кожній категорії складності маршруту відповідає певний набір локальних перешкод за видом, кількістю та категорією трудності.

Протяжні перешкоди в пішохідному туризмі – це умовно виділені види перешкод, які, в першу чергу, характеризуються своєю протяжністю та витратами фізичних сил, що необхідні на їх подолання. На пішохідних маршрутах розрізняють такі види протяжних перешкод: рослинний покрив (від легкопрохідного лісу до стелюху), болота, осипи-морени, піски, снігові ділянки, льодові ділянки, водні ділянки (сплав) (дод. А.2). Кожній категорії складності

маршруту відповідає свій характерний для неї набір протяжних перешкод за видом, категорією труднощі та довжиною ділянки.

Ще одним критерієм оцінки пішохідного туристського маршруту виступає *географічний показник району походу*, який враховується як оціночний коефіцієнт. Він є одним з основних параметрів пішохідного маршруту, який відображає специфіку даного виду туризму та суттєво впливає на його категорію складності (табл. 2.2). В загальну експертну оцінку району подорожі входять, у першу чергу, характерні для нього погодні умови (з урахуванням можливостей виникнення в них значних аномалій) та основні природні особливості, що пов'язані з виживанням групи в даному районі, а саме – захисні якості місцевості, відсутність води, лісу, висотність району тощо.

Звісно, що така експертна оцінка фахівця спортивного туризму І. Востокова викликає багато запитань у фахівців-географів і щодо виділення туристських районів, і щодо їх бальної оцінки. Однак, на сьогоднішній день, розроблена І. Востоковим методика визначення категорії складності пішохідного маршруту є офіційно визнаною Міжнародною федерацією спортивного туризму.

Ще один географічний критерій – *автономність маршруту* – визначається через коефіцієнт автономності, що змінюється в діапазоні між 1 та 0,2 (табл. 2.3). Він відображає можливість отримання туристською групою допомоги на маршруті, як у частині поповнення продуктів, так і в будь-якій іншій.

Коефіцієнт перепаду висот (К) характеризує район туристської подорожі та фізичні витрати групи з точки зору конкретно вибраного маршруту. Цей коефіцієнт визначається за формулою:

$$K = 1 + \Delta H / 30, \quad (2.1)$$

де K – коефіцієнт перепаду висот,

ΔH – загальний перепад висот у кілометрах, включаючи підйоми та спуски, набраний при русі на активній ділянці пішохідного маршруту.

Таблиця 2.2. Географічний показник туристських районів для пішохідного туризму (за І. Востоковим [52])

№	Туристський район	Географічний показник, в балах
1.	Кольський півострів	10
2.	Архангельська обл., Республіка Комі	8
3.	Карелія, Ленінградська, Вологодська обл.	4
4.	Середня рівнинна частина європейської території	0-2
5.	Карпати, Крим	3
6.	Кавказ, Вірменія	4
7.	Урал Полярний	12
8.	Урал Північний	9
9.	Урал Середній та Південний	6
10.	Західний Сибір	7-10
11.	Пустельні та напівпустельні райони Середньої Азії	13
12.	Тянь-Шань	6
13.	Памір	10
14.	Паміро-Алай	8
15.	Алтай	7
16.	Кузнецький Алатау	7
17.	Саян Західний та Східний	8
18.	Таймир (гори Бирранга), о. Врангеля	24
19.	плато Путорана	16
20.	Прибайкалля, Забайкалля, Кодар, Удокан	12
21.	Становий хребет та Алданське нагір'я	14
22.	Верхоянський хр., хр. Черського і Сунтар-Хаята	19
23.	Хабаровський край	11
24.	Примор'я	9
25.	Сахалін	12
26.	Камчатка і Курильські острови	15
27.	Магаданська обл., Чукотка	18
28.	Корякське нагір'я	19
29.	Північна Земля та Земля Франца-Йосифа	30

Таблиця 2.3. Показники автономності пішохідного маршруту (за І. Востоковим [52])

№	Рівень автономності маршруту	Коефіцієнт автономності
1.	Маршрут пройдений групою при повній автономності	1,0
2.	Маршрут пройдений групою з використанням транспортних засобів для організації забороски (проміжних баз)	0,7
3.	Маршрут проходить через один населений пункт	0,5
4.	Маршрут проходить через два і більше населених пунктів	0,2

Новизна маршруту – це параметр, який оцінює загальний обсяг на маршруті локальних та протяжних перешкод першопроходження (табл. 2.4).

Таблиця 2.4. Оцінка новизни маршруту (за І. Востоковим [52])

№	Характеристика новизни маршруту	Новизна маршруту, в балах
1.	Маршрут не має ділянок і перешкод першопроходження	0
2.	Маршрут має окремі ділянки і перешкоди першопроходження	5
3.	Ділянки і перешкоди першопроходження досягають 50 % від усіх включених у маршрут	10
4.	Ділянки і перешкоди першопроходження складають більше 50 % від усіх включених у маршрут	15
5.	Маршрут є повним першопроходженням	20

Таким чином, сукупність всіх вищезазначених параметрів і визначає максимальні категорії складності пішохідних туристських маршрутів.

Лижний туризм використовує практично такі ж природні ресурси, що і пішохідний туризм, але відбувається це в зимовий період в оптимальні для здійснення лижного туристського походу строки. При віднесенні лижного туристського маршруту до певної к.с. за основу беруться протяжність, тривалість маршруту та його технічна складність, яка обумовлена характером, кількістю та різноманітністю природних перешкод. Російськими фахівцями запропонована методика оцінки категорії трудності локальних перешкод лижного туристського маршруту (дод. А.3). Такими перешкодами є льодопади на замерзлих річках, каньйони, траверси хребтів та гребенів, а також перевали та вершини за діючими гірськотуристськими та альпіністськими класифікаціями (дод. Ж, табл. Ж.8, Ж.9).

Крім оцінки локальних перешкод оцінюються також і протяжні перешкоди. За версією автора такими є рослинний покрив, льодовики, фірнові ділянки, сніговий покрив (торування лижні), рух у складних метеоумовах (дод. Ж, табл. Ж.10). Згідно оцінок локальних та протяжних перешкод Федерацією спортивного туризму України визначені такі максимальні категорії складності лижних туристських маршрутів в туристських районах (табл. 2.5).

Таблиця 2.5. Максимальні категорії складності лижних туристських маршрутів (за матеріалами ФСТУ [230])

№	Райони	Максимальні к.с.
1.	Південна рівнинна частина європейської території Росії, рівнинна частина України	I
2.	Середня рівнинна частина європейської території Росії; Крим (експериментальні маршрути)	II
3.	Карелія, Ленінградська та Вологодська області, Півд. та Середній Урал, Карпати	III
4.	Архангельська обл., Республіка Комі, Зах. Кавказ, Схід. Кавказ, Півн. Урал, Зах. Сибір, Карпати (експериментальні маршрути)	IV
5.	Кольський п-ів, Центр. Кавказ, Закавказзя, Джунгарія, Кузнецький Алатау, Зах. Саян, Центр. та Півд. Тува, Красноярський край (інші райони), Хабаровський край, Приморський край	V
6.	Полярний та Приполярний Урал, Паміро-Алай, Памір, Тянь-Шань, Алтай, Зах. Тува, Схід. Саян, Прибайкалля, Забайкалля, Кодар, Таймир, плато Путорана, Якутія, Магаданська обл., Чукотка, Камчатка	VI

Гірський туризм на відміну від пішохідного територіально обмежується високогірними районами світу (як правило, вище 2500 м). Гірські походи проводяться в районах альпійських гір, що піднімаються вище снігової лінії і характеризуються комплексом льодовикових форм рельєфу (цирки, гострі гребені, шпильасті вершини тощо). Проведення гірських походів у горах альпійського типу полягає у проходженні маршруту визначеної протяжності за певний термін із подоланням категорійних перевалів. Категорія складності маршруту гірського походу визначається набором перевалів і вершин певних категорій трудності (к.тр.) (табл. 2.6).

Під поняттям «*перевал*» в гірському туризмі розуміють місце перетину хребта або його відрогу при переході з однієї долини в іншу. Перевальна точка може не співпадати з найнижчою точкою вододілу. К.тр. перевалу визначається крутизною, характером рельєфу, технічною складністю окремих ділянок підйому та спуску та їх протяжністю, а також абсолютною висотою перевальної сідловини. Наявність потенційно небезпечних ділянок (каменепادي, лавини, льодові обвали) не впливає на к.тр. перевалу і повинна враховуватись у тактиці проходження і в підборі спорядження. У спортивному

туризмі прийнято 6 напівкатегорій труднощі перевалів – від 1А до 3Б. Перевали, простіші за 1А категорію труднощі, вважаються некатегорійними (н/к). Класифікація перевалів, вершин та траверсів у високогірних районах від 1А до 3Б к.тр. наведена в дод. А.4.

Таблиця 2.6. Визначення категорії складності гірських походів за кількістю і категорією труднощі перевалів (вершин) (за матеріалами ФСТУ [230])

Категорія складності маршруту	Мінімальна кількість і категорії труднощі перевалів (вершин)						
	Всього	В тому числі категорій труднощі					
		1А	1Б	2А	2Б	3А	3Б
I	2	2	-	-	-	-	-
II	3	1	2	-	-	-	-
III	4		1	2	-	-	-
IV	5		1	1	2	-	-
V	6			1	1	2	-
VI*	6				1	1 (3)	2 (1)

* – мінімальний набір перевалів, що визначають складність спортивного походу VI к.с.: 3А – 3 шт., 3Б – 1 шт.; або 3А – 1 шт., 3Б – 2 шт.; або 3А – 2 шт., 3Б* – 1 шт.

У маршрути гірських походів можуть включатися сходження на гірські вершини і траверси хребтів, які повинні логічно вписуватися в нитку маршруту. К.тр. сходження або траверса, які не є елементами проходження перевалу, повинна оцінюватися МКК на підставі переліку класифікованих вершин. К.тр. сходження або траверсу не повинна перевищувати труднощі перевалу, який визначає категорію складності походу.

Водний туризм в світі має певну ресурсну базу. Однак, кількість річок, якими можна сплавлятися, обмежена. Оцінка річки залежить від рівня та витрат води під час туристського походу, від щільності та характеру перешкод, від типу судна, на якому здійснює сплав туристська група. Одна і та ж річка в залежності від цього може мати різну оцінку складності. При чому підвищення та зниження проти середнього режиму води ускладнює проходження одних перешкод та спрощує проходження інших. Якщо в інших видах туризму група

може зупинитися практично на будь-якій складній ділянці, щоб зібратися із силами, знайти краще рішення, то швидка водна течія не дозволяє зробити цього. Тому водний туризм залишається найбільш технічно складним видом туризму. Основними засобами сплаву у водному туризмі є байдарки, катамарани, каяки, плоти (надувні та дерев'яні) та надувні човни (рафти).

Водні перешкоди в залежності від рівня води можуть мати різну к.тр. Оцінка трудності водних перешкод представлена в дод. А.5.

Отже к.с. водного туристського маршруту визначається мінімальною кількістю водних локальних перешкод. *Водними перешкодами* називають комплекс факторів, дія яких може призвести до зміни траєкторії руху судна у водному потоці. На рух судна впливає, в першу чергу, неоднорідність потоку, пов'язана з нерівностями дна, берегів, а також крупне каміння та виходи корінних порід у руслі. В туристській класифікації водних перешкод найбільш розповсюдженими є пороги, шивери, перекати та притиски.

Поріг – кам'яниста ділянка річки з різким ухилом русла та значною швидкістю водного потоку. Пороги утворюються в місцях ступінчастого розмиву русла, де матеріал, що його складає, є неоднорідним; виходи корінних порід, уламки скель, крупне каміння захаращують річкову течію. Пороги мають відносно невелику протяжність – до кількох сотень метрів. Ділянки вище та нижче порогу мають менший ухил та швидкість течії. В порозі можна виділити кульмінаційне місце основного чи явно виразного зливу води, хоча зустрічаються два і більше рівнів падіння води. Кілька порогів, розташованих один за одним, можуть утворювати їх *каскад*. Так, прикладами порогів на річках України є поріг Прикарпатський на р. Прут, Дземброня, Гук на р. Чорний Черемош, Червоні Ворота та Інтеграл на р. Півд. Буг та ін.

Шивера – перешкода на ділянці річки зі значним ухилом та розташованим відносно рівномірно по всьому руслу надводним та підводним камінням, хаотично розміщеними невеликими зливами та валами. Довжина їх буває від сотні метрів до кількох кілометрів. Шивери зустрічаються майже повсюдно на річках від II к.с.

Пережат – простіша перешкода, це наносне утворення, складене з порід різної величини – від піску до крупної гальки. Для пережатів характерна невелика глибина та швидка течія. Пережати зустрічаються майже на всіх річках світу.

Притиск – навал води на стрімкий скелястий берег. Притиски характерні для гірських річок з каньйоноподібними берегами.

Окрім перерахованих основних перешкод на водних маршрутах можуть зустрічатися завали з дерев, низько нахилені дерева, сильний зустрічний вітер та інші природні перешкоди.

На річках також можна зустріти й штучні антропогенні перешкоди. Це – низькі ділянки мостів, водомірні та паромні троси, зливи біля млинів (в Україні це так звані «гатки»), греблі тощо.

Велосипедний туризм має свої оціночні характеристики. В основу класифікації велотуристських маршрутів закладені більші у порівнянні з іншими видами туризму відстані та фактори бездоріжжя при переході від нескладних походів до складних. Для визначення к.с. велопоходу оцінюють його тривалість, протяжність, наявність ґрунтових/гірських доріг, набір висоти. У складних походах враховують також локальні й протяжні перешкоди.

Локальні перешкоди (ЛП) – це перешкоди, що мають чіткі межі та невелику протяжність і характеризуються відсутністю дороги, придатної для пересування на велосипеді. Ділянки ЛП, що зустрічаються у велопоходах (перевали, переправи), не є велотуристськими перешкодами. Вони характерні для інших видів туризму – пішохідного, гірського. Включення таких ділянок у веломаршрут носить вимушений характер, для них характерна невелика протяжність у порівнянні з протяжністю веломаршруту. Характеристика локальних перешкод велотуристських маршрутів представлена в дод. А.6.

Протяжні перешкоди (ПП) є основним видом перешкод велотуристського маршруту та головним параметром, що визначає його категорію складності. Вони характеризуються значною протяжністю і відносно рівномірним розподілом витрат енергії на їх подолання. Однак, це не означає, що вся

протяжність маршруту складається тільки з протяжних перешкод та те, що тільки вони визначають к.с. велосипедного походу.

Протяжні перешкоди на рівнинній місцевості – ділянки маршруту, складні для руху на велосипеді, що мають відносно стабільний набір показників, які характеризують складність подолання цих ділянок: дорожнє покриття, пересіченість місцевості, абсолютна висота. Відносно стабільним набір цих показників буде таким, коли хоча б один з трьох показників залишається незмінним протягом всієї перешкоди. При розрахунку к.тр. рівнинної перешкоди використовується середньо виважене значення того показника, який змінювався.

Протяжні перешкоди в гірській місцевості – ділянки маршруту, що характеризуються постійним загальним набором висоти. Вони за характером руху поділяються на: а) підйом ущелиною; б) перевальний злет (підйом на перевал або плато); в) перевал. Допускається об'єднання підйому ущелиною та перевального злету в одну протяжну перешкоду – перевал – якщо другий є логічним продовження першого.

Спелеологічний туризм – технічно складний вид спортивного туризму. Основними перешкодами у спелеотуризмі є підземні порожнини – *печери*, які мають спелеотуристську цінність залежно від естетичної привабливості або спортивної складності проходження (категорійні печери).

Критерієм для визначення к.с. спелеологічного походу є тривалість подорожі, кількість перешкод на маршруті та їх складність. Перешкодами у спелеотуризмі є – стрімкі та крутопохилі ділянки печер (колодязі та уступи), вузькі проходи, снігові та водні перешкоди (в т.ч. сифони – ділянки печер заповнені водою). Також при категорюванні печер враховуються й такі параметри: глибина печери, її протяжність, коефіцієнт вертикальності, обводненість, небезпечність повеней, наявність вузькостей, можливість встановлення таборів, температура повітря та води, наявність глибоких (понад 100 м) колодязів, лабіринтових ділянок, декількох поверхів у печері, сифонів,

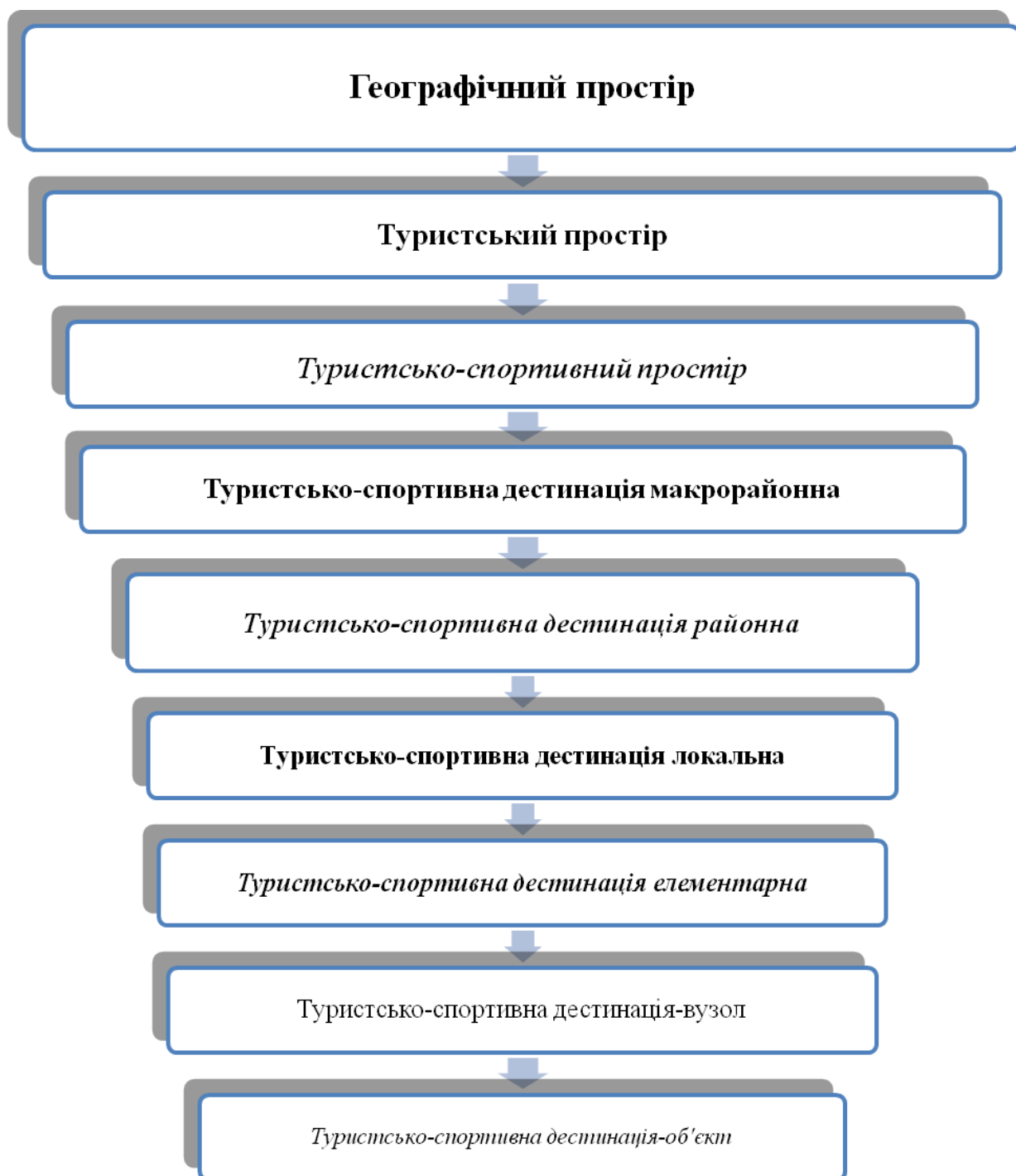
завалів. К.тр. печери вважається за найбільш складним маршрутом в ній. Оцінка к.тр. печер представлена в дод. А.7.

Таким чином, характер, кількість та різноманітність туристсько-спортивних об'єктів (перешкод) визначають технічну складність маршруту в кожному виді спортивного туризму. При цьому, фахова, в т.ч. географічна, оцінка перешкод має надзвичайно велике значення для безпеки туристських спортивних походів, які часто здійснюються на межі фізичних та технічних можливостей їх учасників. Характер перешкод визначається рівнем кваліфікації та технічної майстерності, які необхідні для подолання даної перешкоди з належною гарантією безпеки учасників.

Перешкоди можуть мати якісну та кількісну оцінку. Якісна оцінка визначається рівнем туристсько-спортивної кваліфікації учасників походу. Маршрути більш високих к.с. містять якісно більш складні перешкоди, при цьому технічний рівень перешкод потребує, як правило, колективних зусиль для їх подолання (організація переправ, забезпечення страховки тощо).

Кількісна оцінка складності перешкод виконується за сумарним часом, що витрачається на їх подолання, включаючи всі види необхідної діяльності, крім табірних робіт. Для маршрутів V к.с. кількість перешкод передбачається таким чином, щоб їх подолання вимагає приблизно 10-12 днів сумарного часу при максимальній віддачі моральних та фізичних сил, в маршрутах IV к.с. – 7-8 днів, в маршрутах III к.с. – 4-5 днів і так далі (при загальній тривалості у відповідності з нормативними вимогами). Отже, маршрутам кожної категорії складності відповідає свій рівень трудності типових для них перешкод.

Отже, для спортивного туризму може бути запропонована така таксономічна класифікація територіальних туристсько-спортивних утворень: географічний простір – туристський простір – туристсько-спортивний простір – туристсько-спортивна дестинація макрорайонна – туристсько-спортивна дестинація районна – туристсько-спортивна дестинація локальна – туристсько-спортивна дестинація елементарна – туристсько-спортивна дестинація-вузол – туристсько-спортивна дестинація-об'єкт (рис. 2.12).



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 2.12. Таксономічна класифікація територіальних туристсько-спортивних утворень

Якщо в попередніх розглянутих автором таксономічних класифікаціях територіальних туристських утворень найменшими таксономічними одиницями виступали «місце» і «атракційний пункт», а економгеографи таким завжди

вважали «підприємство», то в спортивному туризмі таким варто вважати «об'єкт», тим же виділяючи не тільки об'єкти природи та соціально-економічні об'єкти, але і атракційні об'єкти і складні для подолання перешкоди.

Отже, *туристсько-спортивна дестинація-об'єкт* – це одиничне рекреаційно-туристське утворення, яке займає чітко обмежену локальну територію і виконує одну або кілька споріднених туристсько-спортивних функцій. Об'єктом в спортивному туризмі можна вважати певні ресурсні об'єкти, які представляють собою туристсько-спортивний інтерес. Ці об'єкти виступають у спортивному туризмі двояко – як перешкоди певного виду туризму та як атрактивні об'єкти, заради яких туристи також відправляються в подорож. В першу чергу, це локальні перешкоди того чи іншого виду туризму, подолання яких є головною метою туристсько-спортивних походів. Це – переправа, каньйон, перевал, вершина, траверс вершини в пішохідному туризмі; льодопад, каньйон, перевал, вершина, траверс вершини в лижному туризмі; перевал, вершина, траверс вершини в гірському туризмі; каньйон, поріг, шивера, пережат у водному туризмі; перевал, вершина, траверс вершини у вело- та автомототуризмі; печера в спелеотуризмі. Головною топологічною характеристикою географічних об'єктів у геопросторі є місце. Таким чином, геопростір – це сума (інтеграл) місць. Диференціація ж місць породжує їх ієрархію.

Сукупність декількох туристсько-спортивних дестинацій-об'єктів на невеликій території утворюють *туристсько-спортивну дестинацію-вузол*.

Кілька туристсько-спортивних вузлів та маршрути, що їх зв'язують, формують *туристсько-спортивну елементарну дестинацію*.

Територіальне зосередження певної кількості локальних перешкод – об'єктів і їх вузлів, а також наявність на цій території протяжних перешкод (в першу чергу, для пішохідного, лижного, вело- та автомототуризму) обумовлює туристсько-спортивну спеціалізацію і привабливість певного регіону для туристів-спортсменів. «Нанижуючи» локальні перешкоди на певний туристський маршрут, який представляється лінією зв'язку між туристсько-

спортивними об'єктами, долаючи між ними протяжні перешкоди, туристи-спортсмени під час подорожі охоплюють значну територію. В якості важливих характеристик таких територій виступають також атрактивність пейзажів, цілющо-оздоровчі якості місцевості, екологічний стан, соціально-економічні показники (характер розселення, транспортна доступність) тощо. Можливість прокладання на певній території декількох маршрутів хоча б одного виду туризму дає право виділити таку територію в окремий *туристсько-спортивну районну дестинацію*. Останні можуть поділятися на *туристсько-спортивні локальні (підрайонні) дестинації*.

Визначаючи маршрутну сутність спортивного туризму, відзначаємо, що саме мережа туристсько-спортивних маршрутів формує певну туристсько-спортивну районну (підрайонну) дестинацію. Кожна така дестинація має свою «спеціалізацію» в одному або декількох видах спортивного туризму. Якщо сприймати туристську дестинацію тільки як переважно приймаючу туристські потоки, то, в даному випадку, її можна визначити як *рецепієнтну туристсько-спортивну дестинацію*. Важливу роль у формуванні таких дестинацій відіграють атракції. Автор відзначав роль пам'яток у формуванні таких туристсько-спортивних територіальних утворень. Ця роль надзвичайно важлива в спортивному туризмі, адже вони є приваблюючим об'єктом (домінантою), центром туристсько-спортивних дестинацій (г. Монблан – в Альпах, г. Ельбрус – на Кавказі, г. Говерла – в Українських Карпатах, Великий Каньйон – у Криму та ін.).

Якщо сприймати туристську дестинацію як переважно формуючу туристські потоки, то, в даному випадку, її можна визначити як *генеруючу туристсько-спортивну дестинацію*. Але, при цьому вона залишається туристсько-спортивною дестинацією, адже навіть на заселених територіях можна проводити туристські спортивні походи ряду видів туризму (пішохідного, велосипедного тощо) до I категорії складності включно.

Туристсько-спортивні дестинації з поки що не використаним потенціалом для розвитку видів спортивного туризму слід визначити як *потенційну туристсько-спортивну дестинацію*.

Туристсько-спортивні районні дестинації формують *туристсько-спортивні макрорайонні дестинації* і заповнюють *туристсько-спортивний простір*, який, у свою чергу, є складовою загального туристського простору.

Отже, саме просторово-ресурсний підхід нам бачиться найбільш прийнятним в якості методологічного підходу для вивчення географії спортивного туризму, адже ресурсом у спортивному туризмі, в першу чергу, виступає сама геоторія, окремі її, в першу чергу природні, об'єкти.

2.3. Методика суспільно-географічного дослідження спортивного туризму

Методика вивчення тих чи інших аспектів розвитку суспільно-географічних об'єктів є надзвичайно важливою. Фундаментальними у цьому відношенні є робота О. Топчієва «Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики», в якому розглянуто теоретико-методологічні та методичні питання суспільно-географічних досліджень [298] та дослідження К. Мезенцева «Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: теорія, методологія, практика» [203]. Основні положення цих досліджень автором були використані для суспільно-географічного дослідження спортивного туризму.

Процес суспільно-географічного дослідження спортивного туризму передбачає декілька послідовних етапів. Алгоритм цього процесу відображає певну послідовність дій, що об'єднуються у п'ять етапів (рис. 2.13).

На *підготовчому етапі* визначається соціальне замовлення на розвиток системи спортивного туризму в світі. Адже спортивний туризм у



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 2.13. Етапи суспільно-географічного дослідження спортивного туризму

геопросторовому вимірі виступає все більш вагомим сегментом світової туристської галузі, впевнено займаючи за показниками розвитку високе місце в загальній системі туризму. Саме вагоме соціальне замовлення на використання результатів наукових досліджень, на думку українського географа М. Пістуна, виступає основним чинником розвитку теоретичного географічного знання. Серед інших чинників розвитку такого знання – наявність великого обсягу багатопланової емпіричної інформації, яка є експериментальним матеріалом для розробки досконалих теоретичних концепцій, поява фахівців, що розуміють важливість теоретико-методологічних проблем тощо [234, с. 8].

Фахівці пояснюють феномен спортивного туризму зміною моралі та смаків, що відбулися за два останні десятиріччя. Він відображає характерну тенденцію сучасності, коли перевага віддається розвитку активного, динамічного відпочинку, у процесі якого відновлення працездатності поєднується з пізнавальною діяльністю. Саме тому, на думку автора дослідження, сучасні економічні і соціальні передумови, які склалися в світі, сформували **соціальне замовлення** на розвиток системи спортивного туризму в геопросторовому вимірі. А існуючі світові туристські реалії потребують наукового обґрунтування геопросторової організації спортивного туризму на основі узагальнення світових тенденцій та їх конкретно-наукового осмислення.

Відповідно до цього розробляється концепція дослідження – визначаються предмет, мета, завдання, методологічні підходи, система наукових методів дослідження, джерела інформації та терміни проведення дослідження.

Другий етап – концептуально-інформаційний. На цьому етапі розробляється суспільно-географічна модель спортивного туризму. Розробці такої моделі передуює визначення інформаційної бази, збір та систематизація даних для накопичення теоретичних розробок з цього питання та аналізу праць попередніх дослідників. Вивчаються літературні, картографічні джерела, статистичні та нормативні документи. Опрацьовуються різноманітні підходи у рекреаційно-туристських дослідженнях, розглядаються різні класифікації рекреаційно-туристської діяльності, визначається структура такої діяльності, її

соціальні функції. Визначається місце та роль спортивного туризму в загальній системі світового туризму з точки зору концепції сталого розвитку.

Відповідно до робочої гіпотези, поєднань методів у межах кожної складової суспільно-географічного дослідження спортивного туризму та специфіки рекреаційно-туристських територій створюється концептуальний опис геопросторової організації, що є основою для побудови логіко-географічної моделі. За твердженням К. Мезенцева, логіко-географічна модель – це географічна модель, яка у логічному плані чітко побудована та не має суперечливих суджень. Логіко-географічне моделювання передбачає визначення відповідності та супідрядності основних понять, індикаторів, зв'язків, залежностей. Логіко-географічне моделювання – це спрощене відображення реального об'єкту дослідження, тобто здійснюється виокремлення лише тих елементів і зв'язків, що важливі для цілей даного дослідження. При цьому обов'язковою є умова адекватності відповідної моделі реальному об'єкту [203, с. 117]. Модель, за визначенням О. Топчієва, – це мислено представлена чи матеріально реалізована система, яка, відображаючи чи відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заміщати його так, що її вивчення дає нову інформацію. В географічних дослідженнях використовують різні моделі: фізичні (натуральні), моделі-образи (плани, карти), математичні (формули, рівняння), логічні схеми (компоненти, етапи, стадії), графіки (динаміки, розвитку), таблиці (розподіли, відповідності) [298, с. 99]. У суспільній географії найбільш поширені знакові моделі (карти) та формально-знакові (схеми, таблиці, графіки, формули тощо), які застосовувалися у нашому дослідженні.

В географії туризму ще з середини ХХ ст. з'явилася необхідність єдиної методологічної основи, що дозволяло б об'єднувати різні наукові підходи в загальну концепцію. Тому актуальність методологічних досліджень впливає із недостатнього наукового обґрунтування туризму взагалі та спортивного туризму зокрема як соціально важливого напрямку рекреаційно-туристської діяльності, необхідності вибору концепції його дослідження, забезпечення

теоретико-методологічними дослідженнями просторову організацію і розвиток спортивного туризму у відповідності з вимогами сьогодення, прогнозування розвитку спортивного туризму.

На сьогоднішній день, туристсько-географічні дослідження проводяться за трьома основними науковими напрямками (методологічними підходами). Це – системний підхід, кластерний підхід та просторовий підхід.

Системний підхід до рекреаційно-географічних досліджень спортивного туризму дає можливість визначити елементи системи, їх функціональні зв'язки, територіально-ієрархічну організацію.

Кластерний підхід до рекреаційно-географічних досліджень має ефективне застосування при вирішенні проблем розвитку туристської сфери в певному регіоні та в світі, в першу чергу – її економічних засад. Цей підхід через дослідження теоретичних аспектів, структури туристського кластеру дає право стверджувати, що туристсько-спортивні кластери вже формуються у різних регіонах світу. Найближче до досліджень саме спортивного туризму, на думку автора, підійшов *кластерно-домінантний підхід*.

Просторовий підхід автору бачиться найбільш прийнятним в якості методологічного підходу для вивчення географії спортивного туризму, адже ресурсом у спортивному туризмі, в першу чергу, виступає сама територія, окремі її, в першу чергу, природні об'єкти. Цей підхід через формування поняття туристського простору, його територіально-компонентної та територіально-ієрархічної структури дає можливість вийти на поняття туристсько-спортивного простору.

Однак, визнаючи найбільшу прийнятність просторового підходу до рекреаційно-географічних досліджень спортивного туризму, автор вважає доповнити його більш глибокими ресурсними дослідженнями. Тому в дослідженні геопросторової організації спортивного туризму в якості основного методологічного підходу дослідження пропонується *просторово-ресурсний підхід*. Він дозволяє сформулювати якісно інший вид ресурсів,

відмінний від вже традиційних видів, – спортивних рекреаційно-туристських ресурсів, визначити ієрархію туристсько-спортивних утворень.

Третій етап дослідження можна визначити як аналітико-статистичний. Він присвячений аналізу геопросторової організації спортивного туризму. На цьому етапі застосовується найбільше наукових методів дослідження – системно-структурного аналізу, аналітико-статистичний, статистично-економічний, історичного аналізу, польових експедиційних досліджень, суспільно-географічного районування.

Завдяки *системно-структурному аналізу* визначаються елементи, функціональні зв'язки та територіально-ієрархічна організація системи спортивного туризму в світі, досліджується функціонально-компонентна та організаційно-управлінська структура цієї системи.

Аналітико-статистичний метод дозволяє визначити соціально-екологічні показники та пріоритети розвитку спортивного туризму в світі. Це надзвичайно важливо в світлі концепції стійкого розвитку туризму, розуміючи під стійким туризмом будь-які форми освоєння територій, пов'язані з розвитком туризму, що забезпечують тривале збереження природних ресурсів та культурних особливостей і які є соціально та економічно прийнятними і справедливими. Під ці вимоги стійкого туризму абсолютно підпадає екологічний по суті спортивний туризм.

Статистико-економічний метод дозволяє визначити економічні показники розвитку спортивного туризму в світі, особливо у порівнянні з більш традиційними видами світового туристського процесу, порівняти динаміку їх розвитку. Спортивний туризм це вагомий сектор світового туризму, що динамічно розвивається в силу своєї, в першу чергу, соціальної затребуваності, який набуває геопросторових масштабів.

Метод історичного аналізу дозволяє проаналізувати ретроспективу розвитку спортивного туризму як важливого суспільного явища. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку системи спортивного туризму в світі доводить, що протягом свого розвитку туристсько-спортивна діяльність

розглядалася як один з ефективних засобів виховання, оздоровлення, спортивного удосконалення. Це знайшло відображення як у практиці, так і в дослідженнях наукових проблем спортивного туризму того часу.

Значним за обсягом є збір первинної інформації під час польових досліджень. *Метод польових експедиційних досліджень* є надзвичайно важливим для проведення емпіричних досліджень в галузі спортивного туризму. Адже початкові предметні дослідження будь-якого наукового напрямку розпочинаються на найпростішому емпіричному рівні. На цьому рівні пізнання широко використовуються такі пізнавальні прийоми як порівняння, вимір, індукція, дедукція, аналіз, синтез. А вже подальше пізнання предметної галузі призводить до чергового періоду розвитку науки на більш високому методичному (теоретичному) рівні. Дійсно автор спирається на свій достатньо високий досвід участі і керівництва туристськими спортивними походами з різних видів спортивного туризму – пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного. Таких категорійних походів – більше 70, з них близько 40 – це походи у якості керівника в різних регіонах світу. Географія туристських спортивних походів – Крим, Карпати (Україна), Західний та Центральний Кавказ, Валдай, Кольський півострів, Полярний та Приполярний Урал, Алтай, Східні Саяни, Прибайкалля, Хамар-Дабан, Камчатка (Росія), Копетдаг, Каракуми (Туркменістан), Памір (Таджикистан), Західний Тянь-Шань (Узбекистан, Казахстан), Татри (Польща, Словаччина), Австралійські Альпи (Австралія), Південні Альпи (Нова Зеландія) та інші. У складі збірної команди України брав участь в туристсько-спортивній акції «Прапор України – на найвищих вершинах світу» – в експедиціях на г. Косцюшко (Австралія), г. Маунт-Кук (Нова Зеландія), г. Ельбрус (Росія).

Метод суспільно-географічного районування виступає важливим підсумком на етапі дослідження, який присвячений макрорегіональному аналізу геопросторової організації спортивного туризму. Розробка наукових принципів туристського районування і подальший їх розвиток для спортивного туризму дозволяє: виявляти нові рекреаційно-туристські ресурси й інші

передумови для розвитку спортивного туризму в ще неосвоєних місцях; виділяти нові туристські райони різного порядку; правильно визначати туристсько-спортивну спеціалізацію районів, переносити досвід розвитку туризму із одних районів в інші з аналогічними умовами; диференційовано відноситися до багатоманітних за умовами туристських районів.

Наступним *четвертим етапом* дослідження є регіональний аналіз та оцінка функціонування системи спортивного туризму (на прикладі України). На цьому етапі застосовуються такі наукові методи дослідження як системно-структурний, картографічний, еталонний, порівняльно-географічний, польових експедиційних досліджень, суспільно-географічного районування.

Метод системно-структурного аналізу системи спортивного туризму в Україні полягає у виділенні окремих структур цієї системи. В складі системи спортивного туризму можна виділити три основні структурних підрозділи: функціонально-компонентну, територіальну та організаційно-управлінську структури. Для вирішення складних та масштабних проблем функціонування системи спортивного туризму в Україні необхідна чітка взаємодія всіх основних структурних підрозділів цієї системи.

Важливим методом наукового дослідження системи спортивного туризму впродовж всіх етапів нашого дослідження виступає *картографічний метод*. Сутність цього методу дослідження полягає у включенні в процес дослідження системи спортивного туризму проміжної ланки – географічної карти як моделі досліджуваних явищ. При цьому на початковому етапі дослідження карти використовувалися для отримання інформації, тобто як засіб наукових досліджень – при аналізі ресурсно-туристського потенціалу певної території для цілей спортивного туризму, в польових експедиційних дослідженнях, при розробці маршрутів туристсько-спортивних походів тощо. На завершальному етапі карти вже виступають як результат наукових досліджень – карта туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів світу, України.

Для оцінки ресурсного потенціалу спортивного туризму в Україні, класифікації та бальної оцінки категорій складності маршрутів та категорій

трудності окремих локальних та протяжних перешкод, розробки еталонних туристських маршрутів крім картографічного методу широко використовувалися еталонний метод, порівняльно-географічний метод та метод польових експедиційних досліджень.

Запропонований А. Корольовим *еталонний метод* оцінки можливостей території для цілей спортивного туризму, складається з трьох понять: еталонний вид туризму, еталонна категорія складності маршруту та еталонний маршрут. Метод дозволив визначити найбільш зручний і логічний вид туризму, найбільш відповідну категорію складності маршруту і найбільш цікавий і привабливий маршрут, для кожної території, придатної для організації спортивних туристських походів [170].

Порівняльно-географічний метод застосовувався для співставлення однакових за складністю перешкод та туристських маршрутів у різних географічних районах з метою напрацювання єдиних підходів та методики для їх оцінки.

Метод польових експедиційних досліджень застосовувався для розробки маршрутів туристсько-спортивних походів, які після їх проходження та складання звітів ставали еталонними, та паспортизації локальних та протяжних перешкод. Автором дослідження як головою комісії лижного туризму ФСТУ для розробки лижних туристських маршрутів, оцінки трудності перешкод, оцінки лавинонебезпечності Українських Карпат були ініційовані польові туристсько-спортивні дослідження. У лютому 2006, 2008, 2009, 2011-го років комісією лижного туризму ФСТУ із залученням найкваліфікованіших туристів-лижників України були проведені лижні туристсько-спортивні експедиції рівня III-IV к.с. Українськими Карпатами з проходженням найвищих хребтів – Черногори, Мармароського, Свидовця, Горган, Чивчин, Гриняв, Полонинського. Їх мета – дослідження туристсько-спортивних можливостей Українських Карпат. За матеріалами проведених експедицій були визначені категорії трудності основних траверсів та сходжень на вершини. На підставі проведеної оцінки локальних перешкод Українських Карпат (38 пройдених та

паспортизованих перешкод) був розроблений та затверджений Виконкомом ФСТУ «Перелік класифікованих лижних перешкод Українських Карпат» (дод. И). Розроблений маршрут лижного спортивного походу V к.с. (маршрут 35 у дод. Д), що підвищує туристсько-спортивні можливості Українських Карпат. Щодо оцінки лавинонебезпечності, то автором дослідження за підсумками польових експедиційних досліджень був підготовлений методичний посібник «Лавинна небезпека для туристів в горах України» (2008) [141].

І знову ж таки важливим підсумком дослідження системи спортивного туризму в Україні є проведення туристсько-спортивного районування території країни відповідно до запропонованих таксономічних рівнів. *Метод суспільно-географічного районування* виступає могутнім методом наукового аналізу і синтезу складних явищ і систем, це складний процес просторового впорядкування інформації, вид географічної таксономізації, що дозволяє глибше зрозуміти особливості розміщення досліджуваних явищ та їх територіальної організації в цілому.

Завершальним етапом є обґрунтування пріоритетних напрямків вдосконалення системи спортивного туризму в світі та в Україні. На цьому етапі *розробляється стратегія розвитку спортивного туризму на основі маркетингових методик*. Застосування маркетингових методик виступає науково-інформаційною основою для розробки основних складових державної політики в галузі туризму. Експертне узагальнення результатів оцінки передумов, аналізу індикаторів розвитку спортивного туризму, оптимальної територіальної спеціалізації регіонів, тенденцій регіонального розвитку спортивного туризму дозволяє визначати та обґрунтовувати відповідні заходи політики держави щодо його розвитку. Завдяки цим методикам визначено перспективні стратегії просторової організації спортивного туризму в Україні. Результатом цього етапу досліджень стала розробка перспективних програм розвитку спортивного туризму на глобальному та державному рівнях, законодавчі ініціативи, а також обґрунтування пріоритетних напрямків

вдосконалення структури і територіальної організації спортивного туризму в світі і в нашій країні.

Висновки до розділу 2

1. У географії туризму як важливої складової соціальної географії, в середині XX ст. з'явилася необхідність єдиної методологічної основи, що дозволяло б об'єднувати різні наукові підходи в загальну концепцію. Для дослідження спортивного туризму як складного та соціально важливого напрямку рекреаційно-туристської діяльності був застосований багатосторонній симультанний аналіз об'єкту дослідження з врахуванням геосистемної, кластерної та геопросторової парадигм та ряду положень сучасних теоретико-методологічних міждисциплінарних моделей дослідження туризму. Крім того, враховувалося, що в географії туризму склався потужний *ресурсний підхід*, згідно якого примат ресурсів (перш за все природно-рекреаційних) зазначається як визначальний чинник розвитку туризму на певній території. Поєднання ресурсів визначає рівень привабливості певних територій для розвитку спортивного туризму, впливає на формування попиту та туристське споживання.
2. Аналіз туристсько-спортивної діяльності з точки зору *системного підходу* дає право стверджувати, що спортивний туризм виступає специфічною територіальною рекреаційною системою – територіальною системою спортивного туризму як складного геосистемного утворення, що має суспільно-природне походження, спрямоване на задоволення специфічних туристсько-спортивних потреб людей і отримання при цьому оздоровчих, спортивних, соціальних, екологічних та інших бажаних ефектів.

3. *Кластерний підхід* до рекреаційно-географічних досліджень має ефективне застосування при вирішенні проблем розвитку туристської сфери в певному регіоні, в першу чергу – її економічних засад. Автором же визначено, що спортивний туризм в більшій мірі соціальне явище ніж економічне. При цьому роль географічних досліджень при кластерному підході залишається первинною, оскільки пов'язана з усіма етапами роботи: визначенням конкурентних переваг регіону, плануванням туристських кластерів, їх районуванням на основі переваг, пошуком і проектуванням кластерних домінант, формуванням туристських маршрутів і потоків. Дійсно, можна стверджувати, що туристсько-спортивні кластери вже формуються у різних регіонах світу, але вони мають локальний, іноді регіональний характер, і не в повній мірі відображають геопросторову сутність спортивного туризму.
4. *Геопросторовий підхід* нам бачиться найбільш прийнятним в якості методологічного підходу суспільно-географічного дослідження спортивного туризму, адже ресурсом у спортивному туризмі, в першу чергу, виступає сама територія, окремі її, в першу чергу, природні об'єкти. Ці об'єкти виступають у спортивному туризмі двояко. По-перше, в якості перешкод певного виду туризму (перевали, гірські вершини, пороги тощо). По-друге, це атрактивні об'єкти, заради яких туристи також відправляються в подорож (красиві вершини, водоспади, озера тощо). Визнаючи найбільшу прийнятність геопросторового підходу до рекреаційно-географічних досліджень спортивного туризму, ми вважали за потрібне доповнити його більш глибокими ресурсними дослідженнями.
5. В дослідженні геопросторової організації спортивного туризму в якості основного методологічного підходу дослідження пропонується ***просторово-ресурсний підхід***, сутність якого полягає у застосуванні принципів геопросторового підходу до дослідження туризму, який доповнює ресурсний підхід, оскільки ресурси є властивістю території.

Ресурсом у спортивному туризмі виступає геоторія спортивного туризму, яка включає територію, частину акваторії, частину аероторії та доступну частину літоторії, окремі їх, в першу чергу природні, об'єкти. Ці окремі туристсько-спортивні об'єкти (перешкоди, атрактивні об'єкти) «нанизуються» на лінії туристсько-спортивних маршрутів. Кожній категорії складності маршруту відповідає певний набір локальних і протяжних перешкод за видом, кількістю і категорією труднощі. Мережа туристсько-спортивних маршрутів формує певну туристсько-спортивну дестинацію. Відповідно до функціональних особливостей автором визначено три групи туристсько-спортивних районних дестинацій: туристсько-спортивні районні рецелієнтні дестинації, що переважно приймають туристсько-спортивні потоки; туристсько-спортивні районні потенційні дестинації; туристсько-спортивні районні генеруючі дестинації, що формують туристсько-спортивні потоки. Туристсько-спортивні районні дестинації формують туристсько-спортивні регіони більш високого рівня і заповнюють туристсько-спортивний простір, який, у свою чергу, є складовою загального туристського простору.

6. Спортивний туризм користується в основному тими ж ресурсами, що і спортивно-оздоровчий, але на відміну від останнього для нього особливо привабливі не сприятливі і комфортні сторони цих ресурсів, а близькі до екстремальних, що знаходяться на межі можливостей їх подолання (для даної конкретної людини, групи туристів) або близькі до неї. Тому, можна стверджувати, що такий комплекс ресурсів доцільно виділити в окрему категорію – *спортивних рекреаційно-туристських ресурсів*.
7. Методика суспільно-географічного дослідження спортивного туризму передбачає декілька послідовних етапів. Алгоритм цього процесу відображає певну послідовність дій, що об'єднуються у п'ять етапів. На підготовчому етапі визначається соціальне замовлення на розвиток системи спортивного туризму в світі. Відповідно до цього розробляється концепція дослідження – визначаються предмет, мета, завдання,

методологічні підходи, система наукових методів дослідження, джерела інформації та терміни проведення дослідження. На другому етапі розробляється суспільно-географічна модель спортивного туризму. Третій етап дослідження присвячений аналізу геопросторової організації спортивного туризму. Четвертим етапом дослідження є регіональний аналіз та оцінка функціонування системи спортивного туризму (на прикладі України). Завершальним етапом є розробка стратегія розвитку спортивного туризму на основі маркетингових методик. Результатом цього етапу досліджень стала розробка перспективних програм розвитку спортивного туризму в світі і в нашій країні, законодавчі ініціативи.

РОЗДІЛ 3

МАКРОРЕГІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СПОРТИВНОГО ТУРИЗМУ

3.1. Умови та фактори формування попиту на спортивний туризм у світі

Дослідження умов та факторів, які визначають формування і розвиток всіх географічних об'єктів, є важливим елементом географічного аналізу не тільки з теоретичної точки зору, але і з практичної. Це пов'язано з тим, що через вплив на умови і фактори можна впливати на динамічні процеси, що протікають в територіальних утвореннях. Щодо розвитку рекреаційно-туристської діяльності, то М. Мироненко та І. Твердохлебов відзначають: «Щоб цей процес носив цілеспрямований характер і був керований, необхідна наукова оцінка умов і факторів, що обумовлюють розвиток і розміщення рекреаційної галузі» [209, с. 74]. Разом з тим, в даний час немає ясності щодо дефініцій «умови» і «фактори».

Всі явища, що зумовлюють або породжують інші явища, називаються причиною. Поняття «причина» дуже об'ємне. Воно включає як явища всередині об'єкта (внутрішні причини), так і явища поза ним (зовнішні причини). У випадку об'єкту нашого дослідження – спортивного туризму – всі явища, що мають на нього вплив, доцільно розглядати у взаєминах спортивного туризму та його середовища. В цьому разі, внутрішні причини будуть пов'язані з властивостями самого спортивного туризму, а зовнішні причини – з властивостями середовища, в якому він здійснюється. Ймовірно, що внутрішні причини мають велику силу впливу на процеси, що протікають в цьому геопросторовому явищі, і їх можна кваліфікувати як «фактори». Це підтверджується й універсальним визначенням поняття «фактор» – це

«причина, рушійна сила будь-якого процесу, що визначає його характер або його окремі риси» [271, с. 194]. Тоді, умови – це зовнішні чинники, що мають вплив на процеси та явища, але не визначають їх характер і властивості.

Незважаючи на гетерогенний і досить складний за своїм елементарним складом характер, спортивний туризм належить до категорії соціально-економічних систем з високим рівнем організації (самоорганізації). Більш високим рівнем організації володіють лише інтегральні територіальні суспільні системи, в рамках яких додатково до територіальних соціально-економічних систем розглядаються соціальні, політичні, економічні структури, органи державного та регіонального управління, громадські організації тощо. Отже, територіальна суспільна система з її «додатковими» елементами і специфічними властивостями виступає зовнішнім середовищем по відношенню до системи спортивного туризму.

Зовнішнє середовище щодо спортивного туризму досить умовно можна представити у вигляді двох складових: природної та суспільної. Природна геосистема в усьому її різноманітті як базис, субстрат системи спортивного туризму, представлена природним макросередовищем. Очевидно вона буде визначальним середовищем для розвитку системи спортивного туризму, так само як і для всієї інтегральної суспільної геосистеми будь-якого ієрархічного рівня в цілому. Суспільна геосистема, в свою чергу, представлена соціальним, політичним, економічним, технологічним, культурним макросередовищами.

Схематичні побудови дозволяють структурувати середовище і представити умови у вигляді певного їх набору з необхідним для дослідження спортивного туризму ступенем деталізації. Наприклад, в рамках природної геосистеми складаються певні природні умови, в тому числі кліматичні, орографічні, гідрологічні, ландшафтні та інші. Важливо підкреслити, що умови формуються за рахунок властивостей об'єктів, що входять в природну геосистему. Причому, ряд природних об'єктів з того ж числа можуть входити до системи спортивного туризму за рахунок властивостей, затребуваних в туристсько-спортивній діяльності, зокрема: естетичні властивості ландшафту, орографічні

характеристики місцевості, наявність різноманітних природних перешкод тощо. У такому випадку ці властивості природних об'єктів дозволяють нам включати їх у категорію спортивних рекреаційно-туристських ресурсів, а отже, і в територіальну систему спортивного туризму у якості об'єктів, що входять до природно-рекреаційної підсистеми.

Для організації туристсько-спортивної діяльності можуть використовуватись такі ресурси природного походження:

- ландшафтні (мальовничі та унікальні ландшафти);
- геологічні (геологічні утворення, геологічні пам'ятки природи, розрізи, гірські породи, мінерали);
- геоморфологічні (різноманітні форми рельєфу – гірські вершини, перевали, вулканічні масиви, печери, яри, балки тощо);
- кліматичні (мають опосередкований вплив, однак від них залежить кількість сонячних днів та показники сонячного саява, кількість опадів, висота снігового покриву, сила вітрів тощо);
- гідрологічні (річки, водні перешкоди, водойми, джерела мінеральних та термальних вод тощо);
- ґрунтово-рослинні (ґрунти різної прохідності, червонокнижні рослини, унікальні фітоценози, ендемічні та реліктові рослини);
- зоологічні (червонокнижні та ендемічні тварини).

Оцінка *природних умов*, методологічні основи якої були розроблені групою російських вчених під керівництвом В. Преображенського, є одним з найбільш вивчених аспектів даної проблематики [288, с. 131-159]. Автори запропонували виділяти три аспекти цієї оцінки: психологічний (емоційний вплив ландшафту), фізіологічний (ступінь комфортності природних умов для організму туриста) та технологічний (оцінка можливостей інженерного освоєння території).

Природні та екологічні умови, визначають можливості сталого розвитку туризму, його екологічно-спрямованих видів (екологічного туризму, спортивного туризму), попит на які зростає, реструктуризуючи туристський ринок. Все більшою мірою вибір конкретного туристсько-спортивного

продукту обумовлюється екологізацією людської свідомості і тоді стан довкілля та природоохоронна політика обумовлюють можливості здійснення туристсько-спортивної діяльності. Дія зазначених умов також по-різному проявляється на світовому, регіональному та національному рівнях, але спільним для них є «територіальна експансія» екологічно спрямованої туристсько-спортивної діяльності, коли попит на види та форми активного туризму, засновані на максимальному використанні природних ресурсів задля задоволення попиту спілкування з природою або випробування власних сил та вмінь в екстремальних природних умовах, стимулює розвиток туризму «вшир», залучення до «туристського обігу» нових територій, до того слабо або зовсім не задіяних в туризмі. Такими територіями виступають малозаселені, найчастіше економічно слаборозвинені, але сприятливі для розвитку спортивного туризму місцевості і в цьому випадку туризм стимулює їх економічний розвиток.

Позитивним є також подальший розвиток туризму в національних парках та інших природних резерватах. Але екологізація туристського попиту несе в собі й негативні впливи. Переважна більшість природних рекреаційних ресурсів світу достатньо давно експлуатується (узбережжя морів та океанів, бальнеологічні ресурси, гірські території тощо) і їх стан викликає занепокоєння не тільки окремих країн, а й всієї світової громадськості, оскільки загальне зростання туристського попиту, підсилене модою та кон'юнктурою, спричинює перевантаження рекреаційно-туристських районів та окремих центрів і веде до їх деградації. Якщо додати сюди суб'єктивні чинники підвищеного шуму, забруднення побутовими відходами, «перенаселеність» туристами, що впливають на конкретний попит, то можна стверджувати, що тотальна екологізація туризму є процесом об'єктивним.

Оцінка *соціально-економічних умов* є більш трудомістким завданням з вельми високим ступенем невизначеності, оскільки саме соціально-економічне середовище дуже неоднорідне і динамічне. Ряд пропозицій з вивчення соціально-економічних умов передбачають оцінку географічного положення, транспортної доступності, ступеня забезпеченості туризму необхідними для

його обслуговування галузями господарства та соціальної сфери з урахуванням спеціалізації регіону, ступеня розвитку інфраструктури та повноти вже сформованого комплексу послуг.

Однак при будь-якому підході до вивчення умов формування системи спортивного туризму особливе значення приділяється географічним умовам, і, перш за все, географічному положенню. В даний час досить поширеною є думка, що географічне положення необхідно розглядати як фактор формування рекреаційно-туристських систем. Щодо вивчення умов формування системи спортивного туризму важливо підкреслити, що власне «географічне положення» – це категорія інтегральна. При необхідності її можна деталізувати і виділити окремі складові, кожна з яких має свої особливості. Наприклад, при характеристиці фізико-географічного положення акценти робляться на розташуванні об'єкта в системі координат, положенні щодо кліматичних поясів і областей, природних зон, важливих природних об'єктів (океанів, морів, гір, пустель, великих річок, озер тощо). Економіко-географічне ж положення включає в себе різні його види: політико-географічне, транспортно-географічне тощо.

У контексті географічного положення особливою категорією з розряду умов формування системи спортивного туризму виступає туристсько-географічне положення, яке відображає положення досліджуваного об'єкта по відношенню до розташованих поза ним інших об'єктів рекреаційно-туристського призначення (туристські центри та дестинації, об'єкти природної і культурної спадщини, туристська інфраструктура тощо).

Соціально-економічні умови формування попиту на спортивний туризм у світі слід розглядати на трьох рівнях – загальносвітовому, регіональному та національному.

До умов *загальносвітового рівня* належать:

- глобалізація суспільного життя та інтернаціоналізація багатьох сфер соціально-економічної діяльності;

- стан світового туристського ринку та його складових, регульований низкою міжнародних угод та діяльністю міжнародних урядових і неурядових організацій;
- поступ науково-технічного прогресу.

На *регіональному рівні* дія цих умов визначається:

- нерівномірністю соціально-економічного розвитку країн, що впливає як на пропозицію, так і на споживання специфічних туристсько-спортивних послуг;
- інтегративними процесами різного порядку, що дає можливість, наприклад, шляхом введення єдиної валюти (євро) та спрощення візового режиму (Шенгенська угода) стимулювати внутрішньорегіональний туризм;
- функціонуванням фінансової сфери, що знаходить свій відбиток у коливанні курсів валют та коливанні попиту на туристсько-спортивні послуги;
- політичною стабільністю, оскільки конфлікти на довгий строк вилучають цілі регіони з туристського обміну (наприклад, Балкани в 90-ті рр. XX ст., Крим з 2014 р.).

На *національному рівні* дія соціально-економічних умов найбільш яскраво відбивається у державній політиці стимулювання активного туризму, яка проявляється в правовому забезпеченні, соціальній сфері, економічній, в т.ч. податковій політиці, у сфері зайнятості.

Серед соціальних умов розвитку туризму необхідно виокремити збільшення тривалості вільного часу населення, що у поєднанні зі зростанням рівня життя населення означає збільшення кількості потенційних туристів, зацікавленість у нових видах відпочинку, в першу чергу, активних видах туризму та рекреації. Зростає роль розумової праці, підсилюються виробнича і побутова напруженість. Все це призводить до фізичної і психологічної перевтоми людей, що вимагає застосування додаткових заходів по відновленню працездатності. Досягненню цієї мети багато в чому сприяє активний туризм та

рекреація. До соціальних умов розвитку туристсько-спортивної діяльності слід відносити також такі як підвищення рівня освіти, культури, естетичних потреб населення. Соціологічні дослідження останніх років засвідчують, що існує пряма залежність між рівнем освіти людей і їх схильністю до активних подорожей. Це пояснюється тим, що особи із більш високим рівнем освіти і культури здатні раціональніше розподіляти свій вільний час, використовувати його для активного пізнання навколишнього середовища, ознайомлення із історією, традиціями, побутом населення певних територій тощо.

Завдяки спортивному туризму людина знаходиться в тісному зв'язку з природним середовищем, яке вона формує, при цьому простір стає продуктом соціальним. Тому, на думку автора, туристський простір слід розглядати не тільки як фізичний простір, але і як соціальний простір. Він формується на основі тенденції зростаючого інтересу людей до природи і дбайливого ставлення до навколишнього середовища, заснованого на концепціях сталого, збалансованого розвитку туризму. Існування цього інтересу безпосередньо пов'язано з двома світовими тенденціями в розвитку туризму – глобалізацією і екологізацією. Поряд з глобальним поширенням високотехнологічних туристських послуг відбувається і диверсифікація попиту, яка виражається в затребуваності альтернативного туризму, в т.ч. спортивного.

Концепцію соціального простору висунув відомий французький соціальний теоретик і філософ А. Лефевр. Це – концепція виробництва простору. Основний лейтмотив у неї наступний: соціальний простір – соціальний продукт. На думку А. Лефевра, соціальний простір «сам по собі» апріорно ніколи не існує, він невпинно, скрізь і завжди, «і вдень, і вночі» виробляється і відтворюється. У своїй роботі «Виробництво простору» французький філософ відстоює положення, що практична діяльність суб'єкта в просторі становить тривимірну систему – просторова практика, уявлення простору і просторове уявлення [360].

Застосовуючи концепцію А. Лефевра, можна стверджувати, що туристська діяльність виступає просторовою практикою, яка формується, а потім

здійснюється на основі уявлення простору – різноманітної інформації про туристську дестинацію з її природними об'єктами, перешкодами та атракціями. Після здійснення туристської подорожі формується просторове уявлення про цю туристську дестинацію. Це є рушійною силою, яка рухає туристів на відвідування нових туристських районів, на підкорення нових маршрутів, досягнення нових вершин. Вивчення проблематики соціального простору крізь призму теорії А. Лефевра дало новий дослідницький імпульс подальшій розробці дискурсивної теорії соціального простору. Саме дана теорія може стати одним з перспективних напрямків у вивченні соціальної реальності.

Серед опосередкованих впливів найбільш суттєвим є загальний поступ науково-технічного прогресу, завдяки якому відбулося «стиснення» простору і практично будь-яка точка Земної кулі стала не лише доступною, але й подорож туди є комфортною, безпечною та необтяжливою. Постійно зростає якість туристського спорядження, що підвищує комфортність проживання в польових умовах, удосконалюються інші складові туристсько-спортивного продукту, навіть для виживання в екстремальних умовах. Таким чином, не тільки формується потреба в дозвіллі, а й зростають можливості його змістовного проведення. Тобто, науково-технічний прогрес забезпечує загальний цивілізаційний поступ, проявляючись в змінах моделей соціально-економічного розвитку суспільства і, відповідно, створює умови для розвитку такого окремого явища як спортивний туризм.

Група умов, пов'язаних із населенням, є основою формування попиту, його обсягу та структури, темпів диверсифікації та реструктуризації, соціальної та територіальної диференціації, характеру споживання та інших ознак. Населення характеризується рядом процесів: демографічних (демографічні показники), міграційних (характер та напрямки міграції), урбанізаційних (питома вага міського населення в загальній структурі та його розподіл за містами різної величини), агломераційних (характер та форми розселення), етнокультурних (саморозвиток та трансформація традиційної культури), релігійних (релігійність населення, конфесійна мозаїчність тощо), які впливають на

формування якості та стилю життя, в структурі якого різною мірою наявний туризм. Їх дія також по-різному проявляється на різних ієрархічних рівнях.

Загальносвітовий урбанізаційний процес знаходить свій прояв не тільки в збільшенні частки міського населення та в агломеруванні розселення, а й у поширенні міського способу життя і відповідного йому стилю життя з його споживчими стандартами. Жителі міст, особливо великих мегаполісів, є головними споживачами туристсько-спортивного продукту.

На регіональному рівні особливо помітні демографічні відміни та міграційні особливості, пов'язані з природним та механічним рухом населення.

На національному рівні на перший план виступають такі характеристики, як характер розселення, етно-релігійний склад населення, а також чисельність трудових ресурсів, рівень та структура зайнятості.

Сукупна дія розглянутих груп чинників формує рівень та умови життя населення, впливає на формування потреб та забезпечує платоспроможний попит на послуги туризму, визначає його структуру та міру її диверсифікації, характер споживання та його територіальну диференціацію відповідно до конкретних умов соціально-економічного середовища, яке саме й визначає доступність спортивного туризму для якомога більшої частини населення і забезпечує його гуманістичну спрямованість.

Як окрему умову розвитку спортивного туризму і, відповідно, стимулюючим чи лімітуючим чинником попиту для конкретного ринку слід розглядати безпеку подорожування. Безпека визначається як природними, так і соціально-економічними та політичними умовами. Природні катастрофи, зокрема стихійні лиха (особливо слабопередбачувані), такі як землетруси, виверження вулканів, повені, урагани, цунамі, сходження снігових лавин, селі тощо роблять розвиток спортивного туризму в певному регіоні ризикованим, хоча й приваблюють частину екстремальних туристів. Зростання впливу людської діяльності на довкілля спричинило ризик антропогенних катастроф (зсуви, провали, селі). Техногенні катастрофи, як наприклад, катастрофа на Чорнобильській АЕС у 1986 р., практично назавжди виводять з туристсько-

спортивного використання значні території. Від рівня соціально-економічного розвитку залежить спроможність держави створити та підтримувати в безпечному стані інфраструктуру (шляхи сполучення, мости, тунелі), забезпечити безпеку руху транспорту та транспортних засобів (впровадження та дотримання нормативів безпеки), безпеку в туризмі визначає й політична ситуація (можливість виникнення збройних конфліктів та тероризм).

Сукупна дія зазначених зовнішніх чинників (умов) формує загальний попит на подорожування, який переростає в запит до ринку туристських послуг відповідно до платоспроможності населення, яка є похідною від рівня соціально-економічного розвитку і є характеристикою рівня і якості життя населення.

Аналіз розвитку спортивного туризму дає підстави стверджувати, що на сучасному етапі розвитку суспільства сформований стереотип життя, обов'язковим елементом якого стало активне подорожування як форма дозвілля. Відповідно до цього варіюється та еволюціонує мотивація подорожування. Специфічна мотивація до спортивних туристських походів як сукупність обставин та причин, що спонукають людину до конкретної зміни місця, до випробувань, лежить в основі всієї туристсько-спортивної діяльності.

Отже, туристсько-спортивний процес є результатом взаємодії сторін суспільних відносин, які формуються під впливом об'єктивних постійно та поліаспектно діючих умов (особливості природного середовища, екологічного стану, демографічних, міграційних, етнокультурних, політичних, релігійних, урбанізаційних, агломераційних процесів, систем господарювання) і чинників (геодемографічних, соціокультурних) та суб'єктивних психолого-поведінкових ознак особистості, сукупний вплив яких фіксується певним життєвим стандартом, зреалізованим у споживчих моделях та соціальній поведінці населення:

- 1) модель «вільного часу» передбачає стійкість туристської мотивації;
- 2) модель життєзабезпечення – періодичність туристської мотивації;
- 3) модель виживання – туристська мотивація відсутня.

Таким чином, умови створюють соціальну, природну та економічну обстановку, в якій відбувається зародження і розвиток системи спортивного туризму. Основною ж рушійною силою, яка формує територіальну структуру всієї системи і визначає її властивості, є внутрішні причини – фактори, які є рушійною силою для формування структури спортивного туризму та відповідних його властивостей, що набирають чинності усередині системи.

Критичний аналіз усіх запропонованих підходів до вивчення факторів, що формують рекреаційно-туристський попит, виконав В. Преображенський, зазначивши, що головною проблемою всіх існуючих підходів є недостатня увага до потреб людей і перебільшення ролі рекреаційних ресурсів у формуванні територіальних рекреаційних систем. «Кожна система формується, перш за все, як відповідь на соціальний запит, як засіб задоволення неоднорідних у функціональному і територіальному відношенні потреб, оскільки відпочиваючі обирають ресурси, виходячи, насамперед, зі своїх потреб» [288, с. 38]. Він же запропонував угруповання факторів, підрозділивши їх на:

- 1) фактори, які породжують потребу у рекреаційно-туристській діяльності;
- 2) фактори, які реалізують цю потребу.

При цьому зазначив, що і ті й інші можуть бути територіально нелокалізуючими і такими, що локалізується, дія яких чітко просторово диференційована [269, с. 38].

Подальший розвиток проблема вивчення факторів, що формують рекреаційно-туристський попит, отримала в роботах М. Мироненка та І. Твердохлебова, які стосовно міжнародного туризму розглянули чотири групи постійно діючих факторів:

- 1) група соціально-економічних факторів;
- 2) фактори, пов'язані з рекреаційними ресурсами природного та антропогенного походження;
- 3) інфраструктурні фактори;
- 4) фактор географічного положення країни або регіону [209, с. 150].

Л. Мажар, досліджуючи територіальні рекреаційно-туристські системи, визначила 14 груп факторів та чинників їх формування: геоторіальні; рекреаційно-туристські потреби людини; економічні; геополітичні; організаційно-управлінські; інфраструктурні; матеріально-побутові; соціально-психологічні; демографічні; екологічні; медико-санітарні; рекреаційно-діяльнісні; інноваційні; фактори кадрового забезпечення. Оригінальною є думка про те, що з плином часу змінюється роль факторів, і це дозволяє виявляти домінуючі фактори на певних етапах розвитку рекреаційно-туристської діяльності [189, с. 11-12]. Пропонований автором варіант відрізняється високим ступенем деталізації, що дозволяє максимально врахувати різноманітні внутрішні чинники, що впливають на розвиток туризму в сучасних умовах. Взявши за основу визначені Л. Мажар групи факторів та чинників формування туристського попиту, запропонуємо власне бачення на фактори формування попиту на спортивний туризм у світі (табл. 3.1).

Фактори формування попиту на спортивний туризм можна об'єднати в два типи:

- 1) нелокалізуючі фактори – рекреаційно-туристські потреби, організаційно-управлінські, економічні, матеріально-побутові, соціально-психологічні, демографічні, медико-санітарні, екологічні, інноваційні фактори, фактори кадрового забезпечення;
- 2) локалізуючі фактори – геоторіальні, геополітичні, природно-рекреаційні, історико-культурні, інфраструктурні, рекреаційно-діяльнісні.

Поділ груп факторів на типи є досить умовним, оскільки навіть нелокалізуючі фактори мають просторову складову, виражену в тій чи іншій мірі. Таким чином, за своєю суттю всі фактори впливають на територіальний аспект формування та розвитку спортивного туризму.

Для географічного аналізу чинників формування системи спортивного туризму особливу значимість мають *геоторіальні фактори*, пов'язані з конкретним місцем розміщення районів проведення туристсько-спортивних подорожей, просторовим розташуванням туристсько-спортивних об'єктів,

Таблиця 3.1. Фактори формування попиту на спортивний туризм у світі (за матеріалами Л. Мажар [189])

№	Групи факторів	Приклади факторів
1.	<i>Геоторіальні фактори (фактори місця розташування)</i>	Просторове розташування туристсько-спортивних об'єктів, положення об'єктів в системі географічних координат, топологічні характеристики території, можливість прокладання туристсько-спортивних маршрутів, геоситаційні фактори тощо
2.	<i>Рекреаційно-туристські потреби людини</i>	Вибір місця подорожі та виду туристсько-спортивної діяльності в залежності від своїх уподобань, рівня культури, рівня туристсько-спортивної майстерності тощо
3.	<i>Природно-рекреаційні фактори</i>	Наявність туристсько-спортивних об'єктів певного виду спортивного туризму, різноманітність природних туристсько-спортивних перешкод, наявність атрактивних об'єктів тощо
4.	<i>Історико-культурні чинники</i>	Наявність історико-культурних пам'яток
5.	<i>Економічні фактори</i>	Рівень життя населення в країнах і регіонах, що генерують турпотоки, матеріальні можливості здійснення туристсько-спортивної подорожі тощо
6.	<i>Геополітичні фактори</i>	Стабільність геополітичної ситуації в регіоні, відсутність загрози військових конфліктів, терористичних актів, особистої безпеки, сприятлива криміногенна ситуація тощо
7.	<i>Організаційно-управлінські фактори</i>	Адміністративно-правове забезпечення туристсько-спортивної діяльності, наявність управлінських структур національного та регіонального рівня у відповідних органах влади, інформаційних центрів, наявність підрозділів контрольно-рятувальної служби в районі тощо
8.	<i>Інфраструктурні фактори</i>	Наявність інфраструктурних об'єктів, що забезпечують роботу всієї туристсько-спортивної системи: транспортні шляхи і засоби, засоби комунікації, інформаційне забезпечення тощо
9.	<i>Матеріально-побутові фактори</i>	Наявність матеріально-технічної бази для забезпечення проживання та харчування туристів, засоби розміщення, об'єкти харчування, об'єкти для організації активного дозвілля та розваг, санітарно-гігієнічне облаштування об'єктів тощо
10.	<i>Соціально-психологічні чинники</i>	Формування позитивного образу туристського регіону, створення сприятливої громадської думки, створення психологічного комфорту в спілкуванні з місцевим населенням, психологічна сумісність і комфортність туристів тощо
11.	<i>Екологічні фактори</i>	Екологічна ємність туристсько-спортивної дестинації, екологічні ризики в рамках туристсько-спортивної дестинації, фізіологічна комфортність території, рівень техногенного забруднення території та антропогенного забруднення ландшафтів тощо
12.	<i>Медико-санітарні фактори</i>	Епідеміологічна ситуація в рамках туристсько-спортивної дестинації, необхідність щеплень та профілактичних заходів, загроза загострення хронічних захворювань у період перебування в туристсько-спортивній дестинації, якість продуктів харчування та питної води, якість медичного обслуговування, гарантії дотримання медичного страхування тощо
13.	<i>Рекреаційно-діяльнісні фактори</i>	Створення тематичних парків, парків розваг, спортивних комплексів, гірськолижних трас, можливості для реалізації різноманітних туристсько-спортивних програм, організація спортивних заходів
14.	<i>Інноваційні фактори</i>	Можливості використання новітніх технологій в спортивному туризмі (JPS-навігація, мобільний зв'язок), реалізація передумов для розвитку інноваційних видів туризму тощо
15.	<i>Фактори кадрового забезпечення</i>	Наявність підготовлених кадрів гідів-провідників, рятувальників, носильників (шерпів), створення системи підготовки та перепідготовки кадрів та підвищення кваліфікації працівників сфери туризму тощо

положенням об'єктів в системі географічних координат, топологічними характеристиками території, можливістю прокладання туристсько-спортивних маршрутів. Раніше автор дійшов висновку, що власне «географічне положення» характеризує вплив інших об'єктів, що знаходяться поза досліджуваною системою, на даний об'єкт. Цей зовнішній вплив (зовнішні причини) можна кваліфікувати як умови. У даному ж випадку місце здійснення туристсько-спортивних заходів відображає топологічну прив'язку самої системи спортивного туризму до конкретної ділянки поверхні планети (геоторії), характеризуючи її геоторіальну унікальність. Саме властивості території, пов'язані з місцем розташування специфічних спортивних рекреаційно-туристських ресурсів, визначають конкретну геоситуацію і вплив «місця» на особливості формування і розвитку системи спортивного туризму.

Специфічні у спортивному туризмі *рекреаційно-туристські потреби* в різних своїх проявах визначає цільове призначення туристсько-спортивної діяльності. Головний сенс потреб полягає в тому, що вони виступають як спонукання до дії. Незаперечним фактом є те, що потреби можуть бути реалізовані тільки через фізичну або розумову діяльність, тому вони і є найпотужнішими за своєю силою чинниками формування та розвитку відповідних суспільних систем, які виступають як механізм досягнення мети. До числа рекреаційних потреб можна віднести вибір місця подорожі та виду туристсько-спортивної діяльності в залежності від своїх уподобань, рівня культури, рівня туристсько-спортивної майстерності, потреби в задоволенні цікавості, прагнення до різноманітності знань, емоцій, вражень, самоствердження тощо. Історично такі потреби змінюються у зв'язку з еволюцією суспільства, і в даний час виділяють три великі групи рекреаційних потреб – орієнтованих на відновлення фізичних і духовних сил; розвиток фізичних і духовних сил людини і формування нових рис і якостей особистості, нового способу життя тощо. У свою чергу, формування потреб залежить від багатьох умов, пов'язаних з життям туристів (матеріальне благополуччя, мода, вплив реклами).

Однією з проблем вивчення туристсько-спортивних потреб є просторовий «розрив» між територією формування потреб у місці постійного проживання і територією реалізації цих потреб. На наш погляд, потреба стає фактором по відношенню до конкретної дестинації в той момент, коли турист прибуває разом зі своїми потребами саме в цю туристсько-спортивну дестинацію.

Природно-рекреаційні фактори включають всі властивості природних об'єктів і явищ, які безпосередньо використовуються в туристсько-спортивній діяльності на даному етапі розвитку активного туризму (природні рекреаційні об'єкти, природні перешкоди різних видів спортивного туризму, естетичні властивості ландшафту, пам'ятки природи, атрактивні об'єкти тощо). Всі ці фактори відображають можливості території у формуванні природно-рекреаційної підсистеми спортивного туризму і її просторових параметрів.

Історико-культурні чинники мають додатковий, опосередкований вплив у спортивному туризмі. Вони дуже багатогранні і «багатошарові». У матеріальній і духовній складових спостерігається, як правило, «нашарування» різночасових об'єктів: історико-культурна спадщина як свідчення різних епох, пам'ятники зодчества та монументального мистецтва, культові споруди, сучасна архітектура, духовна культура і традиції минулих часів, сучасне мистецтво.

Економічні фактори формування попиту на спортивний туризм мають особливе значення в умовах ринкової економіки. Формування системи спортивного туризму у відповідь на відповідні потреби повинне мати крім соціального ще і економічний ефект, тобто бути справою прибутковою і сприяти економічному розвитку регіону. Як і багато інших, економічні фактори проявляються у рівні життя населення в країнах і регіонах, що генерують туристсько-спортивні потоки, матеріальних можливостях туристів здійснення туристсько-спортивної подорожі в ту чи іншу туристсько-спортивну дестинацію тощо.

Геополітичні фактори безпосередньо пов'язані із забезпеченням безпеки туристів і враховують стабільність геополітичної ситуації в регіоні, наявність загрози військових конфліктів і терористичних актів, а також криміногенну

ситуацію. Часто саме ці фактори є лімітуючими для розвитку туристської діяльності в деяких регіонах світу (Близький Схід, Центральна Азія, Кавказ, Крим тощо).

Організаційно-управлінські фактори відіграють важливу роль у безпосередньому забезпеченні роботи системи спортивного туризму на конкретній території. У багатьох країнах світу на національному рівні прийняті закони про туризм, працюють туристські адміністрації. В популярних туристсько-спортивних регіонах світу функціонують інформаційні центри, підрозділи державних контрольно-рятувальних служб, створені туристсько-спортивні асоціації, реалізується національна політика в сфері туризму, в тому числі спрямована на просування на світовому туристському ринку національного турпродукту.

Інфраструктурні фактори представляють наявність інфраструктурних об'єктів, що забезпечують роботу всієї туристсько-спортивної системи: транспортні шляхи і засоби, засоби комунікації, інформаційне забезпечення тощо. Туристсько-спортивні дестинації, як правило, є важкодоступними з точки зору транспортних комунікацій, тому доправлення туристів до місць здійснення походів є важливим.

Матеріально-побутові фактори пов'язані з організацією проживання (кемпінгові містечка, обладнані туристські стоянки), харчування та обслуговування туристів в місцях відпочинку, наявність об'єктів для організації активного дозвілля та розваг, санітарно-гігієнічне облаштування об'єктів тощо. Це важлива група чинників, хоча її можна розглядати і в складі інфраструктурних факторів.

Соціально-психологічні чинники, проявляються подвійно як через властивості самого спортивного туризму так і через туристів-спортсменів, впливаючи на формування та реалізацію специфічних туристсько-спортивних потреб. До останніх можна віднести наявність рекреаційного часу, соціальний статус, вплив інформаційно-рекламної пропаганди, соціально-психологічні властивості туриста (етнічна і конфесійна самосвідомість і їх прояви в період

відпочинку, комунікативні властивості особистості, рівень культури, темперамент, характер тощо). Важливим є формування позитивного образу туристського регіону, створення сприятливої громадської думки, створення психологічного комфорту в спілкуванні з місцевим населенням, психологічна сумісність і комфортність самих туристів тощо.

Екологічні фактори у багатьох випадках обмежують туристсько-спортивну діяльність в рамках конкретних територій, і пов'язано це, в першу чергу, з екологічною ємністю природно-рекреаційних підсистем, екологічними ризиками. Крім того, розвитку туризму на багатьох територіях перешкоджає високий рівень антропогенного забруднення ландшафтів, в т.ч. радіаційного.

Медико-санітарні фактори, що впливають на здоров'я туристів, надають пряму дію на функціонування системи спортивного туризму. Неприятлива епідеміологічна ситуація в певних регіонах, необхідність профілактичних щеплень та профілактичних заходів, загроза загострення хронічних захворювань стримують потік туристів до місць поширення кліщового енцефаліту, малярії, лихоманки Ебола та інших захворювань. Важливим є якість продуктів харчування та питної води, якість медичного обслуговування, гарантії дотримання медичного страхування в районах подорожей тощо.

Рекреаційно-діяльнісні фактори виділені в окрему групу саме тому, що перебування туристів у місцях відпочинку пов'язано, як правило, з певними видами діяльності, які вимагають створення особливих об'єктів – тематичних парків, парків розваг, анімаційних майданчиків, спортивних комплексів, гірськолижних трас тощо. Вони створюють можливості для реалізації різноманітних туристсько-спортивних програм, організації спортивних заходів.

Інноваційні фактори, пов'язані з впровадженням новітніх технологій у сферу рекреації і туризму, з кожним роком справляють все більший вплив на її розвиток. Сюди можна віднести можливості використання новітніх технологій в спортивному туризмі (GPS-навігація, мобільний зв'язок), реалізація передумов для розвитку інноваційних видів туризму впровадження нових видів активного туризму та дозвілля (джампінг, польоти на повітряній кулі, дайвінг тощо).

Група факторів *кадрового забезпечення* стає все більш значущою у зв'язку зі збільшенням числа туристських прибуттів і збільшеним рівнем вимог до якості та безпеки туристсько-спортивного обслуговування. У кожній країні, залученої в міжнародну туристську діяльність, склалася своя національна система підготовки кадрів, система кваліфікованих рятувальників, фахового супроводу туристів для сфери туризму взагалі та спортивного туризму зокрема.

Таким чином, вивчення факторів як основних рушійних сил формування та розвитку туризму взагалі та спортивного туризму зокрема є однією з ключових проблем, яка не втрачає своєї актуальності з плином часу.

Отже, всі процеси, що зумовлюють формування попиту на спортивний туризм у світі, визначаються дією причин, які можна поділити на більш суттєві внутрішні причини, що діють в рамках самої системи спортивного туризму і визначають її структуру та основні властивості, і зовнішні причини, пов'язані з властивостями оточуючого середовища. Розмежування системи спортивного туризму і оточуючого її середовища носить умовний характер, при цьому з розвитком самого спортивного туризму розширюються просторові і структурні рамки системи. Фактори як рушійні сили, що визначають формування та розвиток попиту на спортивний туризм у світі, є внутрішніми причинами, пов'язаними, насамперед, з властивостями самої системи. Спортивний туризм як відкрита інтерактивна система схильна до впливу ззовні, тому через вплив (свідомий чи стихійний) на ті чи інші фактори можна сприяти цілеспрямованому розвитку системи спортивного туризму в світі.

3.2. Ретроспективний аналіз становлення системи спортивного туризму (на прикладі колишнього СРСР)

Туризм, як соціальне явище нового часу, став дітищем промислової революції, коли крах феодалізму в Західній Європі висунув нові вимоги до

суспільної діяльності, освіти та виховання. В кінці XVII та на початку XVIII ст. у школах Англії, Франції, Німеччини, Австрії та інших країн при вивченні окремих предметів вчителі почали використовувати у роботі з учнями активні туристські форми – пішохідні прогулянки та поїздки за межі міст. Ці найпростіші форми подорожей отримали назву екскурсій. Потрібно було майже два століття, щоб від організації прогулянок та нетривалих гірських подорожей туризм перетворився в організований рух.

Можна стверджувати, що активні туристські подорожі виникли з бажань окремих людей підніматися на гірські вершини. Сходження на легкодоступні гірські вершини здійснювалися з глибокої давнини. Проте офіційну появу альпінізму відносять до 1786 р., коли два швейцарці – Ж. Бальма і М.-Г. Паккар 8 серпня вперше досягли вершини Монблан (4807 м) у Французьких Альпах. Успішні сходження на Монблан в подальшому надав поштовху розвитку альпійської галузі: почалося будівництво гірських хатин і готелів, углиб гір стали прокладати шосейні і канатні дороги, залізниці, почалося масове виробництво гірського спорядження, видаватися спеціальна література, з'явилися нові професії – гірського рятувальника і провідника. Так, до 1802 р. мандрівників вже обслуговувало 300 професійних провідників і 200 власників мулів. У ряді літературних джерел кінця XVIII ст. людей, подорожуючих Альпами, почали називати альпіністами. Тому то Альпи вважаються батьківщиною сучасного альпінізму, туризму і гірськолижного спорту.

Питання про первородство альпінізму завжди викликало дискусії у спортивних колах. Так, ряд фахівців вважають, що спортивний альпінізм зародився у той момент, коли англійська група альпіністів під керівництвом Е. Уімпера в 1865 р. зійшла на вершину г. Маттергорн (4477 м) в Альпах, яка становить собою скельну башту, зійти на яку через технічну складність можна лише за неабиякої підготовки.

У другій половині XIX ст. різнобічний активний туристський рух в Європі, представлений ентузіастами-одинаками, починає набувати певних організаційних форм. У 1857 р. в Лондоні виникає перше в світі об'єднання

любителів подорожей в горах – Англійський альпійський клуб. Він був заснований спеціально для вивчення Швейцарських Альп. В середині XIX ст. англійські альпіністи здійснили чимало сходжень на вершини Альп, стали частими відвідувачами найвіддаленіших куточків цієї гірської системи і значною мірою сприяли розвитку туризму в країнах Європи: Швейцарії, Австрії, Італії, Німеччині, Франції. Освоївши Альпи, Англійський альпійський клуб почав організувати свої експедиції і в інші райони світу: на Кавказ, в Гімалаї, Анди, гори Нової Зеландії [1].

У 1875 р. в м. Лозанні (Швейцарія) виник перший саме альпіністський клуб. І якщо метою першого альпійського клубу було лише дослідження Альп, то згодом ця мета була сформульована як сприяння розвитку гірських сходжень та досліджень у всьому світі і кращому пізнанню гір.

Приклад Європи щодо створення альпійських клубів впливав і на Російську імперію, де також виник громадський рух, що розглядав подорожі в горах з одного боку як вид спорту, а з іншого – як заняття, що мало пізнавальні цілі. Перший, подібний до європейських «альпійський клуб» в Росії з'явився у 1878 р. на Кавказі. Він був створений інтелігенцією Тифлісу і отримав назву «Товариство любителів природознавства і альпійського кавказького клубу». Офіційно він був приєднаний до Кавказького відділення Російського географічного товариства, на засіданнях якого члени клубу час від часу робили доповіді на різні теми.

Альпійський кавказький клуб проіснував усього лише кілька років, і весь цей час залишався вельми нечисленним: кількість його членів не перевищувало 40 осіб. Тифліський альпійський клуб, який планував проводити подорожі в горах Кавказу, з самого початку не міг сподіватися на широку підтримку і тому проіснував так недовго. Активність цього клубу через два-три роки після виникнення почала швидко згасати і в кінці 1884 р. він припинив своє існування. Але саме від нього йде рахунок різним об'єднанням любителів подорожей на території Російської імперії, що почали виникати в кінці XIX ст.

До кінця XIX ст. серед прихильників активного туризму в Росії все більшу популярність отримує інший гірський район – Крим, до якого на відміну від Кавказу легше було добратися як суходолом, так і морем. Крім того, Кримські гори приваблювали доступністю своїх хребтів, на вододільні частини яких вели зручні для подорожей стежки, близькістю теплового моря.

Отже, вперше гірський туризм на систематичній основі на теренах України почав розвиватися в Криму. Протягом багатьох років його розвиток був пов'язаний з діяльністю Кримсько-Кавказького гірського клубу. А передвісником його появи в Криму стала діяльність місцевої інтелігенції, яка склала гурток любителів природи і гірського туризму. Для задоволення своїх інтересів і для активного відпочинку члени гуртка почали організовувати екіпажні, верхові та пішохідні екскурсії. Поступово коло любителів збільшувалося, і до кінця 80-х рр. XIX ст. було вирішено організувати спеціальний туристський клуб за зразком західноєвропейських альпійських клубів, які налічували тоді вже більш 100 тис. членів. Цей клуб сучасні дослідники туризму називають першою в Росії життєздатною туристською організацією. Адміністративний центр клубу вирішено було розташувати в Одесі, а не в Криму. Адже Одеса – університетське місто, яке мало більше сил і засобів вивчати Крим. Кримський гірський клуб розпочав свою діяльність у 1890 р. Він представляв собою громадську організацію, матеріально існуючу за рахунок внесків своїх членів, різних пожертв, коштів, які передбачалося отримувати від екскурсій, видань праць клубу та інших коштів. Клуб мав кілька відділень: Севастопольське, Катеринославське, Гагринське, Бессарабське, Бакинське, Ризьке. Однак центральним і найактивнішим відділенням клубу протягом всієї його діяльності було Ялтинське відділення. Провідне місце в діяльності клубу зайняли подорожі Південним берегом Криму. Восени 1920 р., коли фронт громадянської війни наблизився до Криму, Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу припинило свою діяльність [1].

Кримський гірський клуб зіграв велику роль в історії вітчизняного туризму, заклав основи екскурсійної та туристської практики. Його діяльність

справила визначальний вплив на становлення і розвиток майбутніх туристських організацій, що займалися розвитком активного туризму.

Паралельно з пішим подорожуванням та освоєнням гірських районів світу почав розвиватися й інший вид активних подорожей – це подорожі на велосипедах. У 1882 р. відбулася перша в Росії подорож семи членів Петербурзького товариства власників велосипедів з Петербургу до водоспаду Іматра, який знаходився в 270 верстах, що дозволило вважати цю дату початком розвитку організованого велосипедного туризму.

31 березня 1884 р. був затверджений статут Московського товариства велосипедистів-аматорів, а 5 грудня таке ж товариство було засновано і затверджено у Санкт-Петербурзі. Цікавість до велосипеда в Росії продовжувала зростати, і в 1886 р. з'являються Ризьке, Єкатеринбурзьке і Варшавське, в 1887 р. – Севастопольське і Харківське, потім – Одеське товариства.

Найважливішою віхою розвитку вітчизняного туризму є те, що після об'єднання Московського і Санкт-Петербурзького товариств велосипедистів-аматорів 4 березня 1895 р. було створене Російське товариство велосипедистів-аматорів – Російський туринг-клуб. Товариство швидко зростало, про що свідчить той факт, що у березні 1895 р. товариство налічувало 27 членів-засновників, а у 1899 р. – вже близько тисячі членів. Представництва Товариства були відкриті в 135 містах Росії. У 1899 р. Російський туринг-клуб вступає до Міжнародної ліги туристських товариств, створеної у 1898 р. У 1901 р. Російський туринг-клуб вливається у Російське товариство туристів [1].

Щодо до ще одного виду спортивного туризму – автотуризму, то вперше в Російській імперії захоплення подорожуванням на автомобілі виникло на початку ХХ ст. У 1902 р. в Санкт-Петербурзі був створений перший в Росії клуб автомандрівників, а у радянський період в 20-х рр. в Москві був відкритий клуб мотоциклістів профспілки водіїв. Наприкінці 30-х рр. у складі Центрального автотоклубу діяла секція автотуристів. У 1963 р. створюються Московський і Ленінградський клуби автотуристів, а в 1966 р. – у м. Харкові.

Спелеологічний туризм тісно пов'язаний із спелеологією, яка зародилася в Європі (Франція, Югославія, Італія, Чехія) після Другої світової війни. У 1953 р. відбувся I конгрес Міжнародного спелеологічного союзу, статут якої був прийнятий на IV Міжнародному спелеологічному конгресі в 1965 р. в м. Любляні (Югославія). Наприкінці 50-х рр. XX ст. велика роль у дослідженні печер стала належати спелеологам-спортсменам. Спелеосекції і спелеоклуби виникали головним чином при наукових інститутах, ВНЗ (найчастіше на геологічних факультетах університетів), при клубах туристів. У Радянському Союзі спелеотуризм організувався в 1962 р. на I Всесоюзному зльоті спелеологів, коли була створена Всесоюзна секція спелеотуристів.

Водні туристсько-спортивні походи розпочалися наприкінці 30-х рр. XX ст., коли були випущені перші в СРСР каркасні байдарки. При освоєнні туристами-водниками річок Алтаю і Саян у 50-х рр. застосовувалися дерев'яні плоти. У 60-х рр. широку популярність у туристів набули «надувні плоти» (камерні), при спорудженні яких використовувалися камери від тракторів та вантажівок і навіть від літаків. Разом з плотами на автомобільних камерах туристи конструювали плоти з саморобними надувними елементами. Але відповідно до освоєння більш складних річок багато водників перейшли на промислові надувні судна – рятувальні плоти, призначені для ліквідації аварій на морі, які управлялися як веслами, так і за допомогою гребів. З 80-х рр. і до теперішнього часу особливою популярністю користуються катамарани.

Офіційно ж спортивний туризм на теренах Російської імперії веде своє літочислення з 1895 р. – з моменту створення Російського товариства туристів (РТТ). Однак кількість членів товариства спочатку не перевищувало 500 осіб. Входили до нього в основному представники вищої інтелігенції, чиновники, високооплачувані спеціалісти.

Паралельно з системою «дорослого» туризму формувалася і система дитячо-юнацького туризму, у якій активний туризм посідав вагоме місце. Наприкінці XIX - на початку XX ст. у школах та університетах Росії починають

поширюватися навчальні екскурсії як новий метод навчання, спрямований на пізнання учнями явищ природи і людської діяльності.

Після жовтневої революції в СРСР в кінці 20-х рр. XX ст. виник масовий туристський рух. Розрізнені туристські секції, що стихійно з'являлися при різних закладах, без єдиної організаційної структури вирішувати свої проблеми були не в змозі. Масовий спортивний туризм почав розвиватися з того моменту, коли багатотисячна армія туристів-аматорів у 1927 р. влилася у РТТ, аби з нечисленного елітного туризму стати масовим. У 1929 р. на базі РТТ засновується «Товариство пролетарського туризму і екскурсій», до числа членів якого у 1935 р. входило до 790 тис. осіб. З 1930 р. воно стає всесоюзним (ВТПТЕ). Всього в той час в далеких і місцевих туристських походах брало участь більше 6 млн. чоловік.

У 30-40-х рр. XX ст. в країні формується мережа позашкільних дитячих туристсько-екскурсійних закладів, широка державна і громадська система позашкільної туристської роботи, визначаються її основні форми і методи.

У 1936 р. відбувається реорганізація всієї системи «дорослого» туризму в країні, впровадження нових організаційних форм управління. Центральний виконавчий комітет (ЦВК) прийняв постанову «Про ліквідацію ВТПТЕ» та поклав керівництво роботою в галузі туризму та альпінізму на Всесоюзну Раду фізичної культури при ЦВК СРСР. В той час альпінізм та гірський туризм в сучасному розумінні цих слів вважалися єдиним видом туризму, і розвивалися державою в системі ВТПТЕ. Саме цей комітет відокремив альпінізм від туризму, який став розвиватися як самостійний вид спорту. Туристам дісталися гірські перевали, а альпіністам – гірські вершини.

На початку 1937 р. при Всесоюзному Комітеті фізичної культури і спорту при РНК СРСР була заснована секція альпінізму, а за рішенням Секретаріату ВЦРПС ТЕУ розпочало організовувати рятувальну службу СРСР. У 1938 р. були організовані перші курси з підготовки працівників рятувальної служби, які згодом очолили рятувальні пункти [1].

У 1936 р. керівництво туризмом в країні передано фізкультурним організаціям і ВЦРПС. Почали створюватися секції туризму у добровільних спортивних товариствах та колективах фізкультури. У 1940 р. діяло вже кілька тисяч туристських секцій на підприємствах, у навчальних закладах, було створено 165 туристських баз і таборів. Спорткомітетом у 1939 р. був введений значок «Турист СРСР». З 1 січня 1940 р. туризм включений в фізкультурний комплекс ГПО.

У 1940 р. з метою впорядкування системи спортивного вдосконалення у туризмі, підвищення заходів безпеки туристських походів вперше в світі була здійснена класифікація самодіяльних туристських маршрутів за категоріями складності – від I до III. У цьому ж році в туризмі були введені інструкторські звання за видами туризму – пішохідного, лижного, водного, велосипедного, автмототуризму. В передвоєнний період в самодіяльних походах (дальніх і вихідного дня) брало участь майже 3 млн. чоловік.

З 1 квітня 1949 р. туризм був внесений до Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації (ЄВСК). У цей же час постає питання про створення туристських клубів як координаційних центрів самодіяльної туристської роботи. У 1949 р. були встановлені нові нормативи на значок «Турист СРСР», до яких увійшли: один похід I категорії складності і складання іспитів з туристської техніки [1].

1951-1955 рр. для дитячо-юнацького туризму були періодом його масового розповсюдження та розвитку. Здійснювалася велика кількість походів рідним краєм. В цей час почали виникати профільні туристські табори. Все більша кількість вчителів в ці роки використовує туризм як ефективний засіб виховання.

У червні 1951 р. Всесоюзний Комітет у справах фізичної культури і спорту затвердив «Розрядні вимоги з туризму», показники, що визначають категорії складності туристських маршрутів (від I до III к.с.), інструкцію «Про порядок організації і про обов'язки організаторів і керівників туристських походів», навчальний план і програму семінару з підготовки учасників туристських походів і форму маршрутної книжки самодіяльної групи туристів.

У 1959 р. була створена Всесоюзна федерація туризму, але вже 17 березня 1961 р. постановою Секретаріату ВЦРПС вона була скасована, а 30 березня 1961 р. постановою ЦР Союзу спортивних товариств і організацій були скасовані секції туризму при відповідних радах спортивних товариств і організацій. Одними з основних причин були загибелі і травматизм туристів на маршрутах туристських спортивних походів. Ці постанови ставили під сумнів власне існування спортивного туризму, що набув у СРСР на той час масовий характер [1].

Заборона проведення туристських походів не могла бути виходом зі становища, що склалося, оскільки самодіяльний туризм почав набувати неофіційного характеру, що лише збільшувало вірогідність подальшого травматизму на маршрутах. Багатомісячні спори із цього приводу призвели до того, що в грудні 1961 р. Президія Центральної ради Союзу спортивних товариств і організацій СРСР прийняла постанову «Про поліпшення організації самодіяльного туризму і підготовки туристських кадрів». Згідно з постановою туризм був виведений із спортивної класифікації, маршрути підвищеної складності пропонувалося використовувати лише для господарських і наукових цілей, тобто для широких мас вони були практично заборонені. У зв'язку з ситуацією, що склалася, ВЦРПС СРСР вирішив провести реорганізацію системи управління туризмом. 20 липня 1962 р. Президія ВЦРПС прийняла постанову «Про подальший розвиток туризму». Цією постановою Центральне, республіканські, крайові і обласні ТЕУ були реорганізовані, відповідно, у Центральну, республіканські, крайові і обласні Ради з туризму. Вводилася нова класифікація маршрутів (п'ять категорій складності замість трьох, що діяли) залежно від складності і тривалості, затверджувалися нові класифікаційні нормативи з туризму. Крім того, було введено Положення про маршрутно-кваліфікаційні комісії, на які покладалися наступні функції: надання допомоги туристським групам з вибору маршрутів і підготовки до походів, перевірка їх підготовленості, розгляд звітів, розбір випадків порушень «Правил організації самодіяльних туристських подорожей на території СРСР» [1].

19 березня 1965 р. спортивний туризм зусиллями громадськості, серед якої були вчені і лауреати державних премій, був відновлений в Єдиній Всесоюзній спортивній класифікації. У цьому ж році було затверджено перший перелік класифікованих туристських маршрутів. Нова класифікація істотно відрізнялася від попередньої, яка допускала можливість вільно варіювати категорії складності і однаково оцінювати походи, які відрізнялися один від одного за складністю. Класифікація 1965 р. поклала в основу оцінку технічної майстерності, необхідної для подолання природних перешкод, характерних для тієї або іншої категорії складності.

Рівень розвитку самодіяльного туризму на цей час потребував перегляду якості підготовки інструкторських кадрів. Президія Центральної ради по туризму та екскурсіях (ЦРТЕ) своєю постановою від 29 листопада 1966 р. затвердила Положення про громадські туристські кадри, навчальні плани і програми їх підготовки. Були введені нові інструкторські звання – молодший інструктор, інструктор, інструктор-методист, старший інструктор-методист. Унікальність спортивного туризму в СРСР полягала в тому, що нова система навчання, по-перше, не мала аналогів ні в одному виді спорту, окрім альпінізму, а по-друге, теоретична і практична підготовка проводилася для походів усіх категорій складності.

Важливим етапом розвитку спортивного туризму було включення з 1 березня 1972 р. туристського нормативу в усі рівні Всесоюзного фізкультурного комплексу ГПО, який складав основу державної системи фізичного виховання в країні.

З метою запобігання нещасним випадкам і гарантування безпеки на туристських маршрутах в системі ЦРТЕ 6 жовтня 1972 р. була створена туристська контрольно-рятувальна служба, яка активно взаємодіяла з місцевими службами охорони здоров'я, гідрометеорологічною, лісового господарства, цивільної авіації, внутрішніх справ, геології та забезпечувала відносини з іншими організаціями.

Враховуючи інтенсивність розвитку самодіяльного туризму в першій половині 70-х рр. і виходячи з досвіду минулих років, Секретаріат ВЦРПС своєю постановою від 2 липня 1976 р. дозволив ЦРТЕ створити єдиний громадський орган – Федерацію туризму Центральної ради з туризму і екскурсій, а також затвердили «Типові положення про клуб туристів підприємства, установи, навчального закладу». До кінця 80-х рр. в системі рад по туризму було створено 950 обласних, міських туристських клубів, які об'єднують багатотисячний громадський актив. Туристські секції та клуби працювали в десятках тисяч колективах фізкультури, які охоплювали змаганнями, спортивними походами до 10 млн. чоловік. На різного рівня семінарах, школах, зборах було підготовлено більше 500 тис. інструкторів, керівників походів, суддів туристських змагань. У спортивних походах щорічно брало участь понад 200 тис. туристів-спортсменів (близько 20 тис. туристських груп). Звання Майстер спорту СРСР було присвоєно понад 1500 туристам [1].

В Україні спортивний туризм з кожним роком набував усе більшої популярності. Так, якщо у 1977 р. в туристських секціях і клубах займалися 1,1 млн. осіб, то в 1985 р. їх кількість досягла 2,4 млн. осіб. Проте лише 2% від тих, що займалися туризмом брали участь у категорійних походах, що давали право на здобуття спортивних розрядів і звань, решта (98%) брала участь в походах вихідного дня і некатегорійних походах.

З початку 80-х рр. ХХ ст. у спортивному туризмі простежуються негативні процеси: незважаючи на збільшення кількості формальних членів туристських клубів, кількість категорійних походів і їх учасників залишалася впродовж багатьох років практично незмінною. Тому перебудова торкнулася самодіяльного спортивного туризму – була створена громадська організація – Туристсько-спортивна спілка СРСР, діяльність якої повинна була здійснюватися на засадах госпрозрахунку.

З розпадом СРСР, з метою збереження єдності спортивного туристського руху, що не мав аналогів у світі, а також з метою вдосконалення координаційної структури розвитку самодіяльного спортивного туризму 7

червня 1992 р. в Росії відбувся I установчий конгрес Міжнародної туристсько-спортивної спілки (МТСС). Ініціаторами його створення були туристсько-спортивні організації Російської Федерації, України, Білорусі, Казахстану, Вірменії, Молдови та Литви. На установчому з'їзді було прийнято рішення про збереження досягнень і систематизацію досвіду в галузі спортивного туризму, зокрема збереження системи єдиного туристського простору з використанням існуючої маршрутної документації. 12 грудня 1992 р. в Москві II конгрес МТСС прийняв Міжнародну хартію спортивного туризму.

90-ті рр. XX ст. і початок XXI ст. характеризуються різким спадом активного розвитку спортивного туризму на всій території колишнього СРСР. Наприклад, в Україні, за даними Держкомітету молодіжної політики, спорту і туризму, спортивним туризмом займалися в 1997 р. – 4526 осіб, в 1998 р. – 7370 осіб, в 1999 р. – 10289 осіб, а в 2000 р. – 13430 осіб. У першу чергу, це було наслідком деструктуризації системи соціального туризму, що сталася після розпаду СРСР. Соціально-економічна криза, туристські формальності (головним чином паспортно-візові і митні), введені колишніми радянськими республіками, різко скоротили кількість походів в пострадянських країнах, у тому числі і в Україні.

На відміну від системи «дорослого» спортивного туризму, яка зазнала різкого спаду, у формуванні системи дитячо-юнацького туризму в Україні з державною незалежністю розпочався новий етап. Це, в першу чергу, було пов'язане зі зростанням мережі дитячих туристських закладів України. У 1992 р. в Україні працювали 66 станцій юних туристів проти 28 у 1990 р., у 1993 р. – 83, а у 1995 р. – 96. За 7 років кількість центрів дитячо-юнацького туризму (станцій юних туристів) зросла більше ніж втричі. Серед нових центрів (станцій), які відкривалися на місцях, переважали районні. Було відкрито декілька станцій юних туристів навіть у селах.

На закінчення огляду історичних аспектів розвитку спортивного туризму, необхідно відзначити консолідацію туристів-спортсменів держав колишнього СРСР у подальшому розвитку спортивного туризму і створення в жовтні

2002 р. Міжнародної федерації туризму при участі представників Російської Федерації, України, Білорусі, Казахстану, Вірменії, Киргизстану та Литви.

Ретроспективний аналіз становлення та розвитку спортивного туризму в світі, колишньому СРСР та в Україні доводить, що протягом свого розвитку туристсько-спортивна діяльність розглядалася як один з ефективних засобів виховання, оздоровлення, спортивного удосконалення. Це знайшло відображення як у практиці, так і в дослідженнях наукових проблем спортивного туризму того часу. До позитивних надбань, які отримала від радянської системи існуюча система спортивного туризму, слід віднести збережену і розвинену систему громадських туристсько-спортивних організацій (федерацій, союзів, клубів, асоціацій тощо), розвинену (на рівні областей) мережу спеціалізованих дитячо-юнацьких туристсько-краєзнавчих закладів (центрів та станцій туристів) з постійним державним фінансуванням, достатню нормативно-правову та методичну базу, висококваліфікований кадровий потенціал тощо. До недоліків, із позицій сьогодення, слід віднести відповідну ідеологічну спрямованість, заорганізованість, нерациональне використання ресурсного потенціалу галузі, недостатнє науково-методичне забезпечення тощо.

3.3. Структура організації спортивного туризму

Розвиток спорту взагалі та спортивного туризму зокрема в усьому світі, його роль у соціальному житті людей, необхідність регламентації та координації діяльності в цій сфері визначили потребу у створенні численних міжнародних спортивних організацій – асоціацій, федерацій, союзів тощо. Вони з'явилися на початку ХХ ст. Найвідомішими серед них нині є міжнародні федерації з видів спорту, які мають вже більш як віковий досвід діяльності.

Відомо, що до розпаду СРСР розвитком спортивного туризму на території країн, що входили до його складу, опікувалася Федерація туризму – громадська організація, що була створена при Центральній раді по туризму та екскурсіях. Відсутність державного фінансування після 1990 р. призвела до того, що структури управління спортивним туризмом, які існували раніше, в основному припинили свою діяльність. Організацією, що взяла на себе функції координації діяльності спортивного туризму, стала *Міжнародна туристсько-спортивна спілка* (МТСС). Вона була створена у 1990 р. на громадських засадах і стала правонаступницею Управління самодіяльного туризму при Центральній раді по туризму та екскурсіях ВЦРПС. Членами МТСС стали ряд пострадянських країн, у тому числі й Україна. Основними напрямками роботи МТСС стала координація загальної стратегії розвитку спортивного туризму в країнах СНД і Балтії, створення єдиного правового туристського простору, розробка загальних нормативних документів для держав-членів співдружності країн СНД і Балтії, створення міжнародних туристських маршрутів, проведення міжнародних туристських заходів. Україну як дійсного члена МТСС представляла Туристська спортивна спілка України (ТСС), створена одночасно з МТСС (грудень 1990 р.). Ця громадська організація мала на меті об'єднання зусиль членів спілки та координацію їх діяльності щодо сприяння розвитку спортивного туризму в Україні.

У 1991 р. було укладено Угоду про співробітництво в галузі туризму країн СНД, створення єдиного туристського простору (ЄТП), застосування єдиної міжнародної системи класифікації та стандартизації туристсько-спортивних послуг. Для розвитку цієї угоди МТСС розробила й ухвалила на основі Загальної декларації прав людини, Міжнародної хартії фізичного виховання (ЮНЕСКО), Хартії туризму та Кодексу туриста (UNWTO) «Міжнародну хартію спортивного туризму» з 10 статей. У ній, зокрема, відзначається, що спортивний туризм як всеохоплююча форма оздоровчого, спортивного, пізнавального туризму та мандрівок є найефективнішим напрямом сучасного розвитку світового туризму [201].

Туристські організації, що прийняли хартію, зобов'язалися активно взаємодіяти з громадськими організаціями, парламентськими та урядовими органами країн СНД і Балтії у розвитку спортивного туризму, допомагати туристським спортивним групам здійснювати спортивні походи територією своєї країни, сприяти становленню ЄТП, максимальному спрощенню паспортно-візових, митних та інших формальностей для пересування туристів територією країни, не допускати дискримінації щодо вибору маршруту походу, захищати довкілля й туристське середовище, пам'ятки історії та культури, проводити профілактичні роботи для запобігання нещасним випадкам і гарантування безпеки туристів [201].

У лютому 1997 р. в Києві відбувся IX конгрес МТСС. Рішенням конгресу було схвалено проект концепції ЄТП для країн СНД і Балтії, створено Міжнародну федерацію спортивного туризму – громадську структуру, покликану безпосередньо здійснювати практичні заходи, спрямовані на розвиток спортивного туризму на цьому просторі. Основні положення концепції ЄТП розроблені на принципах, що відповідають Міжнародній хартії спортивного туризму і забезпечують безумовну доступність проведення категорійних спортивних походів та подорожей на рекреаційно-туристській території держав СНД і Балтії.

Відповідно до положень Міжнародної хартії спортивного туризму та вищезгаданої концепції більшість членських організацій МТСС прагнуть застосувати єдиний підхід для оцінки спортивної, суддівської, інструкторської та інших видів кваліфікації туристів за допомогою створення сучасної нормативної та вдосконалення вже існуючої бази спортивного туризму.

Створення МТСС дозволило на певному етапі розвитку спортивного туризму зберегти туристсько-спортивний рух, його нормативно-правову базу і об'єднати в єдину міжнародну організацію ті структури у новоутворених державах, які займалися розвитком спортивного туризму. Але загальносвітова практика організації спортивної діяльності у будь-якому виді спорту підказувала, що основною організаційною формою такої діяльності виступає

федерація з даного виду спорту. І тому, спортивний туризм також пішов цим шляхом – на сьогоднішній день питаннями розвитку спортивного туризму як виду спорту займається саме Міжнародна Федерація спортивного туризму (штаб-квартира – м. Москва, Російська Федерація). Натомість МТСС опікується більш глобальними питаннями розвитку туристсько-спортивного руху.

Отже, *Міжнародна Федерація спортивного туризму* (МФСТ) є громадським, некомерційним і незалежним добровільним об'єднанням національних федерацій (спілок, асоціацій та ін.) зі спортивного туризму, створеним на основі спільності їх інтересів для розвитку на міжнародному рівні спортивного туризму в усіх його видах, задоволення цілей і завдань, передбачених статутом цієї організації. Федерація створена з метою консолідації зусиль своїх членів для реалізації соціального призначення та можливостей спортивного туризму як виду спорту, а також оздоровчого, екологічного, пізнавального та інших видів туризму і подорожей, встановлення зв'язків та співпраці у цій сфері з державними, профспілковими, спортивними, молодіжними, дитячими, благодійними та іншими громадськими і недержавними організаціями, а також міжнародними об'єднаннями.

На сьогоднішній день МФСТ об'єднує в своїх рядах національні федерації спортивного туризму Росії, України, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови та Литви. Ідуть переговори по залученню до складу МФСТ громадських туристсько-спортивних організацій пострадянських країн – Узбекистану, Вірменії, Грузії, Азербайджану, Латвії, Естонії, а також Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, Монголії, Китаю, Канади, Ізраїлю й ряду інших країн.

МФСТ є унікальною серед інших спортивних федерацій тим, що під своєю егідою об'єднує різнопланові види туристсько-спортивної діяльності – літні і зимові, здійснювані у різних природних середовищах, різними засобами подолання туристсько-спортивного простору. Тому не дивно, що ряд видів спортивного туризму представлений ще й окремими видовими міжнародними громадськими організаціями, ряд з яких утворилися ще до створення МФСТ.

Питаннями розвитку автомобільного, велосипедного, водного, пішохідного туризму опікується *Міжнародний туристський альянс* (Alliance Internationale de Tourisme – АІТ). АІТ створений в Парижі у травні 1919 р. на базі Міжнародної ліги туристських асоціацій, що існувала з серпня 1898 р. Чинний статут АІТ прийнятий у м. Віші (Франція) у 1965 р. Згідно зі статутом, АІТ є громадською організацією, яка не має комерційних цілей. Штаб-квартира постійно розташована в Женеві. В даний час налічується 138 дійсних членів-асоціацій (з них у Європі – 65, в Азії – 26, в Африці – 23, в Америці – 21, в Австралії і Океанії – 3). В АІТ існують такі постійні комісії та робочі групи: з автотуризму, велосипедного, водного, пішохідного, соціального, молодіжного туризму, технічна робоча група.

Міжнародний туристський альянс і Міжнародна автомобільна федерація стали засновниками *Міжнародної організації автотуризму*, яка створена з метою: сприяти розвитку шосейного транспорту, удосконалювати безпеку руху на шосейних дорогах, розвивати активний міжнародний туризм [391]. Значну увагу в діяльності Міжнародної організації автотуризму приділяється саме автомобільному туризму. В даний час вона об'єднує понад 110 автомобільних туристських клубів.

Питаннями розвитку мотоциклетного туризму крім інших питань розвитку мотоспорту займається *Міжнародна федерація мотоциклістів* (Federation Internationale Motocycliste – FIM), яка об'єднує 106 країн Європи, Азії, Африки, Америки та Океанії [392].

Питаннями розвитку велосипедного туризму крім інших питань розвитку велоспорту займається недавно створений *Всесвітній велоспортивний альянс* (World Cycling Alliance – WCA), який, на сьогоднішній день, охоплює 45 країн Європи, Азії, Америки та Океанії. Розвитком велосипедного туризму в Європі займається *Асоціація «Європейський Союз велоподорожей»* (UECT) заснована у 2002 р. UECT покликана сприяти розвитку велосипедного туризму на теренах Європи і світу. Одна з цілей UECT – створення Міжнародного союзу

велотуристів. Членами асоціації є Франція, Бельгія, Португалія, Польща, Іспанія, Люксембург, Україна [393].

Розвитком одного з видів водного туризму – рафтингу – займається *Міжнародна Федерація рафтингу* (International Rafting Federation – IRF), яка на сьогоднішній день охоплює 68 країн, які представляють Європу (в т.ч. і Україну), Азію, Північну та Південну Америку, Африку, Австралію та Океанію [394].

Ще одним видом водного туризму – каякінгом – опікується *Всесвітня Федерація каякінгу* (World Kayaking Federation – WKF). До складу федерації входять 38 країн. Найбільш представницькими щодо членства є США (57 клубів-членів) та Канада (13 клубів-членів) [395].

Розвитком пішохідного туризму в Європі займається *Європейська асоціація пішохідного туризму* (European Ramblers Association – ERA), до складу якої входять 32 країни Європи (в т.ч. і Україна), а також Кіпр, Ізраїль та Марокко [390].

Крім того, одним з видів пішохідного туризму – хайкінгом – опікуються регіональні організації: American Hiking Society в США та Канаді, Confederation of Bushwalking Clubs NSW в Австралії тощо.

Розвитком спелеологічного туризму в світі займається *Міжнародний спелеологічний союз* (UIS), створений у 1965 р. Союз створено для сприяння розвитку взаємодії між академічними і технічними спелеологами для розробки та координації міжнародної спелеології у всіх своїх наукових, технічних, культурних та економічних аспектах. Членами UIS є 68 країн, в т.ч. і Україна в особі Української спелеологічної асоціації [396].

Питаннями розвитку таких видів екологічного спорту як альпінізм, скелелазіння та його зимового різновиду – льодолазіння – займається *Міжнародна федерація альпінізму* (Union Internationale des Associations d'Alpinisme – UIAA). UIAA заснована у 1932 р. у м. Шамоні (Франція). Ця організація об'єднує близько 2,5 млн. людей, які мають пристрасть до гір. UIAA почала роботу переважно як європейська організація, зараз в ній представлені

всі континенти – до її складу входять 88 організацій з 76 країн. UIAA визнана Міжнародним Олімпійським комітетом в якості міжнародної федерації альпінізму [397].

У 2006 р. Генеральна асамблея UIAA визнала, що далі неможливо об'єднувати всі підрозділи UIAA в рамках однієї федерації. Тому були створені незалежні Міжнародна федерація по змаганнях в альпінізмі і *Міжнародна федерація спортивного скелелазіння* (International Federation of Sport Climbing – IFSC) [398].

Заслуговує на увагу не тільки суто спортивний бік роботи UIAA, а й діяльність, направлена на збереження природи гір, етичні норми поведінки в горах, екологію гір, співіснування з гірськими народами. Кожна країна має власну культуру, в залежності від країни та регіону різняться і правила, що стосуються скелелазіння й альпінізму. Члени UIAA змогли домовитися про основні етичні норми в альпінізмі і скелелазінні. Завдяки цьому на щорічній Генеральній Асамблеї в жовтні 2009 р. в м. Катманду (Непал) UIAA був прийнятий головний директивний документ – The Mountain Ethics Declaration (Декларація з етичної поведінки в горах – Декларація Катманду) про поведінку, принципи і цінності альпінізму та скелелазіння.

Ще одним важливим документом UIAA стала Тірольська декларація про гарний стиль в гірських видах спорту, прийнята конференцією «Майбутнє гірського спорту» в м. Інсбруці (Австрія) у 2002 р., яка містить систему цінностей і етичних принципів, які роз'яснюють, що таке хороший стиль в гірських видах спорту.

На базі комісії UIAA створена *Міжнародна Федерація скі-альпінізму* (ISMF), яка об'єднала 21 країну. Однією з цілей ISMF є включення скі-альпінізму в програму зимових Олімпійських ігор 2022 р. [399].

Свою міжнародну організацію має кінний туризм. Це – *Міжнародна федерація кінноспортивного туризму* (Federation Internationale de Tourisme Equestre – FITE), яка об'єднує 22 країни з Європи, Північної Америки та Африки. Федерація опікується будь-якими питаннями, які безпосередньо чи

опосередковано стосуються кінного туризму, їх регулюванням, проведенням кінних туристсько-спортивних походів, змагань з кінного туризму тощо [400].

Таким чином, організаційна структура спортивного туризму з середини ХХ ст. набула світового масштабу. Міжнародні організації, які опікуються розвитком певних видів спортивного туризму, мають в своїх лавах від 7 до 138 країн з усіх материків, що підтверджує геопросторові позиції спортивного туризму.

Спробуємо розкрити геопросторові масштаби розвитку спортивного туризму через представництво країн у міжнародних туристсько-спортивних організаціях (дод. Б). Проведений моніторинг таких організацій дав змогу визначити їх коло, яке охоплює практично всі види спортивного туризму [389-400]. Аналіз представництва країн у міжнародних туристсько-спортивних організаціях засвідчив, що 143 країни світу в тій чи іншій мірі розвивають спортивний туризм та види активної спортивної рекреації, які близькі до нього. Аналіз представництва країн у міжнародних туристсько-спортивних організаціях дає змогу виділити 5 груп країн за рівнем розвитку спортивного туризму:

1. *Країни з високим рівнем представництва (9-11 членств).* Таких країн – 24. З них переважна більшість в Європі – 22 (Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Ірландія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Румунія, Росія, Сербія, Словаччина, Словенія, Україна Франція, Швеція, Швейцарія, Чехія, Хорватія), в Америці – 2 (Канада, США). Як бачимо, це переважно високорозвинені країни світу, а також ряд постсоціалістичних країн з високим рівнем розвитку спортивного туризму, що склався історично (Росія, Україна, Болгарія, Чехія, Словаччина, Румунія, Сербія, Словенія, Хорватія). Більшість з країн цієї групи є постачальниками спортивних туристів в інші регіони. Хоча є країни, які одночасно з цим є туристсько-спортивними DESTINACIAMI (Росія, Канада, США, альпійські, скандинавські країни).

2. *Країни з середнім рівнем представництва (6-8 членств).* Таких країн – 28. З них в Європі – 9 (це, в основному, економічно середньорозвинуті країни – Данія, Фінляндія, Греція, Литва, Люксембург, Польща, Угорщина, Андорра, Боснія та Герцеговина), в Азії – 11 (це, в основному, країни, ресурси яких в значній мірі задіяні в спортивному туризмі, – Індія, Туреччина, Китай, Монголія, Казахстан, Іран, Індонезія, Кіпр а також країни-постачальники туристів – Японія, Південна Корея, Ізраїль), в Америці – 5 (це економічно середньорозвинуті країни регіону, які мають відповідну ресурсну базу, – Аргентина, Бразилія, Мексика, Чилі, Коста-Ріка), в Австралійсько-Океанійському регіоні – 2 (Австралія та Нова Зеландія), в Африці – 1 (Південна Африка). Більшість з цих країн – це країни з високими потенційними ресурсами для розвитку видів спортивного туризму, що зацікавлені в його розвитку.
3. *Країни з низьким рівнем представництва (3-5 членств).* Таких країн – 35. З них в Європі – 11 (це всі інші країни Європи, крім Сан-Марино), в Азії – 12 (це, в основному, частина пострадянських та ряд країн Південно-Східної Азії, країни-дестинації – Непал, Пакістан), в Африці – 1 (Алжир), в Америці – 11 (це, в основному, країни Центральної Америки та ряд країн Південної Америки).
4. *Країни з наднизьким рівнем представництва (1-2 членства).* Таких країн – 56. Азія представлена 17-ма країнами, натомість Африка – аж 26-ма країнами. Америка має 10 представників, Океанія – 2.
5. *Країни не представлені в міжнародних туристсько-спортивних організаціях.* Таких країн близько 50. Більшість з них – це країни Африки, Азії, Океанії та Вест-Індії з низьким рівнем соціально-економічного розвитку та усвідомлення щодо розвитку спортивного туризму на своїх територіях та участі у світових туристсько-спортивних проектах.

3.4. Основні регіони спортивного туризму

До 1991 р. туристсько-спортивний простір для більшості туристсько-спортивного загалу був фактично обмежений 1/6 частини суходолу Землі – територією СРСР. Були поодинокі спроби здійснення радянськими туристами спортивних походів за межами цієї території. Але нормативно-правова система забезпечення туристсько-спортивних подорожей, пов'язана із випуском туристських груп на маршрути, контролем проходження таких маршрутів, подальшим присвоєнням відповідних розрядів і звань зі спортивного туризму діяла лише на теренах колишнього Радянського Союзу.

Західний же вектор розвитку туристсько-спортивної діяльності в кінці ХХ ст. був представлений на аматорському рівні і виступав як вид активної, часто екстремальної, рекреації. У країнах Європи, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та ряді інших даний різновид туризму за змістом так само мав місце, але не був видом спорту. Мова йшла про так званий екстремальний, пригодницький туризм, подорожі «дикими» природними територіями тощо.

І лише в кінці ХХ - на початку ХХІ ст., у зв'язку з геополітичними можливостями, що виникли, у спортивних туристів країн колишнього СРСР з'явилася можливість здійснювати туристські спортивні подорожі за кордоном. Тому завдання пошуку нових районів, придатних для організації різних за складністю і повноцінних за враженнями туристських спортивних походів стало актуальним.

Через те, що в радянські часи туристсько-спортивним групам було практично заборонено виїжджати за кордон, то туристи досить докладно, навіть досконально вивчили всі потенційні туристсько-спортивні райони колишнього Радянського Союзу. Тому на його теренах майже не залишилося не освоєних, з точки зору спортивного туризму, районів.

Туристи-пішохідники активно освоювали дальні та малозаселені райони – Полярний та Приполярний Урал, Західний та Східний Саян, Таймир (плато

Путорана та гори Бирранга), хребти Становий, Кодар та Удокан, Алданське нагір'я, Верхоянський хребет, хребет Черського, хребет Сунтар-Хаята, Сіхоте-Алінь, Сахалін, Курильські острови, Камчатку, Чукотку і навіть острови та архіпелаги Північного Льодовитого океану – Нову Землю, Північну Землю, Землю Франца-Йосифа, Новосибірські острови, о. Врангеля.

Туристами-лижниками були прокладені маршрути найвищої VI к.с. Полярним та Приполярним Уралом, Алтаєм, Західною Тувою, Східним та Центральним Саяном, хребтом Кодар, Якутією, Таймиром, платом Путорана, островами та архіпелагами Північного Льодовитого океану.

Гірськими туристами були освоєні всі високогірні райони – Кавказ, Памір, Паміро-Алай, Тянь-Шань, Джунгарія, Алтай.

Туристи-водники подолали найскладніші річки, пройшовши ними маршрути найвищої VI к.с., – Андійське Койсу, Джурмут та Аварське Койсу, Інгури на Кавказі; Чую, Аргут, Карагем, Катунь, Башкаус, Чулишман на Алтаї; Онот, Уду, Китой в Саянах; Ягноб, Обіхінгоу, Бартанг, Алічур, Шахдару, Муксу, Мургаб, Гульчу на Памірі та Паміро-Алаї; Сусамір, Карасай, Кеген, Чарин, Ойгаінг, Майдантал, Пскем на Тянь-Шані та у Східному Казахстані.

Туристами-спелеологами були підкорені найскладніші печери – Солдатська та Кизил-Коба в Криму; Ілюхіна, Напра, Пантюхіна, Сніжна-Меженного, Крубера-Вороняча, Дзоу, Сарма, система Арабікська на Кавказі; Київська, Бой-Булок (Байсунтау) в Середній Азії.

Останній раз на теренах колишнього СРСР туристські спортивні маршрути з видів спортивного туризму – пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомото та спелеотуризму – були класифіковані у 1989 р. на період 1989-1992 рр. Всього у Переліку класифікованих туристських маршрутів було приведено 1324 маршрути з 7 видів спортивного туризму [301]. В основному це були маршрути високих категорій складності. Представлені маршрути вважалися еталонними.

Поняття «еталонний туристський маршрут» народилося в межах спортивного туризму в Радянському Союзі в 60-70-х рр. XX ст. і сприяло

розвитку масового вітчизняного туризму. Розробка та затвердження еталонних маршрутів в поєднанні з суворою системою оцінки категорії складності подорожей стали основою самоорганізації спортивного туризму та фактором високого рівня його безпеки. Уже в ті роки відчувалася необхідність теоретичного обґрунтування цього поняття, розробки критеріїв еталонності, методичних принципів побудови маршрутів, оцінки оптимальності системи еталонних маршрутів в різних регіонах.

Наукові засади розробки еталонних туристських маршрутів та оцінки туристських можливостей гірських територій розробив А. Корольов. За його визначенням *еталонний маршрут* – це такий туристський маршрут, який відповідає всім визначеним нормативам – протяжності, тривалості та набору перешкод, які відповідають нормативному мінімуму для даної категорії складності походу [170]. Еталонний маршрут виступає формою якісної оцінки складності туристського походу.

Виходячи з аналізу інформації про характер та різноманітність природних перешкод в різних туристських районах, що була накопичена на початок 90-х рр. ХХ ст., у кожному з них було встановлено максимально можливі категорії складності походів для кожного виду туризму (табл. 3.2 та табл. 3.3).

З моменту виходу минулого «еталонного» Переліку класифікованих туристських маршрутів минуло 25 років. За цей час пішов в історію Радянський Союз і, як наслідок, кордони колишніх союзних республік, перетин яких носив суто формальний характер, перетворилися на державні. Свобода пересування через ці кордони зникла. Сьогодні можна говорити про свободу пересування тільки в межах окремо взятих держав колишнього СРСР. Тому Федерація спортивного туризму України (ФСТУ) розробила свій Перелік маршрутів туристсько-спортивних походів по Україні (затв. постановою Президії ФСТУ 8.12.2001 р.), який включає більше 130 маршрутів з 8 класифікованих видів туризму виключно територією країни [230]. Для походів, які здійснюються територіями інших країн, рекомендовано застосовувати класифікатори маршрутів, які використовуються на території цих країн (Росії, Білорусі,

Таблиця 3.2. Максимальні категорії складності маршрутів основними туристськими районами для пішохідного, лижного, гірського та водного туризму (станом на 1989 рік) [301]

№	Туристський район	Види туризму			
		пішохідний	лижний	гірський	водний
1.	Кольський півострів	3	6		4
2.	Архангельська обл., Республіка Комі	3	4		4
3.	Карелія, Ленінградська, Вологодська обл.	3	3		3
4.	Середня рівнинна частина європейської території	2	2		2
5.	Південна рівнинна частина європейської території	1	1		2 усклад.
6.	Карпати	2	3		4
7.	Крим	2			
8.	Кавказ Західний	4		5	3 з ел. 6
9.	Кавказ Центральний	2		6	6
10.	Кавказ Східний	5		5	6
11.	Закавказзя	4		3	3 з ел. 5
12.	Урал Полярний	4	5		4
13.	Урал Приполярний	5	6		4
14.	Урал Північний	3	6		3
15.	Урал Середній та Південний	3	4		2
16.	Західний Сибір	3	3		3
17.	Рівнинні райони Середньої Азії та Казахстану	4	4		2
18.	Паміро-Алай	2		6	6
19.	Памір	2		6	6
20.	Тянь-Шань Західний	4		4	6
21.	Тянь-Шань Північний	2		5	6
22.	Тянь-Шань Центральний	2		6	6
23.	Алтай	5	6	6	6
24.	Джунгарія	2		4	6
25.	Кузнецький Алатау	4	5		4
26.	Саян Західний, Тува Західна	5	6		5
27.	Саян Східний	5	6		6
28.	Таймир та плато Путорана	6	6		5
29.	Красноярський край (інші райони)	5	5		5
30.	Прибайкалля, Забайкалля, Кодар	5	6		6
31.	Хабаровський край, Примор'я	5	5		5
32.	Камчатка	6	6		4
33.	Сахалін, Курильські острови	5			
34.	Якутія, Магаданська обл., Чукотка	6	6		5

Таблиця 3.3. Максимальні категорії складності маршрутів основними туристськими районами для велосипедного, автомото та спелеологічного туризму (станом на 1989 рік) [301]

№	Туристський район	Види туризму		
		велосипедний	автомото	спелео
1.	Прибалтика	2	2	
2.	Карпати	4	5	3
3	Кавказ	5	5	5
4.	Середня Азія та Казахстан	5	5	5
5.	Україна (інші райони), Білорусь, Молдова	3	2	4 (Крим)
6.	Європейська Північ Росії	5	5	3
7.	Центральна Росія	3	3	
8.	Європейська Південний Схід Росії	5	3	
9.	Урал	5	5	3
10.	Алтай	5	5	3
11.	Західний Сибір	4	5	2 (Саяни), 3 (Кузнецький Алатау та Гірська Шорія)
12.	Східний Сибір та Далекий Схід	5	5	1

Казахстану, Киргизстану). Для країн, які не мають таких «еталонних» класифікаторів, при розробці туристського маршруту застосовуються основні нормативи спортивних туристських походів, затверджені ФСТУ. Вже здійснені українськими туристськими групами подібні походи територіями Румунії, Туреччини, Польщі, Норвегії, Швеції, Ісландії, Канади, США та інших країн. Натомість федерація спортивного туризму Росії у 2008 р. розробила і затвердила свій Перелік класифікованих та еталонних туристських спортивних маршрутів та перешкод, включивши до нього маршрути не тільки територією Російської Федерації, а і ряду інших пострадянських країн – Білорусі, України, Азербайджану, Вірменії, Грузії Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Туркменістану, Таджикистану, а також ряд маршрутів територією Китаю, Монголії, Туреччини, швейцарськими Альпами [231]. Більшість маршрутів прокладено територією однієї країни, хоча є і транскордонні маршрути (Росія - Казахстан, Казахстан - Киргизстан, Україна - Білорусь тощо).

З геополітичних причин ряд популярних туристсько-спортивних маршрутів було вилучено. Так, маршрути Західним Кавказом з території Росії в Грузію, з виходом на узбережжя Чорного моря (Абхазія) виключені через введення візового режиму і нестійкого політичного становища. Також виключені маршрути Східним Кавказом з переходом із Чечні і Дагестану в Грузію і Азербайджан та ряд ін.

Розглянемо існуючі підходи до визначення меж туристсько-спортивних районів та визначення еталонних маршрутів за видами туризму. Наймасовішим, а отже найбільш популярним видом спортивного туризму залишається **пішохідний туризм**. Він традиційно охоплює найширший спектр туристсько-спортивних районів (туристсько-спортивних дестинацій) і здійснюється практично у всіх природних зонах нашої планети. Тільки на території колишнього СРСР було виділено 48 туристсько-спортивних районів (підрайонів) (табл. 3.4). В ряді районів змінилася оцінка максимальних категорій складності пішохідних туристських маршрутів. Це пов'язано, в першу із накопиченням інформації про туристські перешкоди.

Російський фахівець спортивного туризму В. Кузнецов увесь спектр туристсько-спортивних дестинацій на пострадянському просторі поділяє на 7 груп районів пішохідних маршрутів. В основі поділу – фізико-географічні особливості територій та туристські параметри визначених районів [301].

Група районів № 1 – рівнинні райони європейської частини Росії, Білорусі, України. Ця територія інтенсивно освоєна, має розвинену транспортну мережу, сприятливі кліматичні умови, тому тут знаходиться більша кількість нескладних маршрутів: некатегорійних, I та II к.с. Тут виділяється туристські підрайони, які мають свої особливості: Білорусь, Україна (рівнинні райони), Поволжя, центральні райони Росії. Туристські групи після проходження маршрутів цими районами часто виїжджають на складніші маршрути в Карпати, Карелію, на Південний Урал, Західний Кавказ й інші райони.

Група районів № 2 – райони рівнинної тайги Росії. До цих районів відносять Республіку Комі, Карелію, Архангельську, Ленінградську,

Таблиця 3.4. Основні туристські райони пішохідних туристських маршрутів

№	Туристський район	Максимальні категорії складності дані 1989 р. / на теперішній час
1.	Кольський півострів	3/4
2.	Карелія	3/3
3.	Архангельська обл., Республіка Комі	3/3
4.	Ленінградська, Вологодська обл.	3/3
5.	Середня рівнинна частина європейської території Росії	2/1
6.	Білорусь	-/1
7.	Україна (рівнинні райони)	-/1
8.	Карпати	2/3
9.	Крим	2/3
10.	Кавказ Західний	4/4
11.	Кавказ Східний	5/4
12.	Кавказ Центральний	-/5
13.	Закавказзя	4/4
14.	Урал Полярний	4/5
15.	Урал Приполярний	5/6
16.	Урал Північний	3/3
17.	Урал Середній та Південний	3/3
18.	Західний Сибір	3/3
19.	Рівнинні райони Середньої Азії та Казахстану	4/3
20.	Тянь-Шань Західний	4/5
21.	Тянь-Шань Північний	-/4
22.	Памір	-/4
23.	Паміро-Алай	-/4
24.	Джунгарський Алатау	-/5
25.	Алтай	5/6
26.	Кузнецький Алатау	4/4
27.	Саян Західний	5/5
28.	Алтай Східний, Західна Тува, Шамшальський хребет	-/5
29.	Саян Східний та Центральний	5/6
30.	Таймир та плато Путорана	6/6
31.	Хамар-Дабан	-/5
32.	Байкальський хребет	-/5
33.	Верхньоангарський хребет	-/6
34.	Баргузинський хребет	-/5
35.	Ікатський та Муйський хребти	-/6
36.	Хребти Кодар та Удокан	5/6
37.	Становий хребет та Алданське нагір'я	5/6
38.	Верхоянський хребет	5/6
39.	Хребет Черського	6/6
40.	Хребет Сунтар-Хаята	6/6
41.	Хабаровський край	5/5
42.	Примор'я	5/5
43.	Сахалін	4/4
44.	Курильські острови	4/5
45.	Камчатка	6/6
46.	Магаданська обл., Чукотка	5/6
47.	Корякське нагір'я	-/6
48.	Північна Земля, Нова Земля, Земля Франца-Йосифа	-/6

Вологодську області, Західний Сибір. Транспортна і господарська освоєність цих районів значно нижча, ніж в рівнинних районах європейської частини. Відсутність стежок і густий підлісок в тайзі, горбисті ували і численні водні перешкоди в Карелії, моренний ландшафт Ленінградської і марі Вологодської областей, болота Західно-Сибірської низовини вимагають при подоланні певної туристської підготовки. У цих районах можуть бути пройдені маршрути до III к.с. включно, хоча найбільш характерними є маршрути II к.с. Цими районами подорожують в основному туристи з сусідніх територій.

Група районів № 3 – це лісові райони середньогір'я. До них відносять Карпати, гірський Крим, Західний Кавказ і Західний Тянь-Шань (без високогірної зони). Ці райони розташовані в сприятливих кліматичних зонах і є визнаними дестинаціями пішохідного туризму в світі. Вони добре освоєні, мають густу мережу маркованих туристських стежок та туристських стоянок і притулків. Різноманітність природних перешкод в цих районах дає можливість освоїти майже весь арсенал техніки пішохідного туризму. Велике значення мають доволі широкі сезонні терміни проведення пішохідних походів, що дозволяє проводити весняні та осінні подорожі. На маршрути районів цієї групи, як правило, відправляються туристські групи, що вже мають досвід проходження маршрутів по районах першої та другої груп.

Група районів № 4 – райони тайгового середньогір'я. Ця група включає найбільшу кількість туристських районів. Це – Приполярний, Північний і Південний Урал, Гірський Алтай, Кузнецький Алатау, Гірська Шорія, Західний і Східний Саян, Прибайкалля, Забайкалля, хребти Кодар і Удокан, Становий хребет, Алданське нагір'я, хребти Черського і Сунтар-Хаята, Хабаровський край, Примор'я, Сахалін, південна група Курильських островів і Камчатка. За площею – це половина території Російської Федерації. Маршрути цими районами включають повний набір перешкод, характерних для пішохідного туризму: переправи, перевали, вихід на оглядові вершини, траверси хребтів, проходження каньйонів, боліт, осипів, важкопрохідних лісів, снігових і льодових ділянок і навіть пісків. Ця група районів в туристсько-спортивному

плані достатньо складна, і для неї найбільш характерні маршрути III к.с. і вище, хоча і не виключені маршрути I та II к.с. Це, можна сказати, – «класика» пішохідного спортивного туризму. Для багатьох туристів ці райони є віддаленими і вимагають великих фінансових витрат. Однак, це себе виправдовує, якщо учасники ставлять за мету проходження цікавих маршрутів високих категорій складності.

При такій великій кількості туристсько-спортивних районів, що входять до цієї групи, важко дати їх загальну характеристику. Тут є місця, де переважає гірський рельєф – Гірський Алтай, хребти Кодар, Черського, Сунтар-Хаята, є райони тайгового середньогір'я – Північний та Південний Урал, Кузнецький Алатау, Гірська Шорія, Західний Саян, Прибайкалля, хребти Удокан, Становий, Алданське нагір'я, Хабаровський край, Примор'я, Південний Сахалін, Курили. А в таких районах як Приполярний Урал, Східний Саян, Забайкалля, Камчатка одні ділянки – типові гори, інші – тайгове середньогір'я.

У ряді районів групи № 4 можливе проведення маршрутів V та VI к.с. Це – хребет Черського, хребет Сунтар-Хаята, Корякське нагір'я, Камчатка. Такі маршрути повністю автономні, включають повний набір найбільш складних перешкод, вимагають особливого підходу в їх організації.

Група районів № 5 – тундрові і лісотундрові райони. Це – Кольський півострів, північна частина Архангельської області, північ Республіки Комі, Полярний Урал, Таймир, плато Путорана, Магаданська область, Чукотка, Верхоянський хребет, хребет Черського, північ Камчатки. Ці райони розташовані в основному в безлісній зоні. Відзначаються нестійкою погодою – навіть в найбільш сприятливий час (липень-серпень) тут можуть бути погодні аномалії: заморозки, пурга. Тому, туристська група повинна бути забезпечена відповідним особистим і груповим спорядженням, мати досвід проходження відкритих просторів та організації ночівель в безлісній зоні, бути готова до раптової зміни погоди. При плануванні маршруту потрібно також враховувати, що походи здійснюються під час полярного дня і це дозволяє вирішити деякі тактичні завдання.

Окрему підгрупу групи районів № 5 складають острівні райони Північного Льодовитого океану: о-ви Північна Земля, Нова Земля, Земля Франца-Йосифа, Новосибірські, о. Врангеля. Але цими районами подорожують лише окремі групи туристів – для проходження маршрутів необхідно мати спеціальний дозвіл, що практично унеможлиблює проходження маршрутів туристами-неросіянами.

Група районів № 6 – степові, пустельні і напівпустельні райони. Це – частина Закавказзя і Східного Кавказу, степи Казахстану і пустелі Середньої Азії. Останнім часом все більше груп туристів спрямовуються в ці місця, особливо у міжсезоння. До особливостей додається необхідність захисту від перегріву, забезпечення водою, захист від змій і отруйних комах.

Група районів № 7 – райони високогір'я. Це – Центральний Кавказ, Памір, Паміро-Алай, Джунгарський Алатау, Північний та Центральний Тянь-Шань. Ці райони характеризуються типовим високогірним рельєфом – загострені шпилясті вершини, вузькі гребені, скелі, потужні льодовики. У той же час в долинах і на альпійських луках випасають худобу, прокладені хороші стежки. Основні перешкоди в цих районах – перевали і тому походи тут переважно гірські. Однак можна проводити і пішохідні. Якщо маршрут побудований так, що визначальними перешкодами є каньйони, складні переправи, лісові зарості, круті схили, то такий маршрут класифікується як пішохідний і до учасників групи повинні бути пред'явлені відповідні вимоги до їх досвіду.

Порівнюючи два Переліки – у редакції 1989 р. та у редакції 2008 р. – можна побачити, що до нового Переліку додатково включені райони високогір'я та розроблені пішохідні маршрути цими районами. Це розширює можливості пішохідного спортивного туризму, адже раніше туристські МКК не випускали пішохідні туристські групи в ці райони, мотивуючи це тим, що це «суто гірські райони». Друга тенденція – поява нових районів (Корякське нагір'я, острівні райони Північного Льодовитого океану) та виокремлення підрайонів у межах раніше існуючих – це деталізація районів у Прибайкаллі та Забайкаллі (хребти Хамар-Дабан, Байкальський, Верхньоангарський,

Баргузинський, Ікатський, Муйський, Удокан тощо), на Гірському Алтаї – Алтай Східний, Західна Тува, Шапшальський хребет.

Включено до російського Переліку пішохідні маршрути в країнах Середній Азії (Туркменістан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан) та Казахстані. Деякі пішохідні маршрути в цих районах рекомендовані для проходження в умовах міжсезоння. При цьому потрібно враховувати, що краще починати і закінчувати їх в одній державі, хоча в Середній Азії ще можливе пересування через кордони. При цьому офіційно заборонено перетинати кордони даних держав в невстановлених місцях. Залишено маршрути по Туркменістану, але ця країна ввела візовий режим і при проходженні маршрутів її територією можна зустріти значні складнощі з отриманням дозволу. Маршрути Західним Тянь-Шанем, які охоплюють території двох і навіть трьох країн, рекомендується починати і завершувати в одній державі.

За межами території колишнього СРСР існує чимало потенційних районів для здійснення пішохідних туристських походів. А для походів рівня I к.с. це практично весь суходіл нашої планети, адже достатньо дотриматися лише двох параметрів – протяжність і тривалість туристського походу, щоб маршрут вважався спортивним. Складність перешкод, що долаються, починає враховуватися починаючи з маршрутів II к.с.

В Європі потенційними пішохідними туристсько-спортивними районами, які за нашими оцінками можуть мати II к.с. і вище, є Скандинавські гори, Західні та Південні Карпати, Фінляндія, о. Ісландія, арх. Шпіцберген, Шотландське нагір'я, Альпи, Піренеї, гори Балканського півострову, гірські райони островів Корсика, Сардинія, Сицилія, Крит.

В Азії спектр потенційних пішохідних туристсько-спортивних районів набагато ширший. Це – гори Туреччини, Малий Кавказ, масив Ельбурс, Іранське нагір'я, Великий Хінган, Монгольський Алтай, Китайський Тянь-Шань, гори Гіндукуш, Куньлунь, Наньшань, Гімалаї, пустелі Руб-ель-Халі, Тар, Такла-Макан, Гобі, гірські райони Японії, Філіппін, Тайваню, Індонезії, Шрі-Ланки, Кіпру.

В Африці потенційними пішохідними туристсько-спортивними районами можна вважати гори Атлас, Драконові гори, Капські гори, Ефіопське нагір'я, Східно-Африканське плоскогір'я, гори Камерун, гори Рувензорі, гори о. Мадагаскар, пустелі Сахара, Наміб, Калахарі.

В Північній Америці також представлений широкий спектр потенційних пішохідних туристсько-спортивних районів. Це – Аляска, північні райони Канади, п-ів Лабрадор, о-ви Канадського архіпелагу, о. Ньюфаундленд, о. Гренландія, плато Юкон, Береговий хребет, Скелясті гори, Каскадні гори, масив Сьєрра-Невада, Великий Басейн, Аппалачі, гори Мексики, гори Центральної Америки та Антильських о-вів.

В Південній Америці потенційними пішохідними туристсько-спортивними районами можна вважати гори Анди, Гвіанське плоскогір'я, Бразильське плоскогір'я, Патагонію, о. Вогняна Земля.

В Австралії та Океанії потенційними пішохідними туристсько-спортивними районами є Австралійські Альпи, Великий Вододільний хребет, Західно-Австралійське плоскогір'я, Велика Піщана пустеля, Велика пустеля Вікторія, Південні Альпи, гірські райони о-вів Північний, Тасманія, Нова Гвінея.

Російський фахівець спортивного туризму О. Маклецов для *лижного туризму* на території колишнього СРСР виділяє 6 груп географічних районів, які відрізняються наявністю локальних перешкод, перепадом висот (В) і відповідно наявністю технічної роботи (Т), витраченої на подолання маршруту та локальних перешкод:

1. Рівнинні та слабопересічені райони ($T = 0$, $V \leq 100$ м): південна (до I к.с.) та середня рівнинна частина європейської території Росії, а також Карелія, Ленінградська та Вологодська обл. (до II к.с.), Карпати, Півд. та Середній Урал, Архангельська обл., Республіка Комі (без Полярного та Приполярного Уралу) (до III к.с.);
2. Райони середньогір'я з висотами перевалів до 2500 м ($T > 0$, $V \geq 100$ м): Північний Урал, Західний Сибір, Красноярський край (інші райони),

- Приморський край та Кузнецький Алатау (до IV к.с.), Кольський п-ів, Північно-Східний Алтай, Прибайкалля, Хамар-Дабан, Хабаровський край, Західний та Центральний Саян (до V к.с.), Полярний та Приполярний Урал, Забайкалля, Кодар, Якутію, Магаданську обл. (до VI к.с.). Зараз активно освоюються нові райони – Каларський та Нижньокаларський хребти у Читинській обл. (маршрути IV-V к.с.), Анабарське нагір'я (маршрути до VI к.с.);
3. Високогірні райони з висотами перевалів вище 2500 м ($T > 0$, $B > 100$ м): Центральна та Південна Тува (до V к.с.), Східний Саян, Джунгарія, Гірський Алтай, Південно-західна Тува та Східний Алтай, Західна Бурятія, Закавказзя, Центральний Кавказ, Паміро-Алай, Памір, Тянь-Шань (до VI к.с.);
 4. Слабозаселені гірсько-тундрові райони ($T > 0$, $B > 100$ м): Таймир (внутрішні райони), плато Путорана, Чукотка (до VI к.с.);
 5. Арктичні райони, включаючи острови та узбережжя ($T = 0$, $B \leq 100$ м): арктичні острови та архіпелаги – Нова Земля, Північна Земля, Земля Франца-Йосифа, Новосибірські о-ви, о. Врангеля, арх. Шпіцберген, узбережжя Північного Льодовитого океану – Югорський п-ів, п-ів Ямал, о. Вайгач, Гиданський п-ів, узбережжя Таймиру (до VI к.с.);
 6. Інші, рідко відвідувані туристами-лижниками райони: о. Сахалін (до III к.с.), п-ів Камчатка, Курильські о-ви (до V к.с.) та інші райони [231].

В останні роки туристи-лижники активно освоюють нові райони для лижного туризму, а саме Швецію (маршрути V к.с.), Норвегію (Скандинавські гори – маршрути V к.с. та Шпіцберген – маршрути VI к.с.), Гренландію (маршрути VI к.с. південно-східною Гренландією), Північну Африку (маршрут V к.с. хребтом Високий Атлас), Аляску (маршрути VI к.с.), Монголію (маршрути V к.с.).

Потенційними лижними туристсько-спортивними районами, які за оцінками автора можуть мати II к.с. і вище, є Скандинавські гори, Західні та Південні Карпати, Альпи, Піреней, о. Ісландія та арх. Шпіцберген – в Європі;

гори Туреччини, Малий Кавказ, хр. Великий Хінган, Монгольський Алтай, Китайський Тянь-Шань, гори Гіндукуш, Куньлунь, Наньшань, Гімалаї, гірські райони Японії – в Азії; Аляска, північні райони Канади, п-ів Лабрадор, о-ви Канадського архіпелагу, о. Ньюфаундленд, о. Гренландія, плато Юкон, Береговий хр., Скелясті гори, Каскадні гори, гори Аппалачі – в Північній Америці; гори Анди, Патагонію, о. Вогняна Земля – в Південній Америці; гори Атлас, Драконові гори – в Африці, Австралійські Альпи та Південні Альпи – в Австралії та Океанії; вся територія Антарктиди та прилеглі острови.

Географія районів для *гірського туризму* розширилася за рахунок виокремлення районів (підрайонів) у межах існуючих та освоєння нових районів за межами колишнього СРСР. У діючому на сьогоднішній день Переліку виділяють такі освоєні гірські туристсько-спортивні райони (гірські туристсько-спортивні дестинації), а в їх межах підрайони з мережею прокладених гірських туристсько-спортивних маршрутів до VI к.с. включно:

1. *Західний Кавказ*: Домбай, Гwandра, Аксаут, Архиз;
2. *Центральний Кавказ*: Приельбрусся, Безенгі, Джимарай, Теплі, Суган, Караугом, Дігорія, Цей;
3. *Паміро-Алай*: Фанські гори, Кичик-Алай, Матча, Дугоба, Такалі, Гісарський хребет, Туркестанський хребет;
4. *Гірський Алтай*: Катунський хребет, Північно-Чуйський хребет, Південно-Чуйський хребет, масив Найрамдал;
5. *Північний Тянь-Шань*: Киргизський хребет, Заїлійський Алатау, Кунгей;
6. *Центральний Тянь-Шань*: Борколдой, Західний Кокшаалтау, Куйлю, Терскей, Сарибелес, Кек-Кия, Інильчек, Ак-Шийрак, Ат-Баші, Китайський Тянь-Шань;
7. *Західний Тянь-Шань*: Південно-Західний Тянь-Шань;
8. *Памір*: Заалайський хребет, Кичик-Алай, Центральний Памір, Північно-Західний Памір, Південно-Західний Памір;
9. *Джунгарське Алатау*;
10. *Китайський Памір*: Кашгарські гори;

11. *Каракорум*: Центральний Каракорум (Китай);

12. *Альпи*: Швейцарські Альпи [231].

В останні роки гірські туристи розпочали активне освоєння нових гірських туристсько-спортивних районів: Китайського Паміру (маршрути до VI к.с.), Перуанських Анд (маршрути IV-V к.с.), Каракоруму (маршрути до VI к.с.), Гіндукушу (маршрути до VI к.с.), Гімалаїв (маршрути до VI к.с.), Аляски (маршрути до VI к.с.), Кордильєр (маршрути до VI к.с.), Новозеландських Альп (маршрути IV-V к.с.) та ін.

Потенційними гірськими туристсько-спортивними районами, які за оцінками автора можуть мати II к.с. і вище, є Скандинавські гори, Західні та Південні Карпати, Альпи, Піреней, гори арх. Шпіцберген – в Європі; гори Туреччини, Малий Кавказ, хр. Ельбурс, Хінган, Монгольський Алтай, Китайський Тянь-Шань, гори Гіндукуш, Куньлунь, Наньшань, Гімалаї, гірські райони Японії – в Азії; гори Аляски, плато Юкон, Береговий хребет, Скелясті гори, Каскадні гори, Аппалачі – в Північній Америці; гори Атлас, Драконові гори, Капські гори, Ефіопське нагір'я, Східно-Африканське плоскогір'я, гори Камерун, гори Рувензорі, гори о. Мадагаскар – в Африці; Австралійські Альпи та Південні Альпи – в Австралії та Океанії; гірські масиви Антарктиди.

У водному туризмі проходження логічних для сплаву маршрутів основними річковими системами на пострадянському просторі практично завершено. Перспективою розвитку водних туристських подорожей високого рівня складності є освоєння нових перспективних районів світу, запровадження нових засобів сплаву (рафтів, каяків тощо), підвищення рівня туристсько-спортивної майстерності в плані подолання надскладних порогів, водоспадів, каньйонів.

На сьогоднішній день визначені такі туристсько-спортивні райони (дестинації) та максимальні категорії складності водних маршрутів основними туристськими районами та річками (табл. 3.5).

В останні роки активно освоюються нові туристсько-спортивні райони для водного туризму, проходяться складні та надскладні маршрути, а саме: *Індія* –

Таблиця 3.5. Основні туристські райони та річки водних туристських маршрутів (складена автором за матеріалами ТССР [231])

№	Туристський район	Річка, система річок	Категорія складності
1	2	3	4
1.	<i>Кольський півострів</i>	Умба	3
		Харловка	3
		Ура – Титовка – Зах. Лица	3 з ел. 5
		Іоканга - Поной	3у
		Тунтсайокі – Тумча	3
		Кутсайокі – Тумча	3у
		Тунтсайокі – Тумча – Красненька – Кутсайокі – Тумча	4
2.	<i>Карелія</i>	Охта	3у
		Чирка-Кемь	3
		Піста	3
		Уксунйокі	3у
		Шуя	3
		Кереть	3
3.	<i>Архангельська область та Республіка Комі</i>	Сивтуга	3у
		Никодимка – Кожя	3
		Воркута	3
		Ілекса – Водла	3
4.	<i>Карпати</i>	Білий Черемош – Чорний Черемош	3
5.	<i>Кавказ</i>	Уруп	3
		Пшеха – Біла	3
		Пшеха – Пішиш	3у
		Урух – Терек	3
		Вел. Зеленчук	3
		Кубань	3у
		Кура	4
		Мал. Лаба – Вел. Лаба	4
		Ріоні	5
		Андійське Койсу	6
		Аварське Койсу	6
		Паравані – Кура	6
		Інгурі	6
6.	<i>Урал</i>	Лонготьеган	3
		Хойла – Тянь-Ю – Войкар	3
		Кара	3
		Балбан-Ю – Кожим	3
		Манарага – Косью	3
		Нярма-Яха – Кара	4
		Силова-Яха – Сибирчата – Кара	4
7.	<i>Алтай та Гірська Шорія</i>	Уба	3
		Піщана	3
		Бельсу	3
		Чорна Уба	4
		Чариш	4
		Катунь	5
		Башкаус	5
		Чулишман	6

Продовження таблиці 3.5

1	2	3	4
		Чуя – Катунь	6
		Башкаус – Чулишман	6
		Аргут – Катунь	6
8.	Саяни	Бірюса	3
		Кантегір	3
		Іркут	3
		Хамсара	3
		Она	4
		Улуг-О	4у
		Казир	4
		Ока	5
		Урік	5
		Каа-Хем	5
		Бій-Хем	5
		Уда	6
		Кігой	6
		Онот	6
9.	Північ Красноярського краю	Північна	3
		Аян	3
		Нижня Тунгуска	3
		Калтами	4
		Тембенчі	4
		Аягли	4
		Віві	4
		Нерал	5
		Курейка	5
		Моя-Ачин	5
		Вел. Хоннамакіт	5
		Котуй	5
		Хусана	5
		Вел. Хоннамакіт – Оран – Хібарба	6
10.	Хребет Хамар-Дабан	Утулік	4у
		Темнік	4
		Хара-Мурін	4у
		Сніжна	4у
		Утулік – Хара-Мурін	5
		Сніжна – Темнік	5
		Хара-Мурін – Сніжна	5у
11.	Баргузинський хребет	Баргузин	4
		Томпуда	5
		Свігла	5
12.	Байкальський хребет, Акіткан, Синнір	Тия	3
		Лена	3
		Кіренга	3
		Чая	4
		Мама	4
		Чуя	4
		Уокіт – Укучикта – Миня	5у
13.	Патомське нагір'я	Жуя	3
		Хайверга – Вел. Патом	4
		Хані – Олекма – Туолба	4

Продовження таблиці 3.5

1	2	3	4
14.	<i>Хребет Кодар</i>	Чара	3
		Сюльбан – Куанда	3
		Ліва Сигикта – Апсат	4у
		Ліва Сигикта – Вітім	5
15.	<i>Північно-Муйський хребет</i>	Вітім	3
		Таллай – Олонгро – Вітім	5
16.	<i>Південно-Муйський хребет</i>	Муя	3
		Ципа – Вітім	4
17.	<i>Східний Сибір, Далекий Схід</i>	Кема	3у
		Бікін	3
		Колима	3
		Буряя	3
		Селемжа	4
		Мая – Уда	4
		Середня Авача	4
		Ток	4
		Делькю – Юдома	5
		Авача	5
18.	<i>Памір, Паміро-Алай</i>	Кафірніган	5
		Туполанг	5
		Каратаг	5у
		Карасу	5
		Ягноб – Зеравшан	6
		Обіхінгоу	6
		Муксу – Сурхоб	6
		Мургаб – Бартанг	6
		Гульча – Кушраб	6
		Кизилсу – Обіхінгоу	6
		Мургаб – Гунт	6
		Шахдара – Гунт	6
		Матча – Зеравшан	6
		Сариджаз	6
		Питакукуль – Тамдикуль	6
		Сох	6
19.	<i>Тянь-Шань, Східний Казахстан</i>	Лепси	4у
		Талас	4
		Малий Нарин	5
		Коксу	5
		Нарин	6
		Ойгаінг – Пскем	6
		Чарин	6
		Майдангал – Пскем	6
		Тентек	6
		Чілік	6
		Чон-Кемін	6
		Чаткал	6
		Кора – Коксу	6
		Арпа	6
20.	<i>Туреччина</i>	Чорох	6
		Мелет	6
		Боломан	6
		Фіртина	6

річки Теарап-Чу - Занскар - Інд (VI к.с.), р. Ченаб (Індійські Гімалаї) (VI к.с.), річки Бічем - Камент (VI к.с.), річки Курунг - Сійом - Брахмапутра (Індійські Гімалаї) (VI к.с.); *Туреччина* – річки Пазар - Мелет - Чорох - Ійidere (VI к.с.), річки Гексу - Манавчат (VI к.с.); *Перу* – р. Алурімак (VI к.с.); *Еквадор* – річки Кікос - Ойякачі - Олін - Місахуалі (VI к.с.); *Китай* – р. Шуйло (VI к.с.), зв'язка річок в Тибеті (VI к.с.); *Норвегія* – зв'язка річок (VI к.с.).

На жаль, іноді першопроходження надскладних водних туристсько-спортивних маршрутів призводить до трагічних випадків – це загибель шести російських туристів-водників при подоланні р. Юрункаш в Китаї у 2007 р., загибель чотирьох українських туристів-водників при проходженні р. Шоа в Норвегії у 2010 р.

Міжнародна федерація рафтингу визначила перелік найскладніших для проходження річок світу (за туристсько-спортивною класифікацією – орієнтовно V-VI к.с.). Це – Осум (Албанія), Імстер (Австрія), Тара з Дріною (Боснія та Герцеговина), Струма (Болгарія), Мрежніца (Хорватія), Кітка (Фінляндія), Арахсос, Войдоматіс (Греція), Рана, Шоа (Норвегія), Бужуа з Баскою, Джуй (Румунія), Орчі, Тай, Туммель (Шотландія, Велика Британія), Соча (Словенія), Даламан, Корух, Аларасай (Туреччина), Арманд (Іран), Алакнанда, Бхагіратхі, Калі із Сардою, Брахмапутра, Субансарі, Сатлей, Тонс, Занскар, Лохіт (Індія), Кіккінг, Джакуз-Картъє, Хайгвуд, Боббі Барнс Крік з Спіллімачін (Канада), Пакуаре (Коста-Ріка), Чагрес (Панама), Варіюс (Еквадор), Контас, Юку (Бразилія), Ахансал, Оуріка (Марокко), Франклін (Тасманія, Австралія), Хокітіка, Карамеа, Мокіхінуї, Перс, Ваіатото, Вангануї, Вхатароа (Нова Зеландія). Але цим переліком коло найскладніших для проходження річок світу не обмежується.

Щодо **велосипедного туризму**, то відбулися значні зміни як в географії веломандрівок, так і в техніці велотуризму. Багато маршрутів старого Переліку, особливо в районах Кавказу і Середньої Азії, які стали проходити територіями декількох держав, передбачають перетин кордонів, який можливий тільки в місцях офіційних прикордонних пропускних пунктів. В ряді держав

пострадянського простору ввели візові режими і реєстрацію. У зв'язку з тим, що в Росії зросла вартість перельотів різко скоротилося число велоподорожей у віддалені від європейської території Росії райони Сибіру і Далекого Сходу.

Поява у 90-х рр. XX ст. нових типів велосипедів підвищеної прохідності змусила переглянути категорювання велосипедних туристських перешкод. У велотуризмі з'явилися маршрути вищої VI к.с.

Максимальні категорії складності велосипедних маршрутів основними туристськими районами представлені в табл. 3.6.

Таблиця 3.6. Основні туристські райони велосипедних туристських маршрутів (за матеріалами ТССР [230])

№	Туристський район	Максимальні категорії складності
1.	Північ та північний захід європейської частини Росії	5
2.	Центр європейської частини Росії	3
3.	Карпати	3*
4.	Крим	3*
5.	Кавказ	6
6.	Урал	6
7.	Центральна Азія	6
8.	Алтай, Саяни	6
9.	Прибайкалля	6

* – за версією Федерації спортивного туризму України максимальною категорією складності в цих районах є V к.с.

В Центрі європейської частини Росії, а також на рівнинній частині України, велосипедні походи оцінюються, як правило, I-II к.с. Це визначається рельєфом місцевості, розвиненою мережею автодоріг. Основні природні перешкоди – зустрічаються пониження і височини в поєднанні з ґрунтовими, лісовими дорогами та путівцями. Район користується великою популярністю у туристів-початківців.

У Криму та в Карпатах вже можна здійснювати походи II-III к.с. Зростання категорій складності походів відбувається за рахунок гірського профілю

рельєфу місцевості. Хоча за версією Федерації спортивного туризму України максимальною категорією складності в цих районах є V к.с.

На Уралі добре облаштованих доріг з твердим покриттям мало, що теж впливає на складність маршрутів. Велотуристи найчастіше подорожують Середнім і Південним Уралом. Максимальна категорія складності від III на Південному до V-VI к.с. на Північному і Полярному Уралі.

Північ європейської частини Росії, Західний Сибір, Східний Сибір, Далекий Схід характеризуються багатопрофільністю рельєфу, наявністю тайгових масивів, слабо розвиненою мережею автомобільних доріг, слабкою заселеністю території. Багато ниток маршрутів включають в себе протяжні ділянки, що проходять путівцями, бездоріжжям, глухими тайговими стежками. Набір найрізноманітніших природних перешкод дозволяє проводити в цих районах походи від I до V-VI к.с.

Сполучною ланкою в багатьох маршрутах Алтаєм є Чуйський тракт і перлина гірського Алтаю – Телецьке озеро. Рельєф краю дає можливість проводити походи різних категорій складності (до V-VI к.с. включно).

Район Середньої Азії надзвичайно різноманітний за своїм профілем. Тут і високі гори, і горбкувате середньогір'я, і рівнинні височини, і піщані пустелі. Тому багато велосипедних походів IV-VI к.с. припадає на цей район.

Натомість, географія спортивних велосипедних походів розширилася. Все частіше туристські спортивні групи стали виїжджати в країни далекого зарубіжжя. З'явилися нові складні маршрути в Гімалаях, на Тибеті, пустелями Азії та Африки. Так, Туреччина стала конкурувати з такими традиційними велотуристськими регіонами як Крим і Кавказ. Зараз велотуристи з пострадянських країн активно освоюють нові туристсько-спортивні райони. Здійснено цілий ряд велопоходів V-VI к.с. Альпами, Піренейським п-вом, Скандинавією, Ісландією, Грузією, Вірменією, Азербайджаном, Туреччиною, Марокко, Близьким Сходом, Монголією, Китаєм та ін. Надзвичайно популярний велосипедний туризм в США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці тощо.

Автомобільний та мотоциклетний туризм з поміж інших видів спортивного туризму характеризується найбільшим територіальним охопленням. Головна особливість автотуризму – можливість добиратися до початку категорійної частини маршруту і повертатися назад своїм ходом. Це обумовлює рух дорогами загального користування і велику загальну протяжність маршруту. Максимальні категорії складності автомобільних та мотоциклетних маршрутів основними туристськими районами представлені в табл. 3.7.

Таблиця 3.7. Основні туристські райони автомобільних та мотоциклетних туристських маршрутів (за матеріалами ТССР [231])

№	Туристський район	Максимальні категорії складності
1.	Північ європейської частини Росії	4
2.	Центр європейської частини Росії	5
3.	Південь європейської частини Росії (Поволжя)	4
4.	Кавказ	5
5.	Урал	5
6.	Західний Сибір	6
7.	Східний Сибір	5
8.	Далекий Схід	6

Для проходження автомобільних та мотоциклетних туристських спортивних маршрутів I-II к.с. не вимагається серйозних переробок транспортних засобів – можуть використовуватися дорожні моделі мотоциклів і легкові автомобілі. Крім того, з 2005 р. категоруються маршрути на снігоходах. Вже маршрути III к.с. вимагають додаткової підготовки, а маршрути IV-V к.с., як правило, неможливо пройти на стандартних засобах. Тому допускається використання автомобілів (у т.ч. вантажних) підвищеної прохідності (джипи), спеціально обладнаних. Маршрути IV-V к.с. можуть бути комбінованими (автомото), коли автомобіль використовується як транспортний засіб на

некатегорійних ділянках доріг, а мотоцикли – на категорійних ділянках. Мотоцикли при цьому перевозяться на причепах або в кузові автомобілів. В зимових маршрутах категорія складності підвищується на одну, крім випадків, коли маршрут проходить спеціальними зимовими дорогами (зимниками).

На сьогоднішній день автмототуристи з пострадянських країн активно освоюють нові туристсько-спортивні райони. Здійснено цілий ряд походів V-VI к.с. Альпами, Піренейським п-вом, Скандинавією, Ісландією, Туреччиною, Північною Африкою, Аравійським п-вом, Монголією, Китаєм та ін.

Спелеологічний туризм географічно прив'язаний до районів карстоутворення. В країнах пострадянського простору налічується близько 5000 карстових порожнин. З них близько 500 класифіковані як печери 2А к.тр. і вище, тобто такі, де можна здійснювати спортивні спелеологічні походи від III к.с. і вище. Слід враховувати, що спелеологічні дослідження перебувають в активній фазі – перелік печер постійно доповнюється, змінюються параметри окремих печер. При категорюванні спелеопходів необхідно враховувати категорії трудності печер і їх кількість. Перелік спелеологічних туристсько-спортивних районів, підрайонів та вузлів, кількість категорованих печер та категорії їх трудності представлені в табл. 3.8.

Окремо слід визначити найскладніші для проходження печери VI к.тр. А це: печера Крубера-Вороняча (Абхазія, масив Арабіка) (глибина 2196 м); печера В. Пантюхіна (Абхазія, Бзибський хребет) (глибина 1505 м, протяжність 5530 м); печера Сарма (Абхазія, масив Арабіка) (глибина 1540 м, протяжність 6370 м); печера Ілюхіна (Абхазія, масив Арабіка) (глибина 1270 м, протяжність 6030 м); печера Снігова-Меженного (Абхазія, масив Хіпста) (глибина 1370 м, протяжність 19000 м); система Арабікська (печери Куйбишевська, Генріхова безодня, Дитяча) (Абхазія, масив Арабіка) (глибина 1110 м, протяжність 5700 м); печера Дзоу (Абхазія, масив Арабіка) (глибина 1190 м, протяжність 6000 м); печера Бой-Булок (Середня Азія, хребет Байсунтау) (глибина 1415 м, протяжність 14270 м).

Таблиця 3.8. Основні туристські райони спелеологічних туристських маршрутів (за матеріалами ТССР [231])

№	Туристський район, підрайон, вузол	Кількість категоризованих печер	Категорії трудності печер
1	2	3	4
1.	<i>Європейська Північ</i> 1.1. Біломорсько-Кулойське плато 1.2. Новгородська область	50 1	1-3Б 2А
2.	<i>Поділля та Буковина</i> 1.1. Придністровський район 1.2. Буковина	11 2	1-3Б 1-2Б
3.	<i>Причорномор'я</i>	3	1
4.	<i>Крим</i> 4.1. Ай-Петрі 4.2. Карадазький ліс 4.3. Плато Байдарського зсуву 4.4. Бабуган-яйла 4.5. Чатирдаг 4.6. Довгоруківська яйла 4.7. Демерджі 4.8. Ечкідаг 4.9. Карабі-яйла	24 7 9 8 26 11 7 2 47	1-3Б 1-2А 1-2А 1-2А 1-3А 1-4Б 1-2А 1-2А 1-4Б
5.	<i>Урал та Приуралля</i> 5.1. Башкірія 5.1.1. Уфимське плато 5.1.2. Сергіївський район 5.1.3. Симсько-Бельський район 5.1.4. Інзеро-Лемезенський район 5.1.5. Зилим-Аскинський район 5.1.6. Басу-Зилимський район 5.1.7. Зиганський район 5.1.8. Ішоро-Нукушський район 5.1.9. Бельсько-Нугушський район 5.1.10. Кутукський район 5.1.11. Шульгано-Іргілінський район 5.1.12. Малоікський район 5.1.13. Інзер-Шишинський район 5.1.14. Інзер-Нугушський район 5.1.15. Вершне-Бельський район 5.1.16. Бурзянський район 5.1.17. Прикський район 5.2. Пермська область 5.3. Свердловська область 5.4. Челябінська область	2 4 1 3 6 3 2 4 5 14 7 3 1 2 4 5 4 8 6 26	1-2А 1-2А 2А 1-2А 1-2Б 1-2А 1-2А 1-2Б 1-2Б 1-3Б 1-2А 1-2А 1 1-2А 1-2А 1-3А 1-2А 1-2А
6.	<i>Північний Кавказ</i> 6.1. Тхач 6.2. Дженту 6.3. Хребет Абішира-Ахуба 6.3.1. Кяфар-Агурський масив 6.3.2. Загедано-Урупський масив 6.4. Саритала 6.5. Північна Осетія 6.6. Інші райони Північного Кавказу	1 6 1 7 7 1 5	2Б 1-4А 2Б 2А-2Б 1-2А 2Б 1-5А

Продовження таблиці 3.8

1	2	3	4
7.	<i>Західний Кавказ</i>		
	7.1. Фішт, Лагонакі, Чорногорія	23	1-5А
	7.2. Алек	20	1-4А
	7.3. Ахиу	18	1-4А
	7.4. Воронцовський район	21	1-3А
	7.5. Дзихра	8	1-2А
	7.6. Ахитирь	13	1-2А
	7.7. Ахун	4	1
	7.8. Арабіка	34	1-6
	7.9. Ачибах	16	1-3Б
	7.10. Бзібський хребет		
	7.10.1. Західна ділянка	39	1-6
	7.10.2. масив Дзішра	4	1-4А
	7.10.3. масив Хіпста	19	1-6
	7.11. Дуриписький район	4	1-2А
	7.12. Район Нового Афону	18	1-2Б
	7.13. Амткельський район	10	1-2А
	7.14. Отапський район	5	1-2Б
	7.15. Охачкуе	3	1-2Б
	7.16. Хвамлі	7	1-2А
	7.17. Цхалтубо	6	2А-2Б
	7.18. Район Чхороцку, урочище Ципурія	3	2Б-3А
	7.19. Рачинський хребет	13	1-3Б
	7.20. Асхи	7	1-3А
8.	<i>Малий Кавказ (Айюцдворський хребет)</i>	5	1-2А
9.	<i>Середня Азія</i>		
	9.1. Плато Бойдалтау	8	1-2Б
	9.2. Плато Кугітангтау	5	1-2А
	9.3. Плато Кирктау	15	1-5А
	9.4. Західний Тянь-Шань		
	9.4.1. Угамський хребет	1	1
	9.4.2. Коржантау	2	2А-3Б
	9.5. Байсунтау	7	2Б-6
	9.6. Памір	3	1-3А
	9.7. Ходжа-Мумін	4	1-2А
10.	<i>Західний Сибір</i>		
	10.1. Алтай	9	1-2Б
	10.1.1. Семінський район	5	2Б-3Б
	10.2. Кузнецький Алатау та Гірська Шорія	22	1-3Б
	10.3. Саяни	6	1-2Б
	10.3.1. Баджийська ділянка	5	1-3Б
	10.3.2. Торгашинська ділянка	4	1-2Б
	10.3.3. Бірюсинська ділянка	1	1
	10.3.4. Сисим-Кизирська ділянка	1	1
	10.3.5. Карауленська ділянка	2	2А
	10.3.6. Солгонська ділянка	1	2А
	10.3.7. Верхньо-Базайська ділянка		
11.	<i>Східний Сибір</i>		
	11.1. Черемуховський район	4	1
	11.2. Усольський район	1	2А
12.	<i>Далекий Схід</i>	10	2А-2Б

У *вітрильному туризмі*, який увійшов до спортивно-туристської класифікації лише у 2001 р., класифікуються маршрути, які здійснюються на розбірних судах – вітрильних катамаранах – акваторіями водосховищ, озер, великих річок, у прибережній зоні морів і навіть океанів. У переліку еталонних спортивних туристських маршрутів з вітрильного туризму прийнятий принцип поділу на основні вітрильно-туристські регіони, виходячи з природно-кліматичних особливостей і загальної доступності регіону (табл. 3.9).

Таблиця 3.9. Основні туристські райони вітрильних туристських маршрутів (за матеріалами ТССР [231])

№	Туристський район	Основні водойми	Максимальні категорії складності
1.	<i>Центральний</i>	Верхня та Середня Волга, р. Кама, їх притоки та водосховища, озера Біле, Верхньоволзьські, Селігер	2
2.	<i>Південний</i>	Нижня Волга, Дон, Волгоградське та Цимлянське водосховища, моря Азовське, Чорне, Каспійське	5
3.	<i>Північно-Західний</i>	Річки, озера та водосховища Архангельської та Ленінградської областей, Карелії та Кольського півострову, республіки Комі, Біле море (крім північної частини)	6
4.	<i>Північний</i>	Північна частина Білого моря, моря Північного Льодовитого океану, їх затоки та губи, заполярні гирла сибірських річок	6
5.	<i>Східний</i>	Річки, озера та водосховища Західного та Східного Сибіру	5
6.	<i>Далекосхідний</i>	Річки та водосховища Хабаровського та Приморського країв, моря Охотське та Японське	6

Категорії складності маршрутів визначені на період, найбільш сприятливий за кліматичними та вітро-хвильовим умовам для проходження всього маршруту або більшої його частини. Такий період характеризується двома основними показниками: середньодобовою температурою повітря, що перевищує 10°C (5°C для північного регіону) та відсутністю сильних міжсезонних вітрів. Перспективними для вітрильного туризму світовими районами для здійснення походів найвищих категорій складності є акваторії Чорного, Середземного, Північного, Балтійського, Норвезького морів, Біскайської затоки, Червоного, Аравійського морів, Перської затоки, походи

вздовж узбереж Північної та Південної Америки, в Карибському басейні, вздовж узбереж Східної та Південно-Східної Азії, Австралії, Африки тощо.

Отже, на нашій планеті існує значна кількість районів, придатних для здійснення туристських походів з різних видів спортивного туризму. З усіх перерахованих районів, спортивними туристами добре освоєна тільки північна частина Євразії. Всі інші території є новими і неосвоєними, які ще чекають свого освоєння та оцінки рівня складності туристських спортивних маршрутів та перешкод.

3.5. Світові туристсько-спортивні проекти

На сьогоднішній день найбільш масовим світовим туристсько-спортивним проектом можна вважати **проект туристських стежок**. *Туристська стежка* – це пішохідна стежка або стежка з екологічним способом пересування контрольованої протяжності та незначними фізичними навантаженнями, яка має позначення на місцевості (маркування), обладнані місця зупинок, оглядові майданчики. Такі стежки зазвичай є самопутівними, що призначені для самостійних походів туристів за принципом: рухатись – спілкуватись (дивитись, слухати, відчувати) – пізнавати. Туристська стежка дає можливість вийти на туристський маршрут не тільки підготовленим туристським спортивним групам, а й туристам-аматорам, туристам-одинакам. Стежка не дає можливість заблукати – на ній є маркувальні позначки, вказівники руху з відстанями до визначених об'єктів, обладнані місця зупинок, прихистки від негоди, місця водопостачання, вказані безпечні відходи зі стежки. Усю необхідну інформацію туристи отримують зі спеціальних буклетів з картосхемами та детальними описами, інформаційних аншлагів, пояснювальних стендів, маркувальних і вказівних знаків. Ці стежки враховують всі екологічні вимоги щодо мінімізації збитків, яких може бути завдано

природному середовищу, а також вимоги безпеки туристів, що є особливо актуальним для національних парків та інших природоохоронних територій. Різновидами туристських стежок виступають так звані екологічні стежки.

Туристська стежка – це унікальна форма поєднання активної рекреації, пізнання, оздоровлення та відпочинку, спорту, екологічної освіти. Порівняно з іншими туристськими продуктами її створення вимагає значно менших початкових капіталовкладень, вона може бути доступною в будь-яку пору року, не надто протяжною, такою, щоб відвідувачі могли рухатися вздовж неї зі швидкістю власної ходи. Для зручності спостереження та відпочинку організовуються спеціальні природні оглядові майданчики та пейзажні галявини. Актуальність організації мережі туристських стежок на сьогодні полягає не тільки в їх потенційному економічному та природоохоронному зиску, а й в тому, що вони є чи не єдиним дієвим механізмом забезпечення середовищевідтворюючих та урбокомпенсаційних потреб жителів великих міст та найбільш доступною формою екологічної освіти.

Розвиток світових туристських стежок розпочався зі знаменитої Аппалацької стежки в США – першої в світі спеціально обладнаної пішохідної стежки, навіки вилученої з господарського користування для пішохідного туризму. Ідея стежки належить американському лісничому Б. Маккею. Незадоволений поведінкою містян в лісі, він задумався як організувати відпочинок людей на природі. Б. Маккей запропонував заснувати щось на кшталт «заповідника для пішоходів». У 1923 р. за планом Б. Маккея була розмічена перша невелика ділянка, після чого довжина стежки постійно зростала і остаточно сформувалася тільки у кінці XX ст. Становлення стежки збіглося з роками Великої депресії, коли президентом США був Ф. Рузвельт, який дав від імені уряду США зобов'язання – в межах Аппалацької стежки всі державні організації підзвітні Раді стежки. І відтоді, традиційно всі президенти США звітують перед Радою стежки про те, що вони зробили для її розвитку.

Аппалацька стежка (Appalachian trail) – це стежка, яка йде вершинами і хребтами Аппалачів. Протяжність стежки становить понад 3500 км від

г. Катадін (1685 м) на північному сході до г. Спрінгер (1152 м) на південному заході. Стежка промаркована на місцевості відмітками у вигляді білих смуг. Приблизно через кожні 10-15 миль розташовуються шелтери – туристські притулки, де можна переночувати і сховатися від дощу. Поруч з шелтером завжди є місце, де можна поставити намет, розводити багаття. Джерела води обладнані трубами або спеціально поглиблені. Через більшість струмків й річок прокладені містки. На крутих схилах побудовані сходинок з крупних каменів. Все, що є на стежці, – безкоштовно [386].

Аппалацька стежка є глибоко соціальним проектом – вона облаштована силами туристських клубів на громадських засадах. Кожен клуб розробляв свій маршрут, а потім ділянки зістикувалися. Згодом туристські клуби почали отримувати доходи від продажу маршрутних карт, описів, буклетів, значків та іншої атрибутики. В наші дні за станом стежки стежать 30 туристських клубів. Аппалацька стежка це, мабуть, найбільший в світі добровольчий проект. На сьогоднішній день Аппалацька стежка функціонує як єдиний господарський комплекс. Це найбільш прибуткове «підприємство» і найбільший роботодавець в США – місцевий бізнес заробляє на туристах більше 200 млрд. доларів на рік [386].

Згодом подібні стежки стали виникати в національних парках Америки. Найбільш відомі – Тихоокеанська стежка на західному узбережжі США та Континентальна стежка в Скелястих горах.

Міжнародна Тихоокеанська стежка (Pacific Crest Trail) – друга за довжиною стежка в США від кордону з Мексикою до Канади протяжністю 4286 км, включаючи 128 км набору висоти. Ідея Тихоокеанської стежки народилася в 30-х рр. XX ст., як відповідь на існуючу на східному узбережжі стежку через Аппалачі. З 1932 р. волонтери, федеральний уряд і тисячі місцевих організацій займалися «склеюванням» разом дрібних регіональних стежок, намагаючись уникати населених місць і проводити маршрут через атрактивні об'єкти гір і заповідників. Титанічна праця була офіційно оголошена закінченою у 1993 р., після більш ніж 60 років роботи.

Такі ж стежки стали створювати в інших країнах світу: Канаді, Франції, Великобританії, Швеції, Швейцарії, Кенії, Індії, Японії та ін. На сьогоднішній день, подібні стежки створені майже в усіх розвинених країнах Європи. Так у Великій Британії всі види діяльності вторинні по відношенню до туризму. Якщо 500 англійців підписалися під тим, що така-то територія їм подобається, місце викупується державою з приватної власності на користь туристів. Тільки в Англії прокладено 230 тис. км стежок, не рахуючи Уельсу і Шотландії. На всі гори заввишки більше 600 м відкрито доступ тільки для туристів. 19 маршрутів Англії, Уельсу і Шотландії загальною протяжністю 5 тис. км мають особливий статус – їх утримання фінансується центральним урядом. Описи і карти в масштабі 1:25000 для всіх стежок, видані спеціально для туристів, продаються повсюдно та викладені в Інтернеті. В Шотландії вся територія країни призначена тільки для туризму. Якщо господар маєтку не обгородив садибу так, щоб не псувати ландшафт, і не провів стежку в обхід, на його грядках дозволено ставити намети.

В Австрії близько 44 тис. км туристських стежок, побудовано 700 туристських притулків, більшість з них високо в горах. Для більшості стежок створені карти в масштабі 1:25000 і для всіх стежок карти в масштабі 1:100000. У Німеччині прокладено 200 тис. км маркованих стежок і побудовано більше 500 гірських хатин. В Норвегії крім 20 тис. км стежок створено мережу лижних маршрутів з 450 гірськими хатинами. Всі стежки мають відмінні описи і карти англійською та німецькою мовами. Франція має мережу стежок протяжністю 178 тис. км. Для планування маршруту створені карти в масштабі 1:100000, для руху маршрутом – карти в масштабі 1:50000 і 1:25000. У Чехії створено мережу туристських стежок загальною протяжністю 37 тис. км. Особливо цікаві вони в гірських районах Богемії та Північної Моравії, а також в Правчицьких скелях. У Швейцарії розвинена мережа туристських стежок загальною протяжністю 60 тис. км. Всі вони добре промарковані і обладнані, мають карти і описи є німецькою та французькою мовами. На півночі Швеції прокладені 1000 км стежок. Більшість з них через кожні 10-25 км мають хатини для ночівлі. Навіть

Люксембург має 5000 км стежок. Польща в 90-ті рр. зуміла створити 65 тис. км стежок, при цьому 50% інвестицій на їх створення взяв на себе ЄС.

Все це дало можливість Європейській Асоціації пішохідного туризму (European Ramblers Association) розробити ряд тривалих пішохідних маршрутів Європою (Е-маршрути), що охоплюють майже всі європейські країни. До цієї організації входять національні асоціації пішохідного туризму (National Ramblers Associations), які відповідають за ділянки маршрутів, що проходять територіями їх країн. Тому, крім національних стежок функціонує 12 транс'європейських стежок, прокладених територіями декількох країн (рис. 3.1). Їх загальна протяжність більше 60 тис. км.

Стежка E1 проходить з півночі на південь Європи від мису Нордкап у Норвегії до м. Салерно в Італії (7000 км) через Данію, Німеччину та Швейцарію. Маршрут E2 – теж з півночі на південь, але західніше: через всю Великобританію до Середземноморського узбережжя Франції, через країни Бенілюксу (4850 км). Маршрут E3 – від чорноморського узбережжя Болгарії через Угорщину, прикордонні райони Словаччини, Польщі та Чехії, Німеччини, Франції і до м. Сантьяго в Іспанії (6950 км). Один з найцікавіших піших маршрутів – E4, який пролягає із заходу на схід від Гібралтару до Криту (11800 км), уздовж середземноморського узбережжя Іспанії та Франції, через Альпи Швейцарії, Німеччини та Австрії, Угорщину до кордону з Румунією. Далі слідує розрив в маршруті (в Румунії він ще не узгоджений). Маршрут E4 продовжується в горах Болгарії, потім проходить територією материкової Греції з півночі на південь і захоплює о. Крит. Крім цього є ділянка маршруту E4 на Кіпрі, між Пафосом і Ларнакою. Маршрут E5 пов'язує Атлантичне узбережжя Франції та північ італійської Адріатики (2900 км). Маршрут E6 – з самої півночі Фінляндії – Лапландії до Родоп (6300 км) через Швецію, Данію, Німеччину, Австрію, Словенію і після поромної переправи продовжується вздовж північного кордону Греції. Маршрут E7 – від Португалії до Сербії (4330 км), E8 – від Ірландії до Болгарії (4390 км). Цікавий прибережний маршрут E9 (5200 км) пролягає вздовж узбережжя Португалії (з півдня на

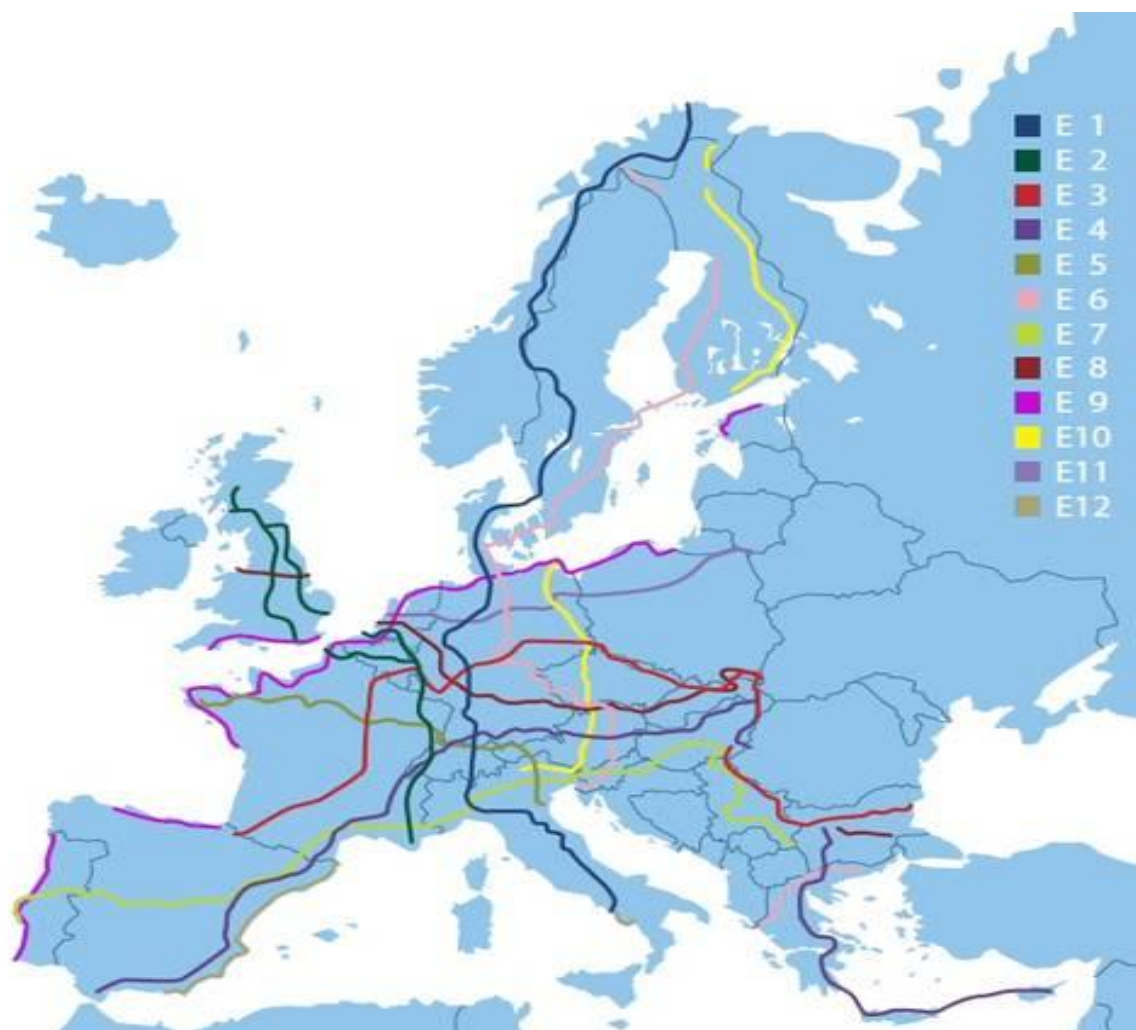


Рисунок 3.1. Транс'європейські пішохідні стежки

- E1 – Нордкап (Норвегія) – Салерно (Італія), 7000 км*
- E2 – Інвернесс (Велика Британія) – Ніцца (Франція), 4850 км*
- E3 – Сантьяго (Іспанія) – Несебр (Болгарія), 6950 км*
- E4 – Тарифа (Іспанія) – Ларнака (Кіпр), 11800 км*
- E5 – Поїнт ду Раж (Франція) – Верона (Італія), 2900 км*
- E6 – Кіліпіс'ярві (Фінляндія) – Александрополіс (Греція), 6300 км*
- E7 – Ел-Хієро (Португалія) – Нові Сад (Сербія), 4330 км*
- E8 – Дублін (Ірландія) – Свіленград (Болгарія), 4390 км*
- E9 – Лісабон (Португалія) – Таллінн (Естонія), 5200 км*
- E10 – Нургам (Фінляндія) – Больцано (Італія), 2880 км*
- E11 – Шевенінген (Нідерланди) – Огороднікі (Польща), 2070 км*
- E12 – Сеута (Іспанія) – Салерно (Італія), 1600 км*

північ), уздовж Біскайської затоки Іспанії, Атлантичного узбережжя Франції, Бельгії і Нідерландів, є окремі ділянки у Великобританії (вздовж Ла-Маншу), німецьким і польським узбережжями, а також уздовж естонського узбережжя аж до кордону з Росією. Естонську ділянку поки не до кінця розроблено. Крім того, організатори хотіли б продовжити маршрут і Росією (Калінінградська обл.), і Латвією, але найближчим часом вони на це не розраховують. Маршрут

E10 прокладений з півночі Фінляндії через Німеччину, Чехію, Австрію до італійського м. Больцано (2880 км). Маршрут E11 проходить трьома країнами – з Нідерландів через Німеччину в Польщу. І новий маршрут E12 прокладається від іспанського м. Сеута в Марокко середземноморським узбережжям Іспанії, Франції та Італії до м. Салерно (1600 км) [390].

В даний час Європейська Асоціація пішохідного туризму визначає 3 види туристських трас в межах Європи:

- великі туристські маршрути або GR – тури представляють собою мережу доріг і стежок, придатних для пішохідного туризму територією Європи в усіх напрямках;
- малі маршрути або PR – траси маршрутів є місцевими чи районними та їх шлях не перевищує 50 км;
- місцеві стежки або SL – це невеликі місцеві маршрути, які, як правило, не перевищують 10 км [390].

Серед інших всесвітньо відомих туристських стежок можна виділити такі:

- *Ізраїльська національна стежка*, що перетинає країну майже на 1000 км з півночі на південь. Досвідчені мандрівники можуть подолати її за 30 днів, але зазвичай перехід займає вдвічі більше часу. На стежці встановлені модульні місця відпочинку. В ході маршруту можна відвідати біблійні пам'ятки, а також великі міста, такі як Тель-Авів і Єрусалим;
- *Лікійська стежка* проходить Анатолійським узбережжям Туреччини і вважається одним з найкрасивіших пішохідних маршрутів в світі, найбільш різноманітна за природними визначними пам'ятками і багата руїнами міст та храмів, що залишилися від минулих цивілізацій. Протяжність всього маршруту – 505 км. Потрібно враховувати те, що похід Лікійським шляхом піднімається від моря до висоти понад 2000 м і проходить через кілька кліматичних зон;
- *Стежка інків* або *Стежка Такесі* розташована в Перу і веде з м. Куско в стародавню фортецю Мачу-Пікчу. Стежка інків користується неабиякою

популярністю. Вона проходить дуже красивою місцевістю, перетинаючи різні ландшафтні зони. Однак при цьому, стежка входить до складу історичного заповідника Мачу-Пікчу та оголошена ЮНЕСКО охоронюваним історичним пам'ятником, тому будівництво тут туалетів, сміттєзбірників та інших санітарних споруд заборонено, що створює певні екологічні проблеми;

- *Тур де Монблан* – унікальний туристський спортивний маршрут, що огинає найвищу вершину Європи, проходячи територіями трьох країн: Франції, Італії та Швейцарії довжиною 160 км і тривалістю 7-10 днів. Один з найпопулярніших маршрутів в Європі та світі;
- знаменита *Непальська стежка на Еверест* має суто спортивний характер і є надзвичайно популярною. Цей напрямок спортивного туризму можна охарактеризувати як гірський трекінг;
- *Велика Океанська стежка* в Австралії – увібрала в себе 91 км узбережжя штату Вікторія між хребтом Отуей і водами Бассової протоки. Треба також враховувати періодичність припливів і відливів, які часто диктують розклад руху стежкою.

Але найграндіознішим мегапроектом світового масштабу після свого завершення стане *Трансканадська стежка* (Trail Trans Canada), яка простягнеться на 23 тис. км (з відгалуженнями) від Атлантичного до Тихого і Північного Льодовитого океанів. Це буде найдовша і найбільша рекреаційна стежка в світі. Маршрут приваблює все більше національної та міжнародної уваги, стаючи обов'язковим місцем для відвідування у туристів, які приїжджають до Канади. Trail Trans Canada є одним з найбільших волонтерських проектів, який колись проводилися в Канаді з більш ніж 100 тис. добровольців. Поряд з приватним спонсорством, федеральний уряд країни виступив головним прихильником появи маршруту і пожертвував 10 млн. \$ через національні парки Канади. Основна частина маршруту Trail Trans Canada проходить уздовж південних районів Канади, приєднуючись до густонаселених міст. Існує також довгий північний рукав, який проходить через Альберту до

м. Едмонтон, а потім тягнеться через північ Британської Колумбії до Юкону. Стежка пролягає вздовж занедбаних і діючих залізничних колій, включає в себе діючі гірські маршрути, паркові системи. Стежка багатofункціональна, залежно від ділянки для руху нею допускаються як піші туристи, велосипедисти, лижники, так і навіть всюдиходи й снігові мотоцикли. Стежка обладнана регулярно розташованими притулками з питною водою.

Отже все більше країн світу розвиває цей напрямок активного туризму, створюючи мережу туристських стежок на своїх територіях. Відзначаємо, що більшість таких стежок припадає на розвинені країни світу – США, Канаду, Німеччину, Японію, Скандинавські країни, Альпійські країни, Австралію, Нову Зеландію тощо. Однак при цьому й економічно слаборозвинені країни усвідомлюють той факт, що цей напрямок туризму, використовуючи природні рекреаційно-туристські ресурси територій, може приносити значну економічну вигоду. Тому у переліку країн, які вже розвивають мережу туристських стежок, представлені Перу, Болівія, Непал, Бутан, Йорданія, Уганда та ін.

На основі створеної мережі туристських стежок потужно розвивається підвид пішохідного туризму – *трекінговий туризм*. Журнал National Geographic щорічно визначає перелік найпопулярніших трекінгових маршрутів світу (дод. В).

Все більшою популярністю починають користуватися трекінгові маршрути, спрямовані до визначних туристських destinations, які уособлюють різноманітне наповнення (релігійне, паломницьке, високоестетичне, природно-унікальне, туристсько-спортивне, пізнавальне тощо), і користуються найбільшою популярністю. Журнал National Geographic визначив 20 найкращих «епічних» трекінгових маршрутів світу в номінації Epic Trail, які можна віднести до найграндіозніших туристсько-спортивних проєктів світу (дод. Г).

До туристських стежок відносять також маршрути для лижного, водного, велосипедного, авто- та мототуризму. Так, для європейських велотуристів створена мережа високоякісних туристських маршрутів EuroVelo, прокладена територіями багатьох країн Європи.

В Україні ж, на сьогоднішній день, немає жодної туристської стежки європейського класу, через її територію не проходять транс'європейські стежки. При цьому надзвичайно високі потенційні можливості мала би *Кримська (Навколочорноморська) стежка*. Її можна прокласти від м. Балаклави на заході до масиву Карадаг на сході Криму. На статус транс'європейської стежки могла би претендувати, на думку автора, *Транскарпатська стежка*, яка би пройшла територіями Чехії, Словаччини, Польщі, України та Румунії. Цей проект ще чекає своїх розробників.

Крім проекту туристських стежок, які користуються великою популярністю серед прихильників активного туризму в світі, в кінці XX - на початку XXI ст. з'явилися й інші туристсько-спортивні мегапроекти, пов'язані, в першу чергу, зі сходженнями на знакові гірські вершини.

Серед таких мегапроектів окремо стоїть **проект «Сім вершин»** – це сходження на найвищі вершини частин світу й континентів (Європа і Азія, а також Північна і Південна Америка вважаються окремо):

1. Австралія – г. Косцюшко (1А к.тр., 2228 м) на материку або г. Карстенс на о. Нова Гвінея (2Б-3А к.тр., 4885 м);
2. Азія – г. Еверест (5А к.тр., 8848 м);
3. Америка Північна – г. Мак-Кінлі (5А к.тр., 6194 м);
4. Америка Південна – г. Аконкагуа (4Б к.тр., 6962 м);
5. Антарктида – г. Вінсон (4Б к.тр., 4879 м);
6. Африка – г. Кіліманджаро (1А к.тр., 5895 м);
7. Європа – г. Ельбрус (2А к.тр., 5642 м).

Проект розрахований на туристів та альпіністів-любителів і передбачає сходження на вершини найпростішими маршрутами. Однак такими, наприклад, для г. Мак-Кінлі та г. Еверест є маршрути 5А к.тр., що відповідає десятому рівню складності з дванадцяти можливих в альпінізмі та потребує необхідної для такого рівня технічної підготовки.

Проект «Сім Вершин» виник у 1981 р. Авторами ідеї стали мільйонери з США Д. Басс і Ф. Уелс. Початком проекту стало сходження Д. Басса на г. Мак-

Кінлі в травні 1981 р., а завершенням виконання програми 30 квітня 1985 р., коли Д. Басс з четвертої спроби зійшов на г. Еверест. Список людей, які виконали програму «Сім Вершин», продовжує зростати. Зараз у ньому налічується вже більше 200 імен. В самому ж проекті в світі бере участь близько 500 тис. учасників (які мають 1 і більше вершин).

Розвитком проекту «Сім вершин» став *проект «Сім вершин + два полюси»*, в якому до 7 вершин додаються лижні походи по 111 км (останній градус) на Північний і на Південний полюс з підкоренням обидвох полюсів.

Різновидом проекту «Сім вершин + два полюси» можна вважати *проект «Три полюси»* – підкорення Північного та Південного полюсів та найвищої вершини планети – г. Еверест.

Крім проекту «Сім вершин» з недавнього часу набирає популярності інший подібний туристський проект – *проект «Сім вулканів»*. Сім вулканів – це колекція сходжень на найвищі вулкани семи частин світу та континентів. Програма користується великою популярністю серед спортивних туристів та альпіністів-аматорів і дозволяє відвідати такі країни як: Мексика (влк. Орїсаба, 5700 м, Північна Америка), Чилі (влк. Охос Дель Саладо, 6893 м, Південна Америка), Папуа Нова Гвінея (влк. Гілуве, 4368 м, Австралія та Океанія), Іран (влк. Демавенд, 5671 м, Азія), Антарктида (влк. Сидлі, 4181 м, Антарктида), Танзанія (влк. Кіліманджаро, 5895 м, Африка), Росія (влк. Ельбрус, 5642 м, Європа).

Для тих, хто вибирає піші переходи на противагу гірським сходженням започатковано всесвітній *проект «Сім трекінгів»*. Учасники проекту повинні здійснити 7 трекінгів на всіх 7 континентах та частинах світу.

Регіональними туристсько-спортивними проектами, подібними до проекту «Сім вершин», виступають проекти «Сім вершин Європи», «Сім вершин Північної Америки», «Сім вершин Південної Америки», «Сім вершин Африки», програма «До вищих точок європейських держав», проект «Сніговий барс» та інші.

Проект «Сім вершин Європи» – це сходження на найвищі вершини семи країн Європи: г. Ельбрус (5642 м), (Росія); г. Монблан (4810 м), (Франція та Італія); г. Монтароза (пік Дюфор) (4634 м), (Швейцарія); г. Гросглокнер (3798 м), (Австрія); г. Тейде (3718 м), (Іспанія, о. Тенеріфе, Канарські о-ви); г. Гунбьєрн (3693 м), (Данія, о. Гренландія); г. Цугшпітце (2962 м), (Німеччина).

Проект «Сім вершин Північної Америки» – це сходження на найвищі вершини семи країн Північної Америки: г. Мак-Кінлі (6194 м), (Аляска, США); г. Логан (5959 м), (Канада); г. Орїсаба (5636 м), (Мексика); г. Тахумулько (4220 м), (Гватемала); г. Чірріпо (3810 м), (Коста-Ріка); г. Гунбьєрн (3700 м), (Гренландія); г. Чиріки (3475 м), (Панама).

Проект «Сім вершин Південної Америки» – це сходження на найвищі вершини семи країн Південної Америки: г. Аконкагуа (6964 м), (Аргентина); г. Охос-дель-Саладо (6890 м), (Чилі); г. Уаскаран (6768 м), (Перу); г. Сахама (6542 м), (Болівія); г. Чімборасо (6267 м), (Еквадор); г. Крістобаль-Колон (5776 м), (Колумбія); пік Болівар (4982 м), (Венесуела).

Проект «Сім вершин Африки» – це сходження на найвищі вершини семи країн Африки: г. Кіліманджаро (5895 м), (Танзанія); г. Кенія (5199 м), (Кенія); пік Маргарет (5110 м), (Уганда та Конго); г. Рас-Дашен (4550 м), (Ефіопія); г. Карісімбі (4519 м), (Руанда); г. Тубкаль (4165 м), (Марокко); г. Камерун (4040 м), (Камерун).

Програма «До вищих точок європейських держав» включає сходження на найвищі вершини 30 європейських країн (вершини понад 1000 м).

Проект «Сніговий Барс» – найвідоміший і найпопулярніший серед альпіністів на пострадянському просторі проект сходження на 5 вершин колишнього СРСР вище 7000 м: пік Ісмаїлі-Сомоні (Комунізму) (7495 м), (Таджикистан); пік Перемоги (7439 м), (Киргизстан); пік Абу Алі ібн Сіні (Леніна) (7134 м), (Киргизстан); пік Корженевської (7105 м), (Таджикистан); пік Хан-Тенгри (7010 м), (Казахстан). Вже більше 500 чоловік в світі удостоєні почесного спортивного звання «Сніговий барс».

Лижним туристсько-спортивним проектом є *проект «Останній градус»*, який складається з двох частин: досягнення на лижах почергово Північного та Південного полюсів. Туристи доставляються в льодовий табір, розташований або на дрейфуючій крижині Північного Льодовитого океану або на льодовому плато Антарктиди на широті у 89°. Туристи здійснюють перехід у 111 км до полюса на лижах, тягнучи за собою санчата через тороси і льодові тріщини, випробовуючи ті ж почуття, що й справжні полярні дослідники.

Таким чином, різноманітними туристсько-спортивними проектами та програмами охоплена значна частина поверхні Земної кулі. В першу чергу, це – гірські райони світу, до яких крім альпіністів на сьогодні прагнуть й прості любителі активних подорожей. Трекінгові маршрути прокладені всіма материками й природними зонами нашої планети, у підтвердження тези, що спортивний туризм – це геопросторове явище.

3.6. Туристсько-спортивне ранжування та групування регіонів світу

Туристська проблематика передбачає наявність регіонального рівня досліджень. Тому, важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму виступає проведення туристсько-спортивного районування світу, розуміючи під ним процес розчленовування території, при якому виділені райони ідентифікуються за наявністю у них особливих (туристських) ознак. При цьому виділяються туристські райони, які відрізняються один від одного за набором і ступенем вираженості визначених ознак. Розробка наукових принципів туристського районування і подальший їх розвиток дозволяє:

- виділяти нові туристські райони різного порядку;
- виявляти нові туристські ресурси й інші передумови для розвитку туризму в ще неосвоєних місцях;

- правильно визначати туристську спеціалізацію районів, переносити досвід розвитку туризму із одних районів в інші з аналогічними умовами;
- диференційовано відноситися до багатоманітних за умовами туристських районів.

Існує певна кількість підходів до рекреаційного та туристського районування світу. Так, UNWTO використовує власну схему туристського районування світу. За нею в світі визначено 5 регіонів і 14 субрегіонів: *Європа* з субрегіонами – Північна Європа, Західна Європа, Центральна/Східна Європа, Південна/ Середземноморська Європа; *Азія об'єднується з Тихоокеанським регіоном* і поділяється на Північно-Східну Азію, Південно-Східну Азію, Південну Азію, Океанію; *Американський регіон* об'єднує Північну Америку, країни Карибського басейну, Центральну Америку та Південну Америку; у складі *Африки* виокремлюються Північна Африка і Регіон південніше пустелі Сахара; окремо виділяється *регіон Близького Сходу* [385].

Російський географ Ю. Дмитрієвський виконав рекреаційно-туристське районування світу за п'ятиступеневою схемою: рекреаційно-туристська зона → рекреаційно-туристський макрорайон → рекреаційно-туристський мезорайон → рекреаційно-туристський мікрорайон → туристський центр. Ним виділено 27 рекреаційно-туристських зон з урахуванням фізико-географічного зонування, при цьому і з узгодженням його з політичним та політико-адміністративним устроєм. Ю. Дмитрієвським виділяються такі рекреаційно-туристські зони: в СНД – 3 зони (Південна, Центральна, Північно-Східна); в Європі – 4 зони (Східна Європа, Північна Європа, Західна Європа, Південна Європа); в Азії – 5 зон (Південно-Західна Азія, Південна Азія, Південно-Східна Азія, Східна Азія, Центральна Азія); в Африці – 2 зони (Північна Африка та Африка південніше Сахари (Тропічна Африка)); Австралія і Океанія – 3 зони (власне Австралія з Тасманією, Нова Зеландія, Океанія); Північна Америка – 8 зон (Схід США, Захід США, Центр США, Тихоокеанська зона, Південно-східне узбережжя, Аляска, Гавайські острови, Канада); Латинська Америка – 2 зони

(Карибська, країни Південної Америки). Зони, в свою чергу, поділяються на макрорайони. Так, наприклад, Східна Європа поділяється на Балтію, Польщу, Центральний район, Причорноморський район [85]. Запропоноване районування викликає багато питань щодо співмірності зон та макрорайонів, критеріїв їх виділення тощо.

Більш досконалим, автор вважає рекреаційно-географічне районування світу, виконане російськими географами П. Зачиняєвим та М. Фальковичем (із уточненнями О. Бейдика) [105, 32]. В основу районування автори поклали чотириступеневу ієрархічну систему таксономічних одиниць: макрорайон → мезорайон → підрайон → мікрорайон. Кожна наступна таксономічна одиниця входить як складова до попередньої. Таким чином, макрорайон складається з мезорайонів, а ті у свою чергу з підрайонів і т.д. У цілому в світі авторами виокремлюється вісім рекреаційних районів найвищого таксономічного рангу – *макрорайонів*. До них належать Європа, Азія, Північна Америка, Південна Америка, Центральна Америка та басейн Карибського моря, Африка, Австралія та Океанія, Антарктида [32, с. 61-64].

Всі вищезазначені схеми рекреаційно-туристського районування були розроблені для так званого комерційного туризму і створювалися на основі різних критеріїв і ознак, основними серед яких були наступні: кількість міжнародних туристських прибуттів; розмір прибутків від міжнародного туризму; ступінь рекреаційного освоєння території та структура виконуваних нею рекреаційних функцій; наявність рекреаційно-туристських ресурсів і їх територіальні сполучення; питома вага зайнятих у туристському господарстві від загальної кількості працюючого населення; питома вага рекреаційних територій у структурі землекористування; кількість місць у закладах організованої рекреації тощо. Основним принципом запропонованих схем районування виступає принцип узгодження рекреаційного районування з адміністративно-територіальним устроєм.

Серед вказаних ознак є такі, що можуть бути використані при районуванні спортивного туризму, так і ті, що є неприйнятними. Адже спортивний туризм

пред'являє свої специфічні вимоги до власної територіальної організації. Так, щодо критерію узгодження рекреаційного районування з адміністративно-територіальним устроєм, то в багатьох випадках, туристсько-спортивними районами-дестинаціями виступають такі, що розташовані на територіях кількох країн (Альпи, Кавказ, Гімалаї тощо), і виділені вони, в першу чергу, за фізико-географічними ознаками.

Отже, туристське районування – завдання досить складне. Складність його полягає в двох аспектах: 1) розглядається територія всього світу, тобто дуже різні, несхожі один з одним регіони; 2) районування повинне охопити такі місця, де туризму практично немає або він слабо розвинений, але для нього є певні передумови. Щодо другого аспекту, то прості туристські походи (до I к.с. включно) з популярних видів спортивного туризму (пішохідного, вело, автомо) можна здійснювати й слабопересіченою місцевістю навіть в густонаселених районах світу. Таким чином, спортивний туризм своїми можливостями здійснення «покриває» всю земну поверхню й навіть частину акваторії нашої планети (вітрильний туризм, яхтинг) та повітряного простору (балунінг).

На думку автора, рекреаційно-туристське районування для потреб спортивного туризму повинне базуватися на таких основних принципах:

- *природному* – райони, в більшості випадків, виділяються за фізико-географічними ознаками;
- *генетичному* – райони виділяють на основі історичного аналізу процесу територіальної організації спортивного туризму і прогностичних тенденцій його розвитку;
- *соціально-економічному* – максимальне задоволення туристсько-спортивних потреб населення, раціональне використання рекреаційних ресурсів, можливості прибутку від спортивного туризму тощо;
- *політико-адміністративному* – узгодження рекреаційно-туристського районування з адміністративно-територіальним устроєм.

Система методів районування складається з чотирьох підсистем: формування концептуальної моделі районування, виміру параметрів об'єкта районування, виділення районів, перевірки отриманих результатів.

Таким чином, туристсько-спортивне районоутворення – це окремий випадок загального процесу туристського районоутворення. Воно пов'язане з певним типом освоєння території, яка набуває специфічних рекреаційно-туристських функцій і, отже, спеціалізацію в рамках загального розподілу праці цілісного простору окремого регіону. Процеси районоутворення носять достатньо довготривалий характер навіть у разі визначення певної туристсько-спортивної спеціалізації району, яка, як правило, не грає особливо значущої ролі в господарстві і не є домінуючою навіть в самих рекреаційно-туристських районах.

Процес туристсько-спортивного, як і будь-якого рекреаційного і туристського районоутворення, проходить чотири етапи. На першому етапі передбачається існування неосвоєної, але стратегічно важливої території з потенційними туристсько-спортивними ресурсами. Другий етап припускає швидке зростання популярності нового туристсько-спортивного району, що супроводжується формуванням в масовій свідомості установки на унікальність туристсько-спортивних ресурсів даної території. Третій етап характеризується досягненням туристсько-спортивним районом піку свого розвитку, за яким йде зниження туристської популярності. В рамках четвертого етапу відбувається стабілізація і можлива навіть переорієнтація туристського району.

Отже, туристсько-спортивне районування виступаючи видом окремого, галузевого туристського районування, відображає тільки один аспект (спортивний туризм), який може бути адекватно описаний на фундаментальній основі. При цьому повинні дотримуватися й загальногеографічні принципи районування: об'єктивність, багатоаспектність, конструктивність, ієрархічність.

Об'єктивність означає, що районоутворюючі ознаки повинні відображати конкретні характеристики. Багатоаспектність (комплексність оцінки) обумовлена різноманітністю видів спортивного туризму і активної рекреації.

Ієрархічність дозволяє ділити територію на макрорайони, райони, підрайони та мікрорайони, що знаходяться в чіткому взаємному зв'язку і підпорядкуванні. Конструктивність визначається чіткістю поставлених при районуванні завдань.

На відміну від традиційного економічного підходу, в якому розглядається тільки одна функція району, – обслуговування туристів, в туристсько-спортивному районуванні район визначається як територія, однорідна за характером туристського використання, отже, вона повинна відрізнятися комплексом ознак. Аналіз факторів туристського районоутворення дозволив віднести до числа районоутворюючих факторів у спортивному туризмі наступні:

1. Природно-географічні особливості території (кліматичні, орографічні, гідрологічні, спелеологічні, ботанічні тощо);
2. Основні особливості географічного положення з точки зору спортивного туризму (положення по відношенню до районів, що генерують туристсько-спортивні потоки, районів – туристсько-спортивних дестинацій, положення по відношенню до нестабільних в політичному плані районів, «гарячих точок» планети, взаємини з сусідніми країнами, а також з тими державами, територіями яких проходять туристські спортивні маршрути та комунікації, що використовуються туристами);
3. Рівень забезпеченості специфічними спортивними рекреаційно-туристськими ресурсами тих чи інших видів спортивного туризму та активної рекреації;
4. Характер природи, рівень комфортності чи дискомфортності кліматичних умов, багатство і різноманітність туристсько-спортивних ресурсів, можливість і зручність їх використання;
5. Насиченість території атрактивними природними пам'ятками, історико-культурними об'єктами, їх взаємопоєднання і положення по відношенню до основних зон і центрів спортивного туризму;
6. Ступінь привабливості природних пам'яток для основної частини туристів-спортсменів;

7. Рівень доступності району з точки зору існуючих комунікацій;
8. Рівень необхідних витрат у часі для прибуття на дану територію і повернення додому;
9. Загальний рівень витрат фінансових коштів туристами для здійснення подорожі;
10. Рівень розвитку туристської інфраструктури (оснащеність території необхідними засобами розміщення, забезпечення внутрішнім транспортом, засобами зв'язку, підрозділами контрольно-рятувальних служб тощо);
11. Кваліфікація обслуговуючого туристів персоналу – інструкторів, гірських гідів, рятувальників, шерпів та ін.;
12. Ємність території для прийому туристів;
13. Стабільність внутрішньополітичної ситуації;
14. Рівень безпеки для туристів з точки зору криміногенної та екологічної ситуації;
15. Обсяг туристських потоків, які відвідують даний район, і передумови для формування таких потоків у майбутньому;
16. Структура зарубіжної туристської клієнтури, що приїжджає в район;
17. Основні особливості туризму в даному районі (ритми сезонності, тривалість, переважаючі види туризму, основні цілі відвідування тощо);
18. Ставлення місцевої влади та місцевих туристських органів до проблем активного туризму;
19. Економічна роль спортивного туризму для даного району (розмір надходжень до бюджету від туризму, витрати на розвиток туристської інфраструктури, місце туризму серед інших галузей економіки і взаємозв'язок з цими галузями, вплив туризму на зайнятість місцевого населення, загальний економічний ефект від туризму);
20. Перспективи розвитку спортивного туризму в даному районі.

Значення всіх цих факторів у формуванні туристсько-спортивних районів неоднакове. Дія визначених факторів проявляється в найрізноманітніших

комбінаціях. Слід звернути увагу на те, що районування багатьох країн з точки зору внутрішнього туризму зазвичай не збігається з таким в плані міжнародного туризму, тому що якийсь цікавий і доступний для своїх громадян район може бути малоцікавим або важкодоступним для іноземних туристів. Або, навпаки, привабливі для туристів місця далеко не завжди викликають інтерес у місцевого населення з причини своєї повсякденності.

Однак, таке розмаїття районоутворюючих факторів не сприяє чіткому, однозначному виділенню туристських районів. Тому слід визначити ієрархічну систему таксономічних одиниць та окреслити чіткі, бажано в кількісному еквіваленті, параметри районоутворення.

Туристське районування спирається на системно-структурний підхід. За найбільшу територіальну одиницю береться «регіон» (варіант UNWTO), «зона» (варіант Ю. Дмитрієвського), «макрорайон» (варіант П. Зачиняєва - М. Фальковича).

Терміни і поняття «район» і «регіон» в соціально-економічній географії у більшості випадків вживаються як синоніми. Водночас між ними є очевидні відмінності. Поняття «район» переважно застосовується для означення місцевості, що вирізняється за географічними, економічними, адміністративними та іншими ознаками (економічний, адміністративний, ресурсно-рекреаційний, туристсько-спортивний). Поняття ж «регіон» більш містке і загальне.

Але основною елементарною таксономічною одиницею всіх вищезазначених схем туристського районування виступає країна. Тому що, розгляд кожної країни окремо є абсолютно необхідним, оскільки розглядається питання міжнародного туризму, тобто обміну туристами між окремими країнами. Крім того, весь статистичний облік в міжнародному туризмі здійснюється саме в розрізі країн. Слід зазначити і те, що вплив туризму на економіку розглядається також за країнами. В силу цих факторів саме країна при районуванні в міжнародному туризмі виступає як найважливіша таксономічна одиниця.

Натомість, в туристсько-спортивному районуванні світу основною таксономічною одиницею повинен виступати туристсько-спортивний район, (туристсько-спортивна дестинація) який, на думку автора, має наступні характерні риси.

По-перше, туристсько-спортивний район-дестинація – це соціальне за своїм характером і кінцевим продуктом утворення. Його продукція – специфічні туристсько-спортивні послуги, що забезпечують розширене відтворення фізичних і духовних сил населення, активний відпочинок, можливість заняття видами активної рекреації, а споживачі подібного роду послуг – туристи-спортсмени.

По-друге, для розміщення туристсько-спортивних районів-дестинацій характерне яскраво виражене орієнтування на специфічні спортивні рекреаційно-туристські ресурси. На відміну від густо заселених, урбанізованих районів, туристсько-спортивні райони-дестинації державного і міжнародного значення виникають на базі унікальних поєднань туристсько-спортивних ресурсів, поширених обмежено.

По-третє, багатьом туристсько-спортивним районам-дестинаціям властива сезонність функціонування, обумовлена як природною ритмікою, так і рядом аспектів організації суспільного життя.

Формування туристсько-спортивних районів-дестинацій спричиняється через формування мережі туристсько-спортивних маршрутів. Спортивними туристськими маршрутами часто охоплюється не весь природний район, а одна або кілька його частин. Погоджуємося з твердження А. Корольова, що саме завершеність системи активних маршрутів є тим критерієм, який виділяє туристсько-спортивні райони в природно-географічному районі [170]. Отже, кожен з існуючих туристсько-спортивних районів-дестинацій володіє завершеною системою маршрутів. Маршрути об'єднують різні місцевості (гірські масиви, річки з їх долинами) в один район і одну систему. Незважаючи на те, що фізико-географічне районування є, безсумнівно, базовим для розуміння всіх або більшості туристсько-спортивних процесів [307], для

комплексного туристського і туристсько-спортивного районування слід також спиратися на сітку адміністративно-територіального поділу території. Це тому, що існує необхідність виділення не тільки районів-дестинацій, а й районів проживання туристів – генеруючих дестинацій, відділених від рецепієнтних дестинацій транспортним перевезенням.

Ядрами формування основних, найбільш популярних туристсько-спортивних районів-рецепієнтних дестинацій, в першу чергу, виступають гірські регіони світу. Туристські маршрути в основному визначають процес формування туристських районів у горах і впливають на принципи туристського районування гірських територій. Гори традиційно є привабливими в туристському відношенні ландшафтами. Гірські місцевості відрізняються певною туристською спеціалізацією, сезонністю туристських потоків, особливостями територіальної організації туризму.

Можна погодитися з О. Любіцевою, що мотиваційне урізноманітнення запитів споживачів туристського продукту, зреалізовано в територіальній диференціації споживання, що є підставою для зонування світового туристського простору [185]. Згідно мотиваційних запитів автором визначені:

- а) зона формування інтенсивного туристсько-спортивного попиту, яка охоплює високо- та середньорозвинені країни світу;
- б) зона задоволення туристсько-спортивного попиту, яка обмежена параметрами, що визначають складність туристських спортивних походів різних видів туризму, наявністю відповідних туристсько-спортивних ресурсів, природних атракцій тощо;
- в) зона потенційного туристсько-спортивного попиту, представлена районами, які володіють певними туристсько-спортивними ресурсами і можуть бути використані або вже почали використовуватися для цілей спортивного туризму;
- г) зона екстремального попиту, що включає території, дискомфортні (навіть для спортивних туристів) за погодно-кліматичними умовами (Арктика, Антарктида, високогірні райони, пустельні райони).

На підставі цього автором визначено три категорії туристсько-спортивних районів:

1. Туристсько-спортивні райони, що формують туристсько-спортивні потоки, – райони-«донори» (*генеруючі туристсько-спортивні дестинації*). Це, в першу чергу, рівнинні райони Західної та Східної Європи, центральні райони Росії, центральні та східні райони США та Канади. Ці райони також мають певні, але обмежені туристсько-спортивні ресурси, достатні для проведення нескладних походів (як правило, до I к.с. включно) з популярних видів спортивного туризму – пішохідного, вело, автомото, лижного тощо.
2. Туристсько-спортивні райони, що реалізують туристсько-спортивні потреби високого рівня з одного чи кількох видів спортивного туризму – туристсько-спортивні райони – *реценієнтні туристсько-спортивні дестинації*. Це, в першу чергу, – гірські райони світу.
3. Туристсько-спортивні райони, що володіють певними туристсько-спортивними ресурсами і в перспективі можуть бути використані або вже використовуються для цілей певних видів спортивного туризму – *потенційні туристсько-спортивні дестинації*. Зараз спостерігається процес пошуку та освоєння таких районів.

Важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму стало проведення туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів світу. Зважаючи на визначальну роль природних факторів у реалізації цілей спортивного туризму, в основу туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів світу автором покладено фізико-географічне районування [307]. Адже природно-ресурсна складова туристсько-спортивного продукту, тобто використання природно-рекреаційних умов та ресурсів в спортивному туризмі, обумовлює необхідність урахування дії природничих законів геосфери (єдності та цілісності геосфери, ритмічності, зональності). Але при цьому максимально враховувалися і соціально-економічні аспекти – політико-адміністративний поділ, транспортна мережа (можливість під'їзду та виїзду з

туристсько-спортивного району), існуюча інфраструктура відпочинково-розважального туризму, яка також може використовуватися спортивними туристами тощо. В основу ранжування покладено чотириступеневу ієрархічну систему таксономічних одиниць (туристсько-спортивних дестинацій): макрорайонна → районна → локальна → елементарна.

Туристсько-спортивна дестинація макрорайонна – найбільша ієрархічна одиниця туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів світу, яка охоплює частину материка, що знаходиться у певних географічних поясах та природних зонах. У відповідності до цього виділяються арктично-субарктичні, помірні, субтропічно-тропічні, субекваторіально-екваторіальні макрорайонні дестинації на всіх материках нашої планети.

Туристсько-спортивна дестинація районна – складова макрорайонної дестинації, яка відповідає певній фізико-географічній країні (гірські країни, плоскогір'я, нагір'я, рівнини тощо) і має завершену систему туристсько-спортивних маршрутів. Виділяються три категорії туристсько-спортивних дестинацій-районів: генеруючі дестинації, що формують туристсько-спортивні потоки; рецепієнтні дестинації, куди переважно спрямовані туристсько-спортивні потоки; потенційні дестинації.

Туристсько-спортивна дестинація локальна – складова туристсько-спортивної районної дестинації, яка може виокремлюватися в межах району за певними ознаками (орографічними, ландшафтними, політико-адміністративними, етнічними тощо). Так, наприклад, в межах Кавказької туристсько-спортивної районної дестинації виділяються такі локальні дестинації: Західний Кавказ, Центральний Кавказ, Східний Кавказ.

Туристсько-спортивна дестинація елементарна – складова туристсько-спортивної локальної дестинації, яка може виокремлюватися в її межах за певними ознаками (орографічними, ландшафтними, політико-адміністративними тощо). Наприклад, в межах Поліської локальної дестинації автором виділено такі туристсько-спортивні елементарні дестинації: Волинське Полісся, Київсько-Житомирське Полісся, Чернігівське Полісся.

Після визначення ієрархічної системи таксономічних одиниць наступним етапом слід вважати відбір чітких, кількісних параметрів туристсько-спортивного районоутворення. Такими, на думку автора, є ступінь забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму (пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомото, спелеологічного, вітрильного) та активної рекреації (альпінізму, скелелазіння), яка може бути кількісно виражена через категорії складності маршрутів, та туристсько-спортивна спеціалізація району.

На підставі вищезазначених критеріїв були виділені 15 туристсько-спортивних макрорайонних дестинацій з подальшим поділом на 108 туристсько-спортивних районних дестинацій (від 2-х до 31-го в різних макрорайонах) (табл. 3.10).

Схема туристсько-спортивного районування світу представлена на рис.3.2.

Загальна бальна оцінка туристсько-спортивного району складається із загальної суми балів, які відповідають категоріям складності туристських спортивних маршрутів (від I до VI к.с.) із восьми визначених видів спортивного туризму та складності маршрутів в альпінізмі та скелелазіння (приведені автором у відповідність до шестирівневої шкали). Для районів, які не мають затверджених еталонних туристсько-спортивних маршрутів, автором виконана експертна оцінка категорій складності.

Відповідно до функціональних особливостей визначено три групи туристсько-спортивних районних дестинацій:

1. туристсько-спортивні районні рецелієнтні дестинації (42 райони);
2. туристсько-спортивні районні потенційні дестинації (55 районів);
3. туристсько-спортивні районні генеруючі дестинації, що формують туристсько-спортивні потоки (11 районів).

Аналіз туристсько-спортивних дестинацій за ступенем забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму дає змогу провести туристсько-спортивне групування регіонів світу і виділити 4 групи таких дестинацій:

Таблиця 3.10. Схема та основні типологічні ознаки туристсько-спортивних макрорайонних destinations світу

№	Туристсько-спортивна макрорайонна destination	Туристсько-спортивні районні destinations, що входять до складу макрорайонної	Ступінь забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами									Загальна оцінка (в балах)	Туристсько-спортивна спеціалізація destination
			пішохідними	лижними	гірськими	водними	вело	автомобілем	спелео	вітрильними	альпінізм, скелелазіння		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	Євразійська арктично-субарктична	1.1. <i>Кольський півострів</i>	4	6	-	4	5	5	-	6	2*	32	лижний туризм
		1.2. <i>Полярний Урал</i>	5	6	-	4	5	5	-	-	2*	27	лижний туризм
		1.3. <i>Приполярний Урал</i>	6	6	3	4	5	5	-	-	3*	32	пішохідний, лижний туризм
		1.4. <i>Шпіцберген</i>	6*	6*	3	-	-	-	-	6	3*	24	пішохідний, лижний туризм
		1.5. <i>Таймир</i>	6	6	-	5	-	-	-	6	3*	26	пішохідний, лижний туризм
		1.6. <i>плато Путорана та Півн. Якутія</i>	6	6	-	5	-	-	-	6	3*	26	пішохідний, лижний туризм
		1.7. <i>Верхоянський хребет</i>	6	6	4	5	-	-	-	-	4*	25	пішохідний, лижний туризм
		1.8. <i>хребет Черського</i>	6	6	4	5	-	-	-	-	4*	25	пішохідний, лижний туризм
		1.9. <i>Чукотка</i>	6	6	-	4	-	5	-	6	-	27	пішохідний, лижний туризм
		1.10. <i>Корякське нагір'я</i>	6	6	-	4	-	-	-	-	2*	18	пішохідний, лижний туризм
		1.11. <i>о-ви Північного Льодовитого океану</i>	6	6	-	-	-	-	-	-	2*	14	пішохідний, лижний туризм
2.	Євразійська помірна	2.1. <i>Ісландія</i>	5*	5*	2*	3*	5*	5*	1*	6*	3*	35	пішохідний, велотуризм
		2.2. <i>Скандинавія</i>	5*	6*	3*	6*	6*	6*	3*	6*	3*	44	лижний, водний, велотуризм
		2.3. <i>Фінляндія</i>	3*	5*	-	4	5*	5*	-	6*	-	28	лижний, велотуризм
		2.4. <i>Карелія</i>	3	3	-	3	4	5	-	3	-	21	лижний, водний туризм
		2.5. <i>Північ Східно-Європейської рівнини (Європейської Росії)</i>	3	4	-	4	5	5	3	6*	-	30	пішохідний, лижний туризм
		2.6. <i>Урал</i>	3	6	-	3	5	6	3	-	2*	28	пішохідний, лижний туризм
		2.7. <i>Західно-Сибірська рівнина</i>	3	3	-	3	5	5	3	5	-	27	пішохідний, лижний туризм
		2.8. <i>Східно-Сибірське плоскогір'я</i>	5	5	-	4	5	5	1	5	-	30	пішохідний, лижний туризм
		2.9. <i>Камчатка</i>	6	6	-	4	5	6	-	6	3*	36	пішохідний, лижний туризм
		2.10. <i>Сахалін та Курильські о-ви</i>	5	5	-	-	5	5	-	6	2*	28	пішохідний туризм
		2.11. <i>гори Південної Якутії</i>	6	6	-	6	6	6	-	-	4*	34	пішохідний, лижний, водний туризм
		2.12. <i>Далекий Схід</i>	5	6	-	6	6	6	2	6	3*	40	пішохідний, лижний, водний туризм
		2.13. <i>Прибайкалля</i>	6	6	3	6	6	6	-	6	4*	43	пішохідний, лижний, водний туризм

Продовження таблиці 3.10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
		2.14. <i>Саяни</i>	6	6	3	6	6	6	-	-	3*	42	пішо хідний, лижний, водний туризм
		2.15. <i>Алтай</i>	6	6	6	6	6	6	-	2	6*	44	пішо хідний, лижний, гірський, водний туризм, альпінізм
		2.16. <i>Тянь-Шань</i>	5	4	6	6	6	6	-	5*	6*	44	гірський, водний, велотуризм, альпінізм
		2.17. <i>Памір</i>	4	4	6	6	6	6	-	-	6*	38	гірський, водний туризм, альпінізм
		2.18. <i>Казахстан та пустельні райони Середньої Азії</i>	3	4	-	2	6	6	6	6*	-	33	VELO, автомото, спелеотуризм
		2.19. <i>Кавказ</i>	4	4	6	6	6	6	6	-	6*	44	гірський, водний, спелеотуризм, альпінізм
		2.20. Європейська рівнинна частина Росії	1	2	-	2	2	2	3	2	-	14	пішо хідний, велотуризм
		2.21. <i>Карпати</i>	3	4	2	3	5	5	3	-	2*	27	пішо хідний, лижний, водний туризм
		2.22. <i>Крим</i>	3	2	2	-	5	5	4	6	2*	29	пішо хідний, спелеотуризм, скелелазіння
		2.23. Східно-Європейська рівнинна	1*	1*	-	2*	2	2	5*	6	-	19	пішо хідний, велотуризм
		2.24. Західно-Європейська рівнинна	1*	1*	-	1*	2*	2*	2*	6*	-	15	пішо хідний, велотуризм
		2.25. <i>Альпи</i>	4*	5*	6*	5*	6*	5*	4*	-	6*	41	гірський туризм, альпінізм
		2.26. <i>Піреней</i>	4*	5*	6*	5*	6*	5*	5*	-	6*	42	гірський туризм, альпінізм
		2.27. Південно-Європейська рівнинна	1*	1*	-	1*	2*	2	5*	6*	2*	20	пішо хідний, велотуризм
		2.28. <i>Монголія</i>	5*	5*	5*	5*	6*	6*	-	2*	2*	36	пішо хідний, лижний, водний туризм
		2.29. <i>Японські острови</i>	3*	3*	2*	1*	4*	2*	2*	6*	3*	26	пішо хідний, велотуризм
		2.30. <i>Північний Китай та Корея</i>	3*	3*	-	5*	4*	4*	4*	6*	2*	31	пішо хідний, водний, велотуризм
		2.31. <i>пустеля Гобі</i>	3*	-	-	-	6*	6*	-	-	-	15	пішо хідний, вело, автомототуризм
3.	Євразійська субтропічно-тропічна	3.1. <i>півострів Мала Азія (Туреччина)</i>	5*	4*	5*	5*	6*	6*	5*	6*	5*	47	гірський, водний, спелеотуризм
		3.2. <i>Месопотамія та Левант</i>	2*	-	-	-	5*	5*	1*	6*	1*	20	пішо хідний, велотуризм
		3.3. <i>Іранське нагір'я</i>	4*	-	2*	3*	5*	6*	2*	-	3*	25	пішо хідний, вело, автомототуризм
		3.4. <i>Ельбурс</i>	4*	-	5*	3*	5*	6*	-	-	5*	27	пішо хідний, гірський туризм
		3.5. <i>Каракорум</i>	4*	-	6*	6*	6*	6*	-	-	6*	34	гірський туризм, альпінізм
		3.6. <i>Гіндукуш</i>	4*	-	6*	6*	6*	6*	-	-	6*	34	гірський туризм, альпінізм
		3.7. <i>Гімалаї</i>	4*	-	6*	6*	6*	6*	-	-	6*	34	гірський туризм, альпінізм
		3.8. <i>Тібет та Куньлунь</i>	4*	5*	6*	6*	6*	6*	-	-	6*	39	гірський, водний, туризм, альпінізм
		3.9. Центральна-Китайська рівнинна	1*	-	-	1*	2*	2*	4*	2*	-	12	пішо хідний, велотуризм
		3.10. <i>Пакистан</i>	3*	-	-	5*	2*	4*	2*	-	2*	18	пішо хідний, велотуризм
		3.11. <i>Аравійський п-ів</i>	3*	-	-	-	5*	6*	1*	6*	-	21	пішо хідний, вело, автомототуризм

Продовження таблиці 3.10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
4.	Євразійська субекваторіально-екваторіальна	4.1. <i>півострів Індостан</i>	1*	-	-	5*	2*	4*	1*	6*	-	19	пішо хідний, велотуризм
		4.2. <i>Шрі-Ланка о.</i>	3*	-	-	-	2*	4*	1*	6*	-	16	пішо хідний, велотуризм
		4.3. <i>Західний Індокитай (М'янма)</i>	1*	-	-	2*	2*	4*	-	6*	-	15	пішо хідний, велотуризм
		4.4. <i>півострів Індокитай</i>	1*	-	-	2*	2*	4*	3*	6*	-	18	пішо хідний, велотуризм
		4.5. <i>Тайвань</i>	2*	-	-	2*	2*	2*	-	6*	-	14	пішо хідний, велотуризм
		4.6. <i>Філіппінські острови</i>	3*	-	-	-	2*	2*	2*	6*	-	15	пішо хідний, велотуризм
		4.7. <i>Зондський архіпелаг</i>	3*	-	-	-	2*	2*	2*	6*	3*	16	пішо хідний, велотуризм
5.	Північноафриканська субтропічно-тропічна	5.1. <i>Атлас</i>	5*	5*	5*	2*	6*	6*	4*	6*	5*	44	пішо хідний, гірський туризм
		5.2. <i>Сахара</i>	5*	-	-	-	6*	6*	4*	-	-	21	пішо хідний, вело, автмототуризм
		5.3. <i>Нубійська пустеля</i>	3*	-	-	-	6*	6*	-	-	-	15	пішо хідний, вело, автмототуризм
6.	Африканська субекваторіально-екваторіальна	6.1. <i>Західно-Африканська рівнинна</i>	1*	-	-	2*	5*	4*	1*	6*	3*	22	пішо хідний, велотуризм
		6.2. <i>Центрально-Африканська рівнинна</i>	1*	-	-	5*	5*	4*	1*	6*	-	22	пішо хідний, велотуризм
		6.3. <i>Ефіопське нагір'я</i>	5*	-	2*	5*	5*	6*	2*	-	5*	30	пішо хідний, гірський туризм
		6.4. <i>Екваторіально-Африканська рівнинна</i>	1*	-	-	2*	5*	4*	2*	6*	-	20	пішо хідний, велотуризм
		6.5. <i>Східно-Африканське плоскогір'я</i>	5*	-	5*	5*	5*	6*	2*	6*	5*	39	пішо хідний, гірський, водний туризм
7.	Південноафриканська субтропічно-тропічна	7.1. <i>пустеля Наміб</i>	3*	-	-	-	6*	6*	-	-	-	15	пішо хідний, вело, автмототуризм
		7.2. <i>Калахарі</i>	3*	-	-	-	5*	6*	-	-	-	14	пішо хідний, вело, автмототуризм
		7.3. <i>Драконові гори</i>	3*	3*	2*	2*	5*	5*	4*	-	5*	29	пішо хідний, гірський, велотуризм
		7.4. <i>Капські гори</i>	3*	-	2*	2*	5*	5*	3*	-	3*	23	пішо хідний, гірський, велотуризм
		7.5. <i>Півд.-Східно-Африканська рівнинна</i>	1*	-	-	2*	2*	2*	4*	6*	-	17	пішо хідний, велотуризм
		7.6. <i>Мадагаскар</i>	3*	-	-	2*	5*	5*	3*	6*	2*	26	пішо хідний, велотуризм
8.	Північноамериканська арктично-субарктична	8.1. <i>Аляска</i>	6*	6*	6*	6*	6*	6*	1*	6*	6*	49	пішо хідний, лижний, гірський, велотуризм, альпінізм
		8.2. <i>Юкон</i>	6*	6*	6*	6*	6*	6*	-	-	6*	42	пішо хідний, лижний, гірський, туризм, альпінізм
		8.3. <i>Канадський Арктичний архіпелаг</i>	6*	6*	-	-	-	-	-	-	3*	15	пішо хідний, лижний туризм
		8.4. <i>Канадська Північ</i>	6*	6*	-	6*	-	6*	2*	6*	-	32	пішо хідний, лижний туризм
		8.5. <i>Гренландія</i>	6*	6*	-	-	-	-	1*	6*	3*	22	лижний туризм
		8.6. <i>Лабрадор</i>	5*	5*	-	2*	-	6*	-	6*	1*	25	пішо хідний, лижний туризм
9.	Північноамериканська помірна	9.1. <i>Аппалачі</i>	3*	3*	2*	2*	5*	5*	3*	-	3*	26	пішо хідний, велотуризм
		9.2. <i>Ньюфаундленд</i>	3*	3*	-	2*	5*	5*	-	6*	1*	25	пішо хідний, велотуризм
		9.3. <i>Центрально-Канадська рівнинна</i>	1*	1*	-	2*	2*	2*	3*	3*	-	14	пішо хідний, велотуризм
		9.4. <i>Скелясті гори</i>	5*	4*	5*	5*	6*	6*	5*	-	6*	42	пішо хідний, гірський, вело туризм, альпінізм
		9.5. <i>Великий Басейн</i>	5*	-	2*	-	6*	6*	3*	-	5*	27	пішо хідний, велотуризм
		9.6. <i>Великі, Центральні та Берегові рівнини</i>	1*	-	-	2*	2*	2*	6*	6*	-	19	пішо хідний, велотуризм

Продовження таблиці 3.10

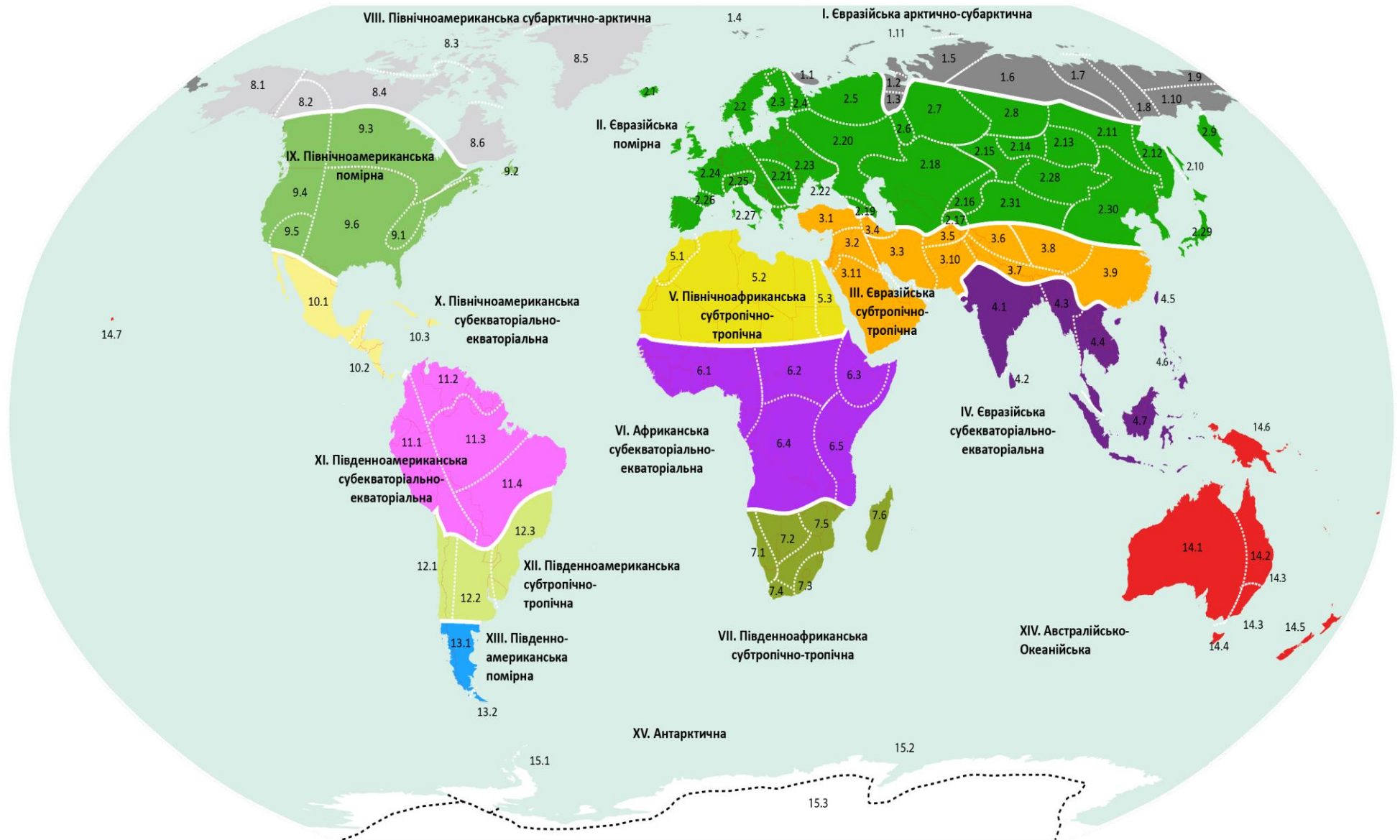
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
10.	Північноамериканська субтропічно-тропічна	10.1. <i>Мексиканське нагір'я</i>	4*	-	3*	4*	6*	6*	3*	6*	5*	37	пішо хідний, гірський, вело туризм
		10.2. <i>Центральна Америка</i>	4*	-	-	2*	5*	5*	1*	6*	5*	28	пішо хідний, велотуризм
		10.3. <i>острови Вест-Індії</i>	2*	-	-	-	2*	2*	3*	6*	3*	18	пішо хідний, вело, вітрильний туризм
11.	Південноамериканська субекваторіально-екваторіальна	11.1. <i>Північні Анди</i>	4*	-	5*	5*	6*	6*	3*	-	6*	35	пішо хідний, гірський, вело туризм
		11.2. <i>Гвіанське плоскогір'я</i>	4*	-	-	4*	5*	6*	3*	-	3*	25	пішо хідний, велотуризм
		11.3. <i>Амазонія</i>	3*	-	-	2*	-	5*	-	5*	-	15	пішо хідний, водний туризм
		11.4. <i>Бразильське плоскогір'я</i>	3*	-	-	2*	5*	5*	3*	-	2*	20	пішо хідний, велотуризм
12.	Південноамериканська субтропічно-тропічна	12.1. <i>Центральні Анди</i>	4*	-	5*	5*	6*	6*	1*	-	6*	33	пішо хідний, гірський, вело туризм
		12.2. <i>Аргентинська рівнинна</i>	1*	-	-	2*	2*	2*	2*	6*	-	15	пішо хідний, велотуризм
		12.3. <i>Бразильська нагірна</i>	1*	-	-	2*	2*	2*	1*	6*	-	14	пішо хідний, велотуризм
13.	Південноамериканська помірна	13.1. <i>Патагонія</i>	5*	5*	3*	3*	6*	6*	2*	6*	5*	41	пішо хідний, лижний, вело туризм
		13.2. <i>Вогняна Земля</i>	5*	5*	2*	-	-	6*	-	6*	3*	27	пішо хідний, лижний туризм
14.	Австралійсько-Океанійська	14.1. <i>Західно- та Центрально-австралійська рівнинна</i>	3*	-	-	-	5*	6*	4*	6*	1*	25	пішо хідний, вело, автотуризм
		14.2. <i>Великий Вододільний хребет</i>	3*	-	1*	-	5*	5*	4*	6*	3*	27	пішо хідний, велотуризм
		14.3. <i>Австралійські Альпи</i>	3*	2*	2*	-	5*	5*	3*	-	3*	23	пішо хідний, гірський, вело туризм
		14.4. <i>Тасманія о.</i>	3*	2*	-	-	5*	5*	-	6*	2*	23	пішо хідний, велотуризм
		14.5. <i>острови Нова Зеландія</i>	5*	5*	5*	3*	5*	5*	3*	6*	6*	43	пішо хідний, гірський, водний, велотуризм, альпінізм
		14.6. <i>Нова Гвінея о.</i>	3*	-	-	-	-	5*	5*	6*	5*	24	пішо хідний туризм
		14.7. <i>Гавайські острови</i>	3*	-	-	-	2*	5*	2*	6*	5*	23	пішо хідний, велотуризм
15.	Антарктична	15.1. <i>Антарктичний півострів</i>	5*	6*	2*	-	-	-	1*	6*	5*	25	пішо хідний, лижний туризм
		15.2. <i>Прибережна Антарктична</i>	5*	6*	2*	-	-	-	1*	6*	5*	25	пішо хідний, лижний туризм
		15.3. <i>Внутрішньоантарктична</i>	5*	6*	5*	-	-	-	-	-	5*	21	лижний, гірський туризм

Алтай – туристсько-спортивна рецепієнтна районна дестинація

Шніцберген – туристсько-спортивний потенційна районна дестинація

Західно-Європейська рівнинна – туристсько-спортивна генеруюча районна дестинація

Примітка: * - експертна оцінка категорії складності, в виконана автором



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 3.2. Туристсько-спортивне ранжування та групування регіонів світу

1. дестинації з дуже високим рівнем забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами (40 балів і більше). Таких дестинацій 16. Це – Скандинавія, Далекий Схід, Прибайкалля, Саяни, Алтай, Тянь-Шань, Кавказ, Альпи, Піренеї, Туреччина, Атлас, Аляска, Юкон, Скелясті гори, Патагонія, Нова Зеландія. В основному це дестинації з широкою туристсько-спортивною спеціалізацією;
2. дестинації з високим рівнем забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами (30-39 балів). Таких дестинацій 21. До цієї групи попали такі популярні дестинації як Камчатка, Памір, Гімалаї, Тібет, Східна Африка, Мексиканське нагір'я, Північні Анди, Центральні Анди тощо. В основному, це дестинації з обмеженою туристсько-спортивною спеціалізацією (2-3 види туризму);
3. дестинації з середнім рівнем забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами (20-29 балів). Таких дестинацій найбільше – 45. Більшість з них – це туристсько-спортивні потенційні дестинації, хоча є й туристсько-спортивні дестинації з вузькою туристсько-спортивною спеціалізацією (1-2 види туризму). Наприклад, Урал, Карпати, Крим тощо;
4. дестинації з низьким рівнем забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами (менше 20 балів). Таких дестинацій 26. Це всі генеручі дестинації та частина потенційних дестинацій з вузькою туристсько-спортивною спеціалізацією.

Таким чином, туристсько-спортивне ранжування та групування регіонів світу виступає важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму як геопросторового явища.

Висновки до розділу 3

1. Всі процеси, що зумовлюють формування попиту на спортивний туризм у світі, визначаються дією причин, які можна поділити на більш суттєві внутрішні причини, що діють в рамках самої системи спортивного туризму і визначають її структуру та основні властивості (фактори), і зовнішні причини, пов'язані з властивостями оточуючого середовища (умови). Особливе значення для формування попиту на спортивний туризм у світі мають умови, пов'язані з географічним положенням, одним з різновидів якого є туристсько-географічне положення, яке характеризує становище досліджуваної системи по відношенню до об'єктів туристсько-рекреаційної діяльності.
2. Взявши за основу визначені російським географом Л. Мажар групи факторів та чинників формування туристського попиту, автором запропоноване власне бачення факторів формування попиту на спортивний туризм у світі. Ці фактори можна об'єднати в два типи: нелокалізуючі фактори – рекреаційно-туристські потреби, організаційно-управлінські, економічні, матеріально-побутові, соціально-психологічні, демографічні, медико-санітарні, екологічні, інноваційні фактори, фактори кадрового забезпечення; локалізуючі фактори – геоторіальні, геополітичні, природно-рекреаційні, історико-культурні, інфраструктурні, рекреаційно-діяльнісні. Поділ груп факторів на типи є досить умовним, оскільки навіть нелокалізуючі фактори мають просторову складову, виражену в тій чи іншій мірі. За своєю суттю всі фактори і чинники впливають на територіальний аспект формування та розвитку спортивного туризму.
3. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку спортивного туризму в колишньому СРСР та в Україні доводить, що протягом свого розвитку туристсько-спортивна діяльність розглядалася як один з ефективних

засобів виховання, оздоровлення, спортивного удосконалення. Це знайшло відображення як у практиці, так і в дослідженнях наукових проблем спортивного туризму того часу. До позитивних надбань, які отримала від радянської системи існуюча система спортивного туризму, слід віднести збережену і розвинену систему громадських туристсько-спортивних організацій (федерацій, союзів, клубів, асоціацій тощо), розвинену (на рівні областей) мережу спеціалізованих дитячо-юнацьких туристсько-краєзнавчих закладів з постійним державним фінансуванням (центрів та станцій туристів), достатню нормативно-правову та методичну базу, висококваліфікований кадровий потенціал тощо. До недоліків, із позицій сьогодення, слід віднести відповідну ідеологічну спрямованість, заорганізованість, нерациональне використання ресурсного потенціалу галузі, недостатнє науково-методичне забезпечення тощо. Тому слід зберегти все краще, що було нагромаджене протягом часу існування та розвитку спортивного туризму, і на цій основі створити якісно нову систему туристсько-спортивної діяльності, яка покликана забезпечити національне відродження самобутності і культури молодих поколінь незалежної України.

4. Розвиток спортивного туризму у світовому масштабі, його роль у соціальному житті людей, необхідність регламентації та координації діяльності в цій сфері визначили потребу у створенні численних міжнародних спортивних організацій – асоціацій, федерацій, союзів тощо. Вони з'явилися на початку ХХ ст. Найвідомішими серед них нині є міжнародні федерації з видів спорту, які мають більш як віковий досвід діяльності. Таким чином, організаційна структура спортивного туризму з середини ХХ ст. є сформованою і набула світового масштабу. Міжнародні організації, які опікуються розвитком певних видів спортивного туризму, мають в своїх лавах від 7 до 138 країн з усіх материків, що підтверджує геопросторові масштаби спортивного туризму.

5. Просторові дослідження засвідчили, що на планеті існує значна кількість районів, придатних для здійснення спортивних туристських подорожей з різних видів спортивного туризму. Це райони в Північній півкулі, особливо на півночі Євразії та Північної Америки, в Південній півкулі – в районі ланцюга Анд в Південній Америці, в Новій Зеландії, Австралії, Південній Африці. Причому, якщо одні райони придатні для здійснення подорожей з одних видів туризму, то інші райони – з інших видів. З усіх районів, спортивними туристами добре освоєна тільки північна частина Євразії. Всі інші території є новими і слабоосвоєними, які ще чекають свого освоєння та оцінки рівня складності туристських маршрутів та перешкод.
6. Освоєння світового туристсько-спортивного простору здійснюється завдяки різноманітним проектам. На сьогоднішній день найбільш масовим світовим туристсько-спортивним проектом є проект туристських стежок. Прикладами таких туристських стежок є Аппалацька стежка, Тихоокеанська стежка, Трансканадська стежка, транс'європейські пішохідні стежки та ін. Крім проекту туристських стежок в кінці XX - на початку XXI ст. з'явилися й інші туристсько-спортивні мегапроекти, пов'язані зі сходженнями на знакові гірські вершини – Сім вершин, Сім вулканів, Три полюси тощо. Таким чином, різноманітними туристсько-спортивними проектами та програмами охоплені всі материки й природні зони нашої планети. В першу чергу, це – гірські райони світу.
7. Важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму стало проведення туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів. В його основу покладено чотириступеневу ієрархічну систему таксономічних одиниць (туристсько-спортивних дестинацій): макрорайонна → районна → локальна → елементарна. Після визначення ієрархічної системи таксономічних одиниць наступним етапом став відбір чітких, кількісних параметрів туристсько-спортивного районуутворення. Такими автор вважає є ступінь забезпеченості

туристсько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму (пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомото, спелеологічного, вітрильного) та активної рекреації (альпінізму, скелелазіння), яка може бути кількісно виражена через категорії складності маршрутів, та туристсько-спортивна спеціалізація району.

На підставі вищезазначених критеріїв були виділені 15 туристсько-спортивних макрорайонних дестинацій з подальшим поділом на 108 туристсько-спортивних районних дестинацій (від 2-х до 31-го в різних макрорайонах). Відповідно до функціональних особливостей визначено три групи туристсько-спортивних районних дестинацій: туристсько-спортивні районні рецепієнтні дестинації (42 райони); туристсько-спортивні районні потенційні дестинації (55 районів); туристсько-спортивні районні генеруючі дестинації, що формують туристсько-спортивні потоки (11 районів).

РОЗДІЛ 4

РЕГІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ СПОРТИВНОГО ТУРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

4.1. Організація туристсько-спортивної діяльності в Україні

Для виявлення загальних закономірностей та специфічних особливостей регіональної організації туристсько-спортивної діяльності, регіонального аналізу та оцінки функціонування системи спортивного туризму в межах країни розглянемо ці аспекти на прикладі України. Для більш глибокого пізнання спортивного туризму як суспільно-географічного об'єкту проаналізуємо три головні його структури: управлінську, компонентну та територіальну.

Управлінська (функціонально-управлінська) структура спортивного туризму – це ієрархічно впорядкована система органів управління спортивним туризмом на території України. Її задача полягає у територіальній реалізації механізму прийняття рішень щодо розвитку спортивного туризму, від яких залежить стратегія і тактика такого розвитку, досягнення певних, в т.ч. суспільно-географічних цілей.

Компонентна (функціонально-компонентна) структура спортивного туризму – це склад (сукупність) його функціональних компонентів (видів та підвидів спортивного туризму, форм туристсько-спортивної діяльності), які можуть бути зреалізовані на території України. Можливість розвитку тих чи інших компонентів спортивного туризму (видів та підвидів) розглядається разом із дослідженням ресурсного потенціалу спортивного туризму в Україні.

Територіальна (функціонально-територіальна) структура спортивного туризму – це взаємне розміщення та співвідношення різних форм територіального зосередження туристсько-спортивної діяльності, які є

елементами територіальної структури спортивного туризму (туристсько-спортивні об'єкти, вузли, райони, райони-дестинації тощо). Для аналізу функціонально-територіальної структури спортивного туризму в Україні застосований розроблений автором просторово-ресурсний підхід.

Для дослідження функціонально-управлінської структури спортивного туризму в Україні розглянемо туристсько-спортивну діяльність за відомчою приналежністю – установами та організаціями, які організовують туристські спортивні подорожі та змагання та контролюють їх проведення (рис. 4.1).

Розвитком спортивного туризму в Україні займаються різноманітні організації як державні так і громадські, які підпорядковуються різним міністерствам і відомствам – Міністерству молоді та спорту, Міністерству освіти і науки, Міністерству інфраструктури, Державній службі з надзвичайних ситуацій тощо.

Загальносвітова практика організації спортивної діяльності з будь-якого виду спорту довела той факт, що основною організаційною формою такої діяльності виступає федерація з даного виду спорту. Тому основною організаційною структурою, яка займається розвитком спортивного туризму на теренах України є Федерація спортивного туризму України (ФСТУ), яка підпорядковується Міністерству молоді та спорту, та її осередки на місцях, підпорядковані місцевим управлінням (відділам) молоді та спорту.

ФСТУ є всеукраїнською громадською, неприбутковою організацією, що створена на основі спільності інтересів громадян України – прихильників спортивного туризму – для реалізації своєї мети і завдань. Федерація поширює свою діяльність на всю територію України, діє відповідно до Конституції, чинного законодавства України, ратифікованих нею міжнародних угод. Основною метою діяльності ФСТУ є сприяння розвитку спортивного туризму в Україні, підвищенню ролі фізичної культури, спорту та туризму у всебічному гармонійному розвитку особистості, зміцненні здоров'я населення, формуванні здорового способу життя, патріотичному вихованню громадян України.



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 4.1. Класифікація туристсько-спортивної діяльності в Україні за відомчою приналежністю

Питаннями розвитку дитячо-юнацького та студентського туризму, в т.ч. і його туристсько-спортивної складової, опікується Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (УДЦТКУМ), підпорядкований Міністерству освіти і науки України, та центри туризму і краєзнавства учнівської молоді регіонального рівня.

В Україні, як і у всьому світі, зростає «комерційна» складова спортивного туризму. Все більше туристських фірм пропонують туристам активні тури з елементами спортивного, пригодницького та екстремального туризму. Ці фірми діють під егідою Державного агентства з туризму і курортів, підпорядкованого Міністерству інфраструктури.

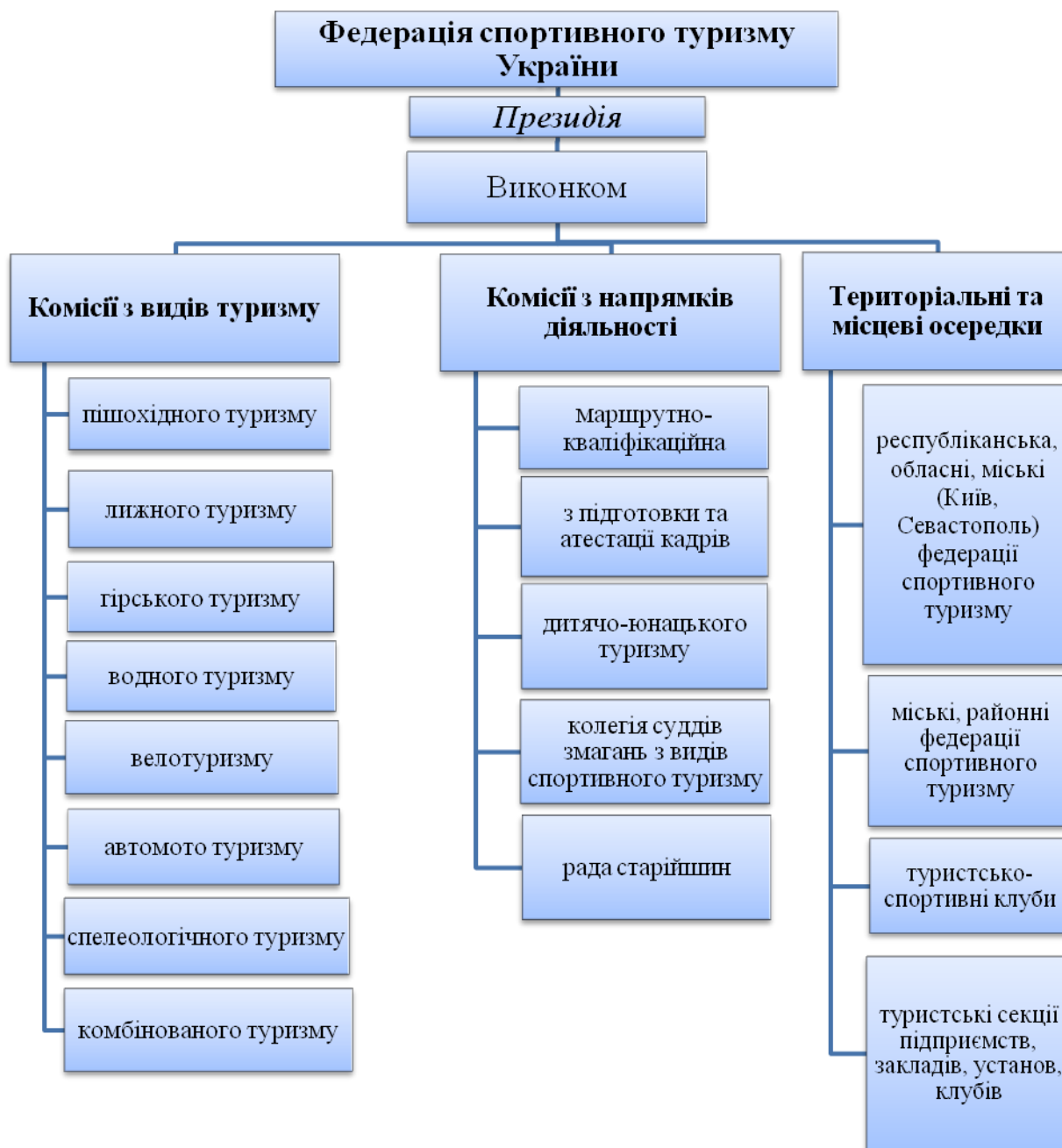
Крім того, туристсько-спортивна діяльність в Україні може здійснюватись й за відомством інших громадських організацій – молодіжних скаутських організацій, Пласту, Української асоціації пригодницького та екологічного туризму (УАЕТА), Української спелеологічної асоціації (УСА) та інших.

За світовими стандартами безпеки проведення активних туристських подорожей в районах масового відвідування туристів забезпечують спеціальні пошуково-рятувальні служби, як правило – державні. В Україні в популярних туристських районах ці функції здійснюють підрозділи Державної служби з надзвичайних ситуацій – пошуково-рятувальні відділення гірської пошуково-рятувальної служби (ДГПРС).

При цьому, основною туристсько-спортивною організацією в Україні виступає ФСТУ – незалежна громадська спортивна організація, що регламентує, контролює, розвиває туристсько-спортивну діяльність та сприяє її здійсненню і поширенню в Україні (рис. 4.2). У своєму складі ФСТУ має комісії з видів туризму та комісії з напрямків діяльності.

Комісії з видів спортивного туризму ФСТУ мають метою діяльності забезпечення ефективного розвитку відповідного виду спортивного туризму в Україні. На сьогоднішній день у ФСТУ функціонують комісії пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомото, спелео та вітрильного туризму. У січні 2016 року створена комісія комбінованого туризму. Комісії з

видів туризму розробляють рекомендації з розвитку відповідних видів туризму, проводять всеукраїнські змагання з відповідних видів, підготовку кадрів тощо. У 2007 р. Президія ФСТУ затвердила концепції та перспективи розвитку видів спортивного туризму. Автор дослідження виступив розробником концепції розвитку лижного туризму в Україні, положення якої вже почали реалізовуватися (дод. Е).



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 4.2. Структура федерації спортивного туризму України

У складі ФСТУ також функціонують комісії з напрямків діяльності – маршрутно-кваліфікаційна, з підготовки та атестації кадрів, дитячо-юнацького туризму, колегія суддів змагань з видів спортивного туризму, рада старійшин.

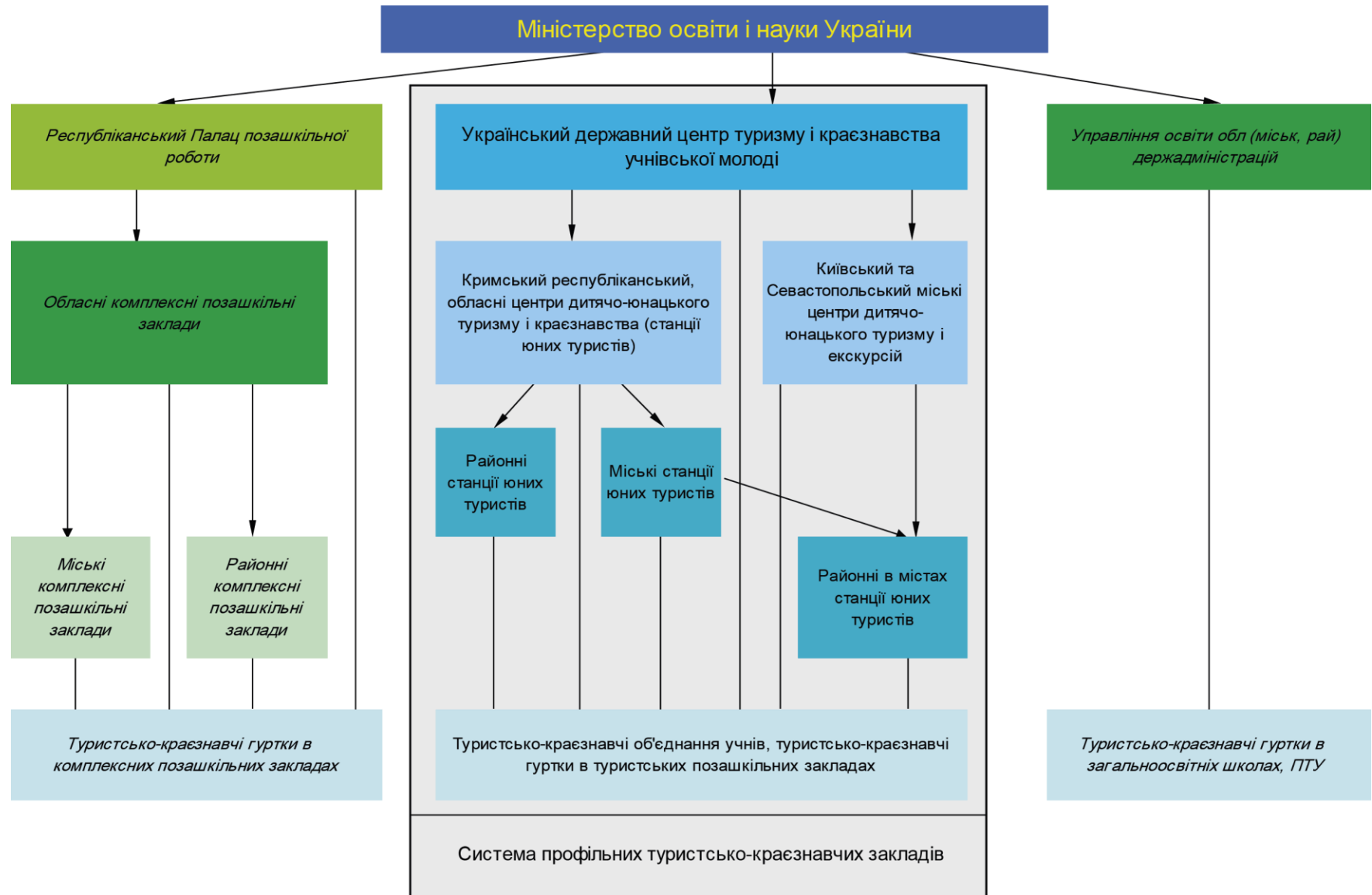
Для здійснення своїх функцій на регіональному рівні ФСТУ до 2014 року мала 27 регіональних осередків (зараз 25 – крім АР Крим та м. Севастополь). У деяких регіонах осередки створені навіть на місцевому рівні (ФСТ району чи міста), які відомче підпорядковується регіональному рівню.

Первинними формами об'єднання туристів на місцях є туристські клуби та секції. Туристські клуби є найвищою формою первинного об'єднання туристів при певній установі, закладі або підприємстві, що поглиблено займається туристсько-спортивною діяльністю та об'єднують декілька секцій.

Туристські секції є первинною формою об'єднання туристів при певних підприємствах або установах. Створюються вони для залучення осіб, пов'язаних з конкретною організацією, до оздоровчої, рекреаційної і туристсько-спортивної діяльності з метою організації для них туристських заходів та подорожей.

Дитячо-юнацький туризм в Україні організаційно підпорядкований Міністерству освіти і науки. Сучасна функціональна організація системи дитячо-юнацького туризму в державі відображена на рис. 4.3. Поруч із профільними закладами еколого-натуралістичного профілю й закладами дитячо-юнацької технічної творчості та комплексними позашкільними закладами (палаці, центри, будинки позашкільної роботи, дитячо-юнацькі центри) профільні туристсько-краєзнавчі заклади є складовою частиною системи позашкільної освіти та виховання в Україні. Звісно, що саме профільні туристсько-краєзнавчі заклади складають основу системи дитячо-юнацького туризму в нашій країні.

Очолює всю туристсько-краєзнавчу роботу для дітей та молоді в країні Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, який є інструктивно-методичним та організаційним центром туристської, краєзнавчої та екскурсійної роботи з учнівською та студентською молоддю в Україні.



Автор: Колотуха О., 2014

Рисунок 4.3. Система дитячо-юнацького туризму в Україні

На рівні Автономної Республіки Крим, областей України, міст державного підпорядкування – Києва та Севастополя працюють Кримський республіканський центр дитячо-юнацького туризму й екскурсій (до 2014 р.), обласні центри туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, Міжнародний центр дитячо-юнацького туризму головного управління освіти м. Києва та центр дитячо-юнацького туризму і екскурсій м. Севастополя (до 2014 р.). Зазначені позашкільні заклади безпосередньо підпорядковані відповідно Міністерству освіти і науки АР Крим, управлінням освіти і науки облдержадміністрацій та держадміністрацій міст Києва та Севастополя.

На 01.01.2014 р. в Україні діяло 108 центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді різного рівня – від УДЦТКУМ до обласних, міських, районних, районних в містах центрів туризму, в яких туристсько-краєзнавчою діяльністю займалося близько 110 тис. юних туристів. Однак, це лише близько 2% від загальної кількості учнівського загалу України, що є низьким показником, який не відповідає соціальній значущості цього виду позашкільної діяльності.

Регіональний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді (станція юних туристів) – це позашкільний навчальний заклад, який організовує туристсько-краєзнавчу діяльність учнівської молоді у своєму регіоні (АР, області). Регіональним центрам туризму підпорядковані місцеві центри туризму (райони, міста) (у разі їх наявності).

Завершують ієрархічний ряд закладів дитячо-юнацького туризму туристсько-краєзнавчі гуртки та об'єднання учнів (студентів) різного профілю. Туристський гурток – первинне об'єднання туристів (учнівської молоді) в навчальному закладі, що поглиблено займається туристською діяльністю. У гуртковій роботі туристсько-спортивний напрям діяльності може поєднуватись із краєзнавчим або деякими іншими суміжними напрямками.

Крім мережі профільних туристсько-краєзнавчих закладів, дитячо-юнацький туризм входить складовою частиною до системи комплексних

позашкільних закладів – палаців, центрів позашкільної роботи, дитячо-юнацьких центрів (рис. 4.3).

Існує значна кількість туристсько-краєзнавчих гуртків у загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, вищих навчальних закладах. Але, в цілому, рівень роботи гуртків в комплексних позашкільних закладах, загальноосвітніх школах та ПТУ значно нижчий ніж у спеціалізованих туристсько-краєзнавчих закладах.

Загалом, різноманітними формами туристсько-краєзнавчої діяльності всіма навчальними закладами України щорічно охоплюється близько 20% дітей від загальної кількості учнів в нашій країні.

Таким чином, незважаючи на економічну нестабільність, майже повну відсутність бюджетного фінансування, неплатоспроможність батьків, реорганізацію позашкільних туристсько-краєзнавчих закладів, туристсько-спортивна робота з учнівською молоддю продовжується: проводяться туристські походи, експедиції, туристські зльоти, туристсько-спортивні змагання, продовжують працювати дитячі турбази та туристсько-спортивні табори. Саме тому, дитячо-юнацький туризм, маючи державну організаційну основу, розвинену мережу спеціалізованих закладів, кваліфікований кадровий потенціал, використовуючи туристсько-спортивні технології, виступає потужним базисом всього спортивного туризму в нашій країні.

Крім профільних структур – ФСТУ та УДЦТКУМ – туристсько-спортивна діяльність може здійснюватись за відомством інших організацій, в першу чергу – громадських. До таких організацій можна віднести скаутські та пластунські організації. Так, останні, наприклад, проводять щорічні змагання із туристських походів «Стежками героїв» в Карпатах.

Питаннями розвитку пригодницького та екологічного туризму в Україні опікується Українська асоціація пригодницького та екологічного туризму (UAETA), покликана створити умови для популяризації та розвитку цих видів туризму. Серед завдань організації: пропаганда активного та здорового способу життя; збільшення масовості активного та екологічного туризму; підвищення

рівня безпеки туристів; розвиток інфраструктури; раціональне використання природних та історико-культурних туристських ресурсів; підвищення конкурентоспроможності українського ринку пригодницького та екологічного туризму тощо. УАЕТА охоплює такі види туризму як екологічний, пішохідний, велосипедний, водний (рафтинг, каякінг, байдарки), вітрильний (яхтинг, віндсерфінг, кайтсерфінг), кінний, повітряний (дельта- та парашанеризм, повітряні кулі), спелеотуризм, лижний (гірські лижі і сноуборди, фрірайд, скі-тури), гірський, альпінізм, скелелазіння, боулдерінг, льодолазіння, каньйонінг, дайвінг, сноркелінг, мультигонки, пригодницькі марафони тощо.

Питаннями розвитку спелеології, в т.ч. і спелеотуризму, опікується Українська спелеологічна асоціація (УСА) – добровільне громадське формування, яке об'єднує на основі єдності спелеологічних та інших інтересів громадян України, іноземних громадян, які здійснюють чи мають на меті безпосередньо здійснювати або підтримувати ініціативну діяльність з розвідування, вивчення, рекреаційно-спортивного й іншого раціонального використання та охорони печерних ресурсів – спелеологію.

До інших громадських організацій, які крім своєї основної статутної діяльності, опікуються ще питаннями розвитку окремих видів спортивного туризму можна віднести федерації із споріднених видів спорту – альпінізму, скелелазіння, спортивного орієнтування, лижного спорту, велоспорту, автоспорту, мотоспорту, вітрильного спорту тощо, Федерацію спортивно-оздоровчого туризму м. Києва та ін.

Безпеку туристських подорожей в районах масового відвідування туристів забезпечують пошуково-рятувальні відділення державної гірської пошуково-рятувальної служби, яка входить до складу Державної служби з надзвичайних ситуацій. Ці підрозділи в Україні розташовані в Карпатах (Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській та Чернівецькій області), донедавна в Криму (АР Крим, м. Севастополь) та на Поділлі (в Тернопільській області, де контролюється проходження туристами печер).

Таким чином, в Україні протягом певного історичного періоду сформувалася власна функціонально-управлінська структура системи спортивного туризму, яка дозволяє розвивати цей важливий вид активної та соціально-економічної діяльності.

4.2. Ресурсний потенціал спортивного туризму в Україні

Дослідження функціонально-територіальної структури спортивного туризму в Україні здійснювалося з позицій розробленого автором просторово-ресурсного підходу. Застосування цього підходу як основного методологічного підходу геопросторового дослідження спортивного туризму в межах України передбачало такі етапи дослідження:

I етап – визначення туристсько-спортивних об'єктів (перешкод) та туристсько-спортивних вузлів в окремих видах спортивного туризму та оцінка ступеня їх труднощі з наступною градацією для включення в маршрути туристських спортивних походів різної категорії складності та розробки рекомендацій щодо безпечного їх подолання. На цьому етапі досліджень здійснювалося:

- а) аналіз існуючих класифікованих еталонних туристських спортивних маршрутів та перешкод, включених в останній радянський Перелік класифікованих туристських спортивних маршрутів на 1989-1992 роки [301], Перелік класифікованих туристських спортивних маршрутів України [230], «Перечень классифицированных и эталонных туристских спортивных маршрутов и препятствий» [231];
- б) використання вже напрацьованих Методик визначення категорій складності туристських спортивних маршрутів та оцінки категоризованих перешкод з пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, вітрильного туризму [134, с. 373-408];

в) проведення польових експедиційних туристсько-спортивних досліджень. У лютому 2006, 2008, 2009, 2011-го років комісією лижного туризму ФСТУ під керівництвом автора були організовані та проведені лижні туристсько-спортивні експедиції рівня III-IV к.с. Українськими Карпатами з проходженням найвищих хребтів – Чорногори, Свидовця, Мармароського, Горган, Чивчин, Гриняв, Полонинського. Їх мета – дослідження туристсько-спортивних можливостей Українських Карпат та оцінка категорії труднощі лижних туристських перешкод, оцінка безпеки проходження лижних туристських спортивних маршрутів.

За матеріалами проведених експедицій були визначені категорії труднощі основних траверсів та сходжень на вершини. На підставі проведеної оцінки локальних перешкод Українських Карпат був розроблений автором дослідження у співавторстві з А. Дудкою та затверджений Виконкомом ФСТУ «Перелік класифікованих лижних перешкод Українських Карпат», до якого увійшли 38 пройдених та паспортизованих перешкод (дод. И). Автором розроблений маршрут лижного спортивного походу V к.с. (маршрут 35 у дод. Д), що підвищує туристсько-спортивні можливості Українських Карпат. Щодо оцінки лавинонебезпечності, то автором дослідження за підсумками польових експедиційних досліджень був підготовлений методичний посібник «Лавинна небезпека для туристів в горах України» (2008) [141];

г) розробку власних методик визначення категорій складності туристських маршрутів та оцінки класифікованих перешкод – розроблена авторська методика визначення категорії складності лижних туристських маршрутів, затверджена ФСТУ та проходить апробацію у Міжнародній федерації спортивного туризму (дод. Ж);

д) використання діючих методик оцінки складності перешкод зі споріднених видів спорту та активної рекреації – альпінізму, скелелазіння, водного слалому, спелеології тощо.

II етап – розробка маршрутів туристсько-спортивних походів з різних видів спортивного туризму, їх проходження. На цьому етапі досліджень здійснювалося:

- а) використання еталонного методу для класифікації маршрутів туристських спортивних походів територією України, встановлення чітких кількісних критеріїв труднощі перешкод для кожної категорії складності маршрутів. Останній радянський Перелік класифікованих туристських спортивних маршрутів на 1989-1992 роки включав лише 59 туристських спортивних маршрутів територією України з 1324 представлених (4,5%), що абсолютно не відповідало ресурсному потенціалу спортивного туризму України. Карпати були представлені 30-ма маршрутами, Крим – 17-ма, інші райони України – 12-ма. Це були маршрути пішохідного, лижного, водного, вело, автомото та спелеотуризму [301];
- б) напрацювання критеріїв оцінки категорії складності маршрутів туристських спортивних походів;
- в) розробка авторських маршрутів туристських спортивних походів як еталонних та експериментальних. Офіційний Перелік класифікованих туристських спортивних маршрутів України, затверджений ФСТУ 08.12.2001 р., включає 141 маршрут з 8 видів спортивного туризму, в т.ч. з гірського та вітрильного [230]. Автором додатково розроблено 18 маршрутів з лижного, пішохідного, гірського, водного та велосипедного туризму (дод. Д);
- в) проведення польових експедиційних туристсько-спортивних досліджень – проходження маршрутів туристських спортивних походів, складання звітів про здійснені походи, паспортів туристсько-спортивних перешкод;
- г) офіційне затвердження маршрутів туристських спортивних походів у якості експериментальних та еталонних через рішення ФСТУ.

III етап – проведення туристсько-спортивного районування території країни. На цьому етапі досліджень здійснювалося:

- а) визначення туристсько-спортивних районів-дестинацій, їх поділ на локальні та елементарні, а також визначення ступеня забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами та туристсько-спортивної спеціалізації районів-дестинацій;
- б) туристсько-спортивне районування іншої території країни, виділення локальних та елементарних дестинацій, а також визначення ступеня забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами та туристсько-спортивної спеціалізації означених територій.

IV етап – оцінка туристсько-спортивних можливостей України в межах Європейської помірної туристсько-спортивної макрорайонної дестинації та в світі. На цьому етапі досліджень здійснювалося:

- а) розробка пропозицій щодо інтеграції туристських спортивних маршрутів України у мережу транс'європейських стежок, прокладених територіями декількох країн, – Транскарпатська туристська стежка, Кримська туристська стежка як частина проекту Навколочорноморської туристської стежки, мережу високоякісних туристських маршрутів EuroVelo, прокладених територіями багатьох країн Європи тощо;
- б) приведення пішохідних туристських маршрутів до європейських стандартів – GR (представляють собою мережу доріг і стежок, придатних для пішохідного туризму територією Європи в усіх напрямках) та PR (малі маршрути, шлях яких не перевищує 50 км);
- в) участь у розробці Глобальної стратегії розвитку спортивного туризму з урахуванням інтересів України.

Базисом функціонально-територіальної структури виступають виділені у окрему категорію туристських ресурсів – спортивні рекреаційно-туристські ресурси. Тому потреба розвитку спортивного туризму на теренах України спонукає до доцільності розглянути потенціал спортивних рекреаційно-туристських ресурсів нашої країни у світлі вимог основних видів спортивного туризму (табл.4.1).

Таблиця 4.1. Максимальні категорії складності туристсько-спортивних маршрутів України та її основних туристських районів (за матеріалами ФСТУ [230])

Райони	Види туризму							
	пішохідний	лижний	гірський	водний	велосипедний	спелео	автомото	вітрильний
Україна в цілому в т.ч.:	IV ¹	V ¹	III ¹	IV+	V	V ³	V*	V
Карпати	IV ¹	V ¹	III ¹	IV+	V	II	V*	-
Крим	III	III ²	II	I	V	V ³	II	V
інші райони	II	II ¹	-	III	II	III	II	II

¹ - за оцінками автора ² - за оцінками ЦМКК ³ - за оцінками ФСТ Криму

* - для авто - III к.с., мото - V к.с.

+- підвищена категорія складності

На сьогоднішній день категорія складності будь-якого туристського спортивного походу територією України визначається шляхом порівняння його маршруту з класифікованими маршрутами (еталонами), розробленими для даного регіону (дод. Д) та переліками класифікованих локальних (вершин, перевалів, печер тощо) та протяжних перешкод. Технічна складність, різноманітність та характер перешкод у поході даної категорії складності повинні бути не нижчі, ніж для еталонних класифікованих маршрутів тієї ж категорії складності у даному районі.

Перелік класифікованих маршрутів туристсько-спортивних походів по Україні (Перелік) затверджено постановою Президії ФСТУ від 8.12.2001 р. [230] (дод. Д). До Переліку включено маршрути таких видів туризму та категорій складності: пішохідні II-III к.с., лижні II-IV к.с., гірські I-II к.с., водні II-IV к.с., велосипедні II-V к.с., вітрильні I-V к.с., автомобільні I-II к.с., мотоциклетні I-V к.с. та спелеологічні I-IV к.с. Як бачимо, за деякими видами туризму відсутні маршрути I к.с., тому що вважається, що визначення категорій складності таких маршрутів є доступним МКК будь-якого рівня (це стосується і всіх ступеневих маршрутів). Тому автором у дод. Д для прикладу приведені

особисто розроблені маршрути пішохідних, водних та лижний маршрут І к.с. по Кіровоградській області.

Розглянемо спортивні рекреаційно-туристські ресурси України у контексті кожного з видів спортивного туризму.

Такі параметри *пішохідного* туристського маршруту як протяжність і тривалість відіграють в основному роль орієнтовних меж. Тому категорію складності пішохідних туристських маршрутів визначають, в першу чергу, перешкоди, які долаються на цих маршрутах – локальні та протяжні.

Локальні перешкоди – це перешкоди, що вимагають при проходженні відповідного рівня технічної майстерності і, як правило, використання спеціального спорядження. Кожній категорії складності маршруту відповідає певний набір локальних перешкод за видом, кількістю та категорією трудності.

Для території України, в першу чергу для її гірських районів, характерні такі види локальних перешкод – переправи, перевали, вершини, траверси, каньйони.

Найскладніші *переправи* через бурхливі річки, які відповідають маршрутам ІІІ к.с., мають ІБ к.тр. і можуть бути лише на карпатських річках у їх верхній течії – Пруті, Чорному та Білому Черемоші, Тисі, Дністрі та їх притоках. Це – переправи через річки шириною більше 20 м при швидкості течії вище середньої (до 2 м/с) при глибині більше 0,8 м. При подоланні необхідне маневрування групи відносно основного напрямку при броді. При цьому необхідна робота всієї групи, частина групи страхує. Однак можна говорити про деяку «штучність» цих перешкод, адже практично в будь-якому куточку Карпат можна спланувати маршрут таким чином, щоб долати водні перешкоди мостами або кладками. Інша річ, коли при погіршенні метеорологічних умов (сильні зливи, затяжні дощі тощо) може скластися ситуація, при якій складність водних перешкод може суттєво зрости. Тому, туристські групи, що планують маршрути Карпатами, повинні бути готові до подолання середніх і навіть складних за трудністю водних перешкод.

Максимальна трудність *перевалів* на теренах України – 2А – є лише у гірському Криму. Оцінка трудності перевалів здійснена в огляді перешкод гірського туризму.

Вершини у якості локальних перешкод традиційно включаються до пішохідних маршрутів у гірських районах – гірському Криму та Українських Карпатах. В Криму 1Б к.тр. за чинною альпіністською класифікацією оцінено 3 вершини – г. Біла (Тай-Коба) (1253 м), г. Тирке (1283 м) та г. Парагельмен (857 м). 1А к.тр. оцінено г. Ліваз-Кая (867 м). У Карпатах 1Б к.тр. оцінено г. Петрос (2020 м) та г. Говерлу (2061 м). За розрахунками автора, 1Б к.тр. мають вершини Мармароського масиву – г. Піп Іван Мармароський (1937 м) та г. Петріс (1780 м). 1А к.тр. оцінено цілий ряд карпатських вершин – г. Стримба (1719 м), г. Попадя (1740 м), г. Братківська (1778 м), г. Довбушанка (1754 м), г. Піп Іван Чорногірський (2020 м), г. Гутин Темнатик (2035 м), г. Догяска (1761 м) та г. Сивуля (1818 м). Виконкомом Федерації альпінізму України затверджені зимові сходження в Українських Карпатах, трудністю 1Б-2А.

Траверси гребенів є традиційною локальною перешкодою для пішохідних маршрутів у гірських районах. Максимальна категорія трудності траверсів для маршрутів на території України – 1А. Цій категорії відповідають трав'янисті, осипані схили, ділянки легких скель, де потрібна індивідуальна страховка, схил вздовж гребеня 20-25°, довжина – не менше 2 км. Таким вимогам відповідають більшість хребтів Українських Карпат – Чорногора, Свидовець, Мармароський, Красна, Боржава, Полонина Руна, Горгани тощо. Є ділянки траверсів і в гірському Криму – особливо в Східному Криму.

Каньйони та каньйоноподібні ділянки як локальні перешкоди характерні, в першу чергу, для гірського Криму. Це – Великий каньйон Криму, Чорноріченський каньйон, каньйон р. Донга та ін. Категорія трудності вказаних перешкод – не нижче 1Б (рух уздовж каньйону не менше 200 м при застосуванні страховки не менше ніж на 25% довжини ділянки). За оцінками автора Чорноріченський каньйон Криму в залежності від рівня води можна класифікувати 2А-2Б к.тр.

Протяжні перешкоди – це умовно виділені види перешкод, які, в першу чергу, характеризуються своєю протяжністю та витратами фізичних сил необхідних на їх подолання. В Україні на пішохідних маршрутах розрізняють такі основні види протяжних перешкод: рослинний покрив (від легкопрохідного лісу до стелюху), болота, осипи-морени, піски, снігові ділянки, водні ділянки (сплав).

Рослинний покрив як протяжна перешкода характерний для багатьох регіонів України. Складнопрохідні ділянки лісів, що характеризуються 2А к.тр. (багато ділянок завалів, буреломів, глибокі мохи тощо при протяжності від 10 км), зустрічаються в Українських Карпатах, на Поліссі, в гірському Криму. Ділянки кедрового стелюху (жерепу) на карпатських хребтах оцінюються найвищою 2Б к.тр.

Болота як протяжна перешкода характерні для Полісся, де вони можуть мати 1А к.тр. – купини оточені водою, при подоланні потрібна індивідуальна страховка при довжині від 10 км. У Карпатах зрідка зустрічаються високогірні болота, наприклад, болото Заросляк біля підніжжя г. Брецул, болото Висяче на Полонинському хребті. Верхові болота є у верхів'ях р. Дністра (Великі Дністровські болота), на річкових терасах р. Лімниці (Івано-Франківська обл.).

Осипи та морени як протяжні перешкоди характерні тільки для гірських районів України. В Карпатах їх утворення пов'язано з гравітаційними процесами та діяльністю льодовиків плейстоценового зледеніння. Результатами цих процесів є кам'яні осипи, кам'яні розсипища, курумники на схилах карпатських масивів – Чорногори, Свидовця, Горган тощо та донні і бічні морени колишніх льодовиків. На Чорногорі зустрічаються бічні моренні пасма довжиною 1-2 км довжиною до 60 м, які складаються з великих (до 2 м) брил пісковиків.

Для гірського Криму характерні осипи та курумники переважно гравітаційного походження. У більшості своїй вони зустрічаються на південному макросхилі Головної гряди. Особливо показовим є кулуар Хаосу на г. Півд. Демерджі, утворений в результаті землетрусу та заповнений

кількаметровими брилами, класифікований як перевал 1Б к.тр. Максимальні оцінки трудності осипів та морен в Карпатах та в Криму, за нашими оцінками, – 2А (середні, круті – «живе» каміння розміром до 1 м, крутість схилу 30-35°).

Піски як протяжна перешкода лише фрагментарно представлені на території України. Зоною суцільного їх розповсюдження можна вважати лише Олешківські піски в Херсонській області, де подолання їх можна оцінити 1А к.тр. (суцільні ділянки рівнинних пісків довжиною від 10 км). Нашу оцінку підтверджує український географ та туризмознавець В. Казаков, провівши польові туристсько-спортивні дослідження в Олешші [120]. В інших регіонах України (наприклад – в Придніпров'ї) їх можна оцінити як некатегорійні.

Подолання *снігових ділянок* у пішохідних походах можливе лише під час здійснення таких походів у період міжсезоння, коли у Карпатах або в гірському Криму ще може зберігатися сніговий покрив глибиною від 0,5 м і більше (набряклий або нещільний сніговий покрив протяжністю від 2 км), подолання якого може оцінюватися 1А к.тр. Ділянки неглибокого снігового покриву можуть зберігатися в Карпатах до початку липня.

Водний сплав в пішохідних походах застосовується, як правило, в якості логічного виходу з району подорожі. При цьому туристи мають нести плавзасоби протягом всього походу на собі. Складність такого сплаву не повинна перевищувати І к.с. водних туристських походів. В протилежному випадку пішохідний похід зі сплавом переходить в категорію комбінованих туристських походів (в нашому випадку – пішохідно-водних).

Географічний показник району походу (Г) є одним з основних параметрів пішохідного маршруту, який відображає загальну експертну оцінку району подорожі та суттєво впливає на його категорію складності (табл. 4.2). Сюди входять, у першу чергу, характерні для району погодні умови (з урахуванням можливостей виникнення в них значних аномалій) та основні природні особливості, що пов'язані з виживанням групи в даному районі (відсутність води, лісу, захисних якостей місцевості, висотність району тощо).

Таблиця 4.2. Географічний показник туристських районів України для пішохідного туризму

№	Туристський район	Географічний показник, в балах	Максимальна категорія складності пішохідного маршруту
1	Карпати	3	III (IV ¹)
2	Гірський Крим	3	III
3	Північні райони України (Полісся)	2	II ¹
4	Інші райони України	1	I

¹ - за оцінками автора

Географічний показник туристських районів України у більшості випадків є низьким на відміну від інших популярних туристських районів світу. Так, для порівняння, для Паміру він становить 10 балів, Чукотки – 18 балів, півострова Таймир – 24 бали тощо (табл. 2.2).

Автономність маршруту (А) визначається через коефіцієнт автономності, що змінюється в діапазоні між 1 та 0,2 (табл. 2.3) та відображає можливість отримання групою допомоги на маршруті, як у частині поповнення продуктів, так і в будь-якій іншій. Як правило, більшість туристсько-спортивних маршрутів територією України проходить хоча б через один або декілька населених пунктів, тому показник автономності пішохідних маршрутів може становити лише 0,2-0,5.

Коефіцієнт перепаду висот (К) характеризує район подорожі та фізичні затрати групи з точки зору конкретно вибраного маршруту. Цей коефіцієнт визначається за формулою 2.1.

Таким чином, сукупність всіх вищезазначених параметрів і визначає максимальні категорії складності пішохідних туристських маршрутів для туристських районів України – пішохідні маршрути III к.с. в Карпатах та Криму (відповідно маршрути 9-13 та 19-20 у дод. Д). Ці маршрути мають позначку «Е» – експериментальні, тобто остаточна категорія складності визначається ЦМКК ФСТУ після розгляду звіту про похід. Автором розроблений маршрут IV к.с. Українськими Карпатами (маршрут 14 у дод. Д).

Основні райони для пішохідних туристсько-спортивних походів у нашій країні – Карпати та гірський Крим – за спортивно-туристською класифікацією належать до лісових районів середньогір'я разом із Західним Кавказом та Західним Тянь-Шанем. Ці райони розташовані у сприятливих кліматичних зонах, вони добре освоєні туристами, на них є прекрасний картографічний матеріал, в більшості пунктів початку маршрутів розташовані гірські пошуково-рятувальні підрозділи. Різноманітність природних перешкод Карпат і гірського Криму дає можливість засвоїти майже весь арсенал техніки пішохідного туризму.

При проведенні в обох гірських районах пішохідних походів взимку треба враховувати, що в цей час тут виникають природні умови, які відповідають умовам більш складних у туристсько-спортивному відношенні районів. У цей період в горах Карпат та Криму окремі ділянки маршрутів (перевали, вершини) за своїми туристсько-спортивними характеристиками можуть за складністю відповідати категорійним ділянкам, що вимагає переоцінки складності маршруту. Проведення зимових пішохідних походів має свої особливості, які роблять такі походи більш складними і небезпечними, ніж аналогічні за складністю літні походи у високогір'ї (зимовий сніг значно відрізняється від літнього снігу високогір'я). Особливу увагу взимку та на початку весни слід приділяти вивченню лавино- та селенебезпечних ділянок району походу. Незважаючи на близькість населених пунктів слід враховувати, що стан групи, яка перебуває на хребті чи яйлі в негоду, мало чим відрізняється від ситуації, коли група знаходиться далеко від житла.

Інші райони України мають переважно рівнинний рельєф і тому в більшості своїй не мають необхідного набору локальних та протяжних перешкод для здійснення походів вище I к.с. (крім північних районів Українського Полісся, де завдяки протяжним перешкодам, за оцінками автора, можна здійснити маршрути II к.с.). Для проходження складних пішохідних маршрутів IV-IV к.с. туристські групи з України повинні виїжджати за її межі – на Алтай, в Саяни, Альпи та інші туристсько-спортивні райони світу.

Основним районом України, в якому можна здійснювати *лижні* туристсько-спортивні походи, є Українські Карпати. Гірський Крим може мати складність до III к.с., але при умові сталого снігового покриву. В північних областях України (Українське Полісся), де взимку є стійкий сніговий покрив, також можливе проведення лижних походів II к.с. Усі інші райони країни для здійснення лижних походів оцінюються не вище I к.с. (табл. 4.1).

Для лижного туризму, крім орографічної характеристики *Українських Карпат*, важливою є характеристика погодних умов в зимовий період. Початок та кінець зими у різних районах Карпат припадає на різний час в залежності від географічного положення району та висоти. В цілому зима не холодна, часті відлиги та потепління з дощами. У січні середня температура коливається від -3° до -8° , в горах буває до -35° . Сніговий покрив нестійкий, зберігається з середини грудня до середини березня. Глибина снігу на високогір'ї місцями досягає 3 м. На високих безлісних хребтах взимку зустрічається дуже твердий наст та надуви. Схили окремих гір та хребтів лавинонебезпечні.

Найбільш цікаві траси лижних маршрутів в Карпатах прокладені гірськими хребтами (дод. Д). Обираючи такі високогірні маршрути необхідно враховувати, що на початку маршруту часто зустрічається стрімкий підйом через ліс на хребет, а потім починається рух частково або повністю відкритими полонинами.

Автором дослідження для оцінки трудності перешкод Українських Карпат були проведені польові туристсько-спортивні дослідження – лижні туристсько-спортивні походи-експедиції рівня III-IV к.с. Українськими Карпатами з проходженням найвищих хребтів – Чорногори, Свидовця, Мармароського, Горган, Чивчин, Гриняв, Полонинського. На підставі проведеної оцінки 38 локальних перешкод Українських Карпат (траверсів та вершин) був розроблений та затверджений Виконкомом ФСТУ «Перелік класифікованих лижних перешкод Українських Карпат» (дод. И). Передбачається, що згідно вказаного переліку перешкоди трудністю 1А можуть включатися до маршрутів

походів I-II к.с., 1Б – II-III к.с., 2А – III-IV к.с. з врахуванням послідовного накопичення досвіду учасниками походів.

Важливим фактором, який обов'язково треба враховувати при плануванні маршрутів лижних туристських походів в Карпатах, є фактор лавинної небезпеки. Українські Карпати в цьому відношенні є одним з найнебезпечніших гірських районів світу. У Карпатах лавинна активність проявляється щорічно. Інтенсивність лавинопроявів пов'язана з великою мінливістю погодних умов у холодну пору року та інтенсивністю снігонакопичення (до 100 см на висотах 500-1400 м над рівнем моря і до 300 см на більших висотах). Найбільш лавинонебезпечними хребтами є Чорногора, Свидовець, Полонинський та Горгани, які мають асиметрію схилів (північно-східні схили круті, південно-західні пологі) і на яких на північно-східному макросхилі лавинонебезпечний період триває довше. Найбільша кількість снігових лавин сходять у лютому-березні, при цьому тривалість сезону лавинної небезпеки зростає в міру зростання абсолютної висоти гірських хребтів. В горах Криму сходи лавин спостерігається також щорічно, однак періоди лавинної небезпеки менш тривалі, ніж у Карпатах.

На підставі детального аналізу причин лавиноутворення, проведених польових туристсько-спортивних досліджень автором був підготовлений та виданий методичний посібник «Лавинна небезпека для туристів в горах України» [141].

Природні перешкоди, які зустрічаються в горах України (на схилах – глибокий розсипчастий сніг, лавинна небезпека, на хребтах – сильний вітер, твердий наст, або лід, різкі зміни погоди) обумовлюють особливі вимоги до туристів-лижників, які збираються провести тут спортивні походи. Групи, які здійснюють походи II і вище к.с., повинні бути готовими до ночівель на хребтах (яйлах, полонинах) вище зони лісу – вміти поставити бівуак при сильному вітрі, будувати захисні стінки зі снігу, рити печери. Необхідно враховувати, що незважаючи на близькість населених пунктів, стан групи, яка перебуває в зимову негоду на хребті, мало чим відрізняється від ситуації, коли

вона знаходиться за десятки кілометрів від житла, оскільки спуск у долину до житла буває дуже небезпечним, а умови на хребті по жорстокості можуть не поступатися арктичним.

На сьогоднішній день, максимальні туристсько-спортивні можливості з лижного туризму туристських районів України офіційно обмежуються IV к.с. для Карпат, II к.с. для гірського Криму та I к.с. для інших районів України (табл. 4.1). Автор вважає, що ці можливості вищі. Так, щодо Карпат, автором розроблений маршрут лижного спортивного походу V к.с. (маршрут 35 у дод. Д), що підвищує туристсько-спортивні можливості Українських Карпат і чекає свого першопроходження. Гірський Крим мав максимально II к.с. при умові сталого снігового покриву. У 2012 р. туристською групою Київського національного університету (керівник – В. Триліс) був пройдений та захищений в ЦМКК лижний маршрут III к.с. (маршрут 38 у дод. Д). Район Полісся завдяки протяжним перешкодам може мати, на думку автора, маршрути до II к.с.

Гірський туризм в Україні має обмежені туристсько-спортивні можливості. Гірські системи України – *Карпати* та *Кримські гори* – хоча і належать до альпійської складчастості за часом горотворення, але відносяться до середньовисотних гір і мають абсолютні висоти нижче снігової лінії, тому не можуть вважатися класичними районами для проведення гірських походів. Проведення таких походів тут можливе лише взимку та на початку весни, коли складаються сезонні природні умови, що відповідають вимогам до районів проведення гірських походів. У цей період в горах Карпат та Криму певні ділянки за своїми туристсько-спортивними характеристиками можуть за складністю подолання відповідати перевалам, траверсам і вершинам 1А, 1Б, 2А к.тр., що і дає можливість проводити тут гірські туристські походи I-II к.с.

Виконкомом ФСТУ затверджені класифіковані зимові маршрути в Українських Карпатах (пост. Виконкому Федерації альпінізму і скелелазіння України від 06.07.1999 р. та пост. Виконкому ФСТУ від 14.01.2002 р.). Трудність вершин та траверсів взимку в Карпатах складає від 1Б до 2А. Як видно з дод. А табл. А.4 перешкоди трудністю 2А є визначальними для

маршрутів гірських походів III к.с. Тому логічним слід вважати, що взимку в Карпатах можливе проходження гірських походів III к.с. Автором розроблена нитка такого маршруту (маршрут 44 в дод. Д).

Комісією гірського туризму ФСТУ був розроблений та затверджений Перелік класифікованих (паспортизованих) гірських перешкод (гірських локальних перешкод (ГЛП), траверсів, вершин) Українських Карпат для спортивних походів в «малих горах», який включив в себе оцінку категорії трудности 27 перешкод (в основному – вершин та 9 траверсів хребтів), з їх оцінкою за сезонами року.

Дивним залишається той факт, що перевали і Українських Карпат, і гірського Криму до 1990-х рр. не отримали належної оцінки відповідної категорійності. У кінці 80-х рр. XX ст. був складений «Перелік перевалів середньогір'я СРСР», до якого увійшли перевали Хібін (абсолютна висота 1191 м, перевали до 2А к.тр.), Уралу (1896 м, перевали до 2А к.тр.), гір Сибіру (2000-3000 м, перевали до 2Б к.тр.). Українські Карпати та гірський Крим не потрапили до цього переліку лише з однієї причини – не були представлені відомості про категорійні перевали. Цей недолік щодо Криму виправив відомий фахівець туризму, майстер спорту М. Закалдаєв у своїй роботі «Пішки по Криму: Перевали Гірського Криму», у якій ним визначено більше 800 перевальних сідловин та кулуарів гірського Криму [102]. Цей перелік є першою спробою упорядкування та систематизації перевалів гірського Криму. Його необхідність стала нагальною, тому що з розпадом СРСР всі райони проведення гірських походів опинилися поза межами країни.

Класифікація перевалів М. Закалдаєвим виконана на основі «Таблиці оцінки категорії трудности перевалів» (табл. А.4). Хоча його опоненти стверджують, що перевали гірського Криму не такі високі та складні як на Кавказі, Памірі чи Тянь-Шані. Це так, але перевали Криму можуть дати початковий досвід у підготовці туристів-гірників. Так, один з піонерів гірського туризму та засновників класифікації перевалів Ю. Гранильщиків стверджував: «В Карпатах, Криму, на Уралі, в Саянах маршрути, що

відповідають вимогам, які ставляться до гірських подорожей, на даний момент через недолік оціночних матеріалів відсутні. Однак це не виключає можливості наявності у цих та інших районах перешкод, що характерні для гірських подорожей, включаючи категорійні перевали» (*виділено автором*) [81]. При цьому необхідно відмітити, що автори класифікації перевалів відносять таку класифікацію на всі перевали без винятку, а не тільки на високогірні.

Більшість перевалів гірського Криму (близько 650) є некатегорійними. Часто через них проходять стежки і навіть дороги. Разом із тим М. Закалдаєвим 155 перевальних сідловин та кулуарів визначені як категорійні – від 1А до 2Б к.тр. 5 перевалів оцінено 2Б к.тр.: Мшатка Зах. (Виделка), Замок Сх. (Ступінчастий), Ай-Петрі Зах., Бастіон, Геодезичний. 10 перевалів оцінені 2А к.тр., близько 40 – 1Б к.тр. Усі інші перевали оцінені 1А к.тр., ряд із них набувають категорійності узимку. Тому логічним є той факт, що М. Закалдаєвим розроблені гірські маршрути III к.с. по гірському Криму (маршрути 48-50 у дод. Д), які на сьогоднішній день є експериментальними [103].

Найкращий час для проведення гірських походів у Карпатах – березень-перша половина квітня, а у Криму – грудень-початок лютого. Однак слід враховувати, що проведення гірських походів в цей період, особливо для дитячо-юнацьких туристсько-спортивних груп, робить такі походи навіть більш складними і небезпечними, ніж аналогічні за категорією складності у традиційних районах розвитку гірського туризму (Центральний Кавказ, Альпи, Памір, Тянь-Шань тощо). В перше чергу, це стосується погодних умов (низькі температури протягом усієї доби, часті сильні поривчасті вітри, тумани, заметілі і, одночасно, часті відлиги), характеру снігового покриву (зимовий сніг у Карпатах і Криму дуже відрізняється від літнього снігу на значних висотах на Кавказі чи Памірі), лавинної небезпеки та сильно розчленованого рельєфу на невеликих ділянках маршруту, особливо у Карпатах.

Водний туризм в Україні має певну ресурсну базу. Однак, кількість річок, якими можна сплавлятися, обмежена. Оцінка річки залежить від типу судна, на якому здійснює сплав туристська група, від рівня та витрат води під час туристського походу, від щільності та характеру перешкод. Одна і та ж річка в залежності від цього може мати різну категорію складності. Причому слід враховувати, що підвищення та зниження проти середнього режиму води ускладнює проходження одних перешкод та спрощує проходження інших.

Україна має досить густу річкову систему та значну кількість річок, придатних для проведення водних туристських походів як на розбірних, так і на надувних човнах різних класів. Усього річок із довжиною понад 100 км в Україні 123, з них – великих рік (довжина понад 500 км) лише 14.

Максимальна категорія складності річок України – IV ускладнена (табл. 4.1). Цю категорію складності має р. Прут від сел. Ворохти до м. Чернівців для надувних суден (катамарани, рафти). Частина річок України мають водні туристські маршрути III к.с. для надувних човнів і байдарок (р. Черемош та середня течія р. Південний Буг) та II к.с. (р. Південний Буг, р. Рось, р. Случ, р. Смотрич, р. Тиса, р. Збруч та ін.).

Усі річки України належать до одного кліматичного типу – переважно снігового живлення з весняною повінню. Однак, через різноманітність ландшафтів, річки різних регіонів України сильно відрізняються між собою за ухилом русла, характером течії, наявністю та складністю перешкод, сезонним режимом тощо, що дозволяє фахівцям поділити їх за туристсько-спортивною складністю на три групи: річки низовин, річки височин, річки Карпатського регіону [230].

До першої групи – **річки низовин** – належать річки Причорноморської й Поліської низовин та Полтавської рівнини. Це такі річки, як Дніпро з його правою притокою Прип'яттю (яка, в свою чергу, приймає праві притоки – Стир, Стохід та інші) та лівими притоками – Десною з Сеймом та Остром, Сулою, Пслом, Ворсклою, а також річки басейну Сіверського Донця. Ці річки місцями течуть заболоченою рівниною, мають безліч заток та стариць. Живлення

змішане, і хоча снігове живлення у них стоїть на першому місці, викликаючи весняну повінь, значну роль відіграють також ґрунтові та дощові води. Рівень води впродовж сезону туристських сплавів змінюється у незначній мірі. Ухил русла не перевищує кількох сантиметрів на кілометр, течія слабка, її швидкість не перевищує 2-4 км/год. На цих річках можливе проведення водних походів до I к.с., їх проходження доступне для туристів-початківців, а маршрути ними рекомендовано для самостійної розробки, через що вони не включені до переліку класифікованих маршрутів. Для більшості річок низовин рекомендується сплав на байдарках, хоча не виключається і сплав на надувних човнах та розбірних надувних катамаранах. Сезонність сплаву – з березня до листопада включно.

Друга група річок – *річки височин*. До них віднесено річки, що протікають в межах Волинської, Придніпровської, Подільської та Передкарпатської височин. Це праві притоки Прип'яті (Горинь, Случ, Тетерів, Уж); права притока Дніпра – Рось; річки басейну Південного Бугу, у т.ч., Бужок, Гірський та Гнилий Тікич, Синюха, Уманка; а також верхів'я р. Дністер та її ліві притоки – Збруч, Смотрич, Жванець, Жванчик та інші. Русла цих річок перетинають виходи різних за стійкістю гірських порід Українського щита, через що в них утворюються численні пороги та перекати. Ухил русел цих річок значно більший ніж у річок низовин – від 0,4 до 1 м/км русла. Живлення – змішане. Але снігове живлення у них стоїть на першому місці, спричиняючи весняну повінь під час танення снігу. Тривалі дощі можуть викликати значні паводки. Стік багатьох річок у значній мірі зарегульовано греблями, тому рівень води у них впродовж сезону сплаву за звичайних умов мало змінюється. Річки цієї групи дають можливість проводити водні походи до II-III к.с. Найбільш складними перешкодами тут є пороги на р. Південний Буг в її нижній частині, такі, як каскад Мигійських порогів в районі с. Мигія Миколаївської області та поріг Гард біля м. Южноукраїнськ (зараз – підтоплений).

Проходження маршрутів цими річками дає туристам-спортсменам певну базову технічну та тактичну підготовку для подальшого зростання спортивної майстерності. Маршрути зазначеними річками проходять в зоні інтенсивної господарської діяльності. Тому до природних перешкод під час їх проходження додаються також обноси гребель, проводки суден через штучні запруды біля млинів – «гатки» тощо. Для проходження маршрутів рекомендовано і байдарки, і катамарани, але їх слід ретельно готувати, забезпечуючи стійкість до розривів.

До третьої групи належать *гірські річки Карпатського регіону*. Це добре освоєні туристами річки басейну Дністра – Чорний Черемош, Білий Черемош, Черемош, Прут, Стрий, а також Тиса та річки її басейну в Закарпатті – Ріка, Латориця. До них в останній час додано низку малих річок: приток р. Черемош, таких як Пробійна, Бистрець; притоки р. Стрий; верхів'я р. Прут. Це стало можливим з розвитком порівняно нової техніки сплаву на каяках.

Гірські річки Карпат відрізняються великою потужністю потоку, стрімкою течією, що досягає 10-15 км/год, могутніми порогами та затяжними шиверами. Ухил русла у верхів'ях – до 10 м/км (р. Прут, р. Білий Черемош). Живлення переважно атмосферними водами з весняною повинню під час танення снігу та дощовими паводками. Тривалі або рясні дощі можуть викликати паводок о будь-якій порі року. Рівень води впродовж сезону сплаву змінюється у значних межах і залежить від кількості снігу в горах, дощів та температури повітря. Найкращий час для проходження річок Карпат – з кінця квітня до першої декади травня, під час повені, коли танення снігів найбільш інтенсивне. Це стосується р. Прут та малих приток, які взагалі придатні для проходження лише протягом кількох днів навесні. Разом з тим, Черемошем та Тисою сплав можливий протягом усього теплого періоду року з квітня по жовтень.

Річки Карпат можна долати на каяках, байдарках, катамаранах, надувних плотах (рафтах). В залежності від сезону та виду суден маршрути річками Карпат класифікуються до IV к.с. з елементами V. З огляду на характер перешкод, їхня категорійність видається дещо заниженою, але це питання

потребує подальшого вивчення і обґрунтування. Річки Карпат можуть бути прекрасним полігоном для міжсезонної підготовки до походів найвищих категорій складності в інших регіонах світу.

Велосипедний туризм має достатні туристсько-спортивні можливості для здійснення в Україні. В основу класифікації велотуристських маршрутів закладені більші у порівнянні з іншими видами туризму відстані та фактор бездоріжжя при переході від нескладних походів до складних. За основу визначення категорії складності велотуристських походів, як і в інших видах туризму, взято три показники – протяжність, тривалість та складність.

Територією України можна здійснювати велосипедні туристські походи до V к.с. включно в Карпатах і в Криму (за версією ФСТУ) та до II к.с. в інших районах України (табл. 4.1). Основна частина маршрутів велопоходів високих категорій складності здійснюється в гірських районах Карпат та Криму, що вимагає від велотуристів значної фізичної підготовки, хороших навичок з орієнтування на місцевості та подолання природних перешкод. Для маршрутів походів III, IV та V к.с. в Карпатах (маршрути 81-91 в дод. Д) та Кримських горах (маршрути 96-103 в дод. Д) характерні важкопрохідні ділянки ґрунтових польових та лісових доріг, круті гірські стежки, перевали, затяжні підйоми та спуски, броди та інші природні перешкоди, а також незручне для велосипеда покриття доріг (бруківка, крупний щебінь тощо). Одночасно ці райони мають густу сітку автомобільних доріг та населених пунктів.

Рівнинні райони України за рахунок протяжних перешкод мають складність маршрутів до II к.с. При проходженні походів у зимовий час (коли дороги покриті снігом) категорію складності маршруту слід підвищувати на одиницю.

Класифіковані ділянки маршрутів **автомобілістських** походів, які наведені у Переліку, охоплюють переважно гірські масиви **Карпат**, де є розгалужена сітка доріг, а також достатня кількість різноманітних перешкод, що дозволяє проводити походи від I до V к.с. (маршрути 104-112 в дод. Д). Для автомобілістських походів на території України представлені лише маршрути I-III к.с. (до III к.с. в Карпатах та до II к.с. в Криму). Маршрути IV-V к.с.

розроблені тільки для мототуристів і тільки в Карпатах. Вони, у деяких випадках, відходять від автомобільних доріг і пролягають пішохідними стежками та полонинами. Під час дощів карпатські маршрути стають важкопрохідними. Для подолання окремих ділянок з крутими глинистими спусками та підйомами необхідні значні зусилля та спеціальна страховка.

Автомототуристські можливості **Криму** обмежені маршрутами I та II к.с., як для автомобілів, так і для мотоциклів. Хоча для мотопоходів, як і в Карпатах, можливе використання гірських стежок та рух яйлами з підвищенням категорійності таких маршрутів. Але тут гостро постануть питання охорони природи. При подорожах у Криму слід також враховувати обмеженість можливостей щодо організації стоянок та ночівель.

Україна має значні спортивні **спелеологічні** рекреаційно-туристські ресурси. Для розвитку спелеотуризму Україна має достатню ресурсну базу. На сьогодні відомо більше як 1100 печер різного типу – від невеликих до гігантських за розмірами. Пошук і дослідження печер триває і нині. Найбільш цікаві зі спортивної точки зору печери мають класифіковані туристські спортивні маршрути і увійшли до Переліку класифікованих печер України [239]. У цьому переліку категорії трудності печер наведені за найбільш складним маршрутом для відповідної печери.

Всього в Україні, на сьогоднішній день, класифіковано 157 печер від I до 4Б к.тр., що дає можливість здійснювати спелеологічні походи від I до IV к.с. включно [240, с. 61-66]. Федерацією спортивного туризму Криму один маршрут на Довгоруківській яйлі класифікований V к.с. (маршрут 132 у дод. Д).

На теренах України фахівці-спелеотуристи виділяють 4 спелеотуристських райони:

- **Поділля** – 11 класифікованих печер. Тут розташовані найдовші у світі печери у гіпсах – Оптимістична (227,3 км, 2Б к.тр.), Озерна (Блакитні озера) (131,4 км, 3Б к.тр.), Млинки (36,0 км, 2А к.тр.), Кришталева (22,6 км, 2А к.тр.). Більшість печер – умовно горизонтальні. З печер з

прямовисними схилами тут відома лише печера Перлінка (глибина 30 м, довжина 200 м, 1 к.тр.);

- **Буковину** – 2 класифіковані печери. Найскладніша з них – печера Попелюшка (91,0 км, 2Б к.тр.);
- **Причорномор'я** – 3 класифіковані печери, всі вони мають 1 к.тр.;
- **Крим** – 141 класифікована печера. В юрських вапняках кримських масивів Карабі-яйла, Довгоруківська яйла, Чатирдаг, Ай-Петрінська яйла, Карадазький Ліс карстовими водами створені провалля у сотні метрів глибиною з підземними залами, річками, озерами та сифонами. Тут розташована найдовша печера України у вапняках – Кизил-коба (21,5 км), яка складається з 6 поверхів, та найглибша печера України – шахта Солдатська (517 м). Ці ж печери і є найскладнішими – печери Солдатська та Кизил-Коба (з сифоном) мають 4Б к.тр. Кілька печер мають 3Б к.тр. – Каскадна на Ай-Петринській яйлі, Альошина вода та Голубина на Довгоруківській яйлі. 5 печер мають 3А к.тр. (маршрути 113-132 у дод. Д).

Територія України володіє надзвичайно сприятливими умовами для розвитку **вітрильного туризму** на розбірних туристських суднах. Маршрути таких походів пролягають Краснооскольським вдсх. на р. Оскол, Печенізьким вдсх. р. Сіверський Донець, каскадом Дніпровських водосховищ, Шацькими озерами, Дніпро-Бузьким та Дністровським лиманами, прибережною смугою Азовського та Чорного морів (маршрути 133-141 у дод. Д). На сьогоднішній день всі маршрути вітрильних туристських походів мають позначку «Е», що означає, що вони вважаються експериментальними до остаточного затвердження їх категорій складності ЦМКК.

Акваторії водосховищ та озер України мають лише І к.с. для вітрильного туризму. II к.с. оцінені лимани Азовського та Чорного морів. Маршрути вітрильних походів від III к.с. проводяться вже в прибережній зоні Азовського та Чорного морів. Перспективним є проведення вітрильних туристсько-спортивних походів вздовж узбережжя Чорного моря за кордони України – в

Румунію, Болгарію, Грузію, Туреччину та в інших морських басейнах Світового океану.

Значні перспективи для розвитку на теренах України має **комбінований туризм**. На сьогоднішній день в Україні діє спрощена система визначення складності комбінованих туристських маршрутів. Так, наприклад, пішохідний маршрут III к.с. та водний маршрут II к.с. в сумі дають комбінований маршрут IV к.с. Після визнання ФСТУ комбінованого туризму як окремого виду спортивного туризму нагальним вбачається розробка власної Методики категорювання маршрутів комбінованого туризму з подальшою розробкою Переліку класифікованих маршрутів із цього виду туризму. Існуюча в Україні ресурсна база дає можливість проводити на території основних туристських районів нашої країни комбіновані походи до V к.с. А це, у свою чергу, дає можливість виконання звання «Майстра спорту» на теренах України, що є дуже важливим для розвитку спортивного туризму. Тому дослідження ресурсного потенціалу спортивного комбінованого туризму є нагальним.

Крім класифікованих видів туризму, які розвиваються в Україні, набувають розвитку й інші види активного туризму та рекреації. Серед них – балунінг, парапланеризм, дайвінг, каньйонінг, каякінг, рафтинг, маунтінбайкінг, джипінг, ендурінг, спелестологія, Х-гонки, рогейн та інші.

Балунінг як подорожі, прогулянки туристів на повітряних кулях (теплових аеростатах, теплових повітряних кулях) набуває в Україні поширення у районі Києва (схили Дніпра), у районі Феодосії.

Парапланеризм розвивається на дніпровських схилах під Києвом, парапланеристи також літають зараз в Карпатах та Криму. В Карпатах польоти здійснюють з безлісних вершин хребта Боржава – Великий Верх, Стой, Темнатик. У Криму парапланерні польоти можна здійснювати з г. Ай-Петрі, г. Клементьєва та г. Агармиш.

Основні райони розвитку **дайвінгу** в Україні – західне узбережжя Криму (у першу чергу – п-ів Тарханкут), а також азовське узбережжя Криму.

Чудовим полігоном для **каньйонінгу** в Україні є гірський Крим. Каньйони та каньйоноподібні ділянки, як локальні перешкоди, характерні, в першу чергу, для пішохідного туризму. Це – Великий каньйон Криму, Чорноріченський каньйон, каньйони річок Явлуз, Улу-Узень, Узунджа, Донга, Алака, стр. Ятлауз, р. Сотери з двома діючими водоспадами Джурла та Гейзер (висота каскадів від 5 до 50 м), каньйон Хапхал, каньйон Шаан-Кая-Кобаси на Карабі-Яйлі та ряд ін. Категорія труднощі вказаних перешкод – від н/к до 1Б. Так, М. Закалдаєвим 1Б к.тр. оцінено проходження каньйонів р. Узунджи та р. Алаки [103].

Полігоном для **кааякінгу** в Україні є гірські річки Карпат. Це добре освоєні туристами річки басейну Дністра: Чорний Черемош, Білий Черемош, Черемош, Прут, Стрий, а також Тиса та річки її басейну в Закарпатті – Ріка, Латориця. До них в останній час додано низку малих річок: притоки р. Черемош, таких як Пробійна, Бистрець; притоки р. Стрий; верхів'я р. Прут.

Рафтинг в Україні – це фактично складова нашого вітчизняного спортивного водного туризму з використанням надувних суден – рафтів. Для рафтинг-турів придатні річки Українських Карпат та р. Південний Буг.

Полігоном для **маунтінбайкінгу** в Україні є гірські дороги, стежки та бездоріжжя Українських Карпат та гірського Криму.

Для **джипінгу** та **ендурінгу** придатні райони Полісся, Поділля, Українських Карпат, гірського Криму. Так в Карпатах вже прокладені екстремальні джип-тури хребтом Яворник (близько 100 км) та хребтом Чорногори з підйомом на найвищі вершини України – Говерлу, Петрос, Туркул, Менчул, Піп Іван (близько 600 км).

Спелестологія досліджує порожнини антропогенного походження – це покинуті каменоломні, шахти, підземні міські структури (водоводи, колодязі), підземні ходи, підземні храми, монастирі тощо. Об'єктами спелестологів є Одеські та Аджимушкайські катакомби, підземні храми Криму, Києва, чисельні шахти Криворіжжя, Донбасу, підземні комунікації великих міст України тощо.

Х-гонки (мультиспорт) – це подолання пересіченої місцевості різними способами (пішки, на велосипеді, на човні тощо). В Україні це, як правило,

командне проходження дистанції у 300-400 км із демонстрацією своїх навичок у подоланні перешкод за кращий час. Такі перегони в Україні називають «екстрім-марафонами», «пригодницькими гонками». Календар таких змагань уже нараховує близько десятка таких заходів у різних куточках України.

Рогейн – це вид спорту, який представляє собою орієнтування команд, що рухаються пересіченою місцевістю на тривалі дистанції своїм ходом. Метою змагань є набір очок шляхом знаходження контрольних пунктів, розташованих на дистанції протягом заданого часу. Дистанція триває, як правило, 24 години, за цей час команда може подолати більше 100 км. Команда складається з 2-5 спортсменів. В Україні вже відбулося два Чемпіонати Європи з рогейну (обидва в Чернівецькій області, де картографовані великі ділянки місцевості).

Певно, що з розвитком активного туризму та появою нових засобів пересування людини у природному середовищі можливе офіційне визнання інших видів спортивного туризму, в т.ч. і в Україні.

Гірські рекреаційно-туристські ресурси використовуються крім гірського туризму ще й близькими за ідеологією до спортивного туризму видами екологічного спорту – альпінізмом та скелелазінням. **Альпінізм** як і гірський туризм, на території України має обмежену ресурсну базу. Традиційно альпіністські сходження проводяться в районах альпійських гір. На противагу цьому скелелазіння має чудові можливості для розвитку в Україні, передусім – у гірському Криму.

Гірські системи України – **Карпати** та **Кримські гори** – належать до середньовисотних гір і мають абсолютну висоту нижче снігової лінії, тому не можуть вважатися класичними районами для проведення альпіністських сходжень. Проведення таких сходжень тут можливе лише взимку та на початку весни, коли складаються сезонні природні умови, що відповідають певним вимогам до традиційних альпіністських районів. У цей період у горах Карпат та Криму певні ділянки за своїми спортивно-технічними характеристиками можуть за складністю подолання відповідати вершинам певних категорій складності. Постановою Федерації альпінізму і скелелазіння України від

06.07.1999 р. були класифіковані вершини Українських Карпат тільки на зимовий період – з 1 січня по 30 березня. Складність маршрутів сходжень в Карпатах 1А - 2А к.тр. 2А к.тр. мають маршрути на г. Говерла (2061 м) з північно-західного цирку та північно-східним схилом; маршрут на г. Петрос (2020 м) східним кулуаром та північним гребенем; на г. Близниця (1883 м) – із східного цирку; на г. Довбушанка (1754 м) – із північного сходу. Таку ж категорію трудності мають гірські траверси: Говерла - Петрос, Туркул - Данцер (через Великі Кізли) та Малий Горган - Синяк - Хом'як. 1Б к.тр. оцінено 4 простіші маршрути на г. Говерлу; маршрут із пол. Головческа на г. Петрос; на г. Довбушанку з півдня. А також – траверс г. Піп Іван Чорногірський (2022 м); траверс Чорногори від г. Говерли до г. Піп Іван; траверси Брецул – Говерла; Ігровець – Сивуля; Туркул - Данцер - Пожижевська та Малий Горган - Синяк. На думку автора, поки що не отримали належної оцінки фахівців-альпіністів сходження на вершини Мармароського масиву – г. Піп Іван Мармароський (1937 м) та г. Петріс (1780 м), які влітку можуть бути оцінені до 1А к.тр., а взимку мають маршрути сходжень до 2А-2Б к.тр.

Чудові умови для свого розвитку в Україні має **скелелазіння**. Унікальні скельні маршрути найвищого рівня складності є у гірському Криму. За цим видом спортивних ресурсів наша країна входить до провідних країн у світі. Кримські гори обриваються на південь стрімкими скелями висотою більше 400 м, складеними з мармуровидного вапняку. Скелі монолітні та слабозруйновані. У Криму представлені всі 12 категорій трудності маршрутів – від найпростіших 1А до найскладніших 6Б, які здійснюються на межі людських можливостей. У гірському Криму нараховується 23 скельні масиви, стінки, окремі скелі, якими прокладені категорійні маршрути. Більшість цих гороутворень розташовані на південному макросхилі Кримських гір, частина – у районі Великого Каньйону. Більшість маршрутів прокладені Байдаро-Кастропольською стінкою на ділянці від пер. Байдарські Ворота на заході до пер. Шайтан-Мердвен на сході.

Найбільш складні маршрути прокладені на г. Морчеку (4 маршрути 6Б к.тр. та 6 маршрутів 6А к.тр.); г. Шан-Кая (1 маршрут 6Б к.тр. та 1 маршрут 6А к.тр.); Кастропольською стінкою (4 маршрути 6А к.тр.); г. Айя (2 маршрути 6А к.тр.); г. Замок (650 м) (2 маршрути 6А к.тр.); г. Трикутник (2 маршрути 6А к.тр.); г. Челебі (2 маршрути 6А к.тр.); г. Ільяс-Каю (1 маршрут 6А к.тр.) та ряд інших. Більшість кримських маршрутів обладнані шлямбурними гаками, мають зручні підвідні та спускові обхідні стежки.

До спортивних ресурсів, що використовуються спортсменами-скелелазами, також належать природні скелі Українського щита, які у долинах річок виходять на денну поверхню. Вони використовуються як для тренувань скелелазів, так і для проведення туристських та скелелазних змагань різного рівня. Це – скеля Пугач біля м. Южноукраїнськ на р. Південний Буг, скелі о. Хортиця на р. Дніпро, скелі біля с. Денеші Житомирської області на р. Тетерів, скелі каньйону р. Смотрич біля м. Кам'янця-Подільського та інші.

Із врахуванням туристсько-спортивної оцінки окремих компонентів природного середовища на теренах України можна виділити 4 типи районів проведення туристсько-спортивних походів (рис 4.4):

- райони проведення пішохідних та лижних походів III-IV к.с., гірських походів I-II к.с., класифікаційних ділянок маршрутів велосипедних та мотоподходів IV-V к.с. Цьому рівню відповідають окремі найвищі карпатські хребти – Чорногора, Свидовець, Мармароський масив, окремі ділянки Горган;
- райони проведення пішохідних та лижних походів до II к.с., класифікаційних ділянок маршрутів велосипедних та мотоподходів III-IV к.с. Цьому рівню відповідає значна частина Карпат та Кримських гір із висотами від 800 м над рівнем моря. Сюди ж можна віднести північні райони Українського Полісся, де завдяки наявності протяжних перешкод можна проводити пішохідні та лижні маршрути до II к.с.;
- райони проведення пішохідних та лижних походів до I к.с. включно, класифікаційних ділянок маршрутів велосипедних та автомотоподходів I-

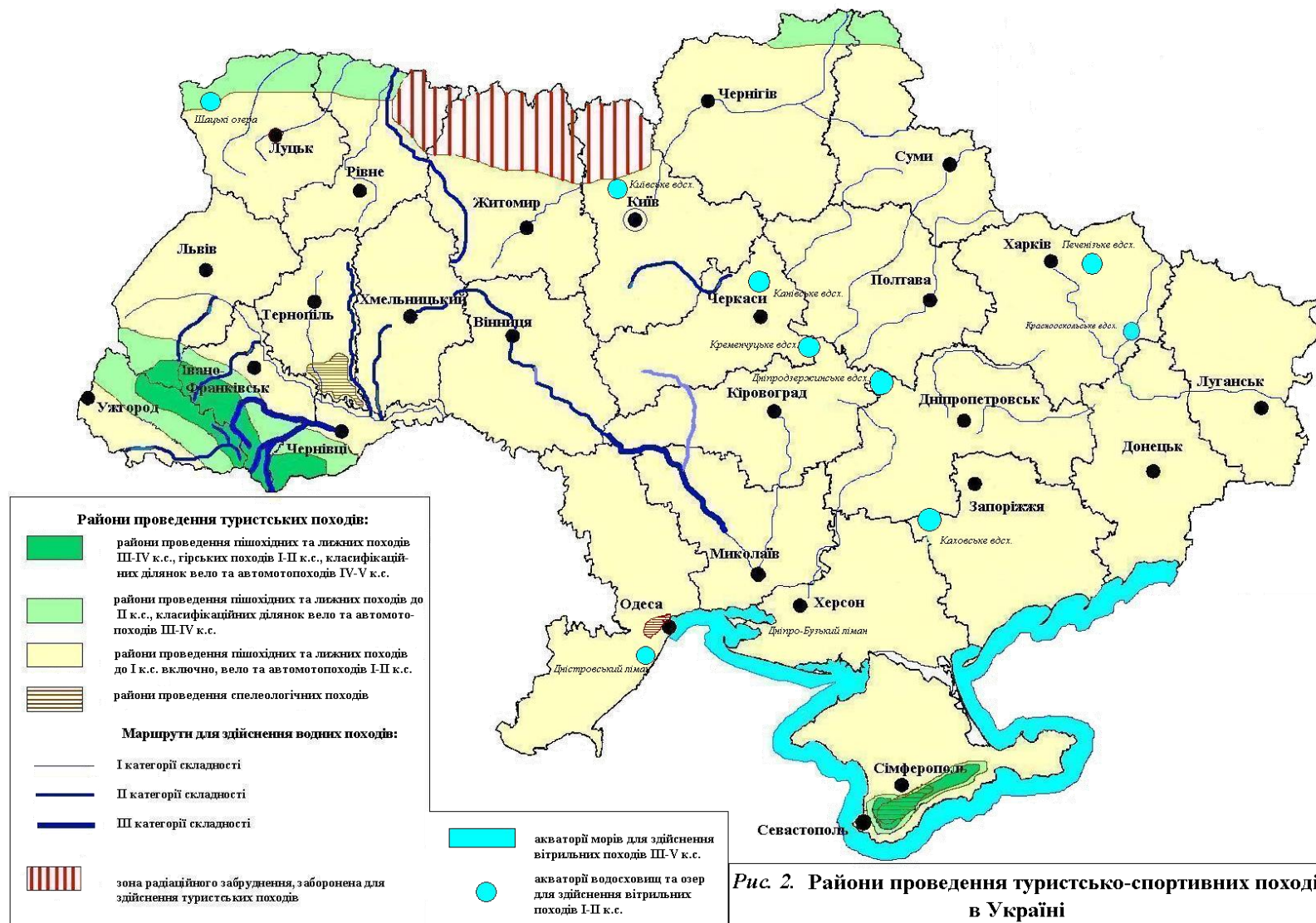


Рисунок 4.4. Райони проведення туристсько-спортивних походів в Україні

Автор: Колотуха О., 2011

- П к.с. Цьому рівню відповідає більша частина території України;
- райони проведення спелеологічних походів (Поділля, гірський Крим, Причорномор'я).

В окремі специфічні лінійні рекреаційно-туристські системи можна виділити маршрути водних туристсько-спортивних походів річками України та маршрути вітрильних туристсько-спортивних походів акваторіями озер, водосховищ й прибережних ділянок Азовського та Чорного морів.

Таким чином, спортивні рекреаційно-туристські ресурси мають визначальне значення для розвитку в Україні всіх видів спортивного туризму у тій чи іншій мірі. Територія держави має достатній ресурсно-туристський потенціал, а деякі групи ресурсів (спелеологічні, скелелазні) узагалі є унікальними для розвитку спортивного туризму та близьких до нього видів екологічного спорту у нашій країні.

4.3. Туристсько-спортивні дестинації України

Однією з властивостей спортивного туризму як геопросторового явища є ієрархічність як ряд підпорядкованих таксонів різного територіального рангу. Найбільш розробленим способом структурування територій є рекреаційно-туристське районування, яке традиційно виступає в якості наукової бази територіального управління туризмом, і має значення при реалізації державних програм розвитку туризму. Рекреаційно-туристське районування можна вважати окремим випадком суспільно-географічного районування, яке при цьому враховує фізико-географічне районування, що, безсумнівно, є базовим для розуміння всіх або більшості туристсько-спортивних процесів. Для комплексного туристського і туристсько-спортивного районування слід також спиратися на сітку адміністративно-територіального поділу території, адже статистичні дані збираються в межах адміністративно-територіальних одиниць.

За свідченням К. Мезенцева, суспільно-географічне районування полягає у формуванні ядер районоутворення. Навколо ядер формуються функціонально пов'язані з ними «сфери впливу», а у їх межах – ядра нижчого ієрархічного рівня. Врешті-решт, на основі каналів зв'язку та ядер концентрації людської діяльності формується опорний каркас людської діяльності країни, регіонів [202, с. 144]. У випадку туристсько-спортивного районування ядра районоутворення є полярними – з одного боку, такими виступають населені пункти, в першу чергу – крупні міста як основні постачальники туристів-спортсменів, а з іншого – окремі туристсько-спортивні об'єкти та їх скупчення (туристсько-спортивні вузли) як ядра, що реалізують туристсько-спортивні потреби. Таким чином, виникають канали зв'язку між містами – постачальниками туристів та туристсько-спортивними вузлами і об'єктами (туристсько-спортивні потоки), а також між вузлами і об'єктами (туристсько-спортивні маршрути). В підсумку формується опорний каркас туристсько-спортивної діяльності регіонів, країни в цілому.

При цьому, за свідченням К. Мезенцева, найпроблемнішим є питання визначення показників суспільно-географічного районування. У багатьох дослідженнях пропонується використовувати якомога більше найрізноманітніших показників, що характеризують стан розвитку різних видів людської діяльності, в нашому випадку – туристсько-спортивної. В § 3.6 автором визначено 20 районоутворюючих факторів у спортивному туризмі. За подібністю цих показників суміжні територіальні одиниці об'єднуються у райони. Але, як справедливо визначає К. Мезенцев, такий підхід можливий за умови трактування регіону як однорідного утворення. Оскільки ж суспільно-географічний район розглядається як вузлове утворення, то такий набір показників дозволяє вести мову лише про рівень розвитку території. Тому як показники суспільно-географічного районування пропонується використовувати показники наявності та інтенсивності зв'язків у розрізі основних їх видів, базуючись передусім на бальній оцінці [202, с. 144].

Отже, розмаїття районоутворюючих факторів не сприяє чіткому, однозначному виділенню туристських районів. Тому слід визначити ієрархічну систему таксономічних одиниць та окреслити чіткі, бажано в кількісному еквіваленті, параметри районоутворення. Автор дослідження зупинився на двох показниках – кількісному (ступінь забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму та активної рекреації (бальна оцінка), яка може бути кількісно виражена через категорії складності маршрутів) та якісному (туристсько-спортивна спеціалізація району).

Таким чином, автор для туристсько-спортивного районування території України використав методику розроблену К. Мезенцевим, який пропонує виділяти такі три етапи суспільно-географічного районування:

- виділення ядер районоутворення;
- делімітація регіонів;
- аналіз структури регіонів [202, с. 144-155].

На *етапі виділення ядер районоутворення* здійснюється аналіз наявних сіток районування та теоретичне узагальнення інформації щодо можливого виділення тих чи інших районів, у результаті якого висувається гіпотеза поділу території за певними нечисленними, але значимими з точки зору процесу районоутворення показниками.

В сучасній науковій літературі запропоновано декілька таксономічних класифікацій територіальних рекреаційних утворень в межах нашої країни. Перші ґрунтовні схеми рекреаційно-географічного районування, які охоплювали територію України, були розроблені колективом під керівництвом В. Преображенського. В межах країни були виділені 4 райони – Кримський, Азовський прибережний, Одеський та Дніпровсько-Дністровський [68, с. 37-45].

І. Пірожник виділив у межах двох рекреаційних районів України (Дніпровсько-Дністровського та Південного) 6 підрайонів – Кримський,

Карпатський, Одеський, Азовський, Київсько-Дніпровський та Харківсько-Донецький [232, с. 148].

М. Крачило у межах двох туристських зон (півдня європейської частини ЄСР та середньої смуги європейської частини ЄСР) виділяв 5 туристських районів – Кримський, Одеський, Азовський (складають Кримсько-Одесько-Азовський туристський регіон), Дніпровсько-Дністровський та Карпатський [173, с. 83-89].

О. Бейдик запропонував рекреаційно-туристське районування України у складі 6 рекреаційно-туристських районів – Карпатського, Полісько-Подільського, Київсько-Дніпровського, Донецько-Дніпровського, Кримського та Причорноморського, межі яких проходять адміністративними кордонами і які об'єднують усі адміністративно-територіальні суб'єкти України [31, с. 297].

Однак, усі вищезазначені схеми рекреаційного та рекреаційно-туристського районування були розроблені для так званого «планового» туризму та санаторно-курортного лікування і створювалися на основі різних критеріїв й ознак, основними серед яких були наступні: ступінь рекреаційного освоєння території та структура виконуваних нею рекреаційних функцій; наявність рекреаційно-туристських ресурсів та їх територіальні сполучення; питома вага зайнятих у туристському господарстві від загальної кількості працюючого населення; питома вага рекреаційних територій у структурі землекористування; кількість місць у закладах організованої рекреації тощо. Серед указаних ознак є такі, що можуть бути використані при районуванні спортивного туризму в Україні, так і ті, що є неприйнятними. Адже спортивний туризм пред'являє свої специфічні вимоги до організації територіальних рекреаційно-спортивних систем та їх складових.

У § 3.6 автором виконане туристсько-спортивне ранжування та групування регіонів світу, в основу якого покладено чотириступеневу ієрархічну систему таксономічних одиниць (туристсько-спортивних дестинацій): макрорайонна → районна → локальна → елементарна. Кожна наступна таксономічна одиниця входить як складова до попередньої. Після визначення ієрархічної системи

таксономічних одиниць наступним етапом став відбір чітких, кількісних параметрів туристсько-спортивного районоутворення. Такими автор вважає виступили ступінь забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму (пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомото, спелеологічного, вітрильного) та видів активної рекреації (альпінізму, скелелазіння), яка може бути кількісно виражена через категорії складності туристсько-спортивних маршрутів. Для видів активної рекреації (альпінізму, скелелазіння) автором була виконана експертна бальна оцінка ресурсів за аналогією з видами спортивного туризму.

Згідно запропонованої схеми туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів світу територія України увійшла до складу Євразійської помірної туристсько-спортивної макрорайонної дестинації, яка поділяється на туристсько-спортивні районні дестинації. Територія України розташована в межах Карпатської (частково), Кримської (повністю) та Східно-Європейської рівнинної (частково) туристсько-спортивних районних дестинацій. Карпати та Крим передбачувано є рецепієнтними туристсько-спортивними районами-дестинаціями, а Східно-Європейська рівнинна районна дестинація виступає генеруючою, яка формує туристсько-спортивні потоки, володіючи при цьому певними туристсько-спортивними ресурсами.

Наступними після туристсько-спортивних районних дестинацій таксономічними одиницями виступають туристсько-спортивні локальні дестинації, які, в свою чергу, поділяються на туристсько-спортивні елементарні дестинації. В складі локальних та елементарних туристсько-спортивних формуються туристсько-спортивні дестинації-вузли як локальні територіальні сукупності кількох туристсько-спортивних дестинацій-об'єктів. Прикладами дестинацій-вузлів є Шацькі озера, урочище Денеші, гирло р. Десни на Поліссі, Дністровський каньйон, урочище Сокоlecь, Подільські Товтри на Поділлі, каскад Мигійських порогів, урочище Гард на Побужжі та багато інших.

Делімітація туристсько-спортивних дестинацій різного рівня, по-перше, спирається на сітку адміністративно-територіального поділу території країни,

адже статистичні дані збираються в межах адміністративно-територіальних одиниць, а, по-друге, на неї суттєво впливає такий чинник як поділ дитячо-юнацьких туристсько-спортивних походів на місцеві та дальні. Згідно відомчої «Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю» до «місцевих належать походи, що проводяться в межах АР Крим або області, де розташований навчальний заклад, який проводить похід. Для навчальних закладів або органів управління освітою, які розташовані в містах Києві та Севастополі, місцевими є походи, які проводяться по території відповідно Київської області та АР Крим. Допускається проведення місцевого походу з виходом на територію суміжних областей, якщо це обумовлено розташуванням навчального закладу, який проводить похід, особливостями місцевості та логічністю побудови маршруту. Інші походи вважаються дальніми» [117, с. 3]. Дальні походи потребують виконання додаткових нормативних вимог та дозволів. Тому, переважаючи кількість дитячо-юнацьких туристсько-спортивних походів І-ІІІ ст.с. здійснюється в межах своїх адміністративних областей, рідного краю.

Для визначення функціональних особливостей туристсько-спортивних destinations України (рецепієнтні, потенційні чи генеруючі) автором застосований коефіцієнт відвідування регіону – $K_{відв.}$, який визначається за формулою:

$$K_{відв.} = \Sigma_{подорож.} / \Sigma_{виїзж.}, \quad (4.1)$$

де $K_{відв.}$ – коефіцієнт відвідування регіону;

$\Sigma_{подорож.}$ – кількість туристських груп, що подорожують територією регіону;

$\Sigma_{виїзж.}$ – кількість туристських груп, що виїжджають в походи з регіону.

За визначенням автора рецепієнтними destinations слід вважати регіони з коефіцієнтом відвідування регіону $K_{відв.}=2,0$ і більше; потенційними destinations – регіони з коефіцієнтом відвідування регіону $K_{відв.}=1,0-2,0$; генеруючими destinations – регіони з коефіцієнтом відвідування регіону $K_{відв.}< 1,0$.

Використавши статистичні дані ФСТУ за 2009-2013 роки щодо кількості туристських груп, що виїжджали в походи з адміністративно-територіальних одиниць, що входять до складу районних туристсько-спортивних дестинацій, та кількості туристських груп, що подорожували територіями районних туристсько-спортивних дестинацій (для Східно-Карпатської та Кримської дестинацій в цілому, для Східно-Європейської рівнинної – по областях), автором визначені коефіцієнти відвідування регіонів України (табл. 4.5). Аналіз картограми (рис. 4.5) свідчить, що Східно-Карпатська та Кримська туристсько-спортивні районні дестинації є дестинаціями-рецепієнтами з високим показником коефіцієнту відвідування – 5,929 та 6,241 відповідно. Східно-Європейська туристсько-спортивна районна дестинація в межах України має середній показник коефіцієнту відвідування – 0,220, що відносить її до генеруючих дестинацій. При цьому відносно високі показники відвідування регіону мають подільські області (Тернопільська, Хмельницька та Вінницька), а також Черкаська, Кіровоградська та Миколаївська області, які долиною р. Півд. Буг та її приток через Херсонську область з'єднують дві українські рецепієнтні туристсько-спортивні дестинації Карпатську та Кримську, утворюючи Подільсько-Бузький коридор. В перспективі це дасть можливість прокласти Транс'українську туристсько-спортивну стежку від Карпат далі Поділлям, долиною р. Півд. Буг через Олешківські піски до Криму.

Розглянемо схему туристсько-спортивного туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів України із врахуванням ступеня забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму, який виражається через категорії складності маршрутів визначених видів туризму та видів активної рекреації (альпінізму, скелелазіння) (табл. 4.6).

Схема туристсько-спортивного туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів України представлена на рис. 4.6.

Бальна оцінка ступеня забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами відповідає категоріям складності туристсько-спортивних маршрутів, які можна здійснювати у визначених туристсько-спортивних регіонах. У дужках –

Таблиця 4.5. Коефіцієнти відвідування регіонів України

№	Туристсько-спортивні районні дестинації	Адміністративно-територіальні одиниці, що входять до складу районних дестинацій	Кількість туристських груп, що виїжджають в походи з регіону <i>Σ виїзж.</i>	Кількість туристських груп, що подорожують територією регіону* <i>Σ подорожж.</i>	Коефіцієнт відвідування регіону <i>К відв.</i>	Туристсько-спортивна спеціалізація регіону
I.	Східно-Карпатська	1. Львівська обл.	129	3777	5,929	Пішохідний, лижний, гірський, водний, велосипедний, автотуризм
		2. Закарпатська обл.	154			
		3. Івано-Франківська обл.	176			
		4. Чернівецька обл.	178			
		<i>Разом</i>	637	3777	5,929	
II	Кримська	5. АР Крим	77	1916	6,241	Пішохідний, гірський, велосипедний, спелеологічний, вітрильний, автотуризм
		6. м. Севастополь	230			
		<i>Разом</i>	307	1916	6,241	
III.	Східно-Європейська рівнинна	7. Вінницька обл.	81	59	0,728	Пішохідний, водний, велосипедний
		8. Волинська обл.	196	22	0,112	Пішохідний, велосипедний
		9. Дніпропетровська обл.	1099	173	0,157	Пішохідний, водний, велосипедний
		10. Донецька обл.	427	80	0,187	Пішохідний, водний, велосипедний, вітрильний
		11. Житомирська обл.	186	74	0,398	Пішохідний, водний, велосипедний
		12. Запорізька обл.	961	40	0,042	Пішохідний, велосипедний, вітрильний
		13. Київська обл. та м. Київ	354+668	130	0,127	Пішохідний, водний, велосипедний
		14. Кіровоградська обл.	201	129	0,642	Пішохідний, водний, велосипедний
		15. Луганська обл.	267	44	0,165	Пішохідний, водний, велосипедний
		16. Миколаївська обл.	161	87	0,540	Пішохідний, водний, велосипедний
		17. Одеська обл.	729	99	0,136	Пішохідний, велосипедний, вітрильний
		18. Полтавська обл.	1027	267	0,260	Пішохідний, водний, велосипедний
		19. Рівненська обл.	929	78	0,084	Пішохідний, водний, велосипедний
		20. Сумська обл.	248	37	0,149	Пішохідний, водний, велосипедний
		21. Тернопільська обл.	217	108	0,498	Пішохідний, водний, велосипедний, спелеологічний
		22. Харківська обл.	697	129	0,185	Пішохідний, водний, велосипедний
		23. Херсонська обл.	563	329	0,584	Пішохідний, велосипедний, вітрильний
		24. Хмельницька обл.	81	60	0,741	Пішохідний, водний, велосипедний
		25. Черкаська обл.	108	57	0,528	Пішохідний, водний, велосипедний
		26. Чернігівська обл.	135	55	0,407	Пішохідний, водний, велосипедний
		<i>Разом</i>	9335	2057	0,220	

* – підтверджені дані



Автор: Коло туха О., 2016

Рисунок 4.5. Картограма коефіцієнтів відвідування регіонів України

Таблиця 4.6. Схеми туристсько-спортивного туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів України

№	Туристсько-спортивні районні дестинації	Туристсько- спортивні локальні дестинації, що входять до складу районних	Туристсько- спортивні елементарні дестинації, що входять до складу локальних	Ступінь забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами									Загальна оцінка (в балах)
				пішохідними	лижними	гірськими	водними	вело	автомото	спелео	вітрильними	альпінізм, скелелазіння*	
I.	Східно-Карпатська	I.1. Карпатська гірська	-	3(4)	4(5)	2(3)	4	5	5	-	-	2	25 (28)
		I.2. Прикарпатська	-	2	2	-	3	4	3	-	-	1	15
		I.3. Закарпатська	-	2	2	-	3	4	3	-	-	1	15
		I.4. Буковинська	-	2	2	-	3	4	3	2	-(1)	1	17 (18)
		Загальна оцінка	-	3 (4)	4 (5)	2 (3)	4	5	5	2	-(1)	2	27 (31)
II	Кримська	II.1. Гірсько-лісовий Крим	-	3(4)	2(3)	2(3)	-	5	2	4(5)	5	2(5)	25 (32)
		II.2. Степовий Крим	-	1	-	-	-(1)	2	2	-	5	-	10 (11)
		Загальна оцінка	-	3 (4)	2(3)	2 (3)	-(1)	5	2	4 (5)	5	2 (5)	25 (32)
III.	Східно-Європейська рівнинна	III.1. Поліська	III.1.1. Волинське Полісся	2	2	-	2	3	2	-	1	-(1)	12 (13)
			III.1.2. Київсько-Житомирське Полісся	2	2	-	2	3	2	-	1	-(1)	12 (13)
			III.1.3. Чернігівське Полісся	2	2	-	1	3	2	-	1	-	11
		III.2. Подільська	III.2.1. Тернопільське Поділля	1	1	-	2	2	2	3	-	-	11
			III.2.2. Хмельницьке Поділля	1	1	-	2	2	2	1	1	-(1)	10 (11)
			III.2.3. Вінницьке Поділля	1	1	-	2	2	2	-	1	-(1)	9 (10)
		III.3. Київсько-Дніпровська	III.3.1. Київсько-Черкаська	1	1	-	2	2	2	-	2	-(1)	10 (11)
			III.3.2. Бузько-Дніпровська	1	1	-	3	2	2	-(1)	2	-(1)	11 (13)
		III.4. Донецько-Дніпровська	III.4.1. Харківсько-Дніпровська	1	1	-	1	2	2	-	1	-	8
			III.4.2. Донецько-Приазовська	1	1	-	1	2	2	-	3	-(1)	10 (11)
		III.5. Причорноморсько-Приазовська	III.5.1. Дунайсько-Дніпровська	1	-	-	3	2	1	1	5	-(1)	13 (14)
			III.5.2. Дніпровсько-Приазовська	1(2)	-	-	1	2	1	-	5	-	10 (11)
		Загальна оцінка		2	2	-	3	3	2	3	5	-(1)	20 (21)
	Україна в цілому			3 (4)	4 (5)	2 (3)	4	5	5	4 (5)	5	2 (5)	34 (41)

* - бальна оцінка туристсько-спортивних ресурсів для альпінізму та скелелазіння виконана автором



Автор: Колотуха О., 2015

Рисунок 4.6. Туристсько-спортивне ранжування та групування регіонів України

прогнозовані автором категорії складності з окремих видів туризму та зі скелелазіння.

На підставі вказаних критеріїв на території України для потреб спортивного туризму автором виділено 3 туристсько-спортивні районні DESTИНАЦІЇ:

1. *Східно-Карпатська*, яка включає території Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей;
2. *Кримська*, яка включає територію АР Крим та м. Севастополь;
3. *Східно-Європейська рівнинна*, яка включає всю іншу рівнинну територію України у складі 20 адміністративних областей та м. Києва.

Завершальним етапом туристсько-спортивного районоутворення виступає *аналіз структури регіонів*.

Східно-Карпатська туристсько-спортивна районна DESTИНАЦІЯ в межах України є частиною Карпатської туристсько-спортивної районної DESTИНАЦІЇ в межах Східної Європи. Вона охоплює велику Східно-Карпатську гірську країну та прилеглі території у межах Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. DESTИНАЦІЯ має високу загальну рейтингову оцінку в балах – 27, а за оцінками автора й більше – 31 (з урахуванням потенційного підвищення складності маршрутів з ряду видів спортивного туризму) (табл. 4.6). Високий ресурсний туристсько-спортивний потенціал дає право визначити цю DESTИНАЦІЮ як рецeпiєнтну. Тут є можливості для розвитку практично усіх видів спортивного туризму. Високою V к.с. оцінені маршрути велосипедного та мотоциклетного туризму. Перспективи для підвищення категорійності мають маршрути з пішохідного, лижного та гірського туризму – відповідно до IV, V та III к.с. Вимогам вітрильного походу I к.с. відповідає, на думку автора, акваторія Дністровського вдсх. в Чернівецькій області.

Східно-Карпатська туристсько-спортивна районна DESTИНАЦІЯ поділяється на 4 туристсько-спортивні локальні DESTИНАЦІЇ: *Карпатська гірська* (охоплює всі гірські хребти Українських Карпат), *Прикарпатська* (охоплює рівнинні та

передгірні райони Львівської та Івано-Франківської областей), *Закарпатська* (охоплює рівнинні та передгірні райони Закарпатської області) та *Буковинська* (охоплює рівнинні та передгірні райони Чернівецької області).

Центральну (домінантну), районоутворюючу функцію в районній дестинації виконує *Карпатська гірська* туристсько-спортивна локальна дестинація із загальною рейтинговою оцінкою у 25 (28) балів. Вона має високий ресурсний потенціал для здійснення туристсько-спортивних походів з багатьох видів туризму (крім спелеологічного та вітрильного). Інші туристсько-спортивні локальні дестинації з невисокою рейтинговою оцінкою у 15-17 балів, в такому разі, виконують допоміжні функції – тут розташовані початкові та кінцеві пункти туристсько-спортивних маршрутів із зручними під'їздами, є можливість здійснення нескладних туристських походів.

Значення Східно-Карпатської туристсько-спортивного районної дестинації в Україні різко зростає із тимчасовою геополітичною невизначеністю щодо Криму. Район масово відвідують й іноземні туристи – із Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, країн Балтії, Білорусі, Молдови. Цей туристопотік може бути значно більшим із реалізацією туристсько-спортивного проекту «Транскарпатська туристська стежка», яка зв'яже Західні Карпати через територію України із Південними Карпатами.

Кримська туристсько-спортивна районна дестинація обіймає лише територію Кримського півострову. При невеликій площі Кримська туристсько-спортивний районна дестинація має високу загальну рейтингову оцінку в балах – 25 (32) (табл. 4.6). Такий високий ресурсний туристсько-спортивний потенціал дає право визначити цю дестинацію як рецелієнтну. Тут є можливості для розвитку практично усіх видів спортивного туризму (окрім водного). Високою V к.с. оцінені маршрути велосипедного та вітрильного туризму. За оцінкою федерації спортивного туризму АР Крим кримськими печерами проходить спелеологічний маршрут V к.с. (маршрут 132 у дод. Д).

Кримську туристсько-спортивну районну дестинацію можна поділити на 2 туристсько-спортивні локальні дестинації: *Гірсько-лісовий Крим* (охоплює 3

гряди Кримських гір) та *Степовий Крим* (охоплює північну рівнинну частину Кримського п-ву та Керченський п-ів).

Центральну (домінантну), районоутворюючу функцію в районі виконує *Кримська гірсько-лісова* туристсько-спортивна локальна дестинація із загальною рейтинговою оцінкою у 25 (32) балів. Вона має високий ресурсний потенціал для здійснення туристсько-спортивних походів з багатьох видів туризму (крім водного). Дестинація має унікальні туристсько-спортивні ресурси і можливості розвитку для вітрильного спелеотуризму та скелелазіння.

Кримська степова туристсько-спортивна локальна дестинація із низькою загальною рейтинговою оцінкою у 10 (11) балів виконує в районі допоміжну функцію, хоча є привабливою для туристів з точки зору близькості моря. І к.с. може бути оцінено водний туристський маршрут Північно-Кримським каналом.

Значення Кримської туристсько-спортивної районної дестинації в Україні і в світі різко впало із тимчасовою анексією Криму та застосуванням міжнародних санкцій щодо цієї території. Але є надія, що після повернення Криму до складу України півострів зможе сповна використовувати свої високі туристсько-спортивні можливості. Перспективним в майбутньому для Криму стане реалізація туристсько-спортивного проекту «Кримська туристська стежка».

Східно-Європейська рівнинна туристсько-спортивна районна дестинація в межах України є частиною Східно-Європейської туристсько-спортивної районної дестинації в межах Східної Європи і охоплює рівнинну частину України в межах 20 адміністративних областей та м. Києва. Загальна рейтингова оцінка дестинації становить 20 (21) балів, що можна вважати середнім показником, але при цьому туристсько-спортивні вузли та об'єкти дуже розосереджені на значній площі.

Велика площа районної дестинації потребує поділу на туристсько-спортивні локальні дестинації, в основу виділення яких покладено фізико-географічне районування. Але при цьому максимально враховувалися і соціально-економічні аспекти – в першу чергу, адміністративно-територіальний

поділ території України. Згідно визначеного підходу в межах Східно-Європейської рівнинної туристсько-спортивної районної дестинації автором виділено 5 туристсько-спортивних локальних дестинацій: Поліська, Подільська, Київсько-Дніпровська, Донецько-Дніпровська та Причорноморсько-Приазовська.

Поліська туристсько-спортивна локальна дестинація обіймає північні регіони України. Географічно вона співпадає із зоною мішаних лісів. Загальна рейтингова оцінка дестинації є невисокою і становить 12 (13) балів. Лісові масиви, заболочені ділянки, складності орієнтування, ділянки бездоріжжя є основними протяжними перешкодами для пішохідного (II к.с.), лижного (II к.с.), автомото (II к.с.) та велотуризму (III к.с.). Річкою Случ проходить водний маршрут II к.с. на байдарках. Акваторія Шацьких озер придатна для вітрильного туризму (I к.с.). Звісно, що гірський та спелеотуризм у цьому регіоні не представлені взагалі. Обмежувальним є той фактор, що майже все Київське Полісся, частина Житомирського, Чернігівського та Волинського Полісся знаходиться в зоні радіаційного забруднення і після аварії на ЧАЕС ці території вилучені із рекреаційно-туристського використання.

Поліська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 3 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Волинське Полісся (охоплює Волинську та Рівненську обл.), Київсько-Житомирське Полісся (охоплює північ Київської та Житомирську обл.) та Чернігівське Полісся (охоплює Чернігівську та Сумську обл.).

Подільська туристсько-спортивна локальна дестинація охоплює територію Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей. Межі дестинації майже повністю співпадають із Подільською височиною. Загальна рейтингова оцінка цього туристсько-спортивної дестинації також є невисокою і становить 12 (13) балів. Візитною карткою регіону є спелеологічні туристські ресурси, максимальна категорія складності яких – III. Схилами Подільської височини можна прокласти велотуристські маршрути II к.с., автомотомаршрути II к.с. Річки Поділля оцінені II к.с. – р. Південний Буг від Меджибожу до

Гайворона, р. Смотрич, р. Збруч. І к.с. оцінюються пішохідні, лижні та вітрильні (Бузькі водосховища) туристські маршрути. Маршрути гірських походів на території підрайону відсутні.

Подільська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 3 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Тернопільське Поділля (у межах Тернопільської обл.), Хмельницьке Поділля (у межах Хмельницької обл.) та Вінницьке Поділля (у межах Вінницької обл.).

Київсько-Придніпровська туристсько-спортивна локальна дестинація обіймає центральні лісостепові та північностепові регіони України. Більша частина дестинації (південний захід Київської обл., Черкаська, Кіровоградська обл., правобережжя Дніпропетровської обл.) розташована у межах Українського щита та схилів Придніпровської височини. Рельєф відрізняється різноманіттям ерозійних та воднольодовикових форм. Загальна рейтингова оцінка цієї дестинації є невисокою і становить 11 (13) балів. На південному заході регіону проходить водний маршрут III к.с. річкою Південний Буг на байдарках. II к.с. мають маршрути річками, що прорізають кристалічні породи Українського щита, – Рось та Гірський Тікіч із Синюхою. Схилами Придніпровської височини можна прокласти вело- та автомотомаршрути II к.с. Акваторіями Дніпровських водосховищ, головним чином – Кременчуцького, можна спланувати маршрути вітрильних походів до I к.с. Не вище I к.с. оцінюються пішохідні та лижні туристські маршрути. Специфічними спелеологічними ресурсами підрайону можна вважати спелестологічні ресурси Криворіжжя (кинуті шахти, стволи тощо), які можна оцінити, як мінімум, I к.с. Маршрути з гірського туризму в цьому регіоні не представлені взагалі. Натомість скелі Українського щита, що виходять на денну поверхню, покинуті гранітні кар'єри створили умови для розвитку скелелазіння.

Київсько-Придніпровська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 2 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Київсько-Черкаську (охоплює південь Київської та Черкаську обл.) та Бузько-

Дніпровську (охоплює Кіровоградську обл. та правобережжя Дніпропетровської обл.).

Донецько-Дніпровська туристсько-спортивна локальна дестинація розташована на сході України. Дестинація охоплює найбільш освоєні в антропогенному відношенні регіони нашої країни. Тому загальна рейтингова оцінка цієї туристсько-спортивної дестинації є низькою і становить лише 10 (11) балів. До III к.с. оцінені лише маршрути з вітрильного туризму, що проходять акваторіями Краснооскольського водосховища та Азовського моря. Схилами Донецького кряжу можна прокласти вело та автомотомаршрути до II к.с. Пішохідні, лижні та водні маршрути можуть бути оцінені не вище I к.с.

Донецько-Дніпровська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 2 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Харківсько-Дніпровську (охоплює Харківську, Полтавську та лівобережну частину Дніпропетровської обл.) та Приазовсько-Донецьку (охоплює Донецьку та Луганську обл.).

Причорноморсько-Приазовська туристсько-спортивна локальна дестинація обіймає південні степові простори нашої країни. При значній площі загальна рейтингова оцінка цієї дестинації є невисокою і становить 13 (14) балів. V к.с. оцінені лише маршрути з вітрильного туризму. III к.с. має водний маршрут на байдарках р. Південний Буг, який починається в Кіровоградській області і закінчується в м. Вознесенську Миколаївської області. Усі інші види туризму представлені маршрутами I-II к.с. (за виключенням гірського, який відсутній). В. Казаков розробив пішохідні маршрути II к.с. Олешківськими пісками [120]. У Причорномор'ї поблизу м. Одеси розташовані 3 класифіковані печери, всі вони мають 1 к.тр. Скелі долини р. Південний Буг використовуються для скелелазіння.

Причорноморсько-Приазовська туристсько-спортивна локальна дестинація поділяється на 2 туристсько-спортивні елементарні дестинації: Дунайсько-Дніпровську (охоплює Одеську, Миколаївську та правобережну частину

Херсонської обл.) та Дніпровсько-Приазовську (охоплює Запорізьку та лівобережну частину Херсонської обл.).

Отже, проведення ранжування та групування регіонів території країни відповідно до певних таксономічних рівнів виступило важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму в Україні. На підставі визначених критеріїв на території України для потреб спортивного туризму виділено 3 туристсько-спортивні районні дестинації (з них 2 рецепієнтні – Східно-Карпатська і Кримська), в межах яких виділено 11 туристсько-спортивних локальних дестинацій. В межах рівнинних локальних дестинацій виділено від двох до трьох туристсько-спортивних елементарних дестинацій. Проведення більш детальної таксономізації потребує детальніших регіональних суспільно-географічних рекреаційно-туристських досліджень.

4.4. Стратегія розвитку спортивного туризму в Україні

На сьогоднішній день розвиток масового спорту, туризму та активної рекреації як загальнонаціональної ідеї, спрямованої на вирішення цілого комплексу соціальних проблем, отримав потужний імпульс в країнах Європи, США, Канаді, Японії, Австралії, Новій Зеландії та ряді інших країн. Практично у всіх цих країнах прийняті державні програми, спрямовані на вирішення проблем масового спорту та підвищення спортивної культури в суспільстві шляхом розширення їх державної підтримки. Основними причинами розвитку масових видів спорту, в т.ч. і спортивного туризму, є доступність самостійних занять для різних категорій громадян, наявність клубної системи, системи масових спортивно-рекреаційних заходів, популярності виду у кожній країні.

Історичний аналіз становлення і розвитку системи спортивного туризму в Україні засвідчив, що попри недоліки й упущення, які спостерігалися в її діяльності, були й прогресивні досягнення й позитивні впливи на розвиток

особистості. Ось чому слід зберегти все краще, що було нагромаджене протягом часу існування та розвитку спортивного туризму, і створити якісно нову систему туристсько-спортивної діяльності, яка покликана забезпечити національне відродження самобутності і культури молодих поколінь незалежної України. Чільне місце у загальній системі туризму, спорту, освіти і виховання повинна посісти туристсько-спортивна діяльність з її величезними потенційними можливостями. Саме тому можна стверджувати, що сучасні економічні і соціальні передумови, які склалися в нашій країні, сформували **соціальне замовлення** на розвиток системи спортивного туризму в Україні.

На сьогоднішній день в Україні спортивний туризм стає масовим соціальним явищем, яке потребує подальшого розвитку. Адже ряди ФСТУ налічують близько 27 тис. членів, а в туристсько-спортивних гуртках системи дитячо-юнацького туризму України займаються більше 90 тис. вихованців. Щорічно у різноманітних туристсько-спортивних заходах (походах, змаганнях, експедиціях тощо) бере участь до 4 млн. громадян України. Спортивний туризм як всеохоплююча форма оздоровчого, пізнавального туризму є одним з найбільш ефективних напрямків сучасного розвитку національного та світового туризму. Широта його впливу на всі сторони життя людей, його роль у раціональному використанні вільного часу викликають необхідність суспільного визнання та соціально-економічної підтримки.

Тому важливим вбачається розробка подальшої стратегії розвитку спортивного туризму в нашій країні. Адже, спортивний туризм – це громадський рух прихильників активного способу життя, учнівської та студентської молоді, а туристсько-спортивна діяльність – це засіб, з допомогою якого цей рух здійснює свою мету – пізнання навколишнього світу, спортивне вдосконалення, випробування, пізнання та удосконалення самого себе, завдяки чому, можна реалізувати всебічний розвиток особистості в цьому процесі.

Виходячи з високого соціального значення спортивного туризму в Україні автором визначені пріоритетні напрями вдосконалення структури і територіальної організації спортивного туризму.

Туристсько-спортивні походи є найбільш доступними і організаційно простими формами спортивно-туристської діяльності. Тому охоплення ними лише 7% від загальної кількості учнівської молоді і менше 1% дорослого населення нашої країни є недостатнім. Враховуючи традиційну пріоритетність цього напрямку, цей показник слід вважати невиправдано низьким. Підвищення рівня участі молоді в туристсько-краєзнавчих подорожах повинне відбутися, в першу чергу, за рахунок проведення таких заходів рідним краєм, для дорослого ж туризму – це, в першу чергу, райони Карпат і Криму. А для цього необхідно дослідити рекреаційно-туристські можливості кожного регіону, розробити низку маршрутів різного рівня складності. Для системи дорослого туризму необхідно провести під егідою ФСТУ туристсько-спортивні експедиції найвищого рівня (в пішохідному туризмі – IV к.с. по Карпатах, лижному туризмі – V к.с. по Карпатах тощо).

Удосконаленню підлягає і *функціонально-компонентна структура* системи спортивного туризму в Україні. На рівні областей необхідно створення організаційних осередків – туристських клубів на державному фінансуванні хоча б з 2-3 штатними одиницями. Серед стратегічних завдань розвитку спортивного туризму в Україні чинне місце посідають питання розбудови структури Федерації за рахунок створення в місцевих федераціях, закладах освіти, на підприємствах, в установах туристських клубів, секцій спортивного туризму, створення нових місцевих осередків на районному (міському) рівні. Системна робота територіальних федерацій з розбудови організаційної структури, зростання прихильників здорового способу життя, кількості членів є вагомим фактором зростання авторитету та впливовості осередків Федерації в регіонах, залученню коштів місцевих бюджетів та спонсорів для фінансування їх статутної діяльності.

Удосконаленню підлягає *організаційна діяльність* ФСТУ. Ця діяльність з розвитку спортивного туризму в Україні гальмується недостатнім впровадженням нових форм організації туристсько-спортивної та масової роботи, застарілою системою управління та недостатньо ефективною системою

розподілу повноважень між суб'єктами Федерації, пасивною іміджевою діяльністю тощо.

Стратегічно важливими напрямками розвитку спортивного туризму в Україні є найбільш широке використання засобів і форм спортивного туризму в організації активного і змістовного відпочинку й оздоровлення населення країни, особливо дітей та юнацтва. Для забезпечення змістовної організації короткотривалого та довготривалого відпочинку і оздоровлення засобами активного туризму населення і, особливо, учнівської молоді на місцевому рівні необхідна *розробка місцевих туристських, рекреаційно-оздоровчих, туристсько-спортивних програм*, що спираються на існуючу законодавчу базу, місцеві рекреаційно-туристські ресурси, туристський рух. Особливу увагу слід приділяти розробці шкільних оздоровчих екскурсій, туристських подорожей до визначних пам'яток природи, історії та культури нашої країни, організації літнього відпочинку й оздоровлення. Необхідно розвивати систему туристських навчально-тренувальних таборів (навчально-тренувальних походів), які повинні охоплювати туристів різного віку та рівня підготовленості за принципом скаутських таборів, що мають загальносвітову практику. Подібні табори сприяють обміну досвідом, впровадженню прогресивних форм тренування, підвищують цілеспрямованість підготовки, її індивідуалізацію. Розвитку спортивного туризму значно сприятимуть саме польові туристські табори в екологічно чистих місцях України, які можуть бути стаціонарними, базовим або пересувними. Цей туристський продукт має високу соціальну ціну та може вироблятися на умовах вторинної зайнятості вчителів, студентів вищих навчальних закладів. Реалізація подібних програм не тільки створить додатково нові робочі місця, але й поставить вимогу підготовки певної кількості фахівців та працівників належної кваліфікації.

Для підготовки спеціалістів зі спортивного та спортивно-оздоровчого туризму необхідний міжгалузевий освітній стандарт, що визначатиме рівні, структуру, навчально-тематичні плани навчання спеціалістів. На наше глибоке переконання, спеціалістів спортивно-оздоровчого туризму необхідно готувати

на базі географічних спеціальностей університетів та педуніверситетів («Географія і спортивно-оздоровчий туризм»). Адже ефект використання природних ресурсів, рекреаційно-оздоровчих технологій, цінностей національної культури напряду залежить від якості роботи фахівців спортивного туризму.

Однак перебудова лише всередині самої системи спортивного туризму України не здатна суттєво поліпшити ситуацію, підвищити роль цієї системи в житті нашої країни. Спортивно-оздоровчий туризм, орієнтований на задоволення інтересів суспільства, особливо молоді, носить соціальний характер. Створена в державі нормативно-правова база покращила умови для його подальшого розвитку, але, як на думку автора, недостатньо. Навіть прийняття нової редакції Закону України «Про туризм» не поліпшило, а навпаки – погіршило ситуацію. Адже практично жоден туристський клуб, центр туризму не в змозі виконати умови Закону щодо отримання ліцензії на здійснення туроператорської чи турагентської діяльності. Тому наступним кроком повинне стати прийняття *Закону України «Про соціальний туризм»*. Адже в нинішніх економічних умовах, в існуючому нормативно-правовому полі спортивний туризм ефективно розвиватися не в змозі.

З метою підтримки та розвитку соціального туризму, його більшої доступності для слабозахислених соціальних груп населення держава повинна законодавчо передбачити для підприємств, закладів та громадян, що займаються розвитком соціального туризму, ряд переваг. Серед них:

- при ліцензуванні у сфері соціального туризму ліцензійний збір не утримувати;
- введення пільгової шкали оподаткування на послуги, що надаються закладами соціального туризму з оздоровлення, туристсько-екскурсійного обслуговування, виготовлення та прокату туристського спорядження, а також з податків на майно закладів соціального туризму, на утримання об'єктів соціально-культурної сфери;

- звільнення від оподаткування земель, що зайняті об'єктами соціального туризму;
- при наданні туристських послуг соціального характеру (в системі дитячо-юнацького туризму будь-яких послуг) податок на додаткову вартість на туристський продукт перетворювати в соціальну туристську ренту, що не підлягає оподаткуванню, та повністю спрямовується на підтримку та розвиток соціального туризму;
- здійснення безкоштовної цільової сертифікації;
- звільнення освітніх закладів, що готують фахівців соціального туризму, від податку на майно, податку на утримування житлового фонду та об'єктів соціально-культурної сфери;
- звільнення від оподаткування добровільних внесків юридичних та фізичних осіб, в т.ч. іноземних, на підтримку соціального туризму;
- встановлення пільгового проїзду для організованих туристських груп упродовж усього року.

Джерелами фінансування та матеріальної підтримки спортивного та спортивно-оздоровчого туризму, крім бюджетних коштів, можуть бути: кошти, отримані в результаті туристської та іншої діяльності закладів туризму, платежі у вигляді соціальної туристської ренти, добровільні внески юридичних та фізичних осіб, в тому числі іноземних, на підтримку соціального туризму. Соціальна туристська рента може утворюватися при наданні туристських послуг шляхом перетворення податку на додану вартість на соціальний туристський продукт у джерело самофінансування соціального туризму, що не підлягає оподаткуванню. Рентні відрахування можуть перерозподілятися між закладами соціального туризму, органами виконавчої влади місцевого та обласного рівня та загальнодержавним органом управління соціальним туризмом, який необхідно створити. Тому наступним кроком повинне стати прийняття Закону України «Про соціальну туристську ренту».

ФСТУ за останні роки накопичила значний позитивний досвід в розвитку спортивного туризму та має необхідний організаційний та кадровий потенціал

для виведення спортивного туризму на якісно новий, більш високий рівень розвитку, що відповідає потребам сучасного етапу розвитку спорту як в країні, так і на міжнародній арені. Виходячи з сучасного стану розвитку спортивного туризму в Україні, автором дослідження були напрацьовані такі пропозиції щодо розвитку спортивного туризму в Україні:

1. провести аналіз законодавства України з метою підготовки законодавчих пропозицій, спрямованих на підтримку розвитку спортивного туризму. Внести до нової редакції Закону України «Про туризм» чітке визначення спортивного туризму з перерахуванням видів, які входять до його складу та визначення органів, які займаються спортивним туризмом;
2. ініціювати прийняття Закону України «Про соціальний туризм», вагомою складовою якого повинен стати спортивний туризм. Створити ініціативну групу для підготовки пропозицій, які стосуються спортивного туризму, до проекту такого Закону;
3. вирішити питання інфраструктури спортивного туризму хоча би на обласному рівні – створення обласних туристсько-спортивних клубів зі своїм приміщенням та інструкторським складом і відповідним фінансуванням;
4. розробити нову редакцію Правил змагань зі спортивного туризму (щодо проведення туристських походів) та пов'язаних з ними документів, перелік яких визначається зазначеною новою редакцією;
5. забезпечити підготовку нової редакції Порядку класифікації туристських спортивних маршрутів та методик визначення категорій складності туристських спортивних маршрутів за видами спортивного туризму;
6. внести зміни та доповнення до переліків класифікованих туристських спортивних маршрутів та класифікованих печер України з урахуванням сучасного стану розвитку видів спортивного туризму в Україні;
7. розробити переліки класифікованих локальних перешкод для туристських спортивних маршрутів в межах України;

8. підготувати методичні рекомендації за видами спортивного туризму щодо здійснення туристських спортивних походів та проведення змагань з видів (техніки) спортивного туризму;
9. затвердити державні кваліфікаційні вимоги до гідів-провідників спортивного туризму.
10. ініціювати включення до програми зимових Олімпійських ігор змагань зі спортивного лижного туризму.

Важливим на рівні розвитку окремих видів спортивного туризму стала започаткована автором розробка концепцій розвитку окремих видів спортивного туризму. Концепція розвитку виду спортивного туризму за своєю суттю є генеральним задумом, що визначає стратегію дій при здійсненні програми розвитку виду спортивного туризму у вигляді комплексу положень, що дають цілісне уявлення про сучасний стан, проблеми та шляхи подальшого розвитку виду туризму. Концепція розробляється відповідною комісією з виду спортивного туризму та затверджується Президією ФСТУ. На базі концепції відповідною комісією розробляється та затверджується програма практичної діяльності комісії з розвитку відповідного виду спортивного туризму з визначенням очікуваних результатів. Виконання зазначеної програми та досягнення конкретних практичних позитивних результатів у розвитку виду спортивного туризму є критерієм оцінки ефективності діяльності комісії з виду. З 2007 р. ФСТУ запроваджено розробку та втілення концепцій з 7 видів спортивного туризму (крім автомото). Автором особисто розроблена концепція розвитку лижного туризму в Україні (дод. Е). Концепція будується на оптимальному сполученні набутого досвіду й реальних потреб сьогодення. Рівень розвитку сучасного суспільства в Україні визначає перспективні напрямки розвитку спортивного лижного туризму. Розвитком інших, поки що некласифікованих видів спортивного туризму, покликана опікуватися створена ФСТУ комісія комбінованого туризму та комісія мультиспортивного напрямку і інфраструктурних проектів.

Серед інфраструктурних проектів, в першу чергу, для реалізації заслуговують наступні. В Україні, на сьогоднішній день, немає жодної туристської стежки європейського класу, через її територію не проходять транснаціональні стежки. При цьому надзвичайно високі потенційні можливості мала би *Кримська (Навколочорноморська) стежка*. На рівень транс'європейської стежки повинна вийти *Транскарпатська стежка*, яка би пройшла територіями Чехії, Словаччини, Польщі, України та Румунії. Це проект ще чекає своїх розробників.

Надзвичайно важливими є географічні та екологічні аспекти стратегії розвитку спортивного туризму в Україні. Україна приєдналася до Міжнародної хартії спортивного туризму. Організації, що приєдналися до Хартії, беруть на себе зобов'язання захищати доступними для них методами туристське середовище, в тому числі природні ресурси, пам'ятки історії та культури, техногенні та інші об'єкти відвідування.

Однак, на сьогодні, незважаючи на наявні потенційно великі можливості, свою соціальну і економічну значущість, спортивний туризм в Україні поки що розвинутий недостатньо. Труднощі, з яким зіткнувся в своєму розвитку спортивний туризм, в першу чергу, пов'язані з економічними проблемами розвитку суспільства, а також з майже повною відсутністю державної та громадської підтримки цього виду діяльності, недосконалістю, а, в окремих випадках, і відсутністю сучасної нормативно-правової, методичної та інформаційної бази, яка б враховувала його реалії, а також внутрішніми організаційними проблемами в самому туристсько-спортивному русі, що накопичилися за останні роки.

Базовою умовою подальшого динамічного розвитку спортивного туризму є створення його ефективної національної моделі як масового самодіяльного спортивного туризму та спорту вищих досягнень, яка б сприяла розвитку цього соціально важливого сегменту суспільної діяльності.

Висновки до розділу 4

1. Для виявлення загальних закономірностей та специфічних особливостей регіональної організації туристсько-спортивної діяльності, регіонального аналізу та оцінки функціонування системи спортивного туризму в межах окремої країни розглянуто ці аспекти на прикладі України. В Україні протягом певного історичного періоду сформувалася власна організаційно-управлінська та функціонально-компонентна структура системи спортивного туризму, яка дозволяє розвивати цей важливий вид соціально-економічної діяльності.
2. В першу чергу, було досліджено спортивні рекреаційно-туристські ресурси, які мають визначальне значення для розвитку в Україні багатьох видів спортивного туризму. Територія держави має достатній ресурсно-туристський потенціал для здійснення практично всіх видів туристсько-спортивної діяльності, а деякі групи ресурсів узагалі є унікальними для розвитку спортивного туризму та близьких до нього видів активної рекреації у нашій країні (спелеологічні, скелелазні та інші).
3. Важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму в Україні виступило проведення ранжування та групування регіонів території країни відповідно до певних таксономічних рівнів (туристсько-спортивна дестинація макрорайонна – туристсько-спортивна дестинація районна – туристсько-спортивна дестинація локальна – туристсько-спортивна дестинація елементарна – туристсько-спортивна дестинація-вузол – туристсько-спортивна дестинація-об'єкт). На підставі визначених критеріїв на території України для потреб спортивного туризму виділено 3 туристсько-спортивні районні дестинації (з них 2 рецепієнтні – Східно-Карпатська і Кримська), в межах яких виділено 11 туристсько-спортивних локальних дестинацій. В межах рівнинних локальних дестинацій виділено від двох до трьох туристсько-спортивних

елементарних дестинацій. Проведення більш детальної таксономізації потребує детальніших регіональних суспільно-географічних рекреаційно-туристських досліджень.

4. Базовою умовою подальшого динамічного розвитку спортивного туризму в Україні є створення його ефективної національної моделі як масового самодіяльного туризму та спорту вищих досягнень, яка б сприяла розвитку цього соціально важливого сегменту суспільної діяльності. Для цього запропоновані законодавчі ініціативи (внесення змін та доповнень в Закон України «Про туризм», прийняття Законів України «Про соціальний туризм», «Про соціальну туристську ренту»), прийняття ряду нормативних документів, концепцій розвитку окремих видів туризму, науково-методичних розробок щодо визначення категорій складності туристських спортивних маршрутів, оцінки складності туристсько-спортивних перешкод, безпеки проходження туристських спортивних маршрутів з різних видів туризму, туристсько-спортивних проєктів, які в майбутньому можуть бути інтегровані у європейські та світові проєкти (Транскарпатська туристська стежка, Кримська туристська стежка тощо).
5. На сьогодні, незважаючи на наявні потенційно великі можливості, свою соціальну і економічну значущість, спортивний туризм в Україні поки що розвинутий недостатньо. Труднощі, з яким зіткнувся в своєму розвитку спортивний туризм, в першу чергу, пов'язані з економічними проблемами розвитку суспільства, а також з майже повною відсутністю державної та недостатньою громадською підтримкою цього виду діяльності, недосконалістю, а, в окремих випадках, і відсутністю сучасної нормативно-правової, методичної та інформаційної бази, яка б враховувала його реалії, а також внутрішніми організаційними проблемами в самому туристсько-спортивному русі, що накопичилися за останні роки.

ВИСНОВКИ

1. Спортивний туризм – це вид активної рекреаційно-туристської діяльності, яка здійснюється в природному середовищі, і полягає у проходженні туристських спортивних маршрутів з подоланням різноманітних перешкод (перевалів, вершин, порогів, каньйонів, печер, боліт тощо) різними засобами пересування із використанням спеціальних технічних прийомів і спорядження. Спортивний туризм є природозорієнтованим за суттю і входить до блоку активного туризму разом зі спортивно-оздоровчим та екстремальним туризмом. На них накладається предметна область пригодницького туризму.

Оцінюючи місце спортивного туризму в загальній систематизації туризму, автором визначено, що спортивний туризм – це група видів туризму, мотивацією яких є здійснення активних туристських походів з пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомобільного, мотоциклетного, спелеологічного, а також представляти комбінації цих видів. Про диверсифікацію спортивного туризму свідчить зростання інших видів активного пересування на туристських маршрутах, поки менш поширених: на тваринах, повітряних кулях тощо. За своїм територіальним поширенням спортивний туризм виступає як геопросторове явище. Він є загальнодоступним для різних соціальних верств населення, в першу чергу – молоді, і охоплює практично всі вікові сегменти туристського потоку. Це здебільшого масовий та груповий (командний) вид туристської діяльності з глибокими самодіяльними засадами організації такої діяльності. Спортивний туризм виступає як яскраво виражений сезонний вид і є тривалим видом туристської діяльності. Він має глибокий суспільний зміст, адже забезпечує максимальний соціальний ефект.

Структурний аналіз спортивного туризму дав змогу визначити, на сьогоднішній день, більше 50 видів та підвидів спортивного туризму.

Типологія компонентної структури системи спортивного туризму в світі доводить, що ця система є такою, що формується. Вона надзвичайно динамічна і здатна розвивати цей важливий напрямок активної рекреаційно-туристської діяльності.

2. Визначаючи суспільні функції спортивного туризму на достатніх підставах можна стверджувати, що туристсько-спортивна діяльність регулюється всіма, без винятку, науковими принципами сучасної соціології та педагогіки в їх своєрідному переломленні. Спортивний туризм виконує такі важливі соціальні функції як соціально-комунікативна, медико-біологічна (оздоровча), економічна, пізнавальна, естетична, емоційно-психологічна, творча. Це дає право стверджувати, що сучасні економічні і соціальні передумови, які склалися в світі, сформували **соціальне замовлення** на розвиток системи спортивного туризму в геопросторовому вимірі.

Аналіз розвитку спортивного туризму дав нам право стверджувати, що за відсутності конкретних статистичних показників розвитку спортивного туризму в світі за непрямыми ознаками можна зробити висновок відносно того, що спортивний туризм це вагомий сектор світового туризму як за кількістю відвідувань, так і за економічними показниками, який динамічно розвивається в силу своєї, в першу чергу, соціальної затребуваності та набуває геопросторових масштабів.

3. Для побудови типології туризму слід використовувати поняття туристського потоку, яке є ключовим, розуміти під ним сукупність туристів, які відвідали певну територію протягом чітко означеного відрізка часу. Провідною характеристикою туристського потоку виступає його щільність, що вимірюється кількістю туристів на території протягом означеного відрізка часу. Виходячи з цих позицій, запропоновано будувати типологію з урахуванням родовидових взаємозв'язків, що утворюють складові туризму, які, у свою чергу, безпосередньо впливають на формування туристського потоку. В основу типології слід покласти

розгалуження туристського потоку як явища здатного об'єднати всіх туристів і різноманітні напрями їх діяльності протягом подорожі. Туристський потік слід сегментувати за різноманітними ознаками. Найбільш репрезентативною виступає вікова ознака туристів. Кожному віковому сегменту відповідають свої специфічні мотиви подорожей. Зважаючи на складність поставленого завдання, можна припустити, що туристський потік може розглядатися як певна єдність різних груп туристів завдяки родовидовим взаємозв'язкам між його складовими. Тому туризм повинен мати таку структурно-логічну схему: вищий рід – рід – група видів – вид – підвид. На сьогоднішній день можливий подальший поділ навіть підвидів.

4. Для ефективного розвитку спортивного туризму, в першу чергу, як виду соціальної діяльності, а також як галузі економіки необхідно підключення географії до питань вивчення обсягів туристських потоків, оцінки ресурсного потенціалу та рекреаційної ємності території, рівня розвитку інфраструктури, технологій спортивного туризму, таких як логіка туристського маршруту, відповідність маршруту району подорожі, оптимальність туристських програм, планування маршрутної мережі на певній території тощо. Масштаби спортивного туризму можна співставити з масштабами інших форм рекреації. Однак у рекреаційно-географічних дослідженнях, що базуються, в основному, на вивченні організованих форм відпочинку, спортивний туризм враховується явно недостатньо, що відображено як в теорії рекреаційної географії та географії туризму, так і у практичному застосуванні результатів наукових досліджень. Тому вагомою складовою географії туризму, її науковим підрозділом виступає *географія спортивного туризму*, для якої актуальним вбачається конкретизація об'єкта і розширення предметної сфери географії туризму та обґрунтування теорії геопросторової організації спортивного туризму. Об'єктом дослідження географії спортивного туризму виступає спортивний туризм як суспільне явище

геопросторового змісту, предметом дослідження – його геопросторова організація. Таким чином, на достатніх підставах можна стверджувати, що спортивний туризм є специфічним видом рекреаційно-туристської діяльності, який виступає як вагомий об'єкт суспільно-географічних досліджень.

5. Розгляд методологічних засад спортивного туризму був проведений за трьома основними, можна стверджувати, вже класичними для рекреаційно-географічних досліджень підходами – це *системний підхід*, *кластерний підхід* та *просторовий підхід*. Крім того, автором враховувалося, що в географії туризму склався потужний *ресурсний підхід*, згідно якого примат ресурсів (перш за все природно-рекреаційних) зазначається як визначальний чинник розвитку туризму на певній території. Аналіз туристсько-спортивної діяльності з точки зору *системного підходу* дає право стверджувати, що спортивний туризм виступає специфічною територіальною рекреаційною системою – територіальною системою спортивного туризму як складного геосистемного утворення, що має суспільно-природне походження, спрямоване на задоволення специфічних туристсько-спортивних потреб людей і отримання при цьому оздоровчих, спортивних, соціальних, екологічних та інших бажаних ефектів.

Кластерний підхід до рекреаційно-географічних досліджень має ефективне застосування при вирішенні проблем розвитку туристської сфери в певному регіоні та в світі, в першу чергу – її економічних засад. Можна стверджувати, що туристсько-спортивні кластери вже формуються у різних регіонах світу, але вони мають локальний, іноді регіональний характер, і не в повній мірі відображають геопросторову сутність спортивного туризму.

Геопросторовий підхід нам бачиться найбільш прийнятним в якості методологічного підходу для вивчення географії спортивного туризму, адже ресурсом у спортивному туризмі, в першу чергу, виступає сама

територія, окремі її, в першу чергу, природні об'єкти, які виступають у спортивному туризмі двояко. По-перше, в якості перешкод певного виду туризму (перевали, гірські вершини, пороги тощо). По-друге, це атрактивні об'єкти, заради яких туристи також відправляються в подорож (красиві вершини, водоспади, озера тощо). Визнаючи найбільшу прийнятність геопросторового підходу до рекреаційно-географічних досліджень спортивного туризму, автор вважав за потрібне доповнити його більш глибокими ресурсними дослідженнями.

6. В дослідженні геопросторової організації спортивного туризму в якості основного методологічного підходу дослідження пропонується **просторово-ресурсний підхід**, сутність якого полягає у застосуванні принципів геопросторового підходу до дослідження туризму, який доповнює вагома ресурсна складова, оскільки ресурси є властивістю території. Ресурсом у спортивному туризмі, в першу чергу, виступає територія, її окремі природні об'єкти. Ці окремі туристсько-спортивні об'єкти «нанизуються» на лінії туристсько-спортивних маршрутів. Кожній категорії складності маршруту відповідає певний набір локальних і протяжних перешкод за видом, кількістю і категорією труднощі. Мережа туристсько-спортивних маршрутів формує певний туристсько-спортивний район. Автором визначено, що якщо сприймати рекреаційно-туристський район як приймаючий туристські потоки, то, він виступає як туристсько-спортивна дестинація. Туристсько-спортивні дестинації формують туристсько-спортивні регіони більш високого рівня і заповнюють туристсько-спортивний простір, який, у свою чергу, є складовою загального туристського простору.

7. Спортивний туризм користується в основному ресурсами близькими до екстремальних, що знаходяться на межі людських можливостей їх подолання (для даної конкретної людини, групи туристів) або близькі до неї. Тому, можна стверджувати, що такий комплекс ресурсів доцільно виділити в окрему категорію – **спортивних**

рекреаційно-туристських ресурсів. Технічна складність туристсько-спортивного маршруту з будь-якого виду туризму визначається характером, кількістю та різноманітністю перешкод, які мають дисперсний характер. Це – локальні туристсько-спортивні об'єкти, задля подолання яких і здійснюється туристсько-спортивний похід. Сам характер перешкод визначається рівнем кваліфікації та технічної майстерності туристів, які необхідні для подолання даної перешкоди з належною гарантією безпеки учасників. До технічної складності відносять трудність перешкод, що долаються (локальні та протяжні перешкоди), а також характеристика району подорожі, автономність групи на маршруті, новизна маршруту та інші. Спортивні рекреаційно-туристські ресурси класифікуються, в першу чергу, за видами спортивного туризму, у яких вони задіюються, та складністю їх подолання (категорією труднощі). Пішохідний, лижний, гірський, велосипедний туризм використовують широкий спектр природних ресурсів. Локальними перешкодами є переправа, каньйон, траверс, перевал, вершина; протяжними – рослинний покрив (від легкопрохідного лісу до стелюха), болота, осипи-морени, піски, снігові ділянки, льодові ділянки та ін. Водними перешкодами є пороги, шивери, перекати та притиски. У спелеологічному туризмі перешкодами виступають печери, стрімкі та крутопохилі ділянки печер (колодязі та уступи), вузькі проходи, снігові та водні перешкоди. Характер, кількість та різноманітність туристсько-спортивних об'єктів (перешкод) визначають технічну складність маршруту в кожному виді спортивного туризму. При цьому, фахова, в т.ч. географічна, оцінка перешкод має надзвичайно велике значення для безпеки туристських спортивних походів, які часто здійснюються на межі фізичних та технічних можливостей їх учасників. Характер перешкод визначається рівнем кваліфікації та технічної майстерності, які необхідні для подолання даної перешкоди з належною гарантією безпеки учасників.

8. Методика суспільно-географічного дослідження спортивного туризму передбачає декілька послідовних етапів. Алгоритм цього процесу відображає певну послідовність дій, що об'єднуються у п'ять етапів. На підготовчому етапі визначається соціальне замовлення на розвиток системи спортивного туризму в світі. Відповідно до цього розробляється концепція дослідження – визначаються предмет, мета, завдання, методологічні підходи, система наукових методів дослідження, джерела інформації та терміни проведення дослідження. На другому етапі – концептуально-інформаційному – розробляється суспільно-географічна модель спортивного туризму. Третій етап дослідження (аналітико-статистичний) присвячений макрорегіональному аналізу геопросторової організації спортивного туризму. Четвертим етапом дослідження (синтетичним) є регіональний аналіз та оцінка функціонування системи спортивного туризму (на прикладі України). Завершальним етапом є розробка стратегії розвитку спортивного туризму на основі маркетингових і суспільно-географічних методик. Результатом цього етапу досліджень стала розробка перспективних програм розвитку спортивного туризму в світі і в нашій країні, законодавчі ініціативи.
9. Всі процеси, що зумовлюють формування попиту на спортивний туризм у світі, визначаються дією причин, які можна поділити на більш суттєві внутрішні причини, що діють в рамках самої системи спортивного туризму і визначають її структуру та основні властивості (фактори), і зовнішні причини, пов'язані з властивостями оточуючого середовища (умови). Особливе значення для формування попиту на спортивний туризм у світі мають умови, пов'язані з географічним положенням, одним з різновидів якого є туристсько-географічне положення, яке характеризує становище досліджуваної системи по відношенню до об'єктів туристсько-рекреаційної діяльності.

Взявши за основу визначені російським географом Л. Мажар групи факторів та чинників формування туристського попиту, автором

запропоноване власне бачення факторів формування попиту на спортивний туризм у світі. Ці фактори можна об'єднати в два типи: нелокалізуючі фактори – рекреаційно-туристські потреби, організаційно-управлінські, економічні, матеріально-побутові, соціально-психологічні, демографічні, медико-санітарні, екологічні, інноваційні фактори, фактори кадрового забезпечення; локалізуючі фактори – геоторіальні, геополітичні, природно-рекреаційні, історико-культурні, інфраструктурні, рекреаційно-діяльнісні. Поділ груп факторів на типи є досить умовним, оскільки навіть нелокалізуючі фактори мають просторову складову, виражену в тій чи іншій мірі. За своєю суттю всі фактори і чинники впливають на територіальний аспект формування та розвитку спортивного туризму.

10. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку спортивного туризму в колишньому СРСР та в Україні доводить, що протягом свого розвитку туристсько-спортивна діяльність розглядалася як один з ефективних засобів виховання, оздоровлення, спортивного удосконалення, що знайшло відображення як у практиці, так і в дослідженнях наукових проблем спортивного туризму того часу. До позитивних надбань, які отримала система спортивного туризму, слід віднести збережену і розвинену систему громадських туристсько-спортивних організацій (федерацій, союзів, клубів тощо), розвинену (на рівні областей) мережу спеціалізованих дитячо-юнацьких туристсько-краєзнавчих закладів (центрів та станцій туристів), достатню нормативно-правову та методичну базу, висококваліфікований кадровий потенціал тощо. До недоліків, із позицій сьогодення, слід віднести відповідну ідеологічну спрямованість, заорганізованість, нераціональне використання ресурсного потенціалу галузі, недостатнє науково-методичне забезпечення тощо. Тому слід зберегти все краще, що було нагромаджене протягом часу існування та розвитку спортивного туризму, і на цій основі створити якісно нову систему туристсько-спортивної діяльності,

покликану забезпечити національне відродження самобутності і культури молодих поколінь незалежної України.

Розвиток спортивного туризму у світовому масштабі, його роль у соціальному житті людей, необхідність регламентації та координації діяльності в цій сфері визначили потребу у створенні численних міжнародних спортивних організацій – асоціацій, федерацій, союзів тощо. Вони з'явилися на початку XX ст. Найвідомішими серед них нині є міжнародні федерації з видів спорту, які мають більш як віковий досвід діяльності. Таким чином, організаційна структура спортивного туризму з середини XX ст. є сформованою і набула світового масштабу. Міжнародні організації, які опікуються розвитком певних видів спортивного туризму, мають в своїх лавах від 7 до 138 країн з усіх материків, що підтверджує геопросторові масштаби спортивного туризму.

11. Просторові туристсько-географічні дослідження засвідчили, що на планеті існує значна кількість районів, придатних для здійснення спортивних туристських подорожей з різних видів спортивного туризму. Більше їх в Північній півкулі, особливо на півночі Євразії та Північної Америки, і менше в Південній півкулі – в районі ланцюга Анд в Південній Америці, в Новій Зеландії, Австралії, Океанії, Південній Африці. Освоєння світового туристсько-спортивного простору здійснюється також завдяки різноманітним проектам. На сьогоднішній день найбільш масовим світовим туристсько-спортивним проектом можна вважати проект туристських стежок. Туристська стежка – це, як правило, пішохідна стежка з контрольованою протяжністю та незначними фізичними навантаженнями, яка має позначення на місцевості (маркування), обладнані місця зупинок, оглядові майданчики. Прикладами таких туристських стежок є Аппалацька стежка, Міжнародна Тихоокеанська стежка, Трансканадська стежка, транс'європейські пішохідні стежки, знаменита Непальська стежка, Стежка інків та інші.

Крім проекту туристських стежок, в кінці XX - на початку XXI ст. з'явилися й інші туристсько-спортивні мегапроекти, пов'язані, в першу чергу, зі сходженнями на знакові гірські вершини – Сім вершин, Сім вулканів, Три полюси та інші. Таким чином, різноманітними туристсько-спортивними проектами та програмами охоплена значна частина поверхні Земної кулі. В першу чергу, це – гірські райони світу, до яких крім альпіністів на сьогодні прагнуть й прості любителі активних подорожей. Трекінгові та туристсько-спортивні маршрути прокладені всіма материками й природними зонами нашої планети, у підтвердження тези, що спортивний туризм – це геопросторове явище. Тому, важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму стало проведення туристсько-спортивного ранжування та групування регіонів світу, в основу якого було покладено чотириступеневу ієрархічну систему таксономічних одиниць: макрорайонна дестинація → районна дестинація → локальна дестинація → елементарна дестинація. Наступним етапом став відбір чітких, кількісних параметрів туристсько-спортивного районоутворення. Такими, на думку автора, є ступінь забезпеченості туристсько-спортивними ресурсами з різних видів спортивного туризму (пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомото, спелеологічного, вітрильного) та активної рекреації (альпінізму, скелелазіння), яка може бути кількісно виражена через категорії складності маршрутів, та туристсько-спортивна спеціалізація району. На підставі вищезазначеного були виділені 15 туристсько-спортивних макрорайонних дестинацій з подальшим поділом на 108 туристсько-спортивних районних дестинацій (від 2-х до 31-го в різних макрорайонах). Відповідно до функціональних особливостей визначено три групи туристсько-спортивних районних дестинацій: туристсько-спортивні районні рецепієнтні дестинації (42 райони), туристсько-спортивні районні потенційні дестинації (55 районів), туристсько-

спортивні районні генеруючі дестинації, що формують туристсько-спортивні потоки (11 районів).

12. Загальні закономірності та специфічні особливості регіональної організації туристсько-спортивної діяльності, регіональний аналіз та оцінка функціонування системи спортивного туризму в межах окремої країни розглянуто на прикладі України. В Україні протягом певного історичного періоду сформувалася власна організаційно-управлінська та функціонально-компонентна структура системи спортивного туризму, яка дозволяє розвивати цей важливий вид соціально-економічної діяльності. Дослідження спортивних рекреаційно-туристських ресурсів, які мають визначальне значення для розвитку в Україні багатьох видів спортивного туризму, дає право стверджувати, що територія держави має достатній ресурсно-туристський потенціал, а деякі групи ресурсів узагалі є унікальними для розвитку спортивного туризму та видів активної рекреації у нашій країні (спелеологічні, скелелазні та інші). Проведення ранжування та групування регіонів країни відповідно до певних таксономічних рівнів (туристсько-спортивна дестинація макрорайонна – туристсько-спортивна дестинація районна – туристсько-спортивна дестинація локальна – туристсько-спортивна дестинація елементарна – туристсько-спортивна дестинація-вузол – туристсько-спортивна дестинація-об'єкт) виступило важливим підсумком суспільно-географічного дослідження спортивного туризму в Україні. На підставі визначених критеріїв на території України для потреб спортивного туризму виділено 3 туристсько-спортивні районні дестинації (з них 2 рецесивні – Східно-Карпатська і Кримська), в межах яких виділено 11 туристсько-спортивних локальних дестинацій. В межах рівнинних локальних дестинацій виділено від двох до трьох туристсько-спортивних елементарних дестинацій.

13. Однак, на сьогодні, незважаючи на наявні потенційно великі можливості, свою соціальну і економічну значущість, спортивний туризм в Україні

поки що розвинутий недостатньо. Труднощі, з яким він зіткнувся в своєму розвитку, в першу чергу, пов'язані з економічними проблемами розвитку суспільства, з майже повною відсутністю державної та недостатньою громадською підтримкою цього виду діяльності, недосконалістю сучасної нормативно-правової, методичної та інформаційної бази, яка б враховувала його реалії, а також внутрішніми організаційними проблемами в самому туристсько-спортивному русі, що накопичилися за останні роки. Тому базовою умовою подальшого динамічного розвитку спортивного туризму є створення його ефективної національної моделі масового самодіяльного туризму та спорту вищих досягнень, яка б сприяла розвитку цього соціально важливого сегменту суспільної діяльності. Для цього запропоновані законодавчі ініціативи (прийняття Законів України «Про соціальний туризм», «Про соціальну туристську ренту»), прийняття ряду нормативних документів, концепцій розвитку окремих видів туризму, науково-методичних розробок щодо визначення категорій складності туристських спортивних маршрутів, оцінки складності туристсько-спортивних перешкод, безпеки проходження туристських спортивних маршрутів з різних видів туризму, туристсько-спортивних проектів, які в майбутньому можуть бути інтегровані у європейські та світові проекти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В.В. Спортивный туризм: підручник / В.В. Абрамов; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2011. – 367 с.
2. Активний туризм: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О.М. Сердюк, Н.В. Москаленко, В.М. Зайцева, Д.Д. Гурова, Т.С. Кукліна. – Запоріжжя: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2009. – 272 с.
3. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 199 с.
4. Алаев Э.Б. Экономико-географическая терминология / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1977. – 199 с.
5. Александрова А. Системно-структурный подход в современной географии туризма / А. Александрова. // Туризм в глубине России: Сборник трудов международного научного семинара (21-26 июля 2014 г.). – Пермский гос. нац. исследовательский университет. – Пермь, 2014. – С. 3-7.
6. Александрова А. Системный подход как методологическая основа изучения туризма / А. Александрова. // Уалихановские чтения - 18: Материалы Междунар. науч-практич. конф., 25-26 апр. 2014 г., Кокшетау (Казахстан). – Т. 1. – Кокшетауский госуниверситет. – Кокшетау, 2014. – С. 75-79.
7. Александрова А.Ю. Международный туризм: учебник для студ. высших учеб. заведений, обучающихся по спец. «География» / А.Ю. Александрова. – Москва: Аспект Пресс, 2004. – 470 с.
8. Александрова А.Ю. Политико-административные границы: от барьера к туристскому ресурсу / А.Ю. Александрова. // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 5. География. – 2012. – № 3. – С. 15-20.
9. Александрова А.Ю. Теоретические основы географии туризма / А.Ю. Александрова. // Туризм и культурное наследие. Межвузовский сборник научных трудов. – С. 10-18.
10. Алексеенко В. Мотоциклетный туризм / В. Алексеенко, Ф. Мамаев. – М.:

Физкультура и спорт, 1972. – 152 с.

11. Алієва-Барановська В.М. Міжнародний туризм: навч. посібник-довідник / В.М. Алієва-Барановська, І.І. Дахно. – Київ: Центр учбової літератури, 2013. – 343 с.
12. Альпинизм / Антонович И.И., Романов Б.И., Романенко М.И. и др.; под. ред. И.И. Антоновича. – К.: Вища школа, 1981. – 344 с.
13. Антоненко В.С. Особливості розвитку сільського зеленого туризму в Україні: національний і регіональний аспекти / В.С. Антоненко // Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, інновації: Зб. наукових праць Міжнародної наук.-практ. конф. – Т. 2. – К.: Видавництво КНУКіМ, 2014. – С. 13-20.
14. Арефьев В.Е. Введение в туризм: учебное пособие / В.Е. Арефьев. – Изд-во АГУ, 2002. – 282 с.
15. Аріон О.В. Географія туризму: Навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів / О.В. Аріон, С.І. Уліганець. – К.: Обрії, 2009. – 172 с.
16. Аркин Я. Горный туризм / Я. Аркин, А. Вариксоо, П. Захаров, Я. Тятте. – Таллин: Изд-во Ээсти раамат. – 1980. – 328 с.
17. Бабкин А.В. Специальные виды туризма / А.В. Бабкин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 252 с.
18. Багдасарян В.Э. Наука о туризме [Электронный ресурс] / В.Э. Багдасарян. – Режим доступа: <http://servicology.ru/glossary/n/109.html>.
19. Багров Н.В. География в информационном мире / Н.В. Багров. – К.: Лыбидь, 2005. – 184 с.
20. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития / Н.В. Багров. – К.: Лыбидь, 2002. – 256 с.
21. Багров Н.В. Проблемы рекреационной географии / Н.В. Багров, Н.С. Мироненко, И.Т. Твердохлебов. // О новых направлениях в развитии советской экономической географии: Материалы V съезда Геогр. о-ва СССР. – Л., 1970. – С. 35-36.
22. Багрова Л.А. Рекреационные ресурсы (подходы к анализу понятия) / Л.А. Багрова, Н.В. Багров, В.С. Преображенский. // Изв. АН СССР. Сер.

- геогр. – 1977. – № 2. – С. 5-12.
23. Багрова Л.А. Физико-географические (природоведческие) основы рекреационной географии: Учебное пособие / Л.А. Багрова, П.Д. Подгородецкий. – Симферополь: Симферопольский гос. ун-т, 1982. – 63 с.
 24. Байтеряков О.З. Географические аспекты формирования и развития горных туристско-рекреационных систем (на примере Крыма): Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / О.З. Байтеряков. / Одесский гос. ун-т. – Одесса, 1996. – 18 с.
 25. Байтеряков О.З. Підходи до районування території України для цілей спортивного туризму / О.З. Байтеряков. // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. – т. 4. – К.: 2004. – С. 114-119.
 26. Балабанов Г.В. Роль географії у науковому пошуку в галузі туризму і рекреації в Україні / Г.В. Балабанов, В.С. Сайчук. // Економічна та соціальна географія: зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 3 (68). – С. 21-28.
 27. Балабанов И.Т. Экономика туризма / И.Т. Балабанов. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 176 с.
 28. Бардин К.В. Азбука туризма: (О технике пешеходных путешествий): пособие для учителей / К.В. Бардин. – М.: Просвещение, 1981. – 205 с.
 29. Безпарточний М.Г. Кластерна модель забезпечення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання у контексті регіонального функціонування / М.Г. Безпарточний. // Экономические инновации. – 2007. – № 30. – С. 24-32.
 30. Бейдик О.О. Районування і ресурси як базові поняття рекреаційної географії туризму / О.О. Бейдик. // Розвиток туризму в Україні. Проблеми і перспективи: Збірник наукових статей. – К.: ІВЦ «Слов'янський діалог». – 1995. – С. 95-103.
 31. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування / О.О. Бейдик. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – 395 с.
 32. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та

- рекреаційної географії. / О.О. Бейдик. – К.: Палітра, 1998. – 130 с.
33. Бейдик О.О. Україна: стратегія розвитку національного туризму: навчально-методичний посібник / О.О. Бейдик. – К.: Обрії, 2009. – 228 с.
 34. Биржаков М.Б. Введение в туризм / М.Б. Биржаков. – СПб.: Герда, 2006. – 320 с.
 35. Блистів Т.В. Теорія і практика туристичних походів: навчальний посібник / Т.В. Блистів. – Львів: НВФ «Українські технології», 2006. – 132 с.
 36. Блій Г. де. Географія: світи, регіони, концепти / Г. де Блій, П. Муллер. / Пер. з англ.; Передмова та розділ «Україна» О.І. Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – 740 с.
 37. Бовсуновская А.Я. География туризма: учеб. пособие / А.Я. Бовсуновская. – Донецк: ДИТБ, 2002. – 410 с.
 38. Божук Т. Рекреаційно-туристичні дестинації: теорія, методологія, практика / Тетяна Божук. – Львів : Український бестселер, 2014. – 468 с.
 39. Божук Т.І. Рекреаційно-туристичні дестинації: теорія, методологія, практика: автореф. дис. ... д-ра геогр. наук: 11.0011 / Божук Тетяна Іванівна; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2014. – 40 с.
 40. Борушак М. Стратегія розвитку туристичних регіонів: автореф. дисерт. на здобуття ступеня докт. екон. наук: спец. 08.00.05 / М. Борушак. – Інститут регіональних досліджень НАН України. – Львів, 2008. – 28 с.
 41. Бочваров М. Рекреационные системы / М. Бочваров, М. Воденска, Н. Мироненко. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 134 с.
 42. Бъчваров М. География на отдиha и туризма в България / М. Бъчваров, Л. Динев, М. Воденска, Н. Попова. – София, 1985. – 205 с.
 43. Бредихин А.В. Рекреационно-геоморфологические системы / А.В. Бредихин. – Смоленск: Ойкумена, 2010. – 238 с.
 44. Булашев А.Я. Спортивный туризм: учеб. для ВУЗов физкульт. профиля / А.Я. Булашев. – Х.: ХГАФК, 2009. – 332 с.
 45. Василевська Я.В. Туристично-рекреаційні ресурси Херсонської області: суспільно-географічний аспект: автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Василевська Я.В.; Харків. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2014. – 21 с.

46. Веденин Ю.А. Динамика территориальных рекреационных систем / Ю.А. Веденин. – М.: Наука, 1982. – 190 с.
47. Веденин Ю.А. Социально-экономические и географические аспекты исследования территориальных рекреационных систем / Ю.А. Веденин. – М.: Наука, 1980. – 155 с.
48. Веденин Ю.А. Социальные аспекты изучения территориальных рекреационных систем / Ю.А. Веденин, И.В. Зорин. // Вопросы географии. – 1972. – Вып. 83. – С. 21-39.
49. Веденин Ю.А. Тенденции развития территориальной рекреационной системы СССР / Ю.А. Веденин, В.С. Преображенский. // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1980. – № 3. – С. 5-18.
50. Велосипедный туризм / Булгаков А.А., Бухвальд Е.М., Гаврилов М.Г. и др.; под ред А.А. Булгакова. – М. : Ключ, 1998. – 624 с.
51. Водный туризм / Подгот. В.Н. Григорьев и др. – М.: Профиздат, 1990. – 302 с.
52. Востоков И.Е. Классификация пешеходных маршрутов / И.Е. Востоков. – М.: Турист, 1990. – 40 с.
53. Востоков И.Е. Русский турист. Нормативные акты по спортивно-оздоровительному туризму в России на 2001-2004 гг. / И.Е. Востоков, С.Н. Панов. – Выпуск №7. – М.: ТСС России, 2001. – 211 с.
54. Высокогорные перевалы: Перечень классифицированных перевалов высокогорных районов СССР / Сост. Л.Б. Директор. – М.: Профиздат, 1990. – 576 с.
55. Гагская декларация по туризму, Гаага, 14 апреля 1989 года // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: зб. нормат.-прав. актів / під заг. ред. В.К. Федорченка; КУТЕП. – К., 2002. – С. 63–68.
56. Гаврилишина Н.І. Туризм і здоров'я / Н.І. Гаврилишина. // Розвиток туризму в Україні. Проблеми і перспективи. – К.: ІВЦ «Слов'янський діалог», 1995. – С. 70-76.
57. Ганопольский В. Классификационная система в спортивном туризме: технические маршруты / В. Ганопольский. // Гуманітарний вісник

- державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Науково-теоретичний збірник. Спеціальний випуск: Педагогіка. – Тернопіль: Астон, 2006. – С. 50-59.
58. Ганопольский В.И. Структурно-функциональная модель туризма: вопросы содержания и эффективности спортивно-туристской деятельности / В.И. Ганопольский. // Гум. вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди»: наук. теор. зб., спец. вип. – Переяслав-Хмельницький: СПД Шумейко С.С., 2005. – С. 6-20.
 59. Ганопольский В.И. Туристическая деятельность: проблемы терминологии и пути их разрешения применительно к моделированию и программированию системы туристического образования / В.И. Ганопольский. // Мир спорта. – Минск, 2001. – № 1. – С. 18-20.
 60. Ганопольский В.И. Туристско-классификационное районирование СССР для целей спортивного туризма / В.И. Ганопольский. // Районирование для целей отдыха и туризма. – М.: Моск. фил. Геогр. об-ва СССР, 1986. – С. 117-127.
 61. Ганопольський В.І. Уроки туризму / В.І. Ганопольський. – К.: Редакції загальнопедагогічних газет (Краєзнавство. Географія. Туризм), 2004. – 128 с.
 62. Ганопольський В.І. Про ефективність спортивно-туристської діяльності / В. Ганопольський. // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2003. – № 35. – С. 16-19.
 63. Географические проблемы организации туризма и отдыха. Вып. 1: Сб. науч. раб. – М.: Турист, 1975. – 143 с.
 64. Географические проблемы организации туризма и отдыха. Вып. 2: Сб. науч. раб. – М.: Турист, 1975. – 128 с.
 65. Географические проблемы охраны природы при организации отдыха и туризма: Сб. науч. раб. – М.: Моск. фил. Геогр. об-ва СССР, 1987. – 124 с.
 66. Географические проблемы совершенствования организации отдыха и туризма: Сб. науч. раб. – М.: Моск. фил. Геогр. об-ва СССР, 1985. – 172 с.
 67. География и туризм: Сборник статей / Под ред. Ефремова Ю.К. – М.: Мысль,

1973. – 223 с.
68. География рекреационных систем СССР / Под ред. В.С. Преображенского, В.М. Кривошеева. – М.: Наука, 1980. – 219 с.
 69. География туризма и экскурсий в СССР: Учебное пособие / И.В. Зорин, И.И. Пирожник, Ю.М. Пряхин, Ю.С. Путрик, В.В. Свешников. – М.: Турист, 1985. – 88 с.
 70. География туризма: учеб. пособие / А.А. Самойленко. – 3-е изд. – Ростов н/Д: Феникс; Краснодар: Неоглори, 2008. – 359 с.
 71. География туризма: учебник / кол. авторов; под ред. А.Ю. Александровой. – М.: КНОРУС, 2008. – 592 с.
 72. Географічні аспекти розвитку туризму (на прикладі України та Польщі): монографія / В.Г. Явкін, В.П. Руденко, В.М. Андрейчук, О.Д. Король та ін. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 344 с.
 73. Герасимов И.П. Современные географические проблемы организации отдыха / И.П. Герасимов, А.А. Минц, В.С. Преображенский, Н.П. Шеломов. // Изв. АН СССР. Сер. геогр. – 1969. – № 4. – С. 41-50.
 74. Гетьман В.І. Ландшафтно-рекреаційні ресурси екотуризму Українських Карпат: дис... канд. геогр. наук: 11.00.11 / Володимир Іванович Гетьман; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – 228 с.
 75. Глобалізація світового господарства: геопросторовий вимір: монографія / О.О. Любіцева та ін.; КНУТШ. – К.: Київський університет, 2010. – 160 с.
 76. Глобальный этический кодекс туризма. Сантьяго (Чили), 1 октября 1999 // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: зб. нормат.-прав. актів / під заг. ред. В.К. Федорченка; КУТЕП. – К., 2002. – С. 89-98.
 77. Голиков А.П. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник / А.П. Голиков, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
 78. Головащенко О.В. Туризм як форма соціальної активності людини: соціально-філософський аналіз. Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філос. наук / О.В. Головащенко. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.
 79. Гонтаржевська Л.Г. Ринок туристичних послуг в Україні: Навчальний

- посібник / Л.Г. Гонтаржевська. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. – 180 с.
80. Гохман В.М. Системный подход в географии / В.М. Гохман, А.А. Минц, В.С. Преображенский. // Вопросы географии. – Сб. 88. Теоретическая география. – М.: Мысль, 1971. – С. 65-75.
 81. Гранильщикова Ю.В. Горный туризм / Ю.В. Гранильщикова, С.Г. Вейцман, В.Ф. Шимановский. – М.: Физкультура и спорт, 1966. – 111 с.
 82. Гуляев В.Г. Организация туристической деятельности: учебное пособие - 2-е издание / В.Г. Гуляев. – М.: Нолидж, 2008. – 312 с.
 83. Державна програма розвитку туризму на 2002-2010 роки (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 583) // Спортивний туризм. – К.: Федерація спортивного туризму України. – 2002. – № 4. – С. 7-19.
 84. Дехтяр В.Д. Основи оздоровчо-спортивного туризму: навч. посіб. для закл. освіти / В.Д. Дехтяр. – К.: Наук. світ, 2003. – 200 с.
 85. Дмитриевский Ю. Д. Туристские районы мира: учебное пособие / Ю.Д. Дмитриевский. – Смоленск: СГУ, 2005. – 224 с.
 86. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу / О.Ю. Дмитрук. – К.: Альтерпрес, 2004. – 192 с.
 87. Дмитрук О.Ю. Спортивно-оздоровчий туризм: навчальний посібник / О.Ю. Дмитрук, Ю.В. Щур. – Київ: Альтапрес, 2008. – 288 с.
 88. Доклад Всемирной туристской организации о вспомогательном счете / Измерение экономического воздействия туризма: Всемирная конференция (Ницца, Франция, 15-18.06.1999 г.) / ВТО. – <http://unstats.un.org/unsd/stat.com>.
 89. Долженко Г.П. Развитие научных исследований туристской деятельности в России (1930–2010 гг.) [Электронный ресурс]: электрон. учеб. пособие / Г.П. Долженко, Е.Г. Долженко. – Ростов н/Д, 2010. – Режим доступа: <http://gennadiy-dolzhenko.ru>.
 90. Дроздов А.В. Основы экологического туризма. Учебное пособие / А.В. Дроздов. – М.: Гардарики, 2005. – 271 с.

91. Дубинин Н.П. Назад к обезьяне / Н.П. Дубинин. – М.: Наука, 1988. – 48 с.
92. Дублянский В.И. Путешествия под землей / В.И. Дублянский, В.В. Илюхин. – М.: ФиС, 1981. – 190 с.
93. Дудник І.М. Суспільно-екологічне районування території (географічний підхід): монографія / І.М. Дудник, І.В. Литовченко. – К.: ІМВ НАУ, 2011. – 189 с.
94. Дунец А.Н. Территориальная организация горных туристско-рекреационных систем (на примере Алтае-Саянского региона) / А.Н. Дунец. – Барнаул: Изд-во АлтГТУ, 2009. – 167 с.
95. Дурович А. П. Активный туризм: современное состояние и перспективы развития / А.П. Дурович. – М.: Новое знание, 2003. – 124 с.
96. Дутчак С.В. Туристсько-рекреаційні ресурси ландшафтів (на прикладі території Чернівецької області): автореф. дис. ... на здобуття вченого ступеня кандидата географічних наук : спец 11.00.11. «Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів» / С.В. Дутчак. – К., 2008. – 20 с.
97. Елацков А.Б. Территория и район в географической матрице пространственности / А.Б. Елацков. // Известия РАН. Серия географическая, 2013. – № 3. – С. 5-13.
98. Енджейчик И. Современный туристический бизнес. Экстратегии в управлении фирмой: пер. с польс. И.Д. Рудинского / И. Енджейчик. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 320 с.
99. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / В.А. Смолій, В.К. Федорченко, В.І. Цибух; за заг. ред. В.К. Федорченка; Київський ун-т туризму, економіки і права. – К.: Слово, 2006. – 327 с.
100. Ердавлетов С.Р. Основы географии туризма: Учебное пособие / С.Р. Ердавлетов. – Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1991. – 172 с.
101. Єдина спортивна класифікація України на 2010-2014 роки. Частина II. – К., 2010. – 232 с.
102. Живицкий А.В. Научные основы социально-экономической эффективности

- рекреационного природопользования: Дис... док. экон. наук: 08.08.01 / А.В. Живицкий. / НАН Украины; Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований. – Одесса, 1995. – 440 с.
103. Закалдаев Н.В. Пешком по Крыму: Перевалы Горного Крыма / Н.В. Закалдаев. – Вып. 2. – К.: Атика, 2005. – 260 с.
 104. Закон України «Про туризм» від 05.09.95 р. // Відомості Верховної Ради. – 1995. – №31 (зі змінами, внесеними законом №2608-VI (2608-1) від 19.10.2010 р.). – С. 241-254.
 105. Зачиняев П.Н. География международного туризма / П.Н. Зачиняев, Н.С. Фалькович. – М.: Мысль, 2002. – 297 с.
 106. Зорин И.В. Менеджмент туризма. Туризм и отраслевые системы: учебник / И.В. Зорин, А.И. Зорин, Т.А. Ирисова и др. / Под ред. В.А. Квартальнова. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 272 с.
 107. Зорин И.В. Менеджмент туризма. Туризм как вид деятельности: учебник / И.В. Зорин, Г.П. Каверина, В.А. Квартальнов и др. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 288 с.
 108. Зорин И.В. Энциклопедия туризма: справочник / И.В. Зорин, В.А. Квартальнов. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 368 с.
 109. Зырянов А.И. Географическое поле туристского кластера / А.И. Зырянов. – Географический вестник. Научный журнал Пермского университета. – 2012. – № 1 (20). – С. 96-98.
 110. Зырянов А.И. Регион: пространственные отношения природы и общества / А.И. Зырянов. – Пермь: Перм. гос. ун-т, 2006. – 372 с.
 111. Зырянов А.И. Систематизация туристских таксонов / А.И. Зырянов. – Вестник Московского университета, Сер. 5. География. – 2014. – № 3. – С. 16-22.
 112. Зырянов А.И. Туристские кластеры и доминанты (на примере Пермского края) / А.И. Зырянов, С.Э. Мышлявцева. // Изв. РАН. Сер. геогр., 2012. № 2. – С. 15-22.
 113. Зырянов А.И. Туристское районирование горных территорий / А.И. Зырянов, А.Ю. Королев. // Вест. МГУ. Сер. 5. География, 2009. № 6. – С. 19-25.

114. Зырянов А.И. Эталонные туристские маршруты: географический аспект / А.И. Зырянов, А.Ю. Королев. // Вест. Нац. академии туризма. СПб, 2008. № 4. – С. 53–57.
115. Игнатенко А.Н. Рекреационные территориальные системы: научные основы развития и функционирования: Учеб. пособие / А.Н. Игнатенко. – К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1989. – 88 с.
116. Исаченко А.Г. Теория и методология географической науки: Учеб. для студ. вузов / А.Г. Исаченко. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 400 с.
117. Інструкція щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю (затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 02 жовтня 2014 р. № 1124).
118. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи) / С.І. Іщук. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 88 с.
119. Казаков В. Потенціал спелестологічних об'єктів Кривбасу для цілей спортивного спелеотуризму / Володимир Казаков. // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 20. – С. 59-63.
120. Казаков В.Л. Олешківські піски – новий регіон спортивного туризму / В.Л. Казаков. // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, ПП «СКД», 2009. – С. 181-184.
121. Кальченко О.М. Кластеризація в туристичній галузі / О.М. Кальченко. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vcndtu/Ekon/2009>.
122. Квартальнов В.А. Биосфера и туризм: Глобальное взаимодействие и экология, география научных исследований территорий туристического назначения, культура мира системы трудовых миграций, педагогика,

- социология и стратегия управления. В 5 т. – Т.1. Теория и практика туристских исследований / В.А. Квартальнов. – М.: Наука, 2002. – 271 с.
123. Квартальнов В.А. Теория и практика туризма: учебник для вузов туристского профиля / В.А. Квартальнов. – Москва: Финансы и статистика, 2003. – 672 с.
 124. Квартальнов В.А. Туризм социальный: история и современность: учеб. пособие для ИПК турист.-экскурс. кадров / В.А. Квартальнов, В.К. Федорченко. – Киев: Выща шк., 1989. – 341 с.
 125. Квартальнов В.А. Туризм: Учебник / В.А. Квартальнов. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 320 с.
 126. Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту / Прийняті на XII Сесії Європейської конференції міністрів, відповідальних за регіональне планування, 7-8 вересня 2000 р. в Ганновері // СЕМАТ (2000) 7. – Ганновер, 2000. – 17 с.
 127. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні / В.Ф. Кифяк. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 312 с.
 128. Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. / М.П. Кляп, Ф.Ф. Шандор. – К.: Знання, 2011. – 334 с.
 129. Ковалев А.П. Человек, феномен ландшафта и туризм / А.П. Ковалев. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «География». – Симферополь, 2011. – Том 24 (63). – № 1. – С. 186-199.
 130. Колбовский Е.Ю. Экологический туризм и экология туризма / Е.Ю. Колбовский. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 256 с.
 131. Колотуха А.В. Геопространственная парадигма спортивного туризма / А.В. Колотуха. // Вестник Национальной академии туризма. – Санкт-Петербург: ООО «Перемиум Пресс», 2013. – Вып. 3 (27). – С. 34-37.
 132. Колотуха А.В. Спортивный туризм как объект географических исследований / А.В. Колотуха. // Проблеми на географията, Книга 3-4. – София: Академично издателство «проф. Марин Дринов», 2014. – № 3-4. – С. 124-138.
 133. Колотуха О.В. Географічна оцінка туристсько-спортивних маршрутів України / О.В. Колотуха. // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.:

- Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альтапрес, 2011. – Вип. 15. – С. 128-134.
134. Колотуха О.В. Геопросторова організація спортивного туризму: Монографія / О.В. Колотуха. – Кіровоград: ФО-П Александрова М.В., 2015. – 448 с.
 135. Колотуха О.В. Геосистемна парадигма спортивного туризму / О.В. Колотуха. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль: СМП «Тайп». – № 2 (випуск 35). – 2013. – С. 123-132.
 136. Колотуха О.В. До питань класифікації спортивного туризму в Україні / О.В. Колотуха. // Стан і перспективи сучасного туризму: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Суми, 22-23.11.2012 р.). – Суми: Університетська книга, 2012. – С. 30-33.
 137. Колотуха О.В. До питань туристсько-спортивного районування території України / О.В. Колотуха. // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів, 2013. – Вип. 46. – С. 195-202.
 138. Колотуха О.В. Історичні аспекти розвитку рекреаційно-географічних наукових досліджень в Україні / О.В. Колотуха. // Історія української географії та картографії. Частина I: Збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича. Тернопіль, 18-19.11.2010 р. – Тернопіль, 2010. – С. 144-147.
 139. Колотуха О.В. Класифікація лижних туристських перешкод в Українських Карпатах / О.В. Колотуха. // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 9-11 жовтня 2014 р.) – Чернівці: Видавничий дім «Родовід», 2014. – С. 259-260.
 140. Колотуха О.В. Кластерна парадигма спортивного туризму / О.В. Колотуха. // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альтапрес, 2013. – Вип. 25. – С. 99-109.
 141. Колотуха О.В. Лавинна небезпека для туристів в горах України / О.В. Колотуха. – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2008. – 48 с.

142. Колотуха О.В. Макроекономічний та геопросторовий аналіз розвитку спортивного туризму / О.В. Колотуха. // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2014. – Випуски 29, 30. – С. 175-181.
143. Колотуха О.В. Методичні засади суспільно-географічного дослідження спортивного туризму / О.В. Колотуха. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2015. – Вип. 27, № 3-4. – Вінниця, 2015. – С. 176-184.
144. Колотуха О.В. Місце спортивного туризму в системі соціального туризму / О.В. Колотуха. // Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти: Збірник наукових праць. – Додаток до Гуманітарного вісника ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, ФОП Лукашевич О.М., 2015. – С. 276-284.
145. Колотуха О.В. Організація краєзнавчо-туристської діяльності / О.В. Колотуха, Н.І. Щербатюк. – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2012. – 186 с.
146. Колотуха О.В. Оцінка ресурсного потенціалу Криму для цілей спортивного туризму / О.В. Колотуха, І.О. Колотуха. // Геополітика і екогеодинаміка регіонів. Науковий журнал. – Сімферополь: Кримський науковий центр НАН України і МОН України, 2014. – Том 10. – Вип. 2. – С. 603-610.
147. Колотуха О.В. Підходи до класифікації туристської діяльності / О.В. Колотуха. // Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, інновації: Зб. наукових праць Міжнародної наук.-практ. конф. – Т. 2. – К.: Видавництво КНУКіМ, 2014. – С. 207-217.
148. Колотуха О.В. Понятійний апарат суспільно-географічного дослідження спортивного туризму / О.В. Колотуха. // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альтапрес, 2012. – Вип. 23. – С. 15-18.
149. Колотуха О.В. Рекреаційно-спортивна діяльність, її особливості та

- класифікація / О.В. Колотуха. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Симферополь, 2011. – Том 24 (63). – № 2, часть 2. География. – С. 178-182.
150. Колотуха О.В. Рекреаційно-туристські ресурси Кіровоградської області / О.В. Колотуха. – Кіровоград: Кіровоградський обласний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, 2013. – 142 с.
 151. Колотуха О.В. Сегментація соціального туризму в Україні / О.В. Колотуха. // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альтапрес, 2011. – Вип. 12. – С. 19-23.
 152. Колотуха О.В. Соціальний туризм в Україні: проблеми та перспективи розвитку / О.В. Колотуха. // Культура народів Причорномор'я. Научный журнал, № 176. – Симферополь, Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, Межвузовский центр «Крым», 2009. – С. 125-127.
 153. Колотуха О.В. Спортивний та екологічний туризм: співвідношення понять / О.В. Колотуха. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України» // Збірник наукових праць. – Кіровоград. – КЛА НАУ, 2015. – С. 146-152.
 154. Колотуха О.В. Спортивний туризм в загальній структурі туризму: підходи до систематизації / О.В. Колотуха, А.Л. Шипко. // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альфа-ПК, 2014. – Вип. 30. – С. 20-38.
 155. Колотуха О.В. Спортивний туризм та його типологія (навчально-методичний посібник) / О.В. Колотуха. – Кіровоград: Кіровоградський обласний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді, 2013. – 64 с.
 156. Колотуха О.В. Спортивний туризм як соціальна просторова практика / О.В. Колотуха. // Регіон – 2014: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м.Харків, 6 листопада 2014 р.) гол. ред.

- колегії В.С. Бакіров. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2014. – С. 70-72.
157. Колотуха О.В. Спортивний туризм: підходи до визначення поняття як виду спортивної діяльності / О.В. Колотуха. // Туризм і краєзнавство: Збірник наукових праць. – Додаток до Гуманітарного вісника ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, ФОП Лукашевич О.М., 2014. – С. 71-78.
 158. Колотуха О.В. Спортивний туризм: співвідношення понять / О.В. Колотуха. // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альфа-ПК, 2013. – Вип. 26. – С. 3-13.
 159. Колотуха О.В. Спортивні рекреаційно-туристські ресурси України / О.В. Колотуха. – К.: Федерація спортивного туризму України, 2006. – 130 с.
 160. Колотуха О.В. Спортивні рекреаційно-туристські ресурси України: оцінка, районування / О.В. Колотуха. // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х тт.. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т. IV. – С. 157-159.
 161. Колотуха О.В. Структура організації спортивного туризму в світі / О.В. Колотуха. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України» // Збірник наукових праць. – Кіровоград. – КЛА НАУ, 2015. – С. 243-251.
 162. Колотуха О.В. Суспільні функції туристсько-спортивної діяльності / О.В. Колотуха. // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Стан і перспективи сучасного туризму» // Збірник наукових праць. – Суми. – СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2014. – С. 266-270.
 163. Колотуха О.В. Суспільно-географічні дослідження спортивного туризму / О.В. Колотуха. // Сучасні проблеми розвитку географічної науки і освіти: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Київ, 26-28 лист. 2015 р.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Обрії, 2015. – С. 99-101.
 164. Колотуха О.В. Сучасний стан та перспективи розвитку лижного туризму в Україні / О.В. Колотуха. // Гуманітарний вісник Державного вищого

- навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 20. – С. 323-326.
165. Колотуха О.В. Транскарпатська туристська стежка як лінійна соціально-економічна система / О.В. Колотуха. // Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присв. 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (21-23 травня 2015 р.) – Тернопіль: СМП «Тайп», 2015. – С. 304-307.
 166. Колотуха О.В. Туристсько-спортивна діяльність як об'єкт суспільно-географічних досліджень / О.В. Колотуха, І.О. Колотуха. // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альтапрес, 2012. – Вип. 18. – С. 49-55.
 167. Колотуха О.В. Туристсько-спортивне районування світу / О.В. Колотуха. // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альфа-ПК, 2015. – Вип. 33. – С. 3-19.
 168. Колотуха О.В. Умови та фактори формування попиту на спортивний туризм в світі / О.В. Колотуха. // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. / [Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін.] – 2015. – Вип. 1 (71). – С. 45-54.
 169. Константинов Ю.С. Теория и практика спортивно-оздоровительного туризма: учеб. пособ. / Ю.С. Константинов. – М. : Советский спорт, 2009. – 392 с.
 170. Королев А.Ю. Эталонные маршруты и оценка туристских возможностей горных территорий: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 25.00.24. / А.Ю. Королев. – Пермь, 2010. – 23 с.
 171. Костинский Г.Д. Географическая матрица пространственности / Г.Д. Костинский. // Изв. РАН. Серия географическая, 1997. – № 5. – С. 15-31.
 172. Котляров Е.А. География отдыха и туризма. Формирование и развитие территориальных туристских комплексов / Е.А. Котляров. – М.: Мысль, 1978. – 239 с.
 173. Крачило Н.П. География туризма: Учебное пособие / Н.П. Крачило. – К.:

Вища школа, 1987. – 208 с.

174. Крачило Н.П. Экономико-географические проблемы туризма и его эффективность (вопросы теории, методики и практики): Автореф. дис... док. геогр. наук: 11.00.02 / Н.П. Крачило. / Киевский гос. ун-т – К., 1992. – 30 с.
175. Кружалин В.И. Процессы управления и саморегулирования в туризме / В.И. Кружалин, Н.В. Шабалина, Е.В. Аигина, В.С. Новиков. – М., 2014. – 328 с.
176. Кропф Ф.А. Спасательные работы в горах: учебное пособие для альпинистов и туристов / Ф.А. Кропф. – М.: Профиздат, 1975. – 224 с.
177. Круцевич Т.Ю. Рекреація у фізичній культурі різних груп населення : навч. посіб. / Т.Ю. Круцевич, Г.В. Безверхня. – К.: Олімпійська л-ра, 2010. – 248 с.
178. Кручек О.А. Туризмологія: процес формування теорії туризму / О.А. Кручек. / Зб. наук. пр. – Сер. Філософські науки / Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К., 2010. – Вип. 8. – С. 139-166.
179. Кузик С. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід: монографія / Степан Кузик. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 254 с.
180. Кузик С.П. Географія туризму: навч. посіб. / С.П. Кузик. – Київ: Знання, 2011. – 271 с.
181. Кусерова А. И. Туризм как объект исследования в истории географической науки [Электронный ресурс] / А.И. Кусерова, В.П. Ковшов. – Режим доступа: <http://geoecko.mrsu.ru/2010-1/PDF/Kuserova.pdf>.
182. Кусков А.С. Курортология и оздоровительный туризм / А.С. Кусков. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 320 с.
183. Лукоянов П.И. Зимние спортивные походы / П.И. Лукоянов. – М.: Профиздат, 1988. – 190 с.
184. Луцишин П.В. Територіальна організація суспільства (основи теорії) / П.В. Луцишин, Д. Клімонт, Н.П. Луцишин. – Луцьк: Вежа, 2001. – 334 с.
185. Любщева О.О. Ринок туристичних послуг: геопросторові аспекти: навчальний посібник / О.О. Любщева. – 3-е вид., перероб. і допов. – Київ:

- Альтапрес, 2006. – 430 с.
186. Любіцева О.О. Геопросторова організація туристичного процесу: Автореф. дис. д-ра геогр. наук: 11.00.02 / О.О. Любіцева; Київ. нац. у-нт ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 29 с.
 187. Любіцева О.О. Туристичні ресурси України: навчальний посібник / О.О. Любіцева, Є.В. Панкова, В.І. Стафійчук. – Київ: Альтерпрес, 2007. – 372 с.
 188. Маєр-Абіх К.М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту / Клаус Міхаель Маєр-Абіх; переклад з нім., післямова, примітки А. Єрмоленка. – К.: Лібра, 2004. – 196 с.
 189. Мажар Л.Ю. Теоретические основы анализа условий и факторов формирования территориальных туристско-рекреационных систем / Л.Ю. Мажар. – Смоленск: Смоленский гуманитарный университет, 2008. – 15 с.
 190. Мажар Л.Ю. Территориальные туристско-рекреационные системы / Л.Ю. Мажар. – Смоленск: Универсум, 2008. – 212 с.
 191. Мажар Л.Ю. Территориальные туристско-рекреационные системы: геосистемный подход к формированию и развитию: Автореф. дис... докт. геогр. наук: 25.00.24. / Л.Ю. Мажар. – Смоленск, 2009. – 25 с.
 192. Мальська М.П. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник / М.П. Мальська, Н.В. Антонюк, Н.М. Ганич. – К.: Знання, 2008. – 661 с.
 193. Мальська М.П. Основи туристичного бізнесу: навчальний посібник / М.П. Мальська, В.В. Худо, В.І. Цибух. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
 194. Мальська М.П. Просторові системи послуг (теорія, методологія, практика): Монографія / М.П. Мальська. – К.: Знання, 2009. – 363 с.
 195. Манильская декларация по мировому туризму // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні. Збірник нормативно-правових актів / Під заг. ред. проф. В. К. Федорченко; Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 53-57.

196. Манильская декларация по социальному воздействию туризма от 22.05.97 г. / www.unwto.org.
197. Маринов Б. Проблемы безопасности в горах / Борис Маринов. – М.: Физкультура и спорт, 1981. – 208 с.
198. Масляк П.О. Рекреаційна географія. Навчальний посібник / П.О. Масляк.– К.: Знання, 2008. – 343 с.
199. Матеріали IV з'їзду Федерації спортивного туризму України, 2 березня 2013 р. – К.: ФСТУ – 60 с.
200. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В.І. Мацола. – Львів: Світ, 1997. – 259 с.
201. Международная хартия спортивного туризма // Информационный бюллетень Международного туристско-спортивного союза. Выпуск 2. Октябрь 1993. – М.: МТСС, 1993. – С. 30-31.
202. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку Монографія / К.В. Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
203. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: теорія, методологія, практика : Дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / Костянтин Володимирович Мезенцев. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 407 с.
204. Мезенцев К.В. Туризм і рекреація в Харківській області: просторовий аналіз та соціальні пріоритети: Монографія / К.В. Мезенцев, Л.М. Немець, І.А. Скриль. – Харків, 2012. – 180 с.
205. Миллер А.Э. Анализ скорости движения пешеходных туристов / А.Э. Миллер. – www.tours.ru/sport.
206. Мироненко Н.С. Гуманитарные аспекты исследования рекреационных систем / Н.С. Мироненко, Э.М. Эльдаров. // Вест. МГУ. Сер. 5. География. 1998. № 1. – С. 22-27.
207. Мироненко Н.С. Новые аспекты рекреационной географии / Н.С. Мироненко, Э.М. Эльдаров. // Изв. ВГО. 1987. Т. 119. Вып. 1. – С. 75-81.

208. Мироненко Н.С. Проблемы исследования пространственных структур мирового хозяйства // Пространственные структуры мирового хозяйства. / Н.С. Мироненко. – М.: «Пресс-Соло», 1999. – С. 6-30.
209. Мироненко Н.С. Рекреационная география / Н.С. Мироненко, И.Т. Твердохлебов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 207 с.
210. Митрофанова А.В. Региональный туристский кластер как форма пространственной организации туризма: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 25.00.24. / А.В. Митрофанова. – Калининград, 2010. – 24 с.
211. Мичурин С.Б. Безопасность в туризме: методологический и пространственный анализ: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 25.00.24. / С.Б. Мичурин. – Пермь, 2012. – 22 с.
212. Мініч І.М. Соціальні чинники і функції інфраструктури туризму: соціологічний аналіз: Автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. соціол. наук / І.М. Мініч. – К., 2002. – 18 с.
213. Можливості та розвиток сучасного туризму: світовий та національний досвід: монографія / колектив авторів; за заг. ред. проф. В.М. Зайцевої; Запорізький національний технічний університет. – Запоріжжя: ТОВ «ЛПІС» ЛТД, 2014. – 276 с.
214. Мокляк А. Туристські ресурси для потреб іноземного туризму в Україні (в контексті українсько-польських туристичних зв'язків): дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Анджей Мокляк. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 206 с.
215. Монреальська декларація «К гуманному и социальному видению туризма» // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Зб. нормат.-правов. актів / Під заг. ред. В.К. Федорченка; Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 80-84.
216. Мышлявцева С.Э. Активный туризм в регионах Урала (маршрутный принцип территориальной организации): автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная и политическая география». – Пермь, 2007 / С.Э. Мышлявцева [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.psu.ru>.

217. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты / Л.Н. Немец. – Харьков: Фактор, 2003. – 384 с.
218. Нефедова Н.Є., Яворська В.В. Чинники розвитку і ресурси сучасного туризму Одеського регіону / Н.Є. Нефедова, В.В. Яворська // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 176. – С. 103-107.
219. Никитин Б.Н. Физическая культура и спорт – источник силы, здоровья и долголетия / Б.Н. Никитин. – М.: ФиС, 1987. – 290 с.
220. Николаенко Д.В. Рекреационная география / Д.В. Николаенко. – М.: Владос, 2003. – 224 с.
221. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія. / Упорядник О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 1008 с.
222. Олійник Я.Б. Теоретичні основи туризмології: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Ніка-центр, 2005. – 316 с.
223. Организация туризма. – Минск: ООО «Новое знание», 2003. – 632 с.
224. Основы рекреационного районирования // Географические проблемы организации отдыха и туризма: (Тез. докл. к рабочему совещ.) / АН СССР. Ин-т географии. – М., 1969. – С. 22-24.
225. Пазенок В.С. Філософія туризму: навчальний посібник / В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. – К.: Кондор, 2004. – 268 с.
226. Паламарчук М.М. Економічна і соціальна географія України (з основами теорії) / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук. – К. Знання, 1998. – 416 с.
227. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – Київ: Академвидав, 2010. – 248 с.
228. Пангелов Б.П. Проблеми географії туризму / Б.П. Пангелов, Б.О. Чернов. / Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького держ.пед.ун-ту. – Переяслав-Хмельницький: видавництво «КВІЦ», – 2003. – С. 3-7.
229. Пелевина М.О. Кластерный подход к обеспечению развития туристско-рекреационной сферы региона / М.О. Пелевина. // Известия Российского

- государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – СПб, 2008. - №12(86). – С. 338-342.
230. Перелік класифікованих туристських спортивних маршрутів України // Спортивний туризм. – К.: Федерація спортивного туризму України. – 2002. – № 2. – С. 10-38.
 231. Перечень классифицированных и эталонных туристских спортивных маршрутов и препятствий / Сост. Панов С.В., Говор В.В. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Туристско-спортивный союз России, 2008. – 144 с.
 232. Пирожник И.И. Основы географии туризма и экскурсионного обслуживания / И.И. Пирожник. – Минск: Изд-во «Университетское», 1985. – 253 с.
 233. Пирожник И.И. Структурно-функциональные особенности рекреационно-туристского пространства и формирование туристского продукта Беларуси / И.И. Пирожник. // Туризм и региональное развитие: Сб. науч. статей. Вып. 5. – Смоленск: Универсум. 2008. С. 124-136.
 234. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник / М.Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
 235. Положення про туристські маршрутно-кваліфікаційні комісії навчальних закладів (затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 02 жовтня 2014 р. за № 1124 та зареєстровано Міністерством юстиції України 27 жовтня 2014 р. за № 1342/26119).
 236. Попова Н. Природни туристически ресурси / Н. Попова. – София, 1989. – 114 с.
 237. Попчиковский В.Ю. Организация и проведение туристических походов / В.Ю. Попчиковский. – М.: Профиздат, 1987. – 223 с.
 238. Поросенков Ю.В. Формирование отечественной рекреационной географии и проблемы социально-экономико-географических исследований рекреационной деятельности / Ю.В. Поросенков, Т.М. Худякова. // Вестн. ВГУ. Сер. География, геоэкология, 2009. – № 2. – С. 5-11.
 239. Портер М. Конкуренция: Учебное пособие. Пер. с англ. / М. Портер. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. – 496 с.
 240. Постанова президії Федерації спортивного туризму України «Про перелік

- класифікованих печер України» // Спортивний туризм. – К.: Федерація спортивного туризму України. – 2002. – № 2. – С. 61-66.
241. Правила змагань зі спортивного туризму. – К.: Федерація спортивного туризму України, 2008. – 148 с.
242. Преображенский В.С. Территориальная рекреационная система как объект изучения географических наук / В.С. Преображенский, Ю.А. Веденин, И.В. Зорин, Л.И. Мухина. // Изв. АН СССР. Сер. геогр. - 1974. - № 2. – С. 34-42.
243. Преображенский В.С. Я – географ. Из творческого наследия / В.С. Преображенский. – М.: ГЕОС, 2001. – 292 с.
244. Проблеми географії та менеджменту туризму: монографія / В.Г. Явкін, В.П. Руденко, О.Д. Король та ін. – Чернівці: Рута, 2006. – 260 с.
245. Путрик Ю.С. Самодеятельный туризм в изменяющихся социальных, экономических и экологических условиях / Ю.С. Путрик. // Роль и задачи спортивно-массового туризма в физическом воспитании и оздоровлении населения. – М.: ВНИЛТЭ, 1990. – С. 121-122.
246. Пятина Д.А. Туристский кластер как понятие / Д.А. Пятина. // Туризм в глубине России: сб. тр. конф. – Пермь, 2010. – С. 23-29.
247. Расковалов В.П. Методика оценки потенциала развития природно-ориентированного туризма в регионе / В.П. Расковалов. // География и туризм: сб. науч. тр. / Перм. ун-т. – Пермь, 2008. – С. 41-47.
248. Редько Т.В. Суспільно-географічний вимір сприйняття туристичної привабливості регіонів України: дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Т.В. Редько. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – 180 с.
249. Рекомендации по статистике туризма. – Нью-Йорк: ООН. ST / ESA / STAT / SER. М. /83, 1994. – 103 с.
250. Рекреационные ресурсы СССР: Проблемы рационального использования / Под ред. Ю.А. Веденина. – М.: Наука, 1990. – 168 с.
251. Рекреационные системы / Под ред. Мироненко Н.С., Твердохлебова И.Г. – М.:

- Наука, 1986. – 136 с.
252. Родоман Б.Б. Поляризация ландшафта как средство сохранения биосферы и рекреационных ресурсов / Б.Б. Родоман. // Ресурсы, среда, расследования. – М.: Наука, 1974 – С. 34-46.
 253. Родоман Б.Б. Территориальные ареалы и сети. Очерки теоретической географии / Б.Б. Родоман. – Смоленск: Ойкумена, 1999. – 256 с.
 254. Рубис Л.Г. Самодеятельный туризм как одна из форм физической рекреации / Л.Г. Рубис. // Роль и задачи спортивно-массового туризма в физическом воспитании и оздоровлении населения. – М.: ВНИИЛТЭ, 1990. – С. 50-52.
 255. Рутинський М. Географія туризму України: навчально-методичний посібник / Михайло Рутинський. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 160 с.
 256. Сажнева Н.М. Рекреаційна географія: Навчальний посібник / Н.М. Сажнева.– Мелітополь: Люкс, 2008. – 329 с.
 257. Саранча М.А. Территориальная туристско-рекреационная система как комплексное общественно-природное образование / М.А. Саранча. // Вестник Удмуртского ун-та. Биология. Науки о земле. – 2010. – Вып. 3. – С. 58-67.
 258. Саранча М.А. Эволюция подходов к исследованию территориальных туристско-рекреационных систем / М.А. Саранча, А.С. Кусков. // Вестник Удмуртского университета. Науки о земле. – 2011. – Вып. 3. – С. 101-113.
 259. Саушкин Ю.Г. Геосистемы и геоструктуры / Ю.Г. Саушкин, А.М. Смирнов. // Вестник МГУ, серия геогр. – 1968. – № 5 – С. 27-32.
 260. Сахнова Н.С. Методические подходы к типизации горных объектов Крыма для развития скалолазания как разновидности экстремального туризма / Н.С. Сахнова, В.М. Шумский. // Ученые записки ТНУ. – Симферополь, 2008. - Т.21 (60). География. – С. 311-317.
 261. Свешников В.В. Самодеятельный туризм и некоторые понятия рекреационной географии / В.В. Свешников. // Теоретические проблемы рекреационной географии. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1989. – С. 153-157.
 262. Сергеева Т.К. Экологический туризм: Учебник / Т.К. Сергеева. – М.:

- Финансы и статистика, 2004. – 360 с.
263. Скриль І.А. Суспільно-географічні особливості туристично-рекреаційної діяльності в регіональній соціогеосистемі (на прикладі Харківської області): автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Скриль Ірина Анатоліївна; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2011. – 20 с.
 264. Скрипник Н.Я. Рекреаційна географія: навч. посіб. / Н.Я. Скрипник, А.М. Сердюк. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 296 с.
 265. Смаль В.В. Світовий досвід розвитку екологічного туризму / В.В. Смаль. // Український географічний журнал. – 2003. – № 4. – С. 58-64.
 266. Смаль І. Географія туризму: навч. пос. / Ігор Смаль. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. – 576 с.
 267. Смаль І.В. Основи географії рекреації і туризму: Навчальний посібник / І.В. Смаль. – Ніжин: Видавництво НДПУ імені Миколи Гоголя, 2004. – 264 с.
 268. Смаль І.В. Туристичні ресурси світу. Навчальний посібник / І.В. Смаль. – Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2010. – 336 с.
 269. Смирнов В.И. География туризма в СССР / В.И. Смирнов. – М.: Знание, 1975. – 64 с.
 270. Смірнов І.Г. Логістика туризму: навчальний посібник / І.Г. Смірнов. – К.: Знання, 2009. – 444 с.
 271. Советский энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1981. – 1600 с.
 272. Сокол Т.Г. Організація туристичної діяльності в Україні: Навч. посіб. / Т.Г. Сокол. – К.: Рокор, 2001. – 200 с.
 273. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності / Т.Г. Сокол. – К.: Грамота, 2006. – 262 с.
 274. Соколов С.Н. Рекреационные географические кластеры и проблемы их конкурентноспособности / С.Н. Соколов. // Вестник Нижневарт. гос. гуманитар. ун-та. Серия «Естественные науки и науки о Земле», 2009. – № 1. – С. 32-42.
 275. Соколов В.А. Велосипедный туризм: учебное пособие / В.А. Соколов,

- В.С. Ильин. – М.: Турист, 1992. – 155 с.
276. Соловьёв С.С. Безопасный отдых и туризм [учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений] / С.С. Соловьёв. – М.: Изд. центр "Академия", 2008. – 288 с.
 277. Сонько С.П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми / С.П. Сонько. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 287 с.
 278. Соціально-економічна географія світу / За ред. С.П. Кузика. – Львів: Світ, 2002. – 672 с.
 279. Сочава В.Б. Определение некоторых понятий и терминов физической географии / В.Б. Сочава. // Докл. Ин-та географии Сибири и Дальнего Востока. – Иркутск, 1963. – Вып. 3. – С. 50-59.
 280. Спортивний туризм. Правила змагань. – К.: Федерація спортивного туризму України, 2001. – 137 с.
 281. Стецюк О.В. Туристичний комплекс Карпатського регіону України: структура та територіальна організація: дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / О.В. Стецюк. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 223 с.
 282. Стратегія розвитку туризму і курортів. Затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 06.08.08 р. № 1088-р / www.kmu.gov.ua.
 283. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. – К.: Радянська школа, 1981. – 384 с.
 284. Сычева Н.П. Статистика и география туристских спортивных походов ФСТУ в период 1999-2014 гг. / Н.П. Сычева. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України» // Збірник наукових праць. – Кіровоград. – КЛА НАУ, 2015. – С. 264-274.
 285. Тарасенок А.И. Новые подходы к структурированию туристского пространства: от рекреационных районов к геоэкономическим системам / А.И. Тарасенок. // Вестн. БГУ. Сер. 2. 2010. № 1. – Минск: Издание БГУ. – С. 95-98.
 286. Тарасенок А.И. Экологический туризм и рекреационное природопользование в Беларуси: Учебно-методическое пособие /

- А.И. Тарасенок. – Мн.: ЕГУ, 2003. – 120 с.
287. Твердохлебов И.Т. Проблемы рекреационного районирования / И.Т. Твердохлебов, Н.С. Мироненко. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1981. – 47 с.
288. Теоретические основы рекреационной географии / Под ред. В.С. Преображенского. – М.: Наука, 1975. – 224 с.
289. Теоретические проблемы рекреационной географии / Отв. ред. Веденин Ю.А., Зорин И.В. – М.: Наука, 1989. – 182 с.
290. Теория и практика туризма / Отв. ред. В.М. Котляков, В.И. Кружалин, Н.В. Шабалина. – М.: Издательский дом «Кодекс», 2014. – 472 с.
291. Тихомиров В.Д. О классификации маршрутов / В.Д. Тихомиров. // Альманах «Ветер странствий». – Вып. 7. – М.: Физкультура и спорт, 1972. – С. 62-66.
292. Тихомиров В.Д. Спортивная классификация туристских путешествий / В.Д. Тихомиров. – М.: Турист, 1975. – 32 с.
293. Тімець О.В. Основи рекреаційної географії: природа, ресурсний потенціал регіонів: Навч. посібн. для студ.-геогр. пед. ун-тів / О.В. Тімець, С.В. Совгіра. – К.: Наук. світ, 2005. – 253 с.
294. Ткаченко Т.І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу / Т.І. Ткаченко. – К.: КНТЕУ, 2006. – 536 с.
295. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем / А.Г. Топчиев. – К.: Вища школа, 1988. – 187 с.
296. Топчієв О.Г. Методологічні трансформації географії в інформаційному суспільстві / О.Г. Топчієв. // Географія в інформаційному суспільстві: зб.наук.праць. – У 4-х тт. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т.І. – С. 284-291.
297. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. Навчальний посібник / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
298. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
299. Туризмологія: концептуальні засади теорії туризму: монографія / В.К. Федорченко, В.С. Пазенок, О.А. Кручек та ін. – К.: ВЦ «Академія», 2013.

- 368 с.
300. Туристские ресурсы СССР / Н.М. Сватков, В.В. Свешников, Л.Н. Пушкова, Ю.С. Путрик, А.И. Ельчанинов. – М.: Известия Всесоюз. геогр. об-ва, 1981. – т. 113. – Вып. 2. – 176 с.
 301. Туристские спортивные маршруты: Перечень классифицированных туристских спортивных маршрутов на 1989-1992 годы. – М.: Профиздат, 1989. – 192 с.
 302. Туристско-географическое районирование Украины: учеб. пос. / А.Я. Булашев, Ю.Ф. Кобченко, С.М. Зеленин, С.А. Токарь. – Харьков: ХаГИФК, 1998. – 26 с.
 303. Федорченко В.К. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів. / В.К. Федорченко, Т.А. Дворова; КУТЕП. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.
 304. Федорченко В.К. Туристський словник-довідник: навч. посіб. / В.К. Федорченко, І.М. Мініч. – К.: Дніпро, 2000. – 160 с.
 305. Федотов Ю.Н. Спортивно-оздоровительный туризм: Учебник / Под общ. ред. Ю.Н. Федотова. – М.: Советский спорт, 2002. – 364 с.
 306. Федчук А.П. Геопросторова організація антарктичного туризму: дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / А.П. Федчук. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 247 с.
 307. Физическая география материков и океанов / Под общ. ред. А.М. Рябчикова. – М.: Высш. шк., 1988. – 562 с.
 308. Философский энциклопедический словарь / Редкол. С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
 309. Фокін С.П. До питання місця спортивного туризму у загальній класифікації туризму / С.П. Фокін. // Гум. вісник ДВНЗ «Переяслав - Хмельницький ДПУ імені Г. Сковороди»: науково-теоретич. зб. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2008. – С. 134-136.
 310. Фокін С.П. Туризмолгічні аспекти спортивного туризму / С.П. Фокін. //

- Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ: Зб. наук. ст. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – Вип. 1. – С. 207-213.
311. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія / Н.В. Фоменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.
312. Франжіаллі Ф. Тенденції розвитку міжнародного туризму / Ф. Франжіаллі. – К.: КУТЕП, 2002. – 25 с.
313. Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии / Пер. с англ. / П. Хаггет. – М.: Прогресс, 1968. – 391 с.
314. Харвей Д. Научное объяснение в географии. Общая методология науки и методология географии / Д. Харвей. – М.: Просвещение, 1974. – 502 с.
315. Хартія туризма // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Зб. нормат.-правових актів. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 87-89.
316. Хаттинг Г. Альпинизм: техника восхождений, ледолазания, скалолазания: Базовое руководство / Гарт Хаттинг. – Пер. с англ. К. Ткаченко. – М.: «Изд-во ФАИР», 2006. – 160 с.
317. Холлоуей Дж.К. Туристический бизнес: Пер. с 7-го англ. изд. / Дж.К. Холлоуей, Н. Тейлор. – К.: Знання. 2007. – 798 с.
318. Храбовченко В.В. Географические особенности развития международного туризма в горных районах Краснодарского края и Республики Адыгея : Дис. ... кандидата географических наук : 11.00.02. / Владимир Владимирович Храбовченко. – Краснодар, 2000. – 154 с.
319. Циншен Ван. Основы территориальной организации рекреационного хозяйства (современный подход к рекреационной географии): монографія / Ван Циншен. –Одесса: Астропринт, 2003. – 124 с.
320. Чернов Б. Особливості туристсько-краєзнавчої діяльності в рекреаційному регіоні: монографія / Б. Чернов, Б. Пангелов, К. Ковальська. – Переяслав-Хмельницький: О.М. Лукашевич, 2013. – 247 с.
321. Шаблій О.І. Нові тенденції геопросторової організації інформаційного суспільства / О.І. Шаблій. // Географічна наука і практика: виклики епохи. Міжнародна наукова конференція присвячена 130-річчя географії у

- Львівському університеті (Львів, 16–18 травня 2013 р.)) – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2013. – Ч. 26. – С. 25-30.
322. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник / О.І. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 444 с.
 323. Шаблій О.І. Основи суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 296 с.
 324. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О.І. Шаблій. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 744 с.
 325. Шальнев В.А. История, теория и методология географии. Часть 2. Теория и методология географии: учебное пособие / В.А. Шальнев. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2011. – 111 с.
 326. Шаститко А.Е. Кластеры как дискретная институциональная альтернатива управления трансакциями / А.Е. Шаститко. // Балтийский регион. – 2009. – №2. – С. 26-43.
 327. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: навч. посіб. / Л.Т. Шевчук. – К.: Знання, 2007. – 349 с.
 328. Шипко А.Л. Об'єкт наукового дослідження – дитячий туризм / А. Шипко. // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2007. – № 20. – С. 3-4.
 329. Шипко А.Л. Родовидовий аналіз сучасного туризму / А.Л. Шипко. // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, ПП «СКД», 2008. – Спеціальний випуск. – С. 146-151.
 330. Щур Ю.В. Спортивно-оздоровчий туризм: навч. посібник / Ю.В. Щур. – К.: ТОВ «Альтерпрес», 2003. – 230 с.
 331. Экономика туризма: теория и практика: учеб. пособ./ К. Купер и др. – СПб.: Омега, 1998. – 200 с.
 332. Эльдаров Э.М. Тенденции и перспективы развития экономико-географического аспекта рекреологии / Э.М. Эльдаров // География и природ. ресурсы. 1990. № 1. – С. 13-20.

333. Юрин В.Е. Сольфеджио белой воды / В.Е. Юрин. – М.: Восточная Книжная Компания, 1997. – 224 с.
334. Явкін В.Г. Проблеми географії та менеджменту туризму. Навчальний посібник / В.Г. Явкін, В.П. Руденко, О.Д. Король та ін. – Чернівці: Рута, 2006. – 260 с.
335. Яворська В.В. Особливості формування екомережі регіону Українського Причорномор'я / В.В. Яворська, В.А. Сич, К.В. Коломієць. // Вісник Одеського національного університету. – Серія: Географічні та геологічні науки, 2015. – Т. 20, вип. 4. – С. 129-143.
336. Яковенко И.М. Рекреационное природопользование: Методология и методика исследований / И.М. Яковенко. – Симферополь: Таврия, 2003. – 335 с.
337. ABCs of Travel. A Glossary of Industry Terms. Secaucus. – N.J. USA: Reed Travel Group, 1992. – 460 p.
338. Bieger T. Management von Destinationen / T. Bieger. – München / Wien, Oldenbourg Verlag, 2002. – 216 p.
339. Burton R. Travel Geography / R. Burton. – Longman, 1995. – 322 p.
340. Butler R. The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources / R. Butler. // Canadian Geographer. – 1980. – V.24. – № 1. – P. 5-12.
341. Butler R. Tourism and Indigenous Peoples: Issues and Implications / R. Butler, T. Hinch. – London: Butterworth-Heinemann, 2007. – 400 p.
342. Charles R. Tourism: Principles. Practices. Philosophies / R. Charles, C.R. Goeldner, B. Ritchie, R.W. McIntosh. – Eighth Edition. USA, 1999. – 562 p.
343. Compendium of Tourism Statistics, Data 2008 – 2012, 2014 Edition: UNWTO, Madrid, 2014. – 666 p.
344. Goeldner C.R. Tourism: principles, practices, philosophies / C.R. Goeldner, J.R.B. Ritchie. – Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 2009. – 655 p.
345. Global Adventure Travel Trade Association / www.info@adventuretravel.biz.
346. Global Report on Adventure Tourism / UNWTO, Madrid, 2014. – 84 p.
347. Gunn C.A. Tourism Planning / C.A. Gunn. – New York: Crane, Russack and Co., 1979. – 148 p.

348. Haggett P. Geography: a global synthesis / P. Haggett. – London – New York: Pearson-Hall, 2001. – 833 p.
349. Haggett P. Locational analysis in human geography / P. Haggett, A.D. Cliff, A.E. Frey. – London: Arnold, 1977. – 605 p.
350. Hall C.M. The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space / C.M. Hall, S.J. Page. – New York: Routledge, 1999. – 180 p.
351. Hall C.M. Tourism, rethinking the social science of mobility / C.M. Hall. – Harlow: Prentice-Hall, 2005. – 448 p.
352. Harvey D. Social processes and spatial form: an analysis of the conceptual problems of urban planning / D. Harvey / V Reg. Science Assos. «Papers», Vo l.15, – P. 45-70.
353. Holden A. Tourism Studies and the Social Sciences / A. Holden. – London: Routledge, 2006. – 228 p.
354. <http://wdc.org.ua>. – електронна версія Національного атласу України.
355. Hunziker W. Grundriss der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre / W. Hunziker, K. Krapf. – Zurich, 1962. – 112 p.
356. Kolotukha A.V. Geospatial concept of sport tourism sustainable development / Oleksandr Kolotukha. // Вопросы географии и геоэкологии. / Ред. кол.: В.И. Северский (глав. ред.) и др. – Алматы: АО «Национальный научно-технологический холдинг «Парсат», ТОО «Институт географии», 2015. – Вып. 2, апрель-июнь. – С. 56-65.
357. Kolotukha O. Sports tourism as territorial social geographical system / Oleksandr Kolotukha. // European science review, Scientific journal № 1, 2014 (January-February). – Wien, Österreich. – P. 123-134.
358. Kolotukha O.V. The geography of sports tourism as a new trend of recreational and geographical research / Oleksandr Kolotukha. // European Applied Studies: modern approaches in scientific researches, 1st International scientific conference. ORT Publishing. Stuttgart. 2012. – P. 350-352.
359. Leading principles of steady spatial development of the European continent / are the Sessions of the European conference of ministers accountable for the regional

- planning Accepted on XII, on September, 7-8, 2000 in Hannover // CEMAT (2000) 7. – Hannover, 2000. – 17 p.
360. Lefebvre H. The Production of Space / Henri Lefebvre. – Oxford UK & Malden USA: Blackwell, 2007. – 454 p.
 361. Leiper N. The framework of tourism: towards a definition of tourism, tourist, and the tourist Industry / N. Leiper. // *Annals of Tourism Research*. 1979. – Vol. 6 (4). – P. 390-407.
 362. Leiper N. Tourism systems: an interdisciplinary perspective / N. Leiper. – Palmerston North, New Zealand: Department of Management Systems, Business Studies Faculty, Massey University, 1990. – 289 p.
 363. Lundgren J.O.J. The tourist frontier of Nouveau Quebec: functions and regional linkages / J.O.J. Lundgren. // *Tourist Review*. – 1982. – V. 37. – № 2. – P. 10-16.
 364. Mariot P. Geografia cestovneho ruchu / P. Mariot. – Bratislava: Veda, 1983. – 249 p.
 365. Mason P. Tourism Impacts, Planning and Management / P. Mason. – Luton, UK: Head of Tourism and Leisure Department, University of Luton, Butterworth-Heinemann, 2003. – 208 p.
 366. Mathieson A. Tourism: Economic, Physical and Social Impacts / A. Mathieson, G. Wall. – Singapore: Longman Scientific and Technical, 1982. – 208 p.
 367. Matznetter J. Border and Tourism: Fundamental Relations / J. Matznetter // *Tourism and Borders: Proc. of the Meeting of the IGU Working Group – Geography of Tourism and Recreation*. – Frankfurt: Goethe Universitet. 1979. – 200 p.
 368. Mill R.C. The Tourism System / R.C. Mill, A.M. Morrison. – Dubuque, Iowa: Kendall / Hunt Publication, 2009. – 436 p.
 369. Models in geography / Ed. by P. Haggett, R.J. Chorley. – London: Methuen & Co Ltd., 1967. – 816 p.
 370. Pearce D. Towards a Geography of Tourism / D. Pearce. // *Annals of Tourism Research*, 1979. № 3. – P. 245-272.
 371. Perolo E. Wspinaczki skalkowe / Emanuele Perolo. – Warszawa: MUZA SA, 2001. – 96 p.

372. Pfeiffer D. Your Body and Cold / D. Pfeiffer. – Ski, 1979. – vol. 43. – № 6. – 88 p.
373. Robinson H. A geography of tourism / H. Robinson. – London: Macdonald and Evans, 1976. – 476 p.
374. Ruppert K., Maier J. Zur Geographie des Freizeitverhaltens / K. Ruppert, J. Maier. // Beitrage zur Fremdenverkehrs geographie. Bd. 6. – Kallmunz, Regensburg, 1970. – P. 186-197.
375. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / Walt Whitman Rostow. – New York: Routledge, 1981. – 280 p.
376. Sport-Tourism «World Conference», 22-23 February, 2001, Barcelona, Madrid: WTO, 2002. – P. 14-15.
377. Sprincova S. Le tourisme et le probleme des territoires en declin dans les pays industrielles / S. Sprincova. – Studia geographica, vol. 20. Les regions peu industrialisees des pays industrielles. Brno, 1971. – P. 47-57.
378. Sprincova S. Vyvoj geografie cestovneho ruchu v Polsku i Ceskoslovensku / S. Sprincova. // Studia Geographica. № 61. 1977. – P. 145-156.
379. Swarbrooke G. Sustainable tourism management. Principal lecturer in tourism. School of Food and leisure management / G. Swarbrooke. – Sheffield Hallam University. – UK, 1998. – 371 p.
380. Tourism and the world economy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unwto.org/facts/eng/economy.htm>.
381. Warzynska Y. Ocena zasobow srodowiska naturalnego dla potrzeb turystyki / Y. Warzynska. – Warszawa - Krakow: Wyd. 1994. – 135 p.
382. Warszynska J. Podstawy geografii turystyki / J. Warszynska, A. Jackowski. – Warszawa: PWN, 1978. – 333 p.
383. WTO, WTTC, Earth Council, Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry: Towards Environmentally Sustainable Development, 1995 – 141 p.
384. Zagadnienia terminologii w geografii turystyki. – Warszawa; Krakow, 1976. – 120 p.
385. Офіційний сайт Аппалацької стежки. – Режим доступу: www.appalachiantrail.org
386. Офіційний сайт Всесвітньої туристичної організації (UNWTO World Tourism

- Organization) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.world-tourism.org>.
387. Офіційний сайт Державного агентства України з туризму та курортів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourism.org.ua>.
388. Офіційний сайт служби національних парків США:
<http://www.nps.gov/dena/index.htm>
389. tssr.ru – сайт Міжнародної федерації спортивного туризму.
390. era-ewv-ferp.com – *European Ramblers Association (ERA)* – сайт Європейської асоціації пішохідного туризму.
391. fia.com – *Federation Internationale de l'Automobile (FIA)* – сайт Міжнародної організації автотуризму.
392. fim-live.com – *Federation Internationale Motocycliste (FIM)* – сайт Міжнародної федерації мотоциклістів.
393. uect.org – *European Union of Cycle Touring* – сайт Європейського Союзу велоподорожей.
394. internationalrafting.com – *International Rafting Federation (IRF)* – сайт Міжнародної федерації рафтингу.
395. worldkayak.com – *World kayak federation (WKF)* – сайт Всесвітньої федерації каякінгу.
396. uis-speleo.org – *International Union of Speleology (UIS)* – сайт Міжнародного спелеологічного союзу.
397. theuiaa.org – *International Union of Alpinist Associations (IUAA)* – сайт Міжнародної федерації альпінізму.
398. ifsc-climbing.org – *International Federation of Sport Climbing (IFSC)* – сайт Міжнародної федерації спортивного скелелазіння.
399. ismf-ski.org – *International Ski Mountaineering Federation (ISMF)* – сайт Міжнародної федерації скі-альпінізму.
400. fite-net.org – *Federation Internationale de Tourisme Equestre (FITE)* – сайт Міжнародної федерації кінноспортивного туризму.

Додаток А

**Таблиці оцінки трудності локальних та протяжних перешкод у
спортивному туризмі**

*Таблиця А.1. Характеристика локальних перешкод у пішохідному
туризмі (за І. Востоковим [52])*

Категорія трудності перешкоди	Характеристика перешкоди	Число перешкод / кількість балів за них					
		I к.с.	II к.с.	III к.с.	IV к.с.	V к.с.	VI к.с.
1	2	3	4	5	6	7	8
	1. Переправа						
н/к (най-простіша)	Переправи через річки з невеликою швидкістю течії (не більше 0,5 м/с); глибина 0,5-0,6 м; переходи по колоді або вброд при ширині потоку < 5 м	4/2	4/2	4/2	4/2	4/2	4/2
1А (проста)	Переправи через річки шириною 6-20 м; течія середня (біля 1,5 м/с); глибина до 0,8 м. Організація переправи вимагає зусиль не менше 3-4 чоловік		3/3	3/3	3/3	3/3	3/3
1Б (середня)	Переправи через річки шириною більше 20 м; швидкість течії вище середньої (до 2 м/с); глибина більше 0,8 м. Необхідне маневрування групи відносно основного напрямку при броді. Необхідна робота всієї групи, частина групи страхує			2/6	2/6	2/6	2/6
2А (складна)	Ширина річки 30 м, швидкість 3 м/сек, глибина 0,8 м. Необхідна організація переправи навішуванням перил. Працює вся група, частина групи страхує				1/6	1/6	1/6
2Б (навісна)	Ширина річки 30 м, швидкість 3 м/сек і більше, глибина 1,2 м і більше. Переправа вброд неможлива. Необхідна навісна переправа із застосуванням для переправи першого учасника плавзасобів					1/10	2/20
Максимальна сума балів, що зараховується		2	5	11	17	27	37
	2. Перевал						
н/к	Не менше 100 м перевального злету, рух ускладнений осипами, рослинністю, легкими скелями, які не потребують колективної страховки	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2	1/2
1А	За чинною методикою оцінки гірських перевалів (табл. 2.10)		1/4	1/4	1/4	1/4	1/4
1Б	За чинною методикою оцінки гірських перевалів (табл. 2.10)			1/6	1/6	1/6	1/6
2А	За чинною методикою оцінки гірських перевалів (табл. 2.10)				1/8	1/8	1/8

Продовження таблиці А.1

1	2	3	4	5	6	7	8
2Б	За чинною методикою оцінки гірських перевалів (табл. 2.10)					1/11	2/22
Максимальна сума балів, що зараховується		2	6	12	20	31	42
3. Вершина							
н/к	Не менше 300 м перепаду висот, рух ускладнений осипами, рослинністю, легкими скелями		1/4	1/4	1/4	1/4	1/4
1А	За чинною альпіністською класифікацією			1/5	1/5	1/5	1/5
1Б	За чинною альпіністською класифікацією				1/7	1/7	1/7
2А	За чинною альпіністською класифікацією					1/9	2/18
Максимальна сума балів, що зараховується		0	4	9	16	25	34
4. Траверс гребеня							
н/к (лісистий)	Лісистий, осипаний, сніговий. Ухил уздовж гребеня 15-20°, довжина – не менше 3 км		1/4	1/4	1/4	1/4	1/4
1А (трав'янистий)	Трав'янистий, осипаний, сніговий, ділянки легких скель; індивідуальна страховка, ухил уздовж гребеня 25-30°, довжина - не менше 1 км			1/5	1/5	1/5	1/5
1Б (осипаний)	Осипаний, сніжний, льодовий, ділянки скель. Потрібна колективна страховка. Ухил уздовж гребеня 20-25°, довжина - не менше 2 км				1/7	1/7	1/7
2А (скельний)	Важкопрохідні скелі, ділянки льоду. Страховка колективна. ухил уздовж гребеня більше 35°, довжина - не менше 500 м					1/9	2/18
Максимальна сума балів, що зараховується		0	4	9	16	25	34
5. Каньйон							
н/к (найпростіший)	Рух по піску, гальці, траві, камінню і осипах без страховки, довжина шляху в каньйоні (або вздовж притиску) не менше 200 м	3/2	3/2	3/2	3/2	3/2	3/2
1А (простий)	Рух без страховки, довжина шляху в каньйоні (або вздовж притиску) не менше 200 м		2/2	2/2	2/2	2/2	2/2
1Б (середній)	Рух уздовж каньйону не менше 200 м; застосування страховки не менше ніж на 25% довжини ділянки			2/6	2/6	2/6	2/6
2А (складний)	Рух уздовж каньйону не менше 200 м; застосування страховки не менше ніж на 50% довжини ділянки				2/10	2/10	2/10
2Б (дуже складний)	Рух уздовж каньйону не менше 200 м із навішуванням перил і застосуванням страховки не менше ніж на 75% довжини ділянки					1/8	2/16
Максимальна сума балів, що зараховується		2	4	10	20	28	36

Таблиця А 2. Характеристика протяжних перешкод у пішохідному туризмі та їх бальна оцінка (за І. Востоковим [52])

Категорія трудності перешкоди	Характеристика перешкоди	Довжина перешкоди (км) / кількість балів за неї					
		I к.с.	II к.с.	III к.с.	IV к.с.	V к.с.	VI к.с.
1	2	3	4	5	6	7	8
	1. Рослинний покрив						
н/к (ліс легко- прохідний)	Ліс можна пройти стежками або ж без них	5/10	50/10	50/10	25/5	0	0
1А (ліс середньо- прохідний)	Наявність підліску та ділянок, що щільно заросли		12/5	15/6	20/8	25/10	12/5
1Б (високотрав'я)	Сховані в траві нерівності схилу, поглиблення, каміння, кругість схилу не менше 20°		12/5	15/6	20/8	25/10	12/5
2А (ліс важко- прохідний)	Багато ділянок завалів, буреломів, глибокі мохи тощо			10/6	15/9	20/12	25/15
2Б (стелюх, згарища)	Кедровий, березовий стелюх, бамбук, згарища				5/14	10/28	20/56
Максимальна сума балів, що зараховується		10	20	28	44	60	81
	2. Болота						
н/к (легкопрохідне)	В'язкі заболочені ділянки глибиною 0,2-0,4 м, потрібна індивідуальна страховка	20/10	40/20	40/20	20/10	14/7	10/5
1А (купинне)	Купини оточені водою, потрібна індивідуальна страховка			10/12	15/18	20/24	25/30
1Б (драговини, марі)	Індивідуальна і колективна страховка, створення мостів з жердин, встановлення перил				2/20	3/30	5/50
Максимальна сума балів, що зараховується		10	20	32	48	61	85
	3. Осипи, морени						
н/к (дрібні, пологі)	Каміння невелике, кругість схилу 15-20°	14/7	20/10	20/10	10/5	6/3	0
1А (середні, пологі)	«Живе» каміння розміром до 1 м, кругість схилу до 25°, потрібна індивідуальна страховка	2/3	4/6	6/9	10/15	10/15	10/15
1Б (дрібні, круті)	«Живі» осипи, кругість схилу 30-40°		2/4	3/6	5/10	7/14	10/20
2А (середні, круті)	«Живе» каміння розміром до 1 м, кругість схилу 30-35°			1/5	2/10	3/15	4/20
2Б (крупні)	Розмір каміння 1 м і більше, каміння «живе», необхідна страховка				1/7	2/14	3/28
Максимальна сума балів, що зараховується		10	20	30	47	61	83
	4. Піски						
н/к (грядові)	Окремі гряди, ямки, лунки у піску	20/10	40/20	40/20	10/5	6/3	0

Продовження таблиці А.2

1	2	3	4	5	6	7	8
1А (суцільні)	Суцільні ділянки рівних пісків			10/15	30/30	60/45	100/60
1Б (дюнові)	Суцільні піски з дюнами, пасмами, барханами				20/15	40/30	60/45
Максимальна сума балів, що зараховується		10	20	35	50	78	105
	5. Снігові ділянки						
н/к (неглибокий покрив)	Сніговий покрив глибиною 10-25 см	20/10	30/15	40/20	40/20	20/10	0
1А (середній покрив)	Набряклий або нещільний сніговий покрив глибиною 0,5-0,6 м і більше		2/4	6/12	10/20	20/40	30/60
1Б (глибокий покрив)	Набряклий або нещільний сніговий покрив глибиною 0,7-1,0 м і більше				1/4	3/12	6/24
Максимальна сума балів, що зараховується		10	19	32	44	62	84
	6. Льодові ділянки						
н/к (фірновий сніг)	Сипучий кристалічний сніг глибиною 10-15 см	13/10	20/16	30/24	30/24	30/24	30/24
1А (фірновий лід)	Шорска поверхня льоду		7/4	14/8	20/12	30/18	40/24
1Б (глетчерний лід)	Рівна поверхня льоду				5/10	10/20	15/30
Максимальна сума балів, що зараховується		10	20	30	46	62	78
	6. Водний сплав						
маршрут І к.с.	За чинною класифікацією водних туристських маршрутів		70/20	100/30			
маршрут II к.с.	За чинною класифікацією водних туристських маршрутів				100/45		
маршрут III к.с.	За чинною класифікацією водних туристських маршрутів					100/60	150/90
Максимальна сума балів, що зараховується		0	20	30	45	60	90

Таблиця А.3. Оцінка трудності локальних перешкод лижного туристського маршруту (за матеріалами Туристсько-спортивного союзу Росії (ТССР) [231])

Категорія трудності	Характер складних ділянок	Техніка подолання	Необхідне спеціальне спорядження
Льодопади (як елемент ЛП)			
Елемент ЛП-1А	Кругість до30° Н = 6-10м	Найпростіша групова техніка, можливе навішування перил	*
Елемент ЛП-1Б	Кругість до30° Н =10-15м	Найпростіша колективна техніка, навішування перил, страховка на гаках	*
Елемент ЛП-2А	Кругість 50-60° Н м ≥ 20м	Рух першого на підйомі без вантажу, роздільний підйом та спуск вантажу, спуск дюльфером	*, льодові молотки, айс-фіфі
Елемент ЛП-2Б	Кругість ≥ 70° Н ≥ 30м	Використання всього арсеналу технічних засобів	*, льодові молотки, айс-фіфі
Каньйони			
н/к	каміння, глибокий сніг, промоїни або наледі, протяжність не менше 500 м		
1А	н/к + кругі, протяжні (до 30°, кішки, > 200 м) наледі + льодопад з елементами 1А		
1Б	каньйон 1А + льодопад з елементами 1Б		
2А	каньйон 1Б + льодопад з елементами 1Б або + льодопад з елементами 2А		
2Б	каньйон 1А + каскад з трьох льодопадів з елементами 2А або каньйон 2А + льодопад з елементами 2Б		
Траверси хребтів, гребенів			
1А	обсипний, сніговий (фірн), ухил 20-30°, довжина не менше 3 км, самостраховка		
1Б	обсипний (крупна осип), сніжно-фірновий, ділянки легких скель, індивідуальна страховка, ухил 30-40°, загальна довжина не менше 1 км		
2А	обсипний (крупна осип), сніжно-фірновий, ділянки нескладних скель, колективна страховка (2-3 рази), ділянки льоду, ухил 40-60°, загальна довжина не менше 0,3 км		

* - для всіх категорійних ЛП із врахуванням їх складності обов'язкова наявність: кішок, страхувальних систем, карабінів, спускових пристроїв, жумарів, вірьовок, льодобурів та самоскидів

Таблиця А.4. Таблиця оцінки категорії трудності перевалів, вершин та траверсів у високогірних районах (за матеріалами ФСТУ [230])

Категорія трудності перевалів	Характер найскладніших ділянок шляху	Техніка і умови пересування	Загальний час (t) подолання перевалу. Кількість точок страховки (n). Довжина визначальної ділянки (L)	Необхідне спеціальне спорядження
1	2	3	4	5
1А	Прості осипні, снігові та скельні схили крутістю до 30°, пологі (до 15°) льодовики без тріщин, круті трав'янисті схили, на яких можливі ділянки скель, наявність стежок на підходах	Найпростіша індивідуальна техніка пересування: самостраховка альпенштоком чи льодорубом. При переправах через річки на підходах можливе застосування страховки за допомогою вірьовки. Ночівлі в лісовій або лучній зоні.	t – кілька годин n = 0-1 L = ≤ 40 м	Взуття на неслизькій підшві, альпенштоки, страховальні системи і карабіни на кожного учасника, 1-2 основні вірьовки на групу
1Б	Нескладні скелі, снігові та осипні схили середньої крутості (від 20 до 45°), а в деякі роки і ділянки льоду на схилах, зазвичай, покритих снігом, закриті льодовики з ділянками прихованих тріщин	Найпростіша колективна техніка: одночасний рух у зв'язках схилами та закритими льодовиками. Навішування перил на схилах і при переправах. Ночівлі на зручних майданчиках на межі снігової зони.	t – не більше одного дня n = до 5 L = до 40-50 м	Черевики на рифлений підшві, альпенштоки чи льодоруби (1-2 на групу обов'язково), страховальні системи і карабіни на кожного учасника. По одній вірьовці на кожних 3-4 особи. Скельні та льодові гаки (3-4 на групу) та молоток
2А	Скельні, снігові та льодові схили середньої крутості (від 20° до 45°), закриті льодовики і нескладні льодопади	Складніша індивідуальна і колективна техніка: поперемінна або групова (перильна) страховка, використання кішок та вирубання сходинок. Може знадобитись гакова страховка. Можливі ночівлі в сніговій зоні.	t – не більше доби n = 5-10 L = до 80-100 м (2-3 вірьовки поспіль)	Крім перерахованого для перевалів 1Б к.тр.льодоруби і кішки на кожного учасника, гаки у необхідній кількості та асортименті. По одній вірьовці на 2-3 чоловіки

Продовження таблиці А.4

1	2	3	4	5
2Б	Кругі (більше 45°) скельні, снігові, фірнові та лесові схили середньої складності, можливі короткі (10-15 м) стрімкі ділянки; льодопади середньої складності	Застосування всього найбільш розповсюдженого арсеналу технічних прийомів та засобів: перильна чи поперемина страховка, застосування гаків, рух першого на підйомі, а останнього на спуску без рюкзака, роздільний підйом та спуск рюкзаків, спуск «дюльфером». Ночівля в льодовиковій зоні. Можлива ночівля на перевалі чи поблизу нього.	t – не менше доби n = 5-20 L = до 200 м (3-5 вірьовок поспіль)	Крім перерахованого для перевалів 2А к.т., страховальні системи, гальмівні пристрої для спуску по вірьовці та бажано зажими («жумари») для підйому. Допоміжна вірьовка, петлі, витратні кінці вірьовок та гаки для спуску
3А	Кругі (від 45° до 60°) снігові, льодові та скельні схили значної протяжності, стінні ділянки до 1-2 вірьовок поспіль; складні льодопади	Застосування різноманітних прийомів пересування та страховки на протяжних ділянках, включаючи застосування штучних точок опори, драбинок та інших спеціальних прийомів руху. Зазвичай, необхідна попередня розвідка та обробка маршруту. Тактика набуває визначального значення для успіху проходження. Невідворотні неодноразові ночівлі в льодовиковій зоні.	t – до двох діб n = 10-40 L = від 200 до 500 м (до 10 вірьовок поспіль)	Крім перерахованого для перевалів 2Б к.т., рекомендується застосування жумарів для підйому по вірьовці; основних та допоміжних вірьовок довжиною 60-80 м; може знадобитись застосування якірних гаків, драбинок, закладок, якорів та гаків, які витягуються після спуску
3Б	Те ж саме, що й для 3А к.т., але при більшій протяжності складних ділянок, різноманітному їх характері чи граничній складності, включаючи стіни крутизною 60° і більше	Необхідність практично безперервної взаємної та групової страховки протягом багатьох годин і навіть діб, спеціальної, розрахованої на подолання даного перевалу, підготовки, відмінного володіння технікою усіма учасниками, бездоганної тактики. Можлива відсутність зручних місць для ночівель, що вимагає організації «сидячих» або «висячих» біваків	t – не менше двох діб n > 30 L ≥ 500 м (понад 10 вірьовок поспіль)	Те ж саме, що і для 3А к.т. Може знадобитися спорядження, спеціально підготоване для подолання конкретного перевалу
3Б*	Те ж саме, що і для 3Б, к.т., включаючи складні скельні стіни, екстремальні льодові ділянки, льодопади великої протяжності	Те ж саме, що і для 3Б к.т., включаючи ділянки траверсу великої протяжності, технічну роботу і біваки на великій висоті (понад 6000 м)	t – не менше трьох діб n > 50 L ≥ 500 м (понад 10 вірьовок поспіль)	Те ж саме, що і для 3Б к.т. Може знадобитися спорядження, спеціально підготоване для подолання конкретного перевалу

Таблиця А.5. Оцінка трудності водних перешкод (за матеріалами ФСТУ [230])

Категорія трудності	Характеристика перешкоди
1 (Л)	«Легка» перешкода. Доступна для проходження туристами, які не мають туристського досвіду. Перекат, бистрина, невисокі вали. Не потрібен вибір лінії руху і розвідка. Характерна для маршрутів I к.с.
2 (П)	«Проста» перешкода. Вали, нескладна шивера, поріг, притиск, швидкість течії і ухил невеликі. Лінію руху видно з води. Визначальна перешкода маршрутів II к.с.
3 (Ср)	Перешкода «середньої» трудності. Локальний поріг із спокійною ділянкою на виході, шивера, окремі камені в руслі, завали. Лінію руху видно з води. Визначальна перешкода маршрутів III к.с.
4 (С)	«Складна» перешкода. Протяжна шивера або поріг з великою кількістю каміння й зливами. У кінці перешкоди є досить протяжні відносно спокійні ділянки річки. Бажана розвідка, елементи страховки, лінію руху з води не видно або вона неявно виражена. Визначальна перешкода маршрутів IV к.с.
5 (В)	«Дуже складна» перешкода. Технічно важкий протяжний поріг або шивера на ділянках з великим ухилом і витратою води, великі «діжки», сливи та вали до 2 м. Сильний притиск, каньйон з перешкодами IV к.т. Перешкоди слідує одна за одною і утворюють каскади. Поріг-водоспад до 2-2,5 м. Місця для причалювання обмежені і захід у них ускладнений. Можлива організація страховки. Можлива аварійна ситуація. Визначальна перешкода маршрутів V к.с.
6	«Надскладна, небезпечна» перешкода. Небезпечний складний каскад перешкод або каньйон з набором найбільш важких перешкод V к.сл. Окремі перешкоди переходять з однієї в іншу, швартування і страховка утруднені або неможливі. Небезпечна локальна перешкода на ділянках з високим ухилом і витратою води. Аварійна ситуація може мати вкрай важкі наслідки. Визначальна перешкода маршрутів VI к.с.
6*	«Наднебезпечна» перешкода. Важкопрохідна для будь-якого класу судів. Вкрай небезпечна для життя членів екіпажів (завали, водоспади, водоскиди, ущелини тощо). Характерно для маршрутів-першопроходжень VI к.с. і маршрутів «екстра-класу».

Таблиця А.6. Характеристика локальних перешкод велосипедних туристських маршрутів (за матеріалами ФСТУ [230])

Категорія трудності перешкоди	Характеристика перешкоди	Еквіва- лентний пробіг (ЕП), км
1	2	3
Переправи		
брід	Швидкість течії не більше 0,5 м/сек, глибина менше 0,5 м, долається у сідлі або вбрід	0,5
н/к (найпростіша)	Переправи через річки з невеликою швидкістю течії (не більше 0,5 м/сек), глибина 0,5-0,6 м, перехід по колоді або вбрід при ширині потоку менше 5 м	2
1А (проста)	Переправи через річки шириною 6-20 м, течія середня (до 1,5 м/сек), глибина 0,6-0,8 м, для організації переправи потрібні зусилля не менше 3-4 чоловік	10
1Б (середня)	Переправи через річки шириною більше 20 м, швидкість течії вище середньої (від 1,6 до 2 м/сек), глибина більше 0,8 м, необхідне маневрування групи відносно основного напрямку при броді, необхідна робота всієї групи, частина групи страхує	20
2А (складна)	Ширина річки до 30 м, швидкість течії біля 3 м/сек, глибина 0,8 м, для переправи необхідне навішування перил, працює вся група, частина якої страхує	40
2Б (навісна)	Ширина річки – 30 м, швидкість течії 3 м/сек і більше, глибина 1,2 м і більше, переправа вбрід неможлива, необхідна навісна, переправа першого учасника із застосуванням плавзасобів або уплав зі страховкою	80
Перевальні зleti без стежки (за кожні 100 м шляху)		
н/к	Не менше 100 м перевального злету, рух утруднений осипами, рослинністю, легкими скелями, що не потребують колективної страховки	1,5
1А	Прості, обсіпні, снігові та скельні схили крутістю до 30°, пологі (до 15°) льодовики без тріщин, круті, трав'янисті схили, на яких можливі ділянки скель, є стежки на підходах	2,0
Каньйони (за кожні 100 м шляху)		
н/к (найпростіший)	Рух по піску, гальці, траві, камінню та осипам без страховки, довжина шляху в каньйоні або вздовж притиску не менше 200 м	1,0
1А (простий)	Рух без страховки, довжина шляху в каньйоні або вздовж притиску більше 200 м	2,0
1Б (середній)	Рух вздовж каньйону не менше 200 м, застосування страховки не менш ніж на 25 % довжини ділянки	4,0
Болота (за кожні 100 м шляху)		
н/к (легкопрохідне)	Гаті, в'язкі заболочені ділянки глибиною 0,2-0,4 м, необхідна індивідуальна страховка	2,0
1А (купинне)	Оточені водою купини, необхідна індивідуальна страховка	4,0
1Б (топі, марі)	Індивідуальна та колективна страховка, глибина більше 1 м	8,0
Осипи, морени (за кожні 100 м шляху)		
н/к (дрібна, полога)	Каміння невелике, крутість схилу 15-20°	2,0

Продовження таблиці А.6

1	2	3
1А (середня, полога)	«Живе» каміння розміром 1 м, крутість схилу до 25°, індивідуальна страховка	4,0
Кам'яні завали		
простий	Каміння середнім розміром 1-1,5 м, ухил 0-8 %	2,0
середній	Валуни, уламки скель середнім розміром 2-3 м, ухил 8-12 %, підйом велосипедів та спорядження «човником»	4,0
складний	Валуни, уламки скель середнім розміром 1,6-2 м, ухил більше 12 %, для підйому велосипедів та спорядження потрібні зусилля кількох чоловік	8,0
Сніжно-льодові ділянки (за кожні 100 м шляху)		
н/к (неглибокий покрив, фірн)	Сніговий покрив глибиною 10-25 см, лід, вкритий сипучим кристалічним снігом глибиною 10-15 см	2,0
1А (середній покрив, фірн з обledenінням)	Розкислий та нещільний сніговий покрив глибиною 50-60 см та більше, лід з шорсткою поверхнею	4,0
Піски (за кожні 100 м шляху)		
н/к (грядові)	Окремі гряди та лунки пісків	0,5
1А (суцільні)	Суцільні ділянки рівних пісків	1,5
Рослинний покрив (за кожні 100 м шляху)		
н/к (ліс легко-прохідний)	Ліс проходиться стежками або легко без них	0,5
1А (ліс середньо-прохідний)	Наявність ділянок, що щільно заросли, підліску	1,0
1Б (високотрав'я)	Сховані у траві нерівності схилу, заглиблення, каміння, крутість схилу не менше 20°	2,0
2А (ліс важко-прохідний)	Багато ділянок завалів, вітровалів, глибокого моху тощо	7,0
2Б (стелюх, гарі)	Кедровий, березовий стелюх, гарі	8,0

Таблиця А.7. Таблиця оцінки категорій трудності печер (за матеріалами ФСТУ [230])

Категорія трудності	Характеристика перешкоди
1 к.тр.	Печери, для проходження яких потрібна мінімальна кількість допоміжних засобів. Глибина колодязів не більше 40 м. Колодязі, як правило, сухі і прості для проходження. У горизонтальних печерах повинні бути перешкоди: звуження, ділянки нескладного скелелазіння або обводнені ділянки. Час проходження 2-8 годин. Загальна глибина 20-100 м.
2А к.тр.	Колодязі можуть бути обводнені, але без сильних потоків. Горизонтальні печери можуть мати відкриті сифони. Час проходження 3-8 годин. Загальна глибина 40-180 м.
2Б к.тр.	Теж саме, що й 2А, але кількість перешкод більша. Час проходження 6-16 годин. Загальна глибина 150-300 м.
3А к.тр.	Колодязі можуть бути сильно обводнені. У горизонтальних печерах можуть бути невеликі сифони, проходження яких потребує використання апаратів автономного дихання. Час проходження 12-48 годин. Загальна глибина 180-360 м.
3Б к.тр.	Теж саме, що й 3А, але кількість перешкод більша. Час проходження 2-5 днів. Загальна глибина 320-550 м.
4А к.тр.	Печери вертикальні і комбіновані, для проходження яких потрібно встановлення проміжного пункту харчування та відпочинку на маршруті або підземного табору. Можуть бути ділянки складного лазіння, у тому числі з використанням штурмових драбин, жердин тощо. Час проходження 4-8 днів. Загальна глибина 420-550 м.
4Б к.тр.	Теж саме, що й 4А, але кількість перешкод більша. Час проходження 7-14 днів.
5А к.тр.	Велика кількість різноманітних перешкод. Для проходження необхідне встановлення проміжних таборів. Час проходження 12-18 днів. Загальна глибина 800-1200 м.
5Б к.тр.	Необхідно встановлення декількох підземних таборів. Час проходження більше 18 днів. Загальна глибина більше 1100 м.

Продовження таблиці Б.1

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.
	26. Норвегія		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		10
	27. Польща		+	+	+	+			+	+	+	+		8
	28. Португалія		+	+	+	+	+			+	+	+	+	9
	29. Румунія		+	+	+	+			+	+	+	+	+	9
	30. Росія	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	11
	31. Сан-Маріно			+	+									2
	32. Сербія		+	+	+	+	+	+	+	+	+			9
	33. Словаччина		+	+	+	+	+		+	+	+	+		9
	34. Словенія		+	+	+	+	+		+	+	+	+		9
	35. Угорщина		+	+	+	+	+		+	+	+			8
	36. Україна	+	+	+	+	+	+		+	+	+			9
	37. Фінляндія		+	+	+	+	+			+	+			7
	38. Франція		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	11
	39. Швеція		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	11
	40. Швейцарія		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	11
Азія	41. Чехія		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		10
	42. Хорватія		+	+	+	+	+		+	+	+	+		9
	43. Чорногорія		+	+	+		+							4
	1. Азербайджан			+	+					+	+	+		5
	2. Бахрейн			+	+									2
	3. Бангладеш			+						+				2
	4. Вірменія			+							+			2
	5. В'єтнам								+					1
	6. Грузія			+		+	+			+	+			5
	7. Ізраїль		+	+	+	+			+	+	+			7
	8. Індія			+	+	+	+			+	+			6
	9. Індонезія			+	+		+	+	+		+			6
	10. Ірак			+										1
	11. Іран			+	+		+		+	+	+	+		7
	12. Йемен			+										1
	13. Йорданія			+	+					+	+			4
	14. Казахстан	+		+	+		+	+			+			6
	15. Катар			+	+									2
	16. Киргизстан	+		+							+			3
	17. Китай			+	+		+	+	+	+	+	+		8
	18. Кіпр		+	+	+	+				+	+			6
	19. Кувейт			+	+									2
	20. Ліван			+	+				+					3
	21. Малайзія			+	+						+			3

Продовження таблиці Б.1

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.
	21. Нігерія			+										1
	22. Південна Африка			+			+	+	+	+	+			6
	23. Руанда			+										1
	24. Сенегал			+										1
	25. Судан			+										1
	26. Танзанія			+										1
	27. Туніс			+										1
	28. Уганда			+				+						2
<i>Америка</i>	1. Багамські острови			+										1
	2. Барбадос			+										1
	3. Беліз			+										1
	4. Венесуела			+	+		+		+		+			5
	5. Гватемала			+	+					+	+			4
	6. Гондурас			+	+				+		+			4
	7. Домініканська республіка			+	+									2
	8. Еквадор			+	+						+			3
	9. Аргентина			+	+		+		+	+	+	+		7
	10. Бразилія			+	+		+		+	+	+			6
	11. Болівія			+	+				+	+	+			5
	12. Гаяна			+										1
	13. Канада		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	11
	14. Колумбія			+	+		+		+		+			5
	15. Коста-Ріка			+	+		+		+	+	+			6
	16. Куба			+	+				+					3
	17. Мексика			+	+		+	+	+	+	+			7
	18. Нікарагуа			+	+									2
	19. Панама			+	+									2
	20. Парагвай			+	+				+					3
	21. Перу			+	+					+	+			4
	22. Пуерто-Ріко			+	+				+					3
	23. Сальвадор			+	+						+			3
	24. США		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	11
	25. Трінідад і Тобаго			+										1
	26. Уругвай			+	+									2
	27. Чилі			+	+		+			+	+	+		6
	28. Ямайка			+										1
<i>Австралія та Океанія</i>	1. Австралія		+	+	+	+	+	+	+		+			8
	2. Нова Зеландія			+	+		+	+	+	+	+			7
	3. Гуам				+									1
	4. Нова Каледонія										+			1

Додаток В

Найпопулярніші трекінгові маршрути світу
(за версією журналу *National Geographic*)

Таблиця В.1

№	Назва маршруту	Де проходить	Протяжність	Тривалість	Особливості маршруту
1	2	3	4	5	6
1.	Кунгследе	Швеція	105 км	3-5 днів	Кунгследе або «Королівська Стежка» – легендарна траса для літніх піших і зимових лижних походів в ста милях за Полярним колом. Маршрут пролягає по мальовничих місцях арктичного ландшафту Швеції через один з найбільших природних заповідників, що залишилися в Європі.
2.	Гранд - Каньйон	США, Арізона	70,4 км (туди і назад)	4-6 днів	Найзнаменитіша пам'ятка штату Арізона, один з найглибших каньйонів у світі, розташований на плато Колорадо, на території національного парку Гранд-Каньйон. Будь-яка прогулянка у Великому Каньйоні оцінюється дуже високо в рейтингу треків, але цей маршрут дасть можливість насправді насолодитися величчю природної архітектури.
3.	Фіцрой	Аргентина, Патагонія	57,6 км (туди і назад)	4-7 днів	Трекінг легендарним масивом Фіцрой, по його знакових хребтах. Район популярний серед туристів. Тут проходять маршрути багатоденних походів і кругові маршрути з Ель Чалтен. Цей грандіозний маршрут дасть три види Фіцроя: на сході сонця, з Серро Торре і перевалу Марконі.
4.	Трекінг до базового табору Евересту	Непал	112 км (туди і назад)	16 днів	Найвеличнійша з усіх високогірних подорожей, цей похід по району Кхумбу в Непалі дозволяє побачити три найвищі вершини на Землі – Еверест (8848 м), Лхоцзе (8516 м) і Лхоцзе Шар (8386 м) і десятки інших гігантів Гімалаїв на шляху. Це глибоке занурення в буддиську культуру шерпів, світ невеликих сіл, монастирів і мандрівників, які приїжджають на паломництво до Евересту.
5.	Гріндельвальд	Швейцарія	16 км (туди і назад)	2-3 дні	Це найдивовижно красива подорож в мальовничих місцях Бернських Альп, включаючи горезвісний Ейгер і більш вражаючий сусідній пік, грізний Шрекхорн, що нависає над казковою долиною Гріндельвальду.
6.	Місячні гори	Уганда	61 км (туди і назад)	6-7 днів	Розташовані на кордоні Уганди і Конго, це найвищі гори в Африці. Хребет включає шість основних вершин: Маргеріта Стенлі (5109 м), Спик (4890 м), Бейкер (4843м), Емін (4798 м), Гессен (4715 м) і Луїджі і Савоя (4627 м). Стенлі - третя за висотою вершина Африки після Кіліманджаро і г. Кенія.
7.	Петра	Йорданія	80 км	7 днів	Входження до набатейського міста Петра, одного з нових семи «чудес світу» і найпопулярнішу визначну пам'ятку Йорданії в кінці майже тижневого перебування в важкодоступних нетрях Королівства Йорданія робить цей тижневий маршрут унікальним.

Продовження таблиці В.1

1	2	3	4	5	6
8.	Національний парк Йосеміті	США, Каліфорнія	96 км	6-7 днів	Маршрут проходить через вишки найкрасивіших водоспадів (більше половини всіх великих водоспадів Америки, що знаходяться в Йосемітському парку), скель, гранітних басейнів і озер парку, гірські пейзажі з гігантськими секвоюми, що чергуються з протяжними субальпійськими луками. Один із символів парку – улюблена скелелазами гранітна скеля Ель-Капітан.
9.	Чілкуп-Трейл	США – Канада, Аляска – Юкон	53 км	3-5 днів	53-кілометрова стежка Чілкуп-Трейл проходить через території двох національних парків і двох держав. Чілкуп – не просто довгий шлях через різноманітні ландшафти. Це історичний маршрут з самотньою американською історією, яку можна відтворити через підступність гірських і лісних стежок. Ця стежка представляла собою вузький укіс під кутом в 45°, майже непереборну вертикальну скелю, що отримала назву «Золоті сходи».
10.	Долина Тонкуін, Канадські Скелясті гори	Канада, Альберта	43,2 км	3-5 днів	Чарівні краси Долини Тонкуін, розташованої глибоко в серці канадських Скелястих гір, полонили серця безлічі туристів. Цей беккантрі маршрут веде через високогірний мальовничий перевал McCarib до річки Асторія через запаморочливі пейзажі.
11.	Бухта «Затока вогнів»	Австралія, Тасманія	26 км	4 дні	Затока вогнів – чотириденний маршрут з гідом, його не можна пройти соло, на маршруті немає води і місць для ночівлі. Маршрут ніколи не відхиляється від нескінченних пляжів із сліпучо білим піском і сюрреалістичними скелями, що омиваються бірюзовими хвилями Тасманова моря.
12.	Стежка Королеви Шарлотти	Нова Зеландія	70,5 км	3-5 днів	Один з найкрасивіших піших маршрутів Нової Зеландії, унікальна подорож сонячними пагорбами Мальборо Саундс. Стежка королеви Шарлотти проходить по хребту, який відокремлює води фіордів Королеви Шарлотта Саунд від Кенепуру Саунд. Стежка королеви Шарлотти є одним з небагатьох треків в Новій Зеландії, відкритих частину сезону для гірських велосипедистів.
13.	Лонг Рендж Траверс	Канада, Ньюфаундленд	37 км	3-5 днів	Цей позатрасовий маршрут проведе від фіордів уздовж вишикуваних 900 метрових гранітних скель з водоспадами, глибоко в Національний парк Грос-Морн. Плато на березі моря – це лише одна з причин, чому Ньюфаундленд є новою Меккою для пригод. Пейзаж тут настільки ж драматичний, скільки і мінливий.
14.	Стежка Калалау, Кауаї	США, Гавайські острови	35 км	3-5 днів	Найкращий прибережний трекінг в світі, цей суворий маршрут через вражаюче узбережжя Напалі на самому північному з Гавайських островів Кауаї кидає туристам фізичний виклик тропічної спекою та крутими стежками. Тут в сумі близько 1 км набору висоти і стільки ж спуску.
15.	Крох Патрік	Ірландія	11 км	1 день	Гора Св. Патріка має абсолютно правильну конічну форму. Підйом на цей священний пік дає можливість побачити і відчувати красу, виклик і духовну владу, щоб по-справжньому зрозуміти цю країну. Приголомшливі види на затоку Клю-Бей і графство Мейо – нагорода за підйом до самого піку, з малесенькою білою каплицею.

Додаток Г

20 найкращих трекінгових маршрутів світу в номінації Epic Trail
(за версією журналу *National Geographic*)

Таблиця Г.1

№	Назва маршруту	Де проходить	Протяжність	Сезонність	На кого розрахований	Особливості маршруту
1	2	3	4	5	6	7
1.	Паломництво на г. Кайлас	Китай, Тібет	51 км	квітень-вересень	Паломники, шукачі духовного просвітління	Сходження на саму гору заборонено, до неї здійснюються паломництва з метою вчинення кори (ритуального обходу). Кайлас приваблює натовпи паломників, що шукають потужного джерела благодаті. Це також першокласний трек по Гімалаях з медитацією біля водоспадів, до священної печери Zuthal Puk (4700 м) через перевал Dolma La Pass (5650 м).
2.	Ізраїльська національна стежка	Ізраїль	940 км	лютий-травень	Любителі дальніх маршрутів, що цікавляться давньою та сучасною історією	Знаменитий маршрут, який дає можливість побачити піднесену красу дикої природи Близького Сходу і щоденне життя сучасних ізраїльтян, відвідати біблійні пам'ятки і міста Тель-Авів і Єрусалим. Стежка складається з 12 невеликих частин, кожна з яких є самодостатнім маршрутом.
3.	Чінкве Терре (П'ять земель)	Італія, Сент'єро Адзуро	12 км	цілорічно	Туристи старшого віку, сімейні групи	Добре промаркований від початку до кінця, цей нескладний маршрут веде в обійми узбережжя Чінкве Терре. Маршрут від початку і до кінця проходить фантастично мальовничою місцевістю
4.	Стежка Йошида, Фудзіяма	Японія	13 км	червень-вересень	Достатньо підготовлені туристи	Це найвища точка Японії, одне з найбільш відвідуваних місць у світі, більш ніж 300.000 туристів (третина з яких - іноземці), намагаються досягти вершини щороку.
5.	Драконові гори, парк Дракенсберг	ПАР – Лесото	64 км	березень-травень	Підготовлені туристи	Це великий, довгий беккантрі-маршрут без справжньої стежки, який вимагає навичок outdoor і деякого знайомства з подорожами по Африці. Багато подорожують тут з гідами. Велика частина маршруту включена в Парк Дракенсберг - природний об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.
6.	Маршрут Льойгавегюр, перевал Фімвюрдухаулс	Ісландія	80 км	червень-вересень	Підготовлені туристи, любителі дикої природи	Один з найпопулярніших піших туристських маршрутів в Ісландії. Кращий вибір для вулканологів і піших мандрівників, які бажають помилуватися дикими красотами Ісландії в період літнього сонцестояння. Ночівлі в хатинах.

Продовження таблиці Г.1

1	2	3	4	5	6	7
7.	Шлях Святого Іакова та Дорога французьких королів	Іспанія	760 км	весна або осінь	Паломники, любителі тривалих мандрівок	Головна паломницька дорога – Шлях Святого Якова веде до собору в місті Сантьяго-де-Компостела на півночі Іспанії, де знаходяться найбільша реліквія Іспанії, моці апостола Якова, небесного покровителя країни. Цей маршрут популярний в наші дні і вважається однією з кращих пішохідних стежок в Європі. Дорогою французьких королів ходить колосальне число туристів, вона оголошена частиною Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Дорогу добре підтримують, тут є особливі знаки, які символізують паломництво.
8.	Великий континентальний розділ	США, Монтана, Айдахо, Вайомінг, Колорадо, Нью-Мексико	3650 км (1340 км ще не завершено)	влітку	Любителі тривалих пішохідних мандрівок	Маршрут проходить по Великому континентальному розділу уздовж хребтів Скелястих гір, починаючи від штату Нью-Мексико до Монтани. Це досить складний і частково незакінчений шлях, що вимагає продиратися крізь лісові хащі, брести по брудних ґрунтових дорогах, а також обходити деякі місця манівцями. Головною дійовою особою маршруту є дика недоторкана природа, шлях пролягає через Національні парки Йеллоустоун і Глейшер.
9.	Маршрут Шеклтона, о. Південна Джорджія	Антарктида	35 км	грудень-березень	Підготовлені туристи, любителі суворой природи	Сьогодні цей же шлях, яким свого часу пройшов легендарний Е.Шеклтон, можуть проробити піші туристи. Ця подорож посправжньому легендарна, на шляху зустрічаються крижані гори і льодові розщелини. На узбережжі з чорним піском збираються тисячі пінгвінів і морських слонів. Це справжній рай для любителів птахів. Подорож вельми небезпечна.
10.	Гранд Рандон	Франція, о. Корсика	180 км	влітку	Підготовлені туристи, любителі гірських мандрівок	Надзвичайно цікавий європейський трекінговий маршрут Grande Randonnées – це піший туристський маршрут по острову Корсика в Середземному морі. На острові є дуже круті гори, серед яких Монте-Чінго, яка височить над морем. Маршрут вважається досить складним в Європі, але всі ті, хто його пройшов, мріють знову повернутися сюди. Тільки 30% проходять маршрут повністю.
11.	Стежка Біббулмун	Австралія	965 км	весна або осінь	Любителі дальніх маршрутів, туристи старшого віку, сімейні групи	Австралійський аналог Аппалацької стежки - досить новий маршрут, дітище місцевих туристів. Маршрут Біббулмун, названий по імені корінних народів цих місць, дозволить спостерігати чудеса ендемічної флори і фауни Австралії. Стежка проходить через евкаліптові ліси, де водиться багато змій. По дорозі також можна побачити безліч рідкісних тварин. Маршрут поділений на 58 частин.

Продовження таблиці Г.1

1	2	3	4	5	6	7
12.	Західний гірський шлях (Вест-Хайленд)	Велика Британія, Шотландія	155 км	влітку	Підготовлені туристи, любителі гірських мандрівок	Західний гірський шлях проходить по одному з найсучасніших і романтичних ландшафтів. Стежка йде через Шотландське нагір'я, яке допомогло шотландським горнякам в давнину зупинити натиск римлян і зберегти свою незалежність протягом всієї історії.
13.	Бухта корабельних аварій, півострів Олімпік	США, штат Вашингтон	32 км	протягом року	Для всіх категорій туристів	Маршрут проходить диким узбережжям, не зайнятим курортною інфраструктурою. Чудові пляжі Національного морського заповіднику «Узбережжя Олімпік».
14.	Стежка Бенгтона Маккея	США, Джорджія, Тенесі, Півн. Кароліна	480 км	весна або осінь	Любителі тривалих пішохідних мандрівок	Це новітній та за багатьма параметрами, кращий протяжний піший маршрут по південних штатах Америки. Стежка Бенгтона Маккея була відкрита в 2005 р., проте в цьому маршруті втілюється багато чого з того, що було задумано їм для Аппалацької стежки. На шляху зустрічається вісім заповідних зон, як втілення бажання його засновника по збереженню екосистем без людського втручання.
15.	Мідний каньйон	Мексика	65 км	березень-квітень, жовтень-листопад	Підготовлені туристи, любителі дикої природи	Мідний каньйон, глибиною 1500 м, одне з найкращих місць для хайкінга, особливо завдяки термальним джерелам на його дні, ідеальної можливості для відновлення сил під час довгих піших походів. Шлях через каньйон і назад пролягає в місцях, де на шляху зустрічаються річки, і вимагає навичок переходу через такі перешкоди. Зустрічаються й круті обхідні ділянки, де знадобиться страховка.
16.	Великий Гімалайський шлях	Непал	1700 км	квітень або жовтень	Підготовлені туристи, любителі дикої природи	Непальська частина маршруту охоплює 1700 км в високогірних Гімалаях і ділиться на десять відносно простих для проходження ділянок. Грандіозний план треку покликаний сприяти задоволенню бажань туристів відправитися в піші маршрути та піднятися на найвищі вершини світу. Стежка проходить через знамениті піки і перевали, в тому числі тріо перевалів Шерпані (6146 м), Вест Кількість (6148) і АМФУ Лабст (5845) між Еверестом і Макалу (7400). Крім гір, є можливість побачити диких тварин, зокрема, що знаходяться під загрозою зникнення. Є гостьові хатини, монастирі і чайні.

Продовження таблиці Г.1

1	2	3	4	5	6	7
17.	Стежка Хейдьюк	США, Юта, Арізона	1300 км	весна або осінь	Підготовлені туристи, любителі дикої природи	Стежка пролягає через шість національних парків плато Колорадо. Вона дереться на висоту близько 3480 м на гору Еллен близько Капіголь-Рифа, а потім спускається на дно Гранд-Каньйону на висоту 550 м. Хоча мегамаршрут дає можливість побачити незліченне число чудес природи, потрібно знати, що Хейдьюк - стежка тільки в дуже умовному розумінні. Велика частина маршруту не маркована і не має розпізнавальних знаків, так як проходить по вузьких ущелинах.
18.	Міжнародна Аппалацька стежка	США – Канада – Гренландія	близько 3000 км	влітку	Підготовлені туристи, любителі дикої природи та геології	Сучасний маршрут є продовженням знаменитої Аппалацької Стежки в штаті Мен до того місця, де закінчується Північноамериканська Стежка в Краун-Хед (Ньюфаундленд). Частина з тих, хто пройшов американську Стежку Аппалачі, захочуть не зупиняться на досягнутому. Підсумком став маршрут, який йде по крутих хребтах Канадського морського узбережжя. Шлях триває новітньою північною ділянкою стежки в Уумманак, Гренландія, де швидше за все, знадобляться собачі упряжки.
19.	Трек Санта-Крус, Кордильєра Бланка	Перу	48 км	квітень-вересень	Любителі гірських мандрівок, любителі історії	Кордильєра Бланка - одна з найбільш концентрованих колекцій великих піків в Західній півкулі, з 33 вершинами висотою 5500 м і 16 вершинами вище 6000 м. У цих субтропічних горах з льодовиками на вершинах є безліч епічних маршрутів, але Санта-Крус дозволяє побачити головне всього за чотири дні. Можливо, це найпростіший спосіб випробувати великі висоти, так як маршрут проходить через перевал Пунта Уніон висотою 4750 м.
20.	Трек Сніговика	Бутан	320 км	жовтень або квітень	Досвідчені туристи, екстремали	Шлях Сніговика - один з найважчих тривалих трекінгових маршрутів на планеті. Хоча він охоплює не набагато більше 320 км, велика частина маршруту лежить вище 4000 м, перетинаючи 11 перевалів понад 4900 м і підіймаючись на перевал Rinchen Zoe La (5300 м). На цій висоті погода непередбачувана, а гірська хвороба є реальною проблемою. Менше половини людей, які розпочинають шлях, проходять його до кінця. Крім того, трек проходить в Бутані, конституційної монархії, де туристська діяльність жорстко регулюється, але при цьому складно орієнтуватися і відсутні багато технологічних досягнень. Всі ці труднощі, однак, не заважають залишатися маршруту одним з кращих в світі.

Додаток Д

Маршрути туристсько-спортивних походів по Україні

(затверджені постановою Президії Федерації спортивного туризму України від 8.12.2001 р.
та доповнені автором)

Скорочення, що використовуються в додатку:

а/з	автобусна зупинка
б.	байдарки
В	вертикальні печери
в.	вершина
вдсп.	водоспад
Г	горизонтальні печери
г.	гора
гуртож. гуртожиток	
дж.	джерело
(Е)	експериментальний маршрут
зх.	західний
К	комбіновані печери
к.с.	категорія складності
к.т.	категорія труднощі
н.	надувні судна
н/к	некатегорійна природна перешкода
оз.	озеро
пд.	південний
пер.	перевал
печ.	печера
пн.	північний
пол.	полонина
р.	річка
ск.	скелі
ст.	станція
стр.	струмок
сх.	східний
т/б	туристська база
т/пр	туристський притулок
т/с	туристська стоянка
ур.	урочище
ускл.	ускладнений маршрут
ущ.	ущелина
хр.	хребет

1А-5Б - категорії труднощі природних перешкод

Маршрути по Україні розроблені автором позначені *.

Маршрути по Кіровоградській області розроблені автором позначені **.

Пішохідний туризм

Кіровоградська область

I категорія складності

- 1.**м. Знам'янка - с. Гостинне - оз. Берестувате - с. Веселий Кут - с. Гутницьке - с. Ружичеве - с. Цвігнє - с. Іванівка - с. Суботів - м. Чигирин - р. Тясмин - р. Дніпро - с. Велика Андрусівка - м. Світловодськ.
- 2.**ст. Косарі (Черкаська обл.) - с. Грушівка - хутір Буда - Холодний Яр (Мотронинське городище) - с. Мельники - с. Поселянівка - с. Северинка - с. Бірки - с. Соснівка - с. Красносілля - с. Гутницьке - с. Чутівка - с. Веселий Кут - оз. Берестувате - м. Знам'янка.
- 3.**с. Торговиця - с. Нерубайка - ур. «Зелена брама» - с. Підвисоке - с. Копенкувате - с. Лебединка - р. Ятрань - р. Синюха - с. Плосько-Забугське - смт. Вільшанка - с. Синюхин Брід - м. Первомайськ.
- 4.**с. Луполове - с. Кошаро-Олександрівка - с. Люшневате - с. Брід - с. Токарівка - с. Чаусове Друге - с. Кам'яна Балка - м. Первомайськ.

КарпатиII категорія складності

5. смт. Ясіня - г. Чорна Клева - г. Братківська - г. Дурня - пер. Легіонів - г. Побита - г. Берти - г. Вел. Кенута - г. Буштул - г. Коретвіна - г. Чорна Ріка - р. Озерянка - оз. Синевир - г. Озерна - пер. Вишківський (Торунський) - г. Чорна Ріпа - с. Ялинкувате.
6. м. Яремче - пер. Прислоп - г. Добушанка - с. Бистриця - пер. Легіонів - г. Дурня - г. Братківська - пер. Околи - г. Татаруха - г. Трояска - г. Стіг - г. Близниця - г. Стара - с. Кваси - г. Менчул - г. Петрос - г. Говерла - г. Гутин Томнатик - г. Піп Іван - смт. Верховина.
7. с. Білосовиця - г. Козакова Поляна - пер. Верещий - смт. Воловець - г. Плай - г. Стой (сходження) - пер. Прислоп - г. Кук - г. Коротисто - с. Нижній Бистрий - хр. Вівчарський Верх - г. Перехрестя - г. Топас - траверс пол. Красна - с. Усть-Чорна - с. Лопухове - траверс хр. Свидовець - г. Стара - г. Думен - м. Рахів.
8. смт. Воловець - г. Плай - г. Стой (сходження) - г. Гемба - г. Магура - пер. Прислоп - пол. Кук - г. Воловський Менчул - смт. Міжгір'я - с. Стригальня - г. Кам'янка - г. Озерна - оз. Синевир - ур. Кангина - р. Плеща - г. Передня - г. Стримба - г. Гропа - г. Климова - смт. Усть-Чорна - г. Темпа - г. Плеска - г. Апецька - г. Межі Діли - г. Кичера - смт. Кобилецька Поляна.

III категорія складності

9. (Е) м. Рахів - г. Піп Іван Мармароський - г. Стіг - г. Чорна Гора - г. Говерла - г. Кукуль - пер. Яблуницький - г. Довга - г. Братківська - пер. Легіонів - г. Сивуля - г. Попадя - пер. Торунський - г. Чорна Ріпа - т/с Беркут.
10. (Е) м. Яремче - р. Жонка - г. Добушанка - пер. Столи - г. Чорна Кльова - г. Братківська - пер. Легіонів - г. Сивуля - г. Попадя - г. Чорна Ріпа - т/с Беркут.
11. (Е) м. Рахів - г. Близниця - г. Братківська - пер. Легіонів - г. Сивуля - г. Попадя - г. Чорна Ріпа - т/с Беркут.
12. (Е) с. Верховина - г. Піп Іван - г. Дземброня - г. Говерла - г. Петрос - с. Кваси - г. Близниця - г. Татаруха - пер. Околи - г. Братківська - пер. Легіонів - г. Сивуля - г. Кінець Горгану - г. Вел.Бертя - г. Буштул - пер. Руський - г. Попадя - хр. Горган - р. Розтока - оз. Синевир - г. Озерна - смт. Міжгір'я.
- 13.* (Е) м. Рахів - с. Костилівка - пол. Лисича - г. Петріс Мармароський - г. Піп Іван Мармароський - траверс Мармароського хр. до г. Стіг - р. Шибени - оз. Марічайка - г. Піп Іван Чорногорський - г. Говерла - г. Петрос - р. Кевеле - г. Близниця - г. Доляска - г. Унгарська - пер. Околи - г. Братківська - г. Дурня - пер. Легіонів - хр. Таупширка - г. Сивуля - г. Ігровець - хр. Матахів - с. Осмолода.

IV категорія складності

- 14.* (Е) с. Осмолода - г. Нередів (1553 м) - траверс хр. Аршиця до в. 1686 м - г. Яйко-Ілемське (1679 м) - г. Молода (1723 м) - р. Молода - г. Грофа (1748 м) - г. Попадя (1740 м) - г. Берть (1666 м) - г. Кінець Горгану (1580 м) - г. Сивуля (1818 м) - хр. Таупширка - пер. Легіонів - г. Дурня (1704 м) - г. Братківська (1788 м) - пер. Околи - г. Унгарська (1707 м) - г. Доляска (1761 м) - г. Близниця (1880 м) - с. Кваси - р. Кевеле - г. Петрос (2020 м) - г. Говерла (2061 м) - оз. Несамовите - г. Ребра (2001 м) - г. Гутин-Томнатик (2016 м) - оз. Бребенескул - г. Бребенескул (2035 м) - г. Піп Іван Чорногорський (2022 м) - г. Вихід (1471 м) - г. Стіг (1650 м) - г. Міка-Маре (1815 м) - Піп Іван Мармароський (1937 м) - пол. Лисича - г. Петріс (1780 м) - г. Менчул (1385 м) - м. Рахів.

КримII категорія складності

15. с. Орлине - ур. Бюзюка - т/с Узунжа - т/с Багата ущелина - т/б «Орлиний заліг» - Великий Каньйон Криму (радіальний вихід) - т/с Високе - т/с Научний - т/с Барсуча галявина - т/б «Ангарський перевал» - т/с Джурла - т/с Ай-Алексій (т/с Партизанська) - плато Карабі-яйла - т/с Нижній (Верхній) Кок-Асан - т/с Ворон - т/с Лісова - м. Судак.
16. (Е) м. Бахчисарай - т/с Баштанівка - т/с Мангуп - т/с Багата ущелина - т/с Кокозка - т/с Бойко (по дну Великого Каньйону Криму) - т/с Богатир - т/с Високе - т/с Научний - т/с Сараман - г. Голий Шпиль - т/с Барсуча галявина - печ. Мармурова - г. Еклізі-Бурун - т/с Ат-Чокрак - т/с Букова галявина - пер. Ангарський.
17. м. Бахчисарай - т/с Научний - т/с Сараман - г. Голий Шпиль - т/с Барсуча галявина - печ.

Мармурова - г. Еклізі-Бурун - т/с Ат-Чокрак - т/с Букова галявина - пер. Ангарський - т/с Галявина МАН - г. Пд.Демерджі - т/с Нижня Джурла - вдсп. Джур-Джур - т/с Ай-Алексій - т/с Чігінитра - пер. Великі Ворота - пер. Малі Ворота - пер. Вузькі Ворота - пер. Каллістон - т/с Нижній Кокасан - по дну Кучук-Карасінського каньйону до т/с Поворотне - т/с Ворон - т/с Маски - т/пр Карагач - м. Судак.

18. * (Е) с. Перевальне - печ. Кизил-Коба - г. Колан-Баір - р. Бурульча - г. Юкі-Тепе - дж. Сулух-Оба - ущ. Хапхал - вдсп. Джур-Джур - г. Тирке - г. Пн.Демерджі - пер. Ангарський - Тисова ущ. - г. Ангар-Бурун - г. Еклізі-Бурун - р. Сафун-Узень - вдсп. Головкінського - г. Сераус - Бабуган-яйла - г. Роман-Кош - пер. Гурзуфське Сідло - г. Кемаль-Егерек - г. Лопата - Ай-Петринська яйла - Великий Каньйон Криму - вдсп. Сріблястий - ст. Букова галявина - ст. Узунджа - ст. Бюзюка - смт. Форос.

III категорія складності

19. (Е) а/з «Галявина Казок» (м. Ялта) - вдсп. Учун-Су - по Таракташ-ській стежці до т/с Ай-Петрі - т/с Чайний Будиночок - через г. Орлиний Заліг до т/с Кокозка - по дну Великого Каньйону Криму до т/с Бойко - т/с Богатир - т/с Високе - т/с Научний - т/с Сараман - через г. Голий Шпиль та т/с Барсуча галявина до печ. Мармурова - г. Еклізі-Бурун - т/с Ат-Чокрак - т/с Букова галявина - пер. Ангарський - т/с Галявина МАН - г. Пд. Демерджі - т/с Нижня Джурла - вдсп. Джур-Джур - т/с Ай-Алексій - т/с Чігінитра - пер. Великі Ворота - пер. Малі Ворота - пер. Вузькі Ворота - пер. Каллістон - т/с Нижній Кокасан - по дну Кучук-Карасінського каньйону до т/с Поворотне - т/с Ворон - т/с Маски - т/с Карагач - м. Судак.
20. (Е) м. Старий Крим - монастир Сурб-Хач - р. Чорох-Су - пер. Джади - долина Караїн - с. Щебетівка - дж. Бакир-Баш - г. Ечкідаг - стр. Каян-Арди - стр. Кузун-Таш - пер. Гюнешлик - траверс хр. Урбаш - дж. Інарес - пер. Архадереси - г. Манджил (Ай-Георгій) - м. Судак - г. Сокіл - пер. Св. Анастасії - с. Веселе - стр. Чантран - пер. Уметин-Богаз - ущ. Пагарча - траверс хр. Таркез-Оба до верхів'їв р. Ай-Серез - пер. Маскі - рух по хр. до колишньої т/с Воронська - пер. Лікмен-Ганин (Плак'я) - р. Шелен - пер. Постофіль - каньйон стр. Кушень-Узень - с. Зеленогір'я - каньйон стр. Папанія-Узень - пер. Сорос або пер. Аю-Кая - ущ. Берлюк - каньйон р. Кучук-Карасу - р. Кок - ущ. Шайтан-Капу - г. Топарчих-Кир - оз. Лахнин-Тінах - каньйон стр. Лахнин - ущ. Тирхалу - пер. Тулутлу (Малі Ворота) - ур. Чигінитра Нижня - пер. Нефань-Баши - Карабі-яйла з півдня на півн. захід - яр Мамут - р. Сх.Суат - ущ. та каньйон р. Бурульча - т/с Партизанська - пер. Тирке Центр. - вдсп. Джур-Джур - пер. Дипліс Півд. - Демерджі-Яйла - ущ. Курлюк-Су - пер. Бал-Кая - стр. Егерек-Су - с. Перевальне - каньйон р. Кісгич - пер. Кісгич Півд. - стр. Беш-Коба - верхів'я р. Ангара - пер. Холодний Кулуар - г. Ангар-Бурун - г. Еклізі-Бурун - пер. Пд.-Зах. Кулуар - г. Еклізі-Бурун - дж. Саурган - с. Розове - г. Ай-Йорі - пер. Угара Півн. - дж. Ат-Чокрак - пер. Куш-Кая - ур. Стратогай - г. Зейтен-Кош - пер. Хабах-Кир - стр. Дермен-Узень - с. Кипарисне.

IV категорія складності

(маршрут розроблений майстром спорту М. Закалдаєвим [103, с.242-243])

21. (Е) с. Верх. Садове - печерне місто Ескі-Кермен - пер. Кафка-Богаз (405 м, н/к) - дол. Шулі - пер. Шулі + пер. Чоргунь (230+250 м, н/к) - каньйон р. Казакли-Узень (Чорної) від с. Чорноріченського до початку каньйону - пер. Салмалих (Чорноріченський) (425 м, н/к) - яр Куру-Озень - пер. Бешйол (Двійний) (411 м, н/к) - р. Вернутка Зах. - дж. Демір-Капу-Чокрак - пер. Фундукли (620 м, н/к) - дол. Хайгу - пер. Улле (590м, 1А) - лісн. Ласпі - г. Ільяс-Кая (681 м, н/к по схід. гребеню) - пер. Кебен-Кая (555 м, н/к) - ущ. Тесселі - пер. Челебі (650 м, 1Б-2А) - траверс гребеня від г. Челебі до пер. Байдарські Ворота - г. Чху-Баір (Орлине гніздо) (740 м, н/к) - стр. Деймень-Дере - пер. Замок Зах. (630 м, 1Б-2А) - колодязь Кільсе-Бурун - пер. Балчик (760 м, 1Б) - колодязь Балчик-Кую - ур. Карадазький ліс - каньйон р. Узунджа - г. Куотрлер-Богаз (1011 м, н/к) - ур. Чайний Будиночок - каньйон р. Чаан-Су - вдсп. Сріблясті струї - Великий Каньйон Криму (наскрізне проходження) - пер. Кьуш-Кая (950 м, 1А) - р. Кучук-Узень-Баш - дж. Беш-Текне Сх. - г. Кемаль-Егерек (1529 м, н/к) - р. Каспана - г. Цала - г. Мулга - г. Сараман - р. Альма - р. Мавля - Нижнє плато г. Чатир-Даг - г. Еклізі-Бурун (1527 м, н/к) - Півд. кулуар Еклізі-Бурун (1Б-2А) - дж. Саурган - Букова галявина - Кам'яний кулуар - стр. Таушан Верх. - пер. Ельх-Кая Сх. (950 м, н/к) - галявина МАН - ур. Хаос - пер. Привидів (1225 м, 1Б) з повним проходженням ущ. Джурла до бал. Курпачі - пер. Курпачі (515 м, н/к) -

р. Уллу-Узень - вдсп. Джур-Джур - ущ. Хапхал - пер. Хапхал (1250 м, 1А) - р. Бурульча - вис. 1025 (Юкі-Тепе) - р. Гнилючка - г. Яман-Таш - р. Суат Сх. - ущ. Ауджі-Коба - Карабі-Яйла - пер. Фул (1100 м, 1А-1Б) - ур. Верх. Чигинітра - пер. Таш-Дувар з траверсом гребеня до пер. Кок-Асан-Богаз (1А-1Б) - дж. Павло-Чокрак - р. Кучук-Карасу - р. Берлюк - г. Сорос (Ак-Кая) (1009 м, н/к) - ур. Панагія - пер. Чок-Сари (740 м, н/к) - ур. Шор - с. Морське - ур. Кетмеч-Ветмер - Кутлакська бухта - г. Караул-Оба - сел. Новий Світ - кулуар г. Сокіл (474 м, 1Б) - ущ. Шайтан-Дере - м. Судак.

Лижний туризм

Кіровоградська область

I категорія складності

22. ** ст. Чорноліська - оз. Берестувате - с. Гостинне - с. Калинівка - с. Веселий Кут - Дмитрівське лісництво - с. Гутницьке - с. Ружичеве - хутір Гненне - с. Вдовичине - с. Рублівка - с. Скелівка (нежил.) - хутір Буда - ур. Холодний Яр - с. Лубенці - с. Жаботин - с. Грушківка - ст. Косарі.

Карпати

I категорія складності

23. (Е) м. Яремче - г. Рокита Елика - г. Цапул - г. Каратул - г. Штав'єра - г. Пожератул - пол. Мунчелик - г. Хорде Доброкийівська - т/пр Явір - смт. Ворохта - хр. Шимшор - пер. Яблуницький - пол. Буковинка - пол. Довга - пол. Плоска - с. Бистриця.
24. (Е) м. Яремче - р. Жонка - пер. Переслоп - ущ. Зубринка - пер. Столи - с. Бистриця - р. Салотрук - пол. Бистра - ущ. Бистрик - с. Осмолода - ур. Болотняк - р. Озерянка - оз. Синевир - с. Лопушне.
25. (Е) с. Осмолода - р. Бистрик - р. Боровчик - пер. між г. Ігровець та г. Сивуля - р. Бистриця Солотвинська - гуртож. Межиріки - пол. Бистра - пол. Пляйська - пер. Легіонів - с. Бистриця - пол. Плоска - пол. Довга - пер. Столи - р. Зубринка - пер. Переслоп - м. Яремче.
26. (Е) с. Синевирська Поляна - р. Озерянка - ур. Болотняк - с. Осмолода - р. Бистрик - пол. Бистра - р. Салтрук - с. Бистриця - пер. Пантир - ущ. Турбат - пер. Околи - с. Чорна Тиса.
27. *(Е) ст. Бескид - г. Гнила - пер. Новоселицький - г. Чорна Ріпа - пер. Торунський - г. Магура - г. Вишківський Горган - оз. Синевир - с. Свобода - р. Молода - с. Осмолода.

II категорія складності

28. (Е) смт. Верховина - г. Грег'іт - пол. Мунчелик - с. Кременець - г. Синяк - г. Малий Горган - пер. Столи - пол. Довга - пол. Плоска - г. Чорна Клева - г. Братківська - пер. Легіонів - р. Пляйська - пол. Бистра - г. Сивуля - пер. Ігровець - р. Боровчик - с. Осмолода.
29. (Е) с. Мисливка - г. Сувач - г. Укерна - г. Яйко Ілемське - с. Осмолода - р. Бистрик - р. Боровчик - пер. Ігровець - р. Бистриця Солотвинська - гуртож. Межиріки - пол. Бистра - г. Сивуля (радіальн.) - хр. Таупширка - пер. Легіонів - г. Братківська - г. Чорна Клева - пол. Довга - пер. Столи - р. Зубрівка - пер. Переслоп - м. Яремче.
30. (Е) с. Білин - т/пр Перелісок - г. Близниця - хр. Свидовець - пер. Околи - г. Братківська - г. Чорна Клева - с. Бистриця - пер. Пантир - пер. Легіонів - р. Пляйська - пол. Бистра - гуртож. Межиріки - пер. Ігровець - р. Боровчик - р. Бистрик - с. Осмолода.
31. смт. Ясіня - г. Менчул - г. Стара - г. Думен - м. Рахів - с. Луги - т/пр Брецул - г. Говерла - р. Лазешина - т/пр Козмешик - р. Довижна - р. Турбацил - р. Чорна Тиса - смт. Ясіня.

III категорія складності

32. смт. Кобилецька Поляна - г. Кобила - г. Досяска - г. Унгорська - Турбатські пол. - р. Турбат - пер. Легіонів - пер. Пантир - г. Чорна Ріпа - р. Молода - г. Яйко Ілемське - р. Чорна Ростока - г. Вишківський Горган - г. Озерна - г. Кам'янка - смт. Міжгір'я.
33. (Е) с. Максимець - гуртож. Межиріки - р. Бистриця Солотвинська - сідловина між півд. та центр. вершинами г. Сивуля (1А) - р. Бистрик - г. Грофа - хр. Свидовець - г. Близниця - т/пр Перелісок - с. Білин.

IV категорія складності

34. (Е) ст. Бескид - г. Чорна Ріпа - пер. Торунський - г. Вишківський Горган - г. Попадя - г. Берть - р. Пляйська - пер. Легіонів - пер. Пантир - г. Братківська - р. Турбат - г. Унгорська - хр. Свидовець - г. Близниця - с. Білин - г. Петрос - г. Говерла - хр. Чорногора - г. Піп Іван - с. Богдан.

V категорія складності

35. * (Е) м. Рахів - пол. Менчул - пол. Лисича - г. Піп Іван Мармароський (1937 м) - г. Міка-Маре (1815 м) - г. Стіг (1650 м) - г. Піп Іван Чорногорський (2022 м) - г. Дземброня (1877 м) - г. Бребенескул (2035 м) - г. Туркул (1933 м) - г. Говерла (2061 м) - пол. Скопеска - г. Петрос (2020 м) - с. Кваси - пол. Браївка - хр. Свидовець - г. Близниця (1880 м) - г. Унгарська (1707 м) - р. Турбат - г. Братківська (1788 м) - пер. Пантир - пер. Легіонів - хр. Таупширка - г. Сивуля (1818 м) - г. Кінець Горгану (1580 м) - г. Бертъ (1666 м) - г. Попада (1740 м) - г. Грофа (1748 м) - р. Молода - с. Осмолода.

Крим

I категорія складності

36. (Е) с. Перевальне - печ. Альошина Вода - курган Слави - т/с Бурульча - Карабі-яйла (метеостанція) - т/с Ай-Алексій - ущ. Хапхал - вдсп. Джур-Джур - т/с Джурла - г. Демерджі - т/б «Ангарський перевал» - оз. Кутузовське - т/с Ат-Чокрак - кордон Садовий - пер. Чучельський - кордон Ала-Бач - пер. Гурзуфська Сідловина - «Альтанка вітрів» - Гурзуфська Яйла - пер. Нікітський - кордон Червоний камінь - с. Массандра.

II категорія складності

37. (Е) с. Перевальне - ур. Кизил-Коба - ур. Суботхан - кордон Буковий - ур. Курлюк-Баш - г. Пн. Демерджі - т/б «Ангарський перевал» - траверс г. Чатирдаг (Ангар-Бурун - Еклізі-Бурун) - т/с Ат-Чокрак - форельне господарство - пер. Чучельський - Бабуган-яйла - г. Роман-Кош (радіальн.) - пер. Гурзуфська сідловина - «Альтанка вітрів» - Гурзуфська яйла - пер. Нікітський - кордон Червоний камінь - ущ. Уч-Кош - г. Лопата - Ялтинська яйла - Ай-Петринська яйла - т/пр Ай-Петрі - г. Ай-Петрі - т/пр Чайний будиночок - г. Орлиний Заліз - Великий Каньйон Криму - т/с Бойко - т/с Богатир - с. Соколине.

III категорія складності

38. *** (Е) с. Земляничне - пер. Маски - г. Караул-тепе - г. Сах. Головка - ст. Верх. Кок-Асан - пер. Каллістон - пер. Мал. Ворота - пер. Вел. Ворота - Карабі-яйла - т/с Су-Ат - Тирке-яйла - Демерджі-яйла - пер. Ангарський - г. Чатирдаг - поляна Узун-Алан - г. Коник - Бабуган-яйла - Гурзуфська яйла - г. Лопата - Ялтинська яйла - Ай-Петринська яйла - г. Спіради - г. Морчека - г. Куба-Кая - пер. Байдарські Ворота.

*** - маршрут пройдений та захищений в ЦМКК туристською групою Київського національного університету (кер. – В.В.Триліс)

Гірський туризм

Карпати

I категорія складності

39. (Е) с. Негровець (Межгірський район) - г. Негровець (1707 м) - хр. Пишконя - г. Ясновець (1600 м) - спуск в долину р. Сухар - підйом на г. Стримба (1719 м) (1А) - спуск в долину р. Мокрянки - підйом вздовж р. Мокрянки на г. Попада (1740 м) (1А) - хр. Горгани - пер. Руський - г. Бертъ (1666 м) - спуск у долину стр. Яновець - смт. Усть-Чорна - т/б «Ялинка».
40. (Е) с. Осмолода - г. Ігровець (1804 м) - г. Сивуля (1818 м) - пер. Легіонів - г. Братківська (1778 м) (1А) - г. Чорна Клева (1719 м) - с. Бистриця - р. Довжинець - г. Добушанка (1754 м) (1А) - г. Синяк (1665 м) - г. Хом'як (1542 м) - с. Поляниця - с. Яблониця - смт. Ворохта.
41. * (Е) смт. Ясіня - г. Чорна Клева (1719 м) - г. Братківська (1778 м) (1А) - пер. Турбат - г. Татаруха - г. Унгарська (1707 м) - г. Близниця (1880 м) (1А) - р. Кевеле - г. Петрос (2020 м) - г. Говерла (2061 м) (1Б) - т/пр Козьмешик - с. Лазещина - смт. Ясіня.

II категорія складності

42. (Е) м. Рахів - с. Видричка - підйом вздовж р. Лавлик - г. Петрос (2020 м) (1Б) - спуск вздовж стр. Лазещина до ур. Козмешик - підйом по ущ. на г. Говерла (2061 м) (1Б) - спуск по Чорногорському хр. - г. Туркул (1938 м) - спуск вздовж стр. Бутучок до злиття з стр. Бребенескул - підйом вздовж стр. Бребенескул на г. Гутин Темнатик (2035 м) (1А) - хр. Чорногора - г. Піп Іван (2022 м) - г. Вихід (1471 м) - г. Стіг (1650 м) - верхів'я р. Біла Тиса - с. Луги.
43. (Е) с. Зелене - оз. Шибене - г. Піп Іван (2022 м) (1А) - Чорногорський хр. - г. Говерла (2061 м) (1А) - г. Петрос (2020 м) (1Б) - смт. Ясіня - г. Близниця (1880 м) - хр. Свидовець - г. Догаяска (1761 м) (1А) - г. Унгарська (1707 м) - р. Турбат - г. Братківська (1788 м) (1А) - пер. Легіонів - г. Сивуля (1818 м) (1А) - г. Ігровець (1814 м) - с. Осмолода.

III категорія складності

44. *(Е) м. Яремче - р. Жонка - пер. Переслоп - р. Зубрівка - г. Добушанка (1754 м) (1А) - пер. Столи - г. Плоска (1352 м) - г. Чорна Кльова (1718 м) - г. Братківська (1788 м) (1А) - пер. Турбат - г. Татаруха - г. Унгарська (1707 м) - г. Близниця (1880 м) (2А, зі східного цирку) - р. Кевеле - г. Петрос (2020 м) - г. Говерла (2061 м) (2А, траверс) - г. Гутин Томнатик (2035 м) - г. Дземброня - г. Піп Іван (2022 м) (1Б, траверс) - с. Берестечко - с. Ільці.

КримI категорія складності

45. (Е) с. Багате - т/с Поворотне - р. Солар - г. Бурма (854 м) - г. Ліваз-Кая (876 м) (1А) - пер. 663 м - г. Північна Караул-Тепе (983 м) - г. Південна Караул-Тепе (913 м) - ск. Аю-Кая - г. 982 м - пер. Горуча (743 м) - пер. Алакат (Алікотбогаз) (670 м) - ур. Кокасан (т/с Нижній Кокасан) - г. Киргуч (911 м) - г. Катран-Яккан-Тепе (1014 м) - г. Хриколь (1036 м) - прохід Малі Ворота - прохід Великі Ворота - Карабі-яйла - г. Біла (1253 м) (1Б) - прохід 2-й спуск - г. Лікон (1017 м) - т/с Ай-Алексій - г. Юкігепе (1030 м) - т/ст Партизанська - ур. Тирке - г. Замаїл (1067 м) - г. Тирке (1283 м) (1Б) - хр. Демерджі (1239 м) - спуск стежкою півд. схилу у Долину Привидів - г. Ельхкая - пер. Ангарський - г. Чатирдаг (1527 м) (1Б) - ур. Чумнох (т/с Барсуча галявина) - г. Любка (975 м) - с. Мармурове.
46. * (Е) с. Тилове - г. Команих-Кая (627 м) - пер. Байдарські Ворота - т/с Бюзюка - г. Атбаш (1196 м) - г. Ай-Петрі (1234 м) - г. Лопата (1406 м) - г. Кемаль-Егерек (1528 м) - пер. Гурзуфське Сідло - г. Роман-Кош (1545 м) - г. Куш-Кая (1339 м) (1А) - с. Розове - г. Еклізі-Бурун (1527 м, підйом по півд.-зах. кулуару) (1Б) - с. Перевальне.

II категорія складності

47. (Е) с. Перевальне - ур. Кизил-Коба - ущ. Альошина Вода - т/с Партизанська - стр. Партизанка - пер. Тирке Центр. (1245 м) (1А) - вдсп. Джур-Джур - пер. Пір'я - Демерджі-яйла - т/с Джурла - г. Демерджі (1359 м) - спуск по кулуару Хаосу (1Б) - т/б «Ангарський перевал» - г. Цукрова Голова - Ангарська Стінка - Холодний Кулуар - г. Ангар-Бурун (1Б) - верхнє плато г. Чатирдаг - г. Еклізі-Бурун (1527 м, спуск по півд.-зах. кулуару) (1Б) - т/с Ат-Чокрак - Бабуган-яйла - г. Роман-Кош (1545 м) - пер. Гурзуфське Сідло (вище с. Запрудне) - вихід на г. Парагелмен (1Б) - т/б «Карабах».

III категорія складності

(маршрути 48-50 розроблені майстром спорту М. Закалдаєвим [103, с.246-248])

48. с. Земляничне - р. Індол - пер. Улан (740 м, 1А) - р. Ай-Серез - пер. Сунгуретет (670 м, 1А) - дол. Карагач - м. Судак - ущ. Шайтан-Дере - пер. Сокіл кулуар (474 м, 1Б) - ущ. Св.Анастасії - сел. Новий Світ - пер. Караул-Оба (320 м, н/к) - бух. Кутлакська - стр. Юрт - пер. Мойса-Геймес (520 м, н/к) - с. Междуріччя - пер. Лякенес (430 м, н/к) - р. Ворон - пер. Лікмен-Ганин (690 м, н/к) - р. Шелен - пер. Байбулат (870 м, н/к) - р. Берлюк - р. Кучук-Карасу - пер. Панагія (930 м, 1А) - р. Пананеньян-Узень - пер. Кіз-Кая (720 м, 1А) - р. Ускут - р. Алакат - траверс гребеня від пер. Алакат до пер. Чигинігра-Богаз (1Б) - ущ. Чигинігра - пер. Геодезичний (1120 м, 2А) - Карабі-Яйла - р. Суат Сх. - пер. Гугерджин (900 м, н/к) - р. Бурульча - пер. Курлюксу (1045 м, н/к) - стр. Курлюксу - пер. Кара-Оба (1217 м, н/к) - р. Улу-Узень Сх. - дж. Курпачі - р. Алака (Сотера) по каньйону вверх - пер. Башений кулуар (1240 м, 2А) - ур. Долина Привидів - галявина МАН - пер. Холодний Кулуар (1450 м, 1А) + пер. Еклізі Півд. кулуар (1527 м, 1Б) - Ангарський пер.
49. м. Балаклава - фортеця Чембало - Чортова стежка - ущ. Аязма - пер. Аязма Сх. (440 м, 1А) - г. Кала-Фитлар - г. Самналіх - дж. Демір-Капу-Чокрак - пер. Айя (Кокія-Кала) (630 м, 1Б) або пер. Куш-Кая (650 м, 2А) - ур. Батиліман - бух. Ласпі - пер. Ласпі Півд. (540 м, н/к) - г. Ільяс-Кая (681 м) - ущ. Тесселі - пер. Челебі (650 м, 2А) або пер. Форос Зах. (620 м, 2А) - с. Кизилове - ущ. Деймен-Дере - пер. Замок Зах. (630 м, 1Б-2А) або пер. Кільсе-Бурун Сх. (670 м, 1Б) - колодязь Кільсе-Бурун - пер. Балчик (760 м, 1Б) - колодязь Балчик-Кую - г. Бюзюка (927 м) - р. Узунджа - ур. Беш-Текне Зах. - дж. Атбаш - г. Атбаш (1196 м) - пер. Кепек-Богаз-Сохах Сх. (1140 м, 1А) - дж. Хоста-Баш - пер. Ай-Петрі Зах. (1200 м, 2А-2Б) або пер. Ай-Петрі Сх. (1200 м, 1Б) - яйла - ур. Чайний Будиночок - г. Орлиний Заліт - с. Соколине - ущ. Буюка-Кая - пер. Курушлуг (1100 м, 1Б, спуск по Оглядовому кулуару у Великий Каньйон) - р. Башдере - яйла - пер. Барбала Півн. (1170 м, 1Б) - стр. Барбала - вдсп. Учан-Су -

Штангеевська стежка - пер. Ставри-Богаз (Вастея-Богаз) (1240 м, н/к-1А) - яйла - ур. Бештекне Сх. - с. Многоріччя - р. Стиля - р. Каспана - пер. Джунин-Богаз (1440, н/к) - р. Гува - м. Ялта.

50. м. Алушта - сел. Лазурне - стр. Ай-Ілля - пер. Парагельмен (830 м, 1Б) - оз. Ювілейне (2 км північніше с. Запрудне) - ущ. Партеніт-Узень - пер. Зейтін-Кош (1520 м, 1А-1Б) - ур. Стратогай - пер. Діпла (Ховалих-Богаз) (1040 м, н/к) - р. Улу-Узень Зах. - дж. Саурган - пер. Еклізі Півд. кулуар (1527 м, 2А) - печ. Мармурова - ущ. Кісгич - с. Перевальне - р. Егерек-Су (стр. Малиновий) - пер. Суучхан Півд. (1057 м, н/к) - р. Курлюк-Су - пер. Джевізлик (820 м, н/к) - стр. Таушан Ниж. - пер. МАН (1010 м, н/к) - ущ. Долина Привидів - пер. Тисовий кулуар (1240 м, 1Б) - ущ. Джурла - пер. Три Сосни (Крайній) (1250 м, 1А) - вдсп. Джур-Джур - ур. Ай-Алексій - р. Нефань-Узень - пер. Нефань-Баші (1160 м, 1А) - пер. Геодезичний (1120 м, 2А) - ущ. Чигенігра - пер. Таш-Дувар (Великі Ворота) (1010 м, н/к) - ущ. Тир-Халу - пер. Калістон (Вартин-Богаз) (820 м, н/к) - ущ. Ставлухар - р. Ускут - пер. Хартан-Куш Півн. (710 м, 1А) - р. Арпат - стр. Кушень-Узень - пер. Построфіль (770 м, н/к) - р. Шелен - с. Громовка - с. Морське.

Водний туризм

Річки височин

Басейн р. Дніпро

I категорія складності

51. ** р. Інгулець. м. Олександрія - Іскрівське вдсх. - м. Кривий Ріг (б.).

II категорія складності

52. р. Рось. м. Біла Церква - м. Богуслав - м. Корсунь-Шевченківський (б.).

Басейн р. Південний Буг

I категорія складності

53. ** р.р. Вел.Вись та Синюха. с. Скелева - смт. Новоархангельськ - смт. Вільшанка - м. Первомайськ (б., н.).

54. ** р. Інгул. с. Вершино-Кам'янка - с. Софіївка (б.).

II категорія складності

55. р. Південний Буг. смт. Меджибіж - р. Пд. Буг - смт. Тиврів (б.).

56. р. Південний Буг. смт. Гнівань - р. Пд. Буг - м. Гайворон (б.).

57. (Е) р.р. Гірський Тікич та Синюха. с. Бузівка - с. Буки - м. Первомайськ (б.).

III категорія складності

58. р. Південний Буг. м. Гайворон - м. Первомайськ - м. Вознесенськ (б.), без порогу Гард.

Басейн р. Прип'ять

II категорія складності

59. р. Случ. смт. Мирополь - смт. Барановка - с. Гульск - м. Новоград-Волинський - смт. Городниця (б.).

Басейн р. Дністер

II категорія складності

60. (Е) р. Смотрич. смт. Городок - м. Кам'янець-Подільський - м. Новодністровськ (б.).

61. (Е) р. Стрий. м. Турка - м. Жидачів (б., ускл. з елементами III к.с. у міжсезоння).

62. (Е) р. Ломниця. с. Осмолода - м. Калущ - м. Галич (б.).

63. (Е) р. Збруч. м. Підволочиськ - м. Гусятин - м. Кам'янець-Подільський - м. Новодністровськ (б.).

Річки Карпатського регіону

II категорія складності

64. (Е) р.р. Чорна Тиса та Тиса. смт. Ясіня - р. Чорна Тиса - м. Рахів - р. Тиса - смт. Солотвино (б.).

65. (Е) р.р. Біла Тиса та Тиса. смт. Богдан - р. Біла Тиса - м. Рахів - р. Тиса - смт. Солотвино (б.).

66. р.р. Чорний Черемош, Черемош та Прут. с. Красник - р. Чорний Черемош - р. Черемош - смт. Вишня - р. Прут - м. Чернівці (б.).

67. р.р. Білий Черемош, Черемош та Прут. Гребля Марієн - р. Білий Черемош - с. Устеріки - р. Черемош - смт. Вишня - р. Прут - м. Чернівці (б., ускл. з елементами IV к.с.).

III категорія складності

68. р.р. Чорний Черемош, Черемош та Прут. с. Буркут - р. Чорний Черемош - с. Устеріки - р. Черемош - смт. Вижниця - р. Прут - м. Чернівці (б.).
69. р. Прут. смт. Ворохта - р. Прут - м. Яремче - м. Чернівці (б., з обнесенням порогу Прикарпатського і далі до мосту у м. Яремче).
70. р.р. Чорний Черемош, Білий Черемош, Черемош, Прут. с. Буркут - р. Чорний Черемош - с. Устеріки - заброска до греблі Марієн - р. Білий Черемош - с. Устеріки - р. Черемош - смт. Вижниця - р. Прут - м. Чернівці (н., ускл. з елементами IV к.с.).

IV категорія складності

71. (Е) р. Прут. смт. Ворохта - р. Прут - м. Яремче - м. Чернівці (н., ускл. з елементами V к.с., без проходження водоспаду Пробій).

Велосипедний туризм

Кіровоградська область

II категорія складності

72. ** м. Кіровоград - с. Вис.Байраки - с. Трепівка - с. Богданівка - оз. Берестувате - с. Красносілля - с. Соснівка - с. Бірки - смт. Олександрівка - м. Кам'янка - с. Грушківка - ур. Холодний Яр - хутір Буда - с. Мельники - с. Суботів - м. Чигирин - с. Вел.Андрусівка - м. Світловодськ - с. Павлиш - м. Олександрія - смт. Петрово - с. Червоноконстантинівка - дендропарк «Веселі Боковеньки» - с. Іванівка - с. Куцовка - смт. Новгородка - м. Кіровоград.
73. ** м. Кіровоград - с. Підлісне - с. Бовтишка - с. Розумівка - с. Ставидла - м. Новомиргород - с. Петроострів - с. Надлак - с. Кальніболота - смт. Новоархангельськ - с. Торговиця - с. Нерубайка - с. Підвисоке - с. Перегонівка - смт. Голованівськ - смт. Побужжя - м. Первомайськ - с. Мигія - с. Перчуново - м. Помічна - м. Новоукраїнка - с. Плетений Ташлик - с. Онікеєво - с. Вел.Виска - хутір "Надія" - м. Кіровоград.

Карпати

II категорія складності

74. м. Мукачеве - м. Берегове - м. Хуст - смт. Тересва - смт. Дубове - смт. Усть-Чорна - пер. Прислоп - смт. Колочава - оз. Синевир - пер. Синевирський - смт. Міжгір'я - пер. Торунський - м. Долина - м. Івано-Франківськ.
75. м. Трускавець - м. Сколе - пер. Верецький - пер. Уклін - смт. Поляна - пер. Оленівський - смт. Перечин - м. Ужгород - м. Мукачеве - м. Хуст - м. Рахів.
76. м. Львів - смт. Перемишляни - м. Рогатин - м. Івано-Франківськ - м. Калуш - м. Долина - пер. Торунський - смт. Міжгір'я - пер. Сине-вирський - оз. Синевир - смт. Колочава - с. Драгове - м. Хуст - м. Мукачеве - м. Ужгород.
77. м. Чернівці - м. Кам'янець-Подільський - м. Борщів - смт. Товсте - м. Коломия - м. Яремче - с. Кременці - пер. Кривопілля - смт. Верховина - пер. Буковецький - м. Косів - смт. Вижниця - м. Сторожинець - м. Чернівці.
78. м. Івано-Франківськ - пер. Яблуницький - смт. Ясіня - м. Рахів - м. Тячів - м. Хуст - м. Мукачеве - м. Ужгород - смт. Перечин - пер. Ужоцький - м. Турка - м. Самбір - м. Львів.
79. м. Львів - м. Стрий - м. Борислав - пер. Сходницький - с. Сходниця - с. Стрілки - пер. Ужоцький - м. Ужгород - м. Мукачеве - м. Свалява - с. Довге - с. Драгове - с. Угля - смт. Дубове - пер. Водицький - с. Водиця - смт. Вел.Бичків - м. Рахів - пер. Яблуницький - м. Яремче - м. Івано-Франківськ.
80. м. Чернівці - м. Снятин - м. Косів - смт. Яблунів - смт. Делятин - м. Івано-Франківськ - м. Галич - м. Жидачів - м. Стрий - пер. Верецький - смт. Нижні Ворота - пер. Воловецький - смт. Воловець - пер. Гукливий - смт. Міжгір'я - пер. Синевирський - смт. Колочава - с. Драгове - м. Хуст - м. Берегове - м. Мукачеве - м. Ужгород.

III категорія складності

81. (Е) м. Вінниця - м. Немирів - м. Могилів-Подільський - м. Дунаївці - м. Кам'янець-Подільський - м. Хотин - м. Чернівці - смт. Вижниця - пер. Німчич - пер. Шурдин - с. Долішній Шепіт - с. Банилів - с. Підгірці - смт. Глибока - м. Чернівці.
82. (Е) м. Львів - м. Самбір - пер. Ужоцький - смт. Перечин - смт. Поляна - пер. Уклін - смт. Воловець - смт. Майдан - оз. Синевир - смт. Колочава - пер. Прислоп - смт. Усть-Чорна - смт. Великий Бичків - м. Рахів - смт. Ясіня - пер. Яблуницький - м. Яремче - м. Івано-Франківськ.

83. (Е) смт. Вижниця - пер. Рижі - пер. Яблуницький - м. Рахів - пер. Камінь-Клевка - пер. Прислоп - пер. Воловецький - пер. Бескид - м. Стрий - м. Трускавець - м. Коломия - смт. Вижниця.

IV категорія складності

84. м. Ужгород - с. Ужок - с. Підполоззя - пер. Воловецький - смт. Воловець - пер. Гукливий - смт. Міжгір'я - пер. Синевирський - оз. Синевир - смт. Колочава - пер. Прислоп - смт. Усть-Чорна - с. Калини - с. Водиця - пер. Тювшак - смт. Кобилецька Поляна - пер. Кобила - пер. Камінь-Клевка - м. Рахів - смт. Ясіня - м. Чернівці.
85. м. Ужгород - м. Мукачеве - м. Берегове - м. Хуст - м. Рахів - пер. Камінь-Клевка - пер. Кобила - смт. Кобилецька Поляна - пер. Тювшак - с. Водиця - с. Красне - смт. Усть-Чорна - пер. Прислоп - смт. Колочава - оз. Синевир - пер. Синевирський - смт. Міжгір'я - пер. Гукливий - смт. Воловець - с. Підполоззя - с. Розтока - с. Ужок - пер. Ужоцький - м. Самбір - м. Стрий - м. Львів.
86. м. Ужгород - м. Перечин - с. Ужок - с. Розтока - с. Підполоззя - пер. Воловецький - смт. Воловець - с. Занька - ур. р. Вича - м. Свалява - с. Кушниця - с. Довге - с. Липча - смт. Міжгір'я - с. Лопушне - пер. Озерянський - оз. Синевир - смт. Колочава - пер. Прислоп - смт. Усть-Чорна - с. Красне - с. Водиця - пер. Тювшак - смт. Кобилецька Поляна - пер. Кобила - пер. Камінь-Клевка - м. Рахів - с. Богдан - с. Луги - пол. Брецул - сідловина Говерла-Петрос - ур. Козьмешик - смт. Ясіня - пер. Яблуницький - м. Яремче.
87. м. Івано-Франківськ - м. Коломия - м. Чернівці - м. Сторожинець - смт. Берегомет - с. Долишний Шепіт - пер. Шурдин - с. Селятин - смт. Путила - пер. Німчич - смт. Вижниця - м. Косів - пер. Буковецький - смт. Верховина - пер. Кривопілля - с. Кременці - пер. Яблуницький - м. Рахів - пер. Камінь-Клевка - пер. Кобила - смт. Кобилецька Поляна - пер. Тювшак - пер. Водиця - смт. Дубове - с. Драгове - м. Свалява - ущ. р. Свіча - смт. Воловець - пер. Бескид - смт. Славсько - м. Сколе - м. Львів.

V категорія складності

88. (Е) м. Яремче - пер. Яблуницький - м. Рахів - пер. Камінь-Клевка - пер. Кобила - смт. Кобилецька Поляна - пер. Козьмин - пер. Тювшак - с. Водиця - пер. Калин - смт. Дубове - с. Драгове - м. Хуст - пер. Копань - м. Іршава - с. Довге - пер. Боржава - смт. Поляна - пер. Уклін - смт. Жденево - пер. Сантор - пер. Ужоцький - с. Кострино - с. Люта - с. Черногорова - с. Вільшанки - смт. Тур'ї Ремети - м. Ужгород - м. Мукачеве - м. Свалява - смт. Воловець - пер. Верещський - г. Яворник - пер. Бескид - с. Верх.Студений - с. Прислоп - с. Торунь - пер. Озерянський - оз. Синевир - с. Синевир - пер. Прислоп - смт. Усть-Чорна - полонина Шаса - г. Унгаряска - т/пр Драгобрат - смт. Ясіня - ур. Козьмешик - сідловина Говерла-Петрос - г. Говерла - смт. Ворохта - смт. Верховина - с. Усть-Путила - пер. Німчич - смт. Вижниця - м. Косів - м. Коломия - м. Івано-Франківськ.
89. (Е) м. Яремче - пер. Яблуницький - м. Рахів - пер. Камінь-Клевка - пер. Кобила - смт. Кобилецька Поляна - пер. Козьмин - пер. Тювшак - с. Водиця - пер. Калин - смт. Дубове - с. Драгове - м. Хуст - пер. Копань - м. Іршава - с. Довге - пер. Боржава - смт. Поляна - пер. Уклін - смт. Жденево - пер. Сантор - пер. Ужоцький - с. Кострино - с. Люта - с. Черногорова - с. Буковцево - пер. Турицький - с. Лумшори - с. Тур'ї Ремети - пер. Синаторія - с. Худлово - смт. Середнє - м. Мукачеве - м. Свалява - смт. Воловець - пер. Сер.Верещський - с. Жупани - пер. Опір - с. Лавочне - пер. Бескид - пер. Гукливий - пер. Подобовець - пер. Хащоватий - с. Волосянка - пер. Ялинкуватий - смт. Майдан - с. Торунь - пер. Озерянський - оз. Синевир - смт. Колочава - пер. Прислоп - смт. Усть-Чорна - с. Лопухов - пер. Околи - с. Чорна Тиса - смт. Ясіня - ур. Козмешик - г. Петрос - сідловина г. Говерла - корд. Чорногора - пер. Кривопільський - смт. Верховина - м. Косів - м. Яремче.
90. (Е) м. Івано-Франківськ - м. Коломия - м. Косів - смт. Вижниця - пер. Черешенка - смт. Берегомет - пер. Шурдин - с. Селятин - с. Шепіт - пер. Яловичера - р. Білий Черемош - с. Буркут - г. Піп Іван - г. Говерла - сідловина Говерла-Петрос - с. Кваси - м. Рахів - пер. Камінь-Клевка - пер. Кобила - смт. Кобилецька Поляна - пер. Козьмин - пер. Тювшак - с. Водиця - пер. Калин - смт. Дубове - смт. Усть-Чорна - пер. Прислоп - смт. Колочава - пер. Синевирський - смт. Міжгір'я - с. Нижній Студений - смт. Славсько - г. Тростан - с. Тухолька - пер. Сер.Верещський - смт. Нижні Ворота - с. Розтока - пер. Сантор - с. Ужок - пер. Ужоцький

- м. Турка - смт. Сходниця - пер. Урич - смт. Верх.Синевидне - м. Сколе - с. Кам'янка - пер. Сукець - с. Козаківка - м. Болахів - м. Долина - м. Надвірна - м. Яремче.
91. (Е) м. Яремче - смт. Ворохта - пер. Кривопільський - смт. Верховина - с. Устеріки - смт. Усть-Путиля - пер. Німчич - смт. Вижниця - пер. Черешня - смт. Берегомет - пер. Шурдин - с. Селятин - с. Шепіт - пер. Яловичера - р. Білий Черемош - пер. Гринява - р. Чорний Черемош - с. Буркут - г. Піп Іван - траверс хр. Чорногора - г. Говерла - сідловина - г. Петрос - с. Кваси - м. Рахів - перевали (Камінь-Клевка - Кобила - Козьмин - Тювшак - Калин) - с. Дубове - смт. Усть-Чорна - пер. Прислоп - смт. Колочава - с. Синевирська Поляна - оз. Синевир - пер. Озерянський - с. Торунь - пер. Торунь-ський - с. Шевченкове - с. Ясін - с. Осмолода - пер. Руський Путь - с. Комсомольськ - с. Лопухов - пер. Околи - с. Чорна Тиса - смт. Ясіня - пер. Яблуницький - м. Яремче.

Крим

II категорія складності

92. м. Херсон - м. Гола Пристань - м. Скадовськ - смт. Каланчак - м. Армянськ - м. Красноперекіпськ - смт. Роздольне - с. Чорноморське - м. Євпаторія.
93. м. Сімферополь - м. Бахчисарай - м. Севастополь - с. Тернівка - с. Танкове - смт. Куйбишеве - с. Голубинка - с. Передове - с. Орлине - с. Голуба Затока - м. Ялта - м. Алушта - с. Рибаче - м. Судак - м. Феодосія.
94. м. Керч - с. Багерово - мис Казантїп - с. Леніно - с. Каменське - коса Арабатська Стрілка - м. Генічеськ - м. Джанкой - с. Нижньогірський - м. Білогорськ - с. Привітне - м. Судак - м. Старий Крим - м. Феодосія.
95. (Е) м. Феодосія - м. Старий Крим - смт. Коктебель - м. Судак - пер. Алікат-Богаз - Карабі-яйла - м. Алушта - м. Ялта (через пер. Ат-Баш) - Айпетрінська яйла - пер. Шайтан-Мердвень - м. Севастополь - т/с Мангуп-Кале - м. Сімферополь.

III категорія складності

96. м. Євпаторія - м. Севастополь - м. Бахчисарай - с. Тернівка - с. Орлине - с. Передове - с. Голубинка - с. Соколине - г. Ай-Петрі - с. Виноградне - с. Голуба Затока - пер. Байдарські Ворота - с. Орлине - пер. Ласпінський - смт. Форос - с. Кацивелі - смт. Сімеїз - смт. Алушка - м. Ялта - м. Алушта - с. Сонячногірське - с. Генеральське - с. Привітне - м. Судак - м. Феодосія - м. Керч.
97. м. Сімферополь - м. Бахчисарай - Айпетрінська яйла - м. Ялта - м. Алушта - м. Судак - м. Феодосія - с. Леніно - с. Мисове - м. Керч - м. Сімферополь.
98. (Е) м. Сімферополь - м. Бахчисарай - м. Севастополь - с. Орлине - с. Передове - г. Ай-Петрі - м. Ялта - м. Судак - м. Старий Крим - м. Феодосія - с. Владиславівка - коса Арабатська Стрілка - м. Генічеськ - м. Мелітополь.
99. (Е) с. Новоолексіївка (Херсонська обл.) - м. Генічеськ - коса Арабатська Стрілка - мис Казантїп - м. Феодосія - с. Ізюмівка - смт. Коктебель - м. Судак - смт. Новий Світ - м. Білогорськ - Карабі-яйла - м. Алушта - смт. Лівадія - пер. Байдарські Ворота - с. Орлине - м. Севастополь.
100. (Е) м. Судак - пер. Синорський - м. Феодосія - мис Казантїп - м. Старий Крим - м. Сімферополь - м. Бахчисарай - пер. Ай-Петрі - м. Ялта - пер. Нікітський - пер. Чучельський - м. Алушта - с. Сонячногірське - пер. Карабі - м. Білогорськ - пер. Кок-Асан - с. Привітне - м. Судак.

IV категорія складності

101. (Е) м. Генічеськ - коса Арабатська Стрілка - мис Казантїп - м. Феодосія - пер. Синорський - м. Судак - с. Лісове - р. Ескі-Юрт - пер. Маскі - пер. Шелен - с. Поворотне - м. Білогорськ - с. Міжгір'я - Карабі-яйла - р. Сх.Суат - плато Тирке - г. Пн. Демерджі - пер. Ангарський - м. Алушта - м. Ялта - пер. Ай-Петрі - с. Голубинка - пер. Бечку - с. Орлине - пер. Байдарські Ворота - с. Оползневе - м. Ялта - пер. Нікітський - пер. Чучельський - м. Алушта - с. Привітне - пер. Алікотбогаз - т/с Нижній Кокасан - м. Білогорськ - м. Сімферополь.

V категорія складності

102. (Е) м. Сімферополь - с. Миколаївка - м. Севастополь - м. Інкерман - т/с Кордон 2 - Ескі-Кермен - Мангуп-Кале - с. Новоульянівка - смт. Куйбишево - пер. Алакат - с. Високе - с. Синапне - с. Лесніково - с. Щасливе - с. Соколине - пер. Ай-Петрі - т/с Чайний будиночок -

- т/с Ай-Дімітрій - пер. Бечку - с. Орлине - пер. Байдарські Ворота - пер. Шайтан-Мердвень - с. Оползневе - м. Ялта - пер. Нікітський - пер. Чучельський - м. Алушта - пер. Ангартський - г. Північна Демерджи - плато Тирке - р. Сх.Суат - плато Карабі-яйла - прохід Великі Ворота - пер. Каллістон - т/с Нижній Кокасан - с. Привітне - с. Морське - пер. Маскі - р. Ескі-Юрт - с. Лісове - м. Судак - пер. Синор - смт. Коктебель - м. Феодосія - с. Леніно - м. Керч - смт. Курортне - мис Казантіп - с. Кам'янка - коса Арабатська Стрілка - м. Генічеськ.
103. (Е) м. Бахчисарай - Чуфут-Кале - с. Баштановка - с. Новоульянівка - Мангуп-Кале - с. Тернівка - с. Рідне - с. Широке - с. Орлине - пер. Байдарські Ворота - с. Роднікове - с. Передове - пер. Бечку - с. Соколине - Ай-Петринська яйла - пер. Нікітський - г. Роман-Кош - м. Алушта - с. Генеральське - плато Карабі-яйла - м. Білогорськ - с. Привітне - пер. Маскі - м. Судак - смт. Коктебель - с. Ізюмовка - смт. Орджонікідзе - м. Щолкіне - коса Арабатська Стрілка - півострів Тарханкут - м. Євпаторія.

Автомобільний та мотоциклетний туризм

Крим

I категорія складності

104. м. Керч - м. Феодосія - м. Судак - м. Алушта - м. Ялта - м. Севастополь - м. Євпаторія - м. Красноперекіпськ - м. Каховка (а/м).

II категорія складності

105. м. Бахчисарай - пер. Ай-Петрі - м. Ялта - мисливське заповідне господарство* - м. Алушта - м. Судак - м. Феодосія - с. Кам'янка - Арабатська стрілка - м. Генічеськ* (а/м).

Карпати

I категорія складності

106. м. Львів - м. Самбір - м. Турка - пер. Ужоцький - м. Ужгород - м. Мукачеве - м. Хуст - м. Рахів - м. Яремче - м. Коломия - м. Чернівці (а/м).

II категорія складності

107. м. Коломия - смт. Яблунів - м. Косів - смт. Верховина - смт. Ворохта - смт. Ясіня - смт. Кобилецька Поляна - смт. Дубове - смт. Усть-Чорна - сел. Колочава - с. Синевирська Поляна - смт. Міжгір'я - с. Липча - с. Довге - м. Свалява - м. Мукачеве (а/м).
108. м. Київ - смт. Бородянка - смт. Макаров - м. Брусилів - м. Фастів - смт. Корнин - смт. Попільня - смт. Ружин - м. Козятин - с. Комсомольське - с. Уланів - м. Хмельник - с. Лука-Барська - с. Волковинці - с. Бержавня - смт. Михайлівка - м. Дунаївці - смт. Смотрич - смт. Скала-Подільська - м. Чортків - м. Бучач - м. Монастирська - смт. Тисмениця - м. Коломия - смт. Яблунів - м. Косів - смт. Верховина - смт. Ворохта - с. Кременці (а/м).

III категорія складності

109. м. Свалява - с. Довге - с. Липча - смт. Міжгір'я - пер. Синевирський - смт. Колочава - с. Угляр - с. Дубове* - пер. Водицький - с. Водиця* - пер. Тювшак - смт. Кобилецька Поляна* - пер. Камінь-Клевка - м. Рахів - пер. Яблуницький - с. Кременці - смт. Верховина - м. Косів - смт. Заболотов (а/м).

IV категорія складності

110. м. Ужгород - с. Циганівці* - с. Верх.Солотвина* - с. Худлово - с. Анталівці - т/пр Тарниця* - смт. Тур'ї Ремети - пер. Оленівський - смт. Поляна - м. Свалява - с. Довге - с. Липча - смт. Міжгір'я - пер. Синевирський - смт. Колочава - с. Угляр* - с. Дубове* - пер. Водицький - с. Водиця - пер. Тювшак - смт. Кобилецька Поляна* - пер. Камінь-Клевка - м. Рахів - пер. Яблуницький - с. Кременці - смт. Верховина - м. Косів - с. Заболотов (м).

V категорія складності

111. м. Львів - м. Трускавець - м. Борислав* - м. Турка - пер. Ужоцький - с. Кострина - с. Люта* - с. Черноглова* - с. Вільшанки* - смт. Тур'ї Ремети - с. Анталівці - с. Верх.Солотвина - с. Циганівці - м. Ужгород* - м. Мукачеве - м. Свалява - с. Вовче* - смт. Воловець - пер. Воловецький - смт. Нижні Ворота - пер. Верещинський - г. Вел.Яворник* - пер. Бескид* - с. Верх.Студене* - с. Прислоп - с. Лопушна - оз. Синевир* - с. Синевир* - пер. Прислоп - смт. Усть-Чорна - полонина Шаса - оз. Герашаска - т/пр Перелісок - м. Рахів - пер. Яблуницький - смт. Верховина - м. Косів - м. Чернівці (м).
112. м. Мукачеве - м. Свалява - смт. Поляна - пер. Оленівський - смт. Тур'ї Ремети - с. Анталівці - с. Верх.Солотвина - с. Циганівці - м. Ужгород - смт. Перечин - с. Черноглова* - с. Люта* -

пер. Ужоцький - смт. Бориня - с. Лихобора* - с. Тухолька - м. Сколе - смт. Славсько* - пер. Ялинкувате - с. Торунь* - смт. Міжгір'я - с. Синевир - смт. Колочава - пер. Прислоп - с. Комсомольське* - пер. Руський Путь - с. Осмолода - смт. Перегинське - м. Калущ - м. Івано-Франківськ (м).

*- пункти, у яких обов'язкова відмітка у маршрутних документах або фото групи з автомобілями чи мотоциклами на фоні характерних видів місцевості

Спелеологічний туризм

Поділля та Буковина

I категорія складності

- 113. Вертеба: 3 маршрути - 1 к.тр. та 2 маршрути - 2А к.тр., (Г), (Тернопільська обл.).
- 114. Млинки: 3 маршрути - 1 к.тр. та 2 маршрути - 2А к.тр., (Г), (Тернопільська обл.).
- 115. Кришталева: 3 маршрути - 1 к.тр. та 2 маршрути - 2А к.тр., (Г), (Тернопільська обл.).
- 116. Ювілейна (1 к.тр.), Перлінка (1 к.тр.), Угринь (2 маршрути - 1 к.тр. та 1 - 2А к.тр.), (Г), (Тернопільська обл.).

II категорія складності

- 117. Оптимістична: 2 маршрути - 2А к.тр. та 2 маршрути - 2Б к.тр., (Г), (Тернопільська обл.).
- 118. Попелюшка: 2 маршрути - 2А к.тр. та 2 маршрути - 2Б к.тр., (Г), (Буковина).

III категорія складності

- 119. Озерна (Блакитні озера): 3Б к.тр. (при високому рівні вод), (Г), (Тернопільська обл.).

Крим

I категорія складності

- 120. Кримська (1 к.тр.), В.Бузулук (1 к.тр.), Пастухова (1 к.тр.), Геби (1 к.тр.), Курюч-Агач-Туткель (2А к.тр.), (В), (Карабі-яйла).
- 121. Тисова (1 к.тр.), Жива (1 к.тр.), КЕ-53 (1 к.тр.), Миру (2А к.тр.), КЕ-126 (2А к.тр.), (В), (Карабі-яйла).
- 122. Гугерджин (1 к.тр.), Учунжу-Хосар (1 к.тр.), Триповерхова (1 к.тр.), Триглазка (1 к.тр.), Комсомольська (2А к.тр.), (В), (Чатирдаг).
- 123. Дружба (1 к.тр.), Ялтинська (КЕ-31) (1 к.тр.), Емпірічна (1 к.тр.), Севастопольська (2А к.тр.), Пастуша (2А к.тр.), (В), (Ай-Петрінська яйла).

II категорія складності

- 124. Кара-Мурза (2А к.тр.), Профспілкова (2А к.тр.), Молодіжна (2Б к.тр.), Дружба (2Б к.тр.), (В), (Карабі-яйла).
- 125. Бичача (2А к.тр.), Дубова (2А к.тр.), Азимутальна (2А к.тр.), Еміне-Баір-Коба (2Б к.тр.), (В), (Чатирдаг).

III категорія складності

- 126. Каскадна (3Б к.тр.), (В), (Ай-Петрінська яйла).
- 127. *** Нахимовська (3А к.тр.), (В), (до сифону), (Карабі-яйла).
- 128. *** Голубина (3А к.тр.), (В), (Довгоруківська яйла).

IV категорія складності

- 129. Солдатська (4Б к.тр.), (В), (Карабі-яйла)
- 130. Кизил-Коба (з усіма притоками) (4Б к.тр.), (Г), (Довгоруківська яйла).
- 131. Нахимовська (4Б к.тр.), (В), (Карабі-яйла).

V категорія складності

- 132. *** Голубина (3А к.тр.), (В) - Кизил-Коба (4Б к.тр.), (Г), («Кровава Мері» + Висячий Приток + «Клоака» + V обв.зал) - Голубина (3Б к.тр.), (В), (Довгоруківська яйла).

*** - за оцінкою Федерації спортивного туризму АР Крим

Вітрильний туризм

I категорія складності

- 133. (Е) Краснооскольське водосховище. с. Червоний Оскіл - с. Гороховатка - с. Пристін - с. Червоний Оскіл.

II категорія складності

- 134. (Е) Дніпро-Бузький лиман. м. Миколаїв - м. Очаків - Кінбурзька коса - с. Геройське - с. Рибальське - с. Станіслав - м. Миколаїв.

III категорія складності

135. (Е) По Азовському морю. м. Маріуполь - смт. Ялта - Бердянська коса - м. Приморськ - Обігочна коса - с. Кирилівка - м. Генічеськ.

136. (Е) Чорне море. м. Одеса - м. Очаків - с. Залізний порт - с. Лазурне - смт. Чорноморське.

137. (Е) Чорне море. м. Севастополь - м. Ялта - м. Алушта - м. Судак - м. Феодосія - м. Керч.

IV категорія складності

138. (Е) Азовське море. м. Маріуполь - Бердянська коса - с. Стрілкове - м. Щолкіне - мис Чабани.

139. (Е) Чорне море. м. Одеса - м. Очаків - смт. Чорноморське - м. Євпаторія.

V категорія складності

140. (Е) Азовське море. м. Маріуполь - Бердянська коса - с. Стрілкове - м. Щолкіне - мис Зюк - м. Керч.

141. (Е) Чорне море. м. Севастополь - м. Євпаторія - смт. Чорноморське - с. Портове - смт. Лазурне - м. Очаків - м. Одеса.

Додаток Е

Концепції розвитку видів спортивного туризму в Україні

*Додаток 1 до постанови Президії
Федерації спортивного туризму України
від 16 грудня 2007 року № 9*

Концепція розвитку лижного туризму в Україні (розроблена головою комісії лижного туризму ФСТУ Колотухою О.В.)

Передумови розвитку. Лижний туризм в Україні має вже більш ніж сторічну історію. Саме в ті часи сягають перші лижні подорожі по Карпатах. Організаційно він зміг сформуватися у 50-ті роки ХХ століття – коли з'явилися перші осередки (секції) лижного туризму в містах України. Найбільшого свого розвитку і масовості в Україні лижний туризм досягнув на початку 90-х років ХХ століття, коли у спортивні лижні походи щорічно ходило кілька тисяч чоловік, а комісії з лижного туризму існували практично при всіх обласних федераціях туризму. У порівнянні з радянським періодом свого розвитку лижний туризм в Україні на сучасному етапі знаходиться у стані занепаду. Якщо за радянських часів кількість туристів-лижників в Україні можна було оцінити кількома тисячами і культивувався він у 15-17 регіонах нашої країни, то зараз ним займаються 100-200 чоловік і представництво регіонів становить 8-10 територій, що є надзвичайно низьким показником і говорить про кризу в цьому виді туризму.

Аналіз існуючих проблем розвитку. Спортивний лижний туризм на сучасному етапі розвивається у двох напрямках: *маршрутний туризм* (проходження маршрутів туристсько-спортивних походів) та *змагальний туризм* (підготовка та участь в змаганнях із техніки спортивного лижного туризму). В історії розвитку спортивного туризму в Україні ці два напрямки завжди були нероздільні. Але якщо походи були основною формою туристсько-спортивної діяльності і давно запроваджені у спортивну класифікацію (уперше у 1949 році), то туристські змагання і зльоти носили характер допоміжний, другорядний. Нерідко вони використовувалися для перевірки готовності туристських груп для виходу на категорійні маршрути.

В *маршрутному туризмі* до середини 90-х років основна кількість лижних категорійних походів здійснювалася за межами України. Основні райони таких походів – Кольський п-ів, Приполярний та Полярний Урал, Саяни, Хамар-Дабан та інші. Зараз за інформацією ЦМКК максимальні повноваження з лижного туризму (V к.с.) мають лише Одеська ОМКК, Запорізька ОМКК, Харківська ОМКК та МКК м. Києва. Ще 6 ОМКК мають повноваження від II к.с. до IV к.с. Інші МКК мають у повноваженнях «одинички» (6), або ж зовсім їх не мають. І ситуація тут мабуть покращуватися у найближчі роки не буде.

Поступово ми втрачаємо висококваліфіковані кадри керівників складних лижних походів. І хоча собівартість походів у найближчі до нас «п'ятирічні» райони – Кольський п-ів та Приполярний Урал – коливається в межах 150-200 у.о., кількість груп, що подорожують цими районами, є незначною.

З огляду на ці обставини, на думку автора, слід звернути серйозну увагу на наш лижний район – Українські Карпати. В останньому радянському «Переліку класифікованих туристських спортивних маршрутів на 1989-1992 роки» приведені лише 2 маршрути II та III категорії складності в цьому районі. Карпати завжди вважалися «несерйозним» з точки зору лижного туризму регіоном, придатним лише для походів I-II категорії складності. Однак вже в «Переліку класифікованих туристських спортивних маршрутів України» з'явився як експериментальний маршрут IV категорії складності, який проходить по Горганах, Свидовцю та Чорногорі. За інформацією ЦМКК цей маршрут ще ні ким не пройдений і ще

значний час буде чекати своїх підкорювачів. Досвід карпатських походів автора (лижні походи по Горганах та в районі Чорногори), досвід волинських туристів-лижників, досвід альпіністів, що здійснюють зимові сходження на вершини Чорногори свідчать про те, що такий маршрут під силу лише дуже досвідченим групам з невисокою ймовірністю його повного проходження. Причини: складні погодні умови взимку в Карпатах (від відлиги до штормових вітрів на хребтах), висока лавинна небезпека, необхідність володіння альпіністською технікою (рух в «кішках», будівництво снігових стінок, організація ночівель на відкритій місцевості) та інші. Тому мабуть слід змінити відношення до Карпат. На думку автора, в Українських Карпатах можна здійснювати лижні туристські походи V к.с. І таких маршрутів тут кілька. Перспективними регіонами для таких маршрутів крім вищезазначених є Мармароський масив, Чивчини, Полонинський хребет (Руна, Боржава, Красна), Гринява та інші.

Мало інформації про проходження категорійних лижних маршрутів в Гірському Криму. А завчасний випуск групи на маршрут (за всіма канонами МКК) взагалі робить такі походи проблематичними.

Певною проблемою вбачається дефіцит спеціального туристського спорядження для лижних походів. Адже лижі «Бескид» вже багато років не випускають, намети «Зима», титанові пічки стали дефіцитними. Сучасне спорядження туриста-лижника (лижі «Скі-тур», термобілизна, каркасні намети, газові примуси, пухове та альпіністське спорядження тощо) коштує не одну сотню доларів.

У *змагальному туризмі* також накопичився ряд проблем, які потребують нагального вирішення. І хоч туристські змагання залишилися відносно доступними, їх кількість також помітно зменшилась. Запровадження спортивного туристського багатоборства у 1998 році до Єдиної спортивної класифікації України як самостійного розділу спортивного туризму поряд зі спортивними походами стало значним поштовхом для розвитку цього напрямку спортивного туризму, незважаючи на значні вади прийнятої класифікації.

В змагальних видах спорту дуже важливе значення має календар змагань. В лижному туризмі у календарі змагань ФСТУ лише одні змагання – Чемпіонат України з техніки лижного туризму. І хоча навіть цей чемпіонат відродився лише 3 роки назад (до цього він більше 10 років не проводився), що є безумовно позитивним моментом – мати у будь-якому виді спорту лише одні офіційні змагання неприпустимо мало. Тому розширення кола змагань є наступним кроком у цьому напрямі. Так, туристи-пішохідники мають вже 5-6 офіційних стартів на рік. Тому нагальним є проведення Кубка України з лижного туризму, який у подальшому може складатися з кількох етапів.

Важливо створити ланцюг змагань від дитячого спорту до спорту майстрів. Тому необхідно проводити дитячо-юнацьку першість України, першість України серед студентів і відповідну дорослу першість України. Відсутність у цьому ланцюгу якоїсь ланки призведе до втрати потенційних туристів-спортсменів у нашому виді спорту. На жаль різна відомча приналежність цих змагань робить цю справу складною.

Ще однією проблемою, яка відрізняє організацію змагань з техніки лижного туризму від змагань з інших видів туризму, це та, що туристам-лижникам необхідне розміщення в стаціонарних умовах. При тій ситуації, коли всім видам туризму виділяють однакову суму на проведення чемпіонатів України (а зараз вона становить аж 2 тис. грн.), то якісне проведення лижного чемпіонату є великою проблемою. В Карпатах розміщення навіть в приватному секторі вже досягає 5 \$ з особи за добу, тому розміщення команди у 8-10 спортсменів протягом 4-5 днів чемпіонату є серйозною сумою, а якщо додати сюди необхідність проведення тренувальних зборів, то це вже значні витрати на команду.

Проблемою підтримання туристами-лижниками спортивної форми є той факт, що сніговий сезон в більшості регіонів України і навіть в Карпатах тримається 2-3 місяці. Так туристи-пішохідники вже започаткували проведення особисто-командної першості України взимку в закритих приміщеннях. Тому лижникам необхідно удосконалювати свою технічну

майстерність протягом не тільки лижного сезону в інших видах туризму – гірському, пішохідному тощо.

Правила проведення туристських змагань є зараз стримуючим фактором в більшості видів туризму. Складність трактування, неоднозначність підходів до постановки дистанцій, відсутність видовищності, значна кількість протестів на дії суддівської колегії – все це не додає популярності і масовості техніці лижного туризму. Все це потребує перегляду діючих Правил і внесення в них докорінних, навіть революційних змін.

На жаль, наш вид спорту не є олімпійським, як, наприклад, близькі нам лижний та гірськолижний спорт, що в умовах нашої країни обмежує державну підтримку і відповідне фінансування. Це пояснюється багатьма факторами, які, в першу чергу, не відповідають вимогам, що висуваються до олімпійських видів спорту:

- видовищність – наприклад, змагання на дистанції «Лижний маршрут» відбуваються переважно у закритій місцевості;
- короткотривалість – наприклад, лижний маршрут на двох останніх чемпіонатах України тривав два дні;
- складність телетрансляцій;
- неможливість отримання економічної вигоди від змагань;
- технічна складність, надмірна для сприймання глядачами складність правил змагань, наприклад, Правила туристських змагань не виправдано ускладнені не тільки для глядачів, а й для самих учасників, мають неоднозначність трактувань, багато умовностей тощо.

Тому необхідно прагнути до виконання цих вимог, щоб розраховувати на якусь перспективу. При цьому необхідно зберегти специфічну особливість лижного туризму, щоб він не нагадував паралельні види спорту – лижні гонки, гірськолижний спорт. У нас же лижний маршрут – це довга лижна гонка, на яку учасники виходять на бігових лижах, а штрафи за технічні етапи складають близько 5 % від загального результату і практично не впливають на загальний біговий результат. Мабуть учасники повинні долати дистанцію з контрольним вантажем, який імітує туристське спорядження. Адже з контрольним вантажем лижна та гірськолижна техніка вже зовсім інша.

Треба експериментувати, проводити нові види змагань – особисті, естафети (як цікаво їх спостерігати в лижних гонках чи біатлоні), зв'язки, дистанції за вибором, рятувальні роботи, екстремальні гонки тощо. ФСТУ повинна бути відкритою до таких речей і оперативно реагувати на нові віяння (зміни до Правил, проведення експериментальних змагань під своєю егідою тощо). Адже вже навіть орієнтувальники виходять із лісу – проводять паркове орієнтування, лижне орієнтування стукає в програму зимових Олімпійських ігор (?!). А ми ж кращі, але про це знаємо тільки ми.

Щодо олімпійської перспективи, то якщо у лігніх видів туризму практично її не має, то програма зимових Олімпійських ігор є відкритою до нових видовищних видів спорту. А те, що короткі туристські дистанції можна зробити видовищними і цікавими, у автора особисто не викликає жодного сумніву. Тільки результат виступу повинен бути відразу після фінішу учасника чи команди, а не добу його рахувати і ще добу розглядати протести. Якщо завдяки правилам туристських змагань ми цього досягнемо, то можемо говорити і про красиві перспективи. А їх необхідно ставити на самому високому рівні – від цього буде залежати чи прийде молодь до наших лав.

Мета Програми розвитку лижного туризму в Україні – проаналізувати існуючі проблеми, виокремити з них найголовніші, відкрити перспективу для розвитку лижного туризму.

Порівняльний аналіз можливих варіантів розвитку лижного туризму та обґрунтування оптимального варіанту. На сьогоднішній день запропонована концепція є поки що єдиною. Тому вона є відкритою для обговорення. Головна її мета – відкрити перспективу для розвитку лижного туризму. Автор буде вдячний за внесені пропозиції.

Пріоритетні завдання з розвитку лижного туризму та етапи виконання. Для розвитку маршрутного лижного туризму пропонується:

- відновити практику проведення початкової та середньої туристської підготовки із заліковими походами I-II категорії складності в Карпатському регіоні. Конкретно пропонується у найближчі роки здійснювати це на базі Глибоцького районного центру дитячо-юнацького туризму та екскурсій Чернівецької області (директор – Дудка А.П., член лижної комісії ФСТУ). Центр має досвід організації подібних заходів з дітьми, розроблені цікаві маршрути різних категорій складності, є досвідчені керівники походів – знавці Карпат. Такі заходи слід проводити на комерційній основі. Інформація про такі заходи повинна доходити до всіх осередків ФСТУ завчасно;
- продовжити, але вже на більш високому організаційному рівні проведення походів IV-V к.с. в лижних регіонах Росії (Кольський п-ів, Приполярний та Полярний Урал, Алтай, Саяни та ін.) з використанням кадрового потенціалу визнаних центрів лижного туризму (Одеси, Києва, Харкова та ін.). Надавати через джерела ФСТУ своєчасну інформацію про такі заходи;
- провести у найближчий час із залученням найкваліфікованіших туристів-лижників України похід-експедицію V к.с. по Українських Карпатах з проходженням найвищих хребтів – Чорногори, Свидовця, Мармароського, Горган тощо;
- запровадити практику проведення складних лижних туристських експедицій («Спорт найвищих досягнень») у визнаних лижних регіонах світу – на Шпіцбергені, островах Арктики, Алясці, Канадському архіпелазі, в Гренландії, Антарктиді та інших;
- запровадити практику обміну досвідом щодо новинок у спорядженні туристів-лижників через WEB-сторінку ФСТУ, проведення окремих семінарів-практикумів, залучення фірм-виробників туристського спорядження у якості спонсорів.

Для розвитку змагального лижного туризму пропонується:

- розпочати роботу над новою редакцією Правил туристських змагань з техніки лижного туризму, створивши творчу групу, щоб вже на черговому Чемпіонаті України провести апробацію нових Правил, нових дистанцій;
- приділити особливу увагу календарю змагань з техніки лижного туризму (розширення кількості змагань – змагання юнацькі та Кубку України), при обов'язковій умові їх проведення без зривів;
- для проведення змагань будь-якого рівні напрацювати технічні вимоги до спорядження, створити в перспективі при лижній комісії технічну комісію, яка б формувала ці вимоги;
- створити за підсумками минулого Чемпіонату України збірну команду України з усіма необхідними для збірної атрибутами – головним тренером, спортивними зборами, формою, символікою тощо;
- для майбутньої збірної обов'язково планувати участь в міжнародних змаганнях – чемпіонатах інших країн, лижних змаганнях «Європа-Азія» тощо. Обов'язково повинна бути більш висока мета ніж перемога у внутрішньому чемпіонаті;
- ініціювати разом федераціями інших країн (Росії, Білорусі та ін.) проведення у майбутньому чемпіонатів Європи, світу і вже зараз поставити в Програму діяльності ФСТУ мету – включення до програми зимових Олімпійських ігор змагань з лижного туризму.

Очікувані результати. На базі розробленої концепції буде розроблена Програма практичної діяльності комісії лижного туризму ФСТУ з розвитку важливого виду спортивного туризму – лижного туризму – з визначенням очікуваних результатів.

Додаток Ж

Методика визначення категорій складності лижних маршрутів

Федерацією спортивного туризму України запропонована методика визначення категорій складності лижних маршрутів [191, с. 49-52]. Суть її полягає в оцінці категорії складності маршруту адекватній величині, яка називається еквівалентною протяжністю (ЕП) і визначається за сукупністю трьох параметрів:

- протяжності маршруту – П (км),
- загального перепаду висот – В (км),
- роботи (Р), витраченої на подолання категорійних перешкод (КП) та оціненою в балах пропорційно кілометражу (1 бал = 1 км).

Параметри В і Р об'єднують в один і умовно називають «технічною сумою» (ТС):

$$ТС = В + Р \quad (Ж.1)$$

Отже ТС – це величина, що відповідає шляху, який можна було б подолати, використавши на лінійне пересування роботу Р, фактично витрачену під час походу на подолання перепадів висот та категорійних перешкод.

Величина еквівалентної протяжності конкретного маршруту (ЕП) визначається за формулою:

$$ЕП = П + 5 \times (В + Р) \quad (Ж.2)$$

В цій формулі застосовується емпіричний коефіцієнт 5, який компенсує втрату 5 км лінійного пересування при подоланні кожного кілометра перепаду висот (уверх чи вниз) або проходження різних категоризованих перешкод (КП). При цьому необхідно враховувати вимоги і обмеження до маршрутів різних категорій складності, які наведені в табл. Ж.1 та Ж.2.

Таблиця Ж.1

Зведена таблиця визначення параметрів лижного маршруту

№	Параметри маршруту	Категорія складності маршруту				
		I	II	III	IV	V
1.	Мінімальна тривалість (t), днів (з одним днюванням)	6	8	10	13	16
2.	Мінімальна нормативна протяжність (П), км	130	160	200	250	300
3.	Залікова кількість КП (min-max)	0	0-2	3-5	4-8	6-12
4.	Залікова кількість найскладніших перешкод (допустима)	0	2-1А	1-1Б	1-2А	2-2Б
5.	Мінімальна технічна сума (ТС), бали	0	2	4	8	15
6.	Мінімальна еквівалентна протяжність (ЕПmin)	130	170	220	290	375

Таблиця Ж.2

Оцінка категоризованої лижної перешкоди

№	Категоризована перешкода (КП)	Категорія труднощі, бали			
		1А	1Б	2А	2Б
1.	Перевали	1	2	3	4
2.	Вершини за діючою класифікацією	1	2	3	4
3.	Траверси	1	2	3	4
4.	Траверси за відсутності технічної роботи (не більше одного кожної категорії труднощі):				
а)	0,5-1 день	1	-	-	-
б)	2-3 дні – більше 1 ночівлі поза лісом	-	2	-	-
5.	Льодопади (не більше одного кожної к.т.)				
а)	крутизна до 40°; перепад висот > 5 м	1	-	-	-
б)	крутизна > 60°; перепад висот > 10 м	-	2	-	-

Оцінка категорії складності лижного маршруту виконується у такій послідовності:

1. Визначається протяжність маршруту P за топографічною картою. Для сильно розчленованої місцевості (у першу чергу, це стосується районів Українських Карпат та гірського Криму) отриманий результат помножується на коефіцієнт 1,2 (для інших районів $k=1,1$):

$$P = kD, \quad (\text{Ж.3})$$

де k – коефіцієнт, що залежить від рельєфу місцевості та масштабу карти;

D – довжина маршруту за топографічною картою.

2. Виходячи з визначеної протяжності (P) та тривалості маршруту (t) орієнтовно визначається його категорія складності (к.с.).
3. Розробляється висотний графік маршруту, визначається сумарний перепад висот (B) на маршруті, який включає підйоми та спуски. Перепади висот менше 100 м не враховуються.
4. Складається перелік усіх локальних категорійних перешкод, які долаються на маршруті, і перевіряється відповідність їх категорії труднощі до категорії складності заявленого маршруту (табл. Ж.1). Ці обмеження введені з метою безпеки.
5. За табл. Е.1 визначається кількість балів за здійснену роботу (P) щодо подолання КП на маршруті. При цьому необхідно дотримуватися таких вимог:
 - заліковується тільки та кількість та ті види перешкод, які наведені в табл. Ж.1 і Ж.2 у відповідності з орієнтовно визначеною к.с. маршруту;
 - категорія труднощі (к.тр.) зв'язки перевалів або перевалу з проходженням в один бік оцінюється за сукупністю ділянок підйому та спуску. Ділянки траверсу оцінюються окремо;
 - якщо траверс хребта включає сходження на вершину, то при категорюванні маршруту в залік іде одна з двох перешкод (траверс чи вершина). При цьому трудність вершини оцінюється не від підніжжя (як при окремому сходженні), а від однієї перевальної сідловини (початку підйому) до іншої перевальної сідловини (кінця спуску з вершини на лінію хребта). При заліку сходження на вершину від підніжжя, незалежно від шляху спуску, дається одна оцінка в балах, за сходження, складність якого визначається набором перешкод маршруту сходження. При цьому бали за перевальні сідловини та ділянку хребта між ними (якщо вона є) окремо не враховуються;
 - при значній протяжності траверсу (більше 10 км) без зміни характеру технічної роботи на маршруті допустимий поділ траверсу на ділянки із роздільною оцінкою кожного з них без збільшення категорії труднощі траверсу (наприклад, 1А+1Б чи 1А+2А);
 - траверси, що включені у альпіністські класифікатори, беруться без зміни їх к.тр.;
 - при радіальних виходах перепад висот на підйомах та спусках зараховується повністю, а подоланий шлях – тільки в один бік;
 - за кожне першопроходження КП додається преміальний бал;
 - підраховується сумарна величина роботи (P), витраченої на подолання залікових КП.
6. Підраховується величина технічної суми, яка порівнюється з мінімальним для заявленої к.с. маршруту значенням TC (п. 5 табл. Ж.2):

$$TC = B + \sum Pi \geq Pmin \quad (\text{Ж.4})$$

7. Визначається величина еквівалентної протяжності (EP) маршруту за формулою (Ж.2).
8. Отримана величина EP маршруту порівнюється з $EPmin$ (п. 6 табл. Ж.1) та визначається фактична к.с. маршруту. При цьому можуть виникати такі ситуації:
 - отримані значення параметрів маршруту відповідають вимогам, які висуваються, і маршруту присвоюється відповідна к.с.;
 - параметр TC набрав меншу кількість балів ніж це вимагається. У цьому випадку маршруту присвоюється категорія, яка відповідає балам набраної TC ;

- маршрут не відповідає вимогам пп. 1, 2, 3 та 6 табл. Ж.1. У цьому випадку він класифікується як маршрут більш низької к.с. з елементами маршруту більш високої к.с., якщо вони є;
- бали, отримані за параметр ТС, відповідають більш високій к.с., а протяжність активної частини становить 0,75 нормативної протяжності цієї к.с. У цьому випадку МКК може присвоїти маршруту більш високу к.с. як виключення.

При оцінці маршруту додатково необхідно дотримуватися таких вимог:

- при збільшенні тривалості походу (t) вище мінімальної відповідне значення ЕП_{мін} має бути збільшеним на величину, яка дорівнює добутку «зайвих» ходових днів на середню протяжність денного переходу. При цьому беруться такі величини середньої протяжності денного переходу для походів різної категорії складності (при ТС > 0): I-III к.с. – 20 км, IV к.с. – 17 км, V к.с. – 16 км;
- для походів, які проводяться у міжсезоння, та учбово-тренувальних походів значення ЕП_{мін} може знижуватися до 25% при збереженні величини ТС.

Запропонована методика розповсюджується на лижні маршрути, що проводяться лише на території материків, островів та прибережних районів. Для маршрутів, що проходять по льодових ділянках (морів, океанів) категорювання проводиться повноважною МКК шляхом експертної оцінки.

В Росії та Білорусі вже кілька років використовують видові методики категорювання. Автори методики категорювання лижних маршрутів – М. Носков, М. Васильєв, С. Пугачов, О. Жигарєв, Д. Тіунов – уже ведуть мову про її удосконалення після кількарічного практичного застосування. К.с. лижних туристських спортивних маршрутів автори пропонують визначати по зведеній таблиці визначення параметрів лижного маршруту (табл. Ж.3).

Таблиця Ж.3

Таблиця визначення параметрів лижного маршруту в Росії

№	Параметри маршруту		Категорія складності маршруту				
			I	II	III	IV	V
1.	Нормальна тривалість маршруту t _н (дні)	min	6	8	10	13	16
		max	8	10	13	16	20
2.	Мінімальна протяжність П _{мін} (км)		100	140	180	210	240
3.	Мінімальна кількість ЛП* при T>0		0	0	2	4	6
4.	Залікова кількість радіальних ЛП max		1x1A	1x1A	1x1A 1x1B	1x1A 1x1B	1x1A 1x1B 1x2A
5.	Перепад висот В min (км)**		0	0	3	5	9
6.	Технічна робота Т (бали)	min	0	0	4	12	24
7.	Технічна сума ТС (бали)	min	0	0	7	17	33
		max	2	5	11	25	49
8.	Еквівалентна протяжність ЕП при нормальній тривалості t _н (км)						
	а) при T>0 → ЕП=П+5(В+Т)	min	100	140	230	300	400
	б) при T=0 → ЕП=П+5В(≥100м)	max	130	200	270	360	500
9.	Збільшення ЕП при наявності «зайвих днів» на величину: Пз=tз (дні) x п (км)	п (T>0)	0		18		16
		п (T=0)	0		26		

* - необхідний набір складності ЛП див. в табл. 2.5

** - носить орієнтовний характер

При оцінці лижного туристського маршруту автори методики вважають за необхідне дотримуватися наступних умов:

- допустима кількість перешкод лижного маршруту та співвідношення наскрізного їх проходження або під час радіальних виходів повинна відповідати табл. Ж.4;

- тільки одне радіальне сходження на вершину, перевал (включаючи траверс) або радіальне проходження льодопаду може бути зараховано в якості ЛП кожної категорії трудності, при цьому на маршруті повинна бути подолана в режимі «наскрізного проходження» не менш складна за трудністю ЛП. Залікова кількість радіально подоланих ЛП із боку, що визначає їх трудність, для маршрутів різних к.с. наведені в п. 4 табл.Ж.3. Радіальні виходи зараховуються тільки тим членам групи, які приймали в них участь;

Таблиця Ж.4

Допустима кількість перешкод лижного маршруту

Категорія складності маршруту	Допустима кількість локальних перешкод						
	Всього:		Т, бали	В тому числі категорії трудності			
				1А	1Б	2А	2Б
I	min	0	0	-	-	-	-
	max	1p*	2	1p**	-	-	-
II	min	0	0	-	-	-	-
	max	1p	3	1p	-	-	-
III	min	1+1p	4	1 + 1p	-	-	-
	max	2+1p	8	**	1p	-	-
IV	min	3+1p	12	2	1 + 1p	-	-
	max	4+1p	20	**	**	1p	-
V	min	4+2p	24	**	**	1 + 1p	-
	max	9	40	**	**	**	1

* - радіальний вихід

** - за узгодженням з МКК, що випускає, враховуючи досвід групи

- допускається побудова маршруту за лінійно-кільцевою схемою. При цьому кільце може бути не більше двох. Тривалість кожного кільця може складати від двох до п'яти днів, а їх сумарна протяжність не повинна перевищувати 40% від мінімальної нормативної протяжності маршруту заявленої к.с. й загальна кількість ЛП на цих кільцях не повинна перевищувати 2/3 від мінімальної кількості ЛП, що визначають к.с. маршруту;
- верхньою межею нормальної тривалості походу заявленої к.с. (t_n) є мінімальна тривалість походу наступної, більш високої к.с. (п. 1 табл. Ж.3). Для маршрутів, починаючи з IV к.с., при збільшенні тривалості походу більше нормальної ($t > t_n$) необхідно збільшити відповідне значення еквівалентної протяжності (ЕП) – ЕП_{min} на величину еквівалентної протяжності «зайвих днів» (ЕП_з), що дорівнює добутку «зайвих ходових днів» на вказану в п. 8 табл. Ж.3 протяжність добового переходу (п). Збільшення протяжності маршруту за рахунок ЕП_з, не переводить його до більш високих к.с. При визначенні ЕП_з враховуються наступні величини протяжності добового переходу для походів різної к.с.:
 - а) при $T > 0$, для маршрутів IV к.с. – 18 км, V к.с. – 16 км;
 - б) при $T = 0$, для маршрутів IV к.с. і вище – 26 км;
- для походів, що проводяться у період, коли тривалість світлого часу доби (максимального на маршруті) є меншою (дорівнює) 6 год., значення ЕП_{min} може знижуватися МКК, що випускає, на 25%;
- якщо величина ЕП знаходиться в інтервалі між ЕП_{max} попередньої та ЕП_{min} наступної більш високої к.с. (або включає ЛП, що характерні для більш високих к.с.), то такий маршрут оцінюється попередньою (нижчою) категорією з елементами більш високої к.с.;
- при проведенні походів у конкретних районах, їх к.с. не може перевищувати максимально можливу для даного району.

З останньою позицією російських фахівців важко погодитися. Адже вони відносять Карпати до районів проведення лижних спортивних походів із максимальною категорією

складності – III. До цієї групи районів також відносять Південний та Середній Урал, Архангельську область та Республіку Комі (без Полярного та Приполярного Уралу). Суто географічний аналіз цих районів говорить про неврахування багатьох факторів – перепаду висот, наявності відкритих високогірних ділянок (полонин), складних траверсів, лавинної небезпеки тощо. Ці компоненти географічного середовища, на думку автора, дозволяють віднести Українські Карпати до районів проведення лижних спортивних походів з максимальною категорією складності – V разом із Кольським півостровом, Закавказзям, Саянами, Прибайкаллям, Камчаткою, Приморським краєм та ін.

Бальна оцінка класичних лижних локальних перешкод здійснюється згідно табл. Ж.5.

Таблиця Ж.5

Оцінка класичних локальних перешкод (в балах)

№	Локальні перешкоди ЛПП	1А	1Б	2А	2Б	3А	3Б
1	Перевали	2	4	6	8	10	12
2	Вершини	2	4	6	8	10	12
3	Траверси	1	2	4	6	*	*
4	Каньйони**	1	2	4	6	*	*

* - включення більш складних ЛПП дозволяє та оцінює повноважна МКК

** - зараховується тільки при наскрізному проходженні при неможливості простішого обходу, а при радіальних виходах на 1 бал менше

Російськими фахівцями запропонована методика оцінки категорії трудності локальних перешкод лижного туристського маршруту (табл. Ж.6).

Таблиця Ж.6

Оцінка трудності локальних перешкод лижного туристського маршруту

Категорія трудності	Характер складних ділянок	Техніка подолання	Необхідне спеціальне спорядження
Льодопади (як елемент ЛП)			
Елемент ЛП-1А	Крутизна до 30° Н = 6-10м	Найпростіша групова техніка, можливе навішування перил	*
Елемент ЛП-1Б	Крутизна до 30° Н =10-15м	Найпростіша колективна техніка, навішування перил, страховка на гаках	*
Елемент ЛП-2А	Крутизна 50-60° Н м ≥ 20м	Рух першого на підйомі без вантажу, роздільний підйом та спуск вантажу, спуск дюльфером	*, льодові молотки, айс-фіфі
Елемент ЛП-2Б	Крутизна ≥ 70° Н ≥ 30м	Використання всього арсеналу технічних засобів	*, льодові молотки, айс-фіфі
Каньйони			
н/к	каміння, глибокий сніг, промоїни або наледі, протяжність не менше 500 м		
1А	н/к + круті, протяжні (до 30°, кішки, > 200 м) наледі + льодопад з елементами 1А		
1Б	каньйон 1А + льодопад з елементами 1Б		
2А	каньйон 1Б + льодопад з елементами 1Б або + льодопад з елементами 2А		
2Б	каньйон 1А + каскад з трьох льодопадів з елементами 2А або каньйон 2А + льодопад з елементами 2Б		
Траверси хребта, гребеня			
1А	осипаний, сніговий (фірн), ухил 20-30°, довжина не менше 3 км, самостраховка		
1Б	осипаний (крупна осип), сніжно-фірновий, ділянки легких скель, індивідуальна страховка, ухил 30-40°, загальна довжина не менше 1 км		
2А	осипаний (крупна осип), сніжно-фірновий, ділянки нескладних скель, колективна страховка (2-3 рази), ділянки льоду, ухил 40-60°, загальна довжина не менше 0,3 км		

* - для всіх категорійних ЛПП із врахуванням їх складності обов'язкова наявність: кішок, страховальних систем, карабінів, спускових пристроїв, жумарів, вірьовок, льодобурів та самоскидів

З урахуванням української та російської методик визначення категорій складності лижних маршрутів автором дослідження як головою комісії лижного туризму ФСТУ розроблена власна методика визначення категорій складності лижних маршрутів, яка проходить апробацію в ЦМКК.

Суть авторської **Методики визначення категорій складності лижних маршрутів** полягає в оцінці категорії складності маршруту адекватній величині, яка називається еквівалентною протяжністю (ЕП) і визначається за сукупністю трьох параметрів:

- протяжності маршруту – Π (км),
- загального перепаду висот – B (км),
- роботи (P), витраченої на подолання категорійних перешкод (КП) та оціненою в балах пропорційно кілометражу (1 бал = 1 км).

Параметри B і P об'єднують в один і умовно називають «технічною сумою» (ТС):

$$ТС = B + P \quad (Ж.5)$$

Отже ТС – це величина, що відповідає шляху, який можна було б подолати, використавши на лінійне пересування роботу P , фактично витрачену під час походу на подолання перепадів висот та категорійних перешкод.

Таблиця Ж.7

Визначення параметрів лижного маршруту

№	Параметри маршруту		Категорія складності маршруту				
			I	II	III	IV	V
1.	Нормальна тривалість маршруту t_n (дні)	min	6	8	10	13	16
		max	8	10	13	16	20
2.	Мінімальна протяжність $\Pi_{\min}$ (км)		100	140	180	210	240
3.	Мінімальна кількість ЛПП при $T > 0$		0	0	2	4	6
4.	Залікова кількість радіальних ЛПП та ППП (окремо по кожному) max		1x1A	1x1A	1x1A 1x1B	1x1A 1x1B	1x1A 1x1B 1x2A
5.	Перепад висот B min (км)		0	0	3	5	9
6.	Технічна робота T (бали)	min	0	0	4	12	24
7.	Технічна сума ТС (бали)	min	0	0	7	17	33
		max	2	5	11	25	49
8.	Еквівалентна протяжність ЕП при нормальній тривалості t_n (км)	min	100	140	180	210	240
		max	139	179	209	239	269

Величина еквівалентної протяжності конкретного маршруту (ЕП) визначається за формулою:

$$ЕП = \Pi + 5 \times (B + P) \quad (Ж.6)$$

В цій формулі застосовується емпіричний коефіцієнт 5, який компенсує втрату 5 км лінійного пересування при подоланні кожного кілометра перепаду висот (уверх чи вниз) або проходження різних категоризованих перешкод (КП). При цьому необхідно враховувати вимоги і обмеження до маршрутів різних к.с., які наведені в табл. Ж.7 та Ж.4.

Оцінка складності лижного маршруту виконується у такій послідовності:

1. Визначається протяжність маршруту Π за топографічною картою. Для сильно розчленованої місцевості (у першу чергу, це стосується районів Українських Карпат та гірського Криму) отриманий результат помножується на коефіцієнт 1,2 (для інших районів $\kappa = 1,1$):

$$\Pi = \kappa D, \quad (Ж.7)$$

де κ – коефіцієнт, що залежить від рельєфу місцевості та масштабу карти;

D – довжина маршруту по топографічній карті.

2. Виходячи з визначеної протяжності (П) та тривалості маршруту (t) орієнтовно визначається його к.с.
3. Розробляється висотний графік маршруту, визначається сумарний перепад висот (В) на маршруті, який включає підйоми та спуски. Перепади висот менше 100 м не враховуються.
4. Складається перелік усіх локальних категорійних перешкод, які долаються на маршруті, і перевіряється відповідність їх к.тр. до к.с. заявленого маршруту (табл. 5.1). Ці обмеження введені з метою безпеки.
5. За табл. Ж.7 визначається кількість балів за здійснену роботу (Р) щодо подолання КП на маршруті. При цьому необхідно дотримуватися таких вимог:
 - заліковується тільки та кількість та ті види перешкод, які наведені в табл. Ж.7 та Ж.4 у відповідності з орієнтовно визначеною к.с. маршруту;
 - к.тр. зв'язки перевалів або перевалу з проходженням в один бік оцінюється за сукупністю ділянок підйому та спуску. При цьому ділянки траверсу оцінюються окремо;
 - якщо траверс хребта включає сходження на вершину, то при категорюванні маршруту в залік іде одна з двох перешкод (траверс чи вершина). При цьому трудність вершини оцінюється не від підніжжя (як при окремому сходженні), а від однієї перевальної сідловини (початку підйому) до іншої перевальної сідловини (кінця підйому з вершини на лінію хребта). При заліку сходження на вершину від підніжжя, незалежно від шляху спуску, дається одна оцінка в балах, за сходження, складність якого визначається набором перешкод маршруту сходження. При цьому бали за перевальні сідловини та ділянку хребта між ними (якщо вона є) окремо не враховуються;
 - при значній протяжності траверсу (більше 10 км) без зміни характеру технічної роботи на маршруті допустимо розбиття траверсу на ділянки із роздільною оцінкою кожного з них без збільшення к.тр. траверсу (наприклад, 1А+1Б чи 1А+2А);
 - траверси, що включені у альпіністські класифікатори, беруться без зміни їх к.тр.;
 - при радіальних виходах перепад висот на підйомах та спусках зараховується повністю, а подоланий шлях – тільки в один бік;
 - за кожне першопроходження КП додається преміальний бал;
 - підраховується сумарна величина роботи (Р), витраченої на подолання залікових КП.
6. Підраховується величина технічної суми, яка порівнюється з мінімальним для заявленої к.с. маршруту значенням ТС (п. 7 табл. Ж.7):

$$TC = B + \sum Pi \geq Pmin \quad (Ж.8)$$

7. Визначається величина еквівалентної протяжності (ЕП) маршруту за формулою Ж.6.
8. Протяжні перешкоди, які зустрічаються на маршруті, обраховуються окремо в балах згідно табл. Ж.10 та додаються до ЕП маршруту.
9. Отримана величина ЕП маршруту порівнюється з ЕП_{min} (п. 8 табл. Ж.7) та визначається фактична к.с. маршруту.

При оцінці складності лижного туристського маршруту необхідно дотримуватися наступних умов:

- допустима кількість перешкод лижного маршруту та співвідношення наскрізного їх проходження або під час радіальних виходів повинна відповідати табл. Ж.4;
- тільки одне радіальне сходження на вершину, перевал (включаючи траверс) або радіальне проходження льодопаду може бути зараховано в якості ЛП кожної категорії трудності, при цьому на маршруті повинна бути подолана в режимі «наскрізного проходження» не менш складна за трудністю ЛП. Залікова кількість радіально подоланих ЛП з боку, що визначає їх трудність, для маршрутів різних категорій складності наведені в п. 4 табл. Ж.7. Радіальні виходи зараховуються тільки тим членам групи, які приймали в них участь;

- допускається побудова маршруту за лінійно-кільцевою схемою. При цьому кільце може бути не більше двох. Тривалість кожного кільця може складати від двох до п'яти днів, а їх сумарна протяжність не повинна перевищувати 40% від мінімальної нормативної протяжності маршруту заявленої к.с. й загальна кількість ЛП на цих кільцях не повинна перевищувати 2/3 від мінімальної кількості ЛП, що визначають к.с. маршруту;
- верхньою межею нормальної тривалості походу заявленої к.с. (tn) є мінімальна тривалість походу наступної, більш високої к.с. (п. 1 табл. Ж.7);
- для походів, що проводяться у період, коли тривалість світлого часу доби (максимального на маршруті) є меншою (дорівнює) 6 год., значення ЕП_{мін} може знижуватися МКК, що випускає, на 25%.

Бальна оцінка класичних лижних локальних перешкод здійснюється згідно табл. Ж.8.

Таблиця Ж.8

Оцінка класичних лижних локальних перешкод (в балах)

№	Локальні перешкоди ЛП	1А	1Б	2А	2Б	3А	3Б
1	Перевали	2	4	6	8	10	12
2	Вершини	2	4	6	8	10	12
3	Траверси	1	2	4	6	*	*
4	Каньйони**	1	2	4	6	*	*
5.	Ночівлі поза зоною лісу	1	2	4	-	-	-
6.	Переправи з відкритою водою, «льодові болота»	1	2	4	-	-	-

* - включення більш складних ЛП дозволяє та оцінює повноважна МКК

** - зараховується тільки при наскрізному проходженні при неможливості простішого обходу, а при радіальних виходах на 1 бал менше

Методика оцінки категорії трудності локальних перешкод лижного туристського маршруту доповнена до вже існуючої (табл. Ж.6) приведена в табл.Ж.9.

Таблиця Ж.9

Оцінка трудності локальних перешкод лижного туристського маршруту

Категорія трудності	Характер складних ділянок	Техніка подолання	Необхідне спеціальне спорядження
1	2	3	4
Льодопади (як елемент ЛП)			
Елемент ЛП-1А	Крутизна до 30°; Н = 6-10м	Найпростіша групова техніка, можливе навішування перил	*
Елемент ЛП-1Б	Крутизна до 30°;Н =10-15м	Найпростіша колективна техніка, навішування перил, страховка на гаках	*
Елемент ЛП-2А	Крутизна 50-60°; Н м ≥ 20м	Рух першого на підйомі без вантажу, роздільний підйом та спуск вантажу, спуск дюльфером	*, льодові молотки, айс-фіфі
Елемент ЛП-2Б	Крутизна ≥ 70° Н ≥ 30м	Використання всього арсеналу технічних засобів	*, льодові молотки, айс-фіфі
Каньйони			
н/к	каміння, глибокий сніг, промоїни або наледі, протяжність не менше 500 м		
1А	н/к + круті, протяжні (до 30є, кішки, > 200 м) наледі + льодопад з елементами 1А		
1Б	каньйон 1А + льодопад з елементами 1Б		
2А	каньйон 1Б + льодопад з елементами 1Б або + льодопад з елементами 2А		
2Б	каньйон 1А + каскад з трьох льодопадів з елементами 2А або каньйон 2А + льодопад з елементами 2Б		
Траверси хребта, гребеня			
1А	осипний, сніговий (фірн), ухил 20-30°, довжина не менше 3 км, самостраховка		
1Б	осипний (крупна осип), сніжно-фірновий, ділянки легких скель, індивідуальна страховка, ухил 30-40°, загальна довжина не менше 1 км		

Продовження табл. Ж.9

1	2
2А	осипний (крупна осип), сніжно-фірновий, ділянки нескладних скель, колективна страховка (2-3 рази), ділянки льоду, ухил 40-60°, загальна довжина не менше 0,3 км
Ночівлі поза зоною лісу	
1А	організація ночівлі в наметі поза зоною лісу без вітру (за кожну)
1Б	організація ночівлі в наметі поза зоною лісу при сильному вітрі з побудовою вітрозахисної стінки (за кожну)
2А	організація ночівлі в наметі поза зоною лісу при дуже сильному вітрі з побудовою печери (за кожну)
Переправи з відкритою водою, «льодові болота»	
1А	Переправи через водотоки з відкритою водою убрід, «льодові болота»
1Б	Переправи через водотоки з відкритою водою убрід з організацією перил
2А	Організація навісної переправи

* - для всіх категорійних **ЛП** із врахуванням їх складності обов'язкова наявність: кішок, страхувальних систем, карабінів, спускових пристроїв, жумарів, вірьовок, льодобурів та самоскидів

Автором введено поняття «протяжної перешкоди», які обраховуються окремо. Оцінка труднощі протяжних перешкод здійснюється згідно табл.Ж.10

Таблиця Ж.10

Оцінка труднощі класичних протяжних перешкод лижного туристського маршруту

Категорія труднощі	Протяжна перешкода
Рослинний покрив	
н/к	легко прохідний ліс
1А	середньо прохідний ліс з окремими деревами, що впали, зарості
1Б	важко прохідний ліс з завалами та буреломами
2А	хащі, вігровали, жерепи
Льодовики, фірнові ділянки	
1А	рух по льодовику, фірновій ділянці в «кішках», самостраховка
1Б	рух по закритому льодовику у зв'язках, страховка
2А	рух по ділянках відкритого льоду, долання тріщин, снігові мости з організацією різноманітної страховки
Сніговий покрив	
н/к	торування лижні глибиною до 20 см
1А	торування лижні глибиною до 50 см
1Б	торування лижні глибиною більше 50 см
2А	торування лижні глибиною більше 1 м зі зніманням рюкзаку «човником»
Рух у складних метеоумовах	
1А	рух в умовах обмеженої видимості (туман, легка хуртовина тощо)
1Б	рух в умовах дуже обмеженої видимості (біла імла, низовий вітер тощо)
2А	рух в складних метеоумовах (хуртовина тощо) (тільки при умовах виправданої необхідності!)

Бальна оцінка протяжних перешкод:

н/к перешкода: 1 бал – за 10 км,

1А перешкода: 1 бал – за 5 км

1Б перешкода: 1 бал – за 3 км

2А перешкода: 1 бал – за 1 км

Додаток И

Перелік класифікованих лижних перешкод Українських Карпат
(затверджено постановою Виконкому ФСТУ, прот. № 8 від 24.11.2012 р.)

Таблиця И.1

<i>№</i>	<i>Назва перешкоди</i>	<i>Категорія труднощі</i>	<i>Що включає</i>	<i>Примітка</i>
1	2	3	4	5
1.	<i>Мармароський масив</i>			
1.1.	Траверс Мармароського хр.	2А сн-ск	пол.Лисича – г. Піп Іван Мармароський (1937) – г.Боган-Гропа (1872) – г.Межипотоки (1713) – г.Міка Маре (1815) – г.Щаул (1763) – пер.Корбул (н/к) – г.Стіг	з пол.Лисича через півн. вершину г.Піп Іван Мармароський до пол.Радул
1.2.	Траверс Мармароського хр.	1Б сн-ск	пол.Гальчинка – г.Полонинка – г.Щербан (1793) – г.Піп Іван Мармароський (радіальне сходження на головну вершину 1937) – пол.Лисича	з долини р.Білий Потік до пол.Лисича
1.3.	Траверс Мармароського хр.	1Б сн-ск	г.Межипотоки (1713) – г.Ненеска – г. Міка Маре (1815) – г.Щаул (1763) – пер.Корбул (н/к) – г.Стіг	з пол.Довгий (або з пол.Межипотоки через г.Десескул) до пол.Радул
1.4.	Траверс масиву г.Піп Іван Мармароський	1Б сн-ск	г.Полонинка – г.Щербан (1793) – г.Піп Іван Мармароський (1937) – пол.Довгий	з р.Білий Потік до с.Богдан
2.	<i>Гринявський та Чивчинський масиви</i>			
2.1.	Траверс Чивчинського хр.	1А* сн	траверс г. Чивчин – г.Велика Будичевська (1677) – г.Ледескул – г.Керничний – г.Стіг	з долини р.Чорний Черемош в долину р.Біла Тиса
2.2.	Траверс Чивчинського хр.	1А* сн	пол.Роги – г.Велика Будичевська (1677) – пол.Пір'є – г.Палениця (1749) – ур.Калиничі	з долини р.Чорний Черемош в долину р.Перкалаб
2.3.	Траверс Гринявського хр.	1А сн	пер.Ватонарка – хр.Пнів'є – пер.Маскотин – с.Перкалаб	з долини р.Чорний Черемош в долину р.Білий Черемош
3.	<i>Чорногірський масив</i>			
3.1.	Траверс Чорногірського хребта	2Б сн-ск	г.Васкул – г.Піп Іван Чорногірський (2022) – г.Бребенескул (2036) – г.Туркул (1933) – г.Брецул – г.Говерла (2061) – г.Петрос (2020) – Шешульський пер. – пол.Квасівський Менчул	з пол.Гропа (або пол.Вертопи) в долину р.Чорна Тиса
3.2.	Траверс г. Говерла – г.Петрос	2А сн-ск	г.Говерла (2061) – перемичка – пол.Скопеска – г.Петрос (2020) – Шешульський пер. – пол.Квасівський Менчул	з т/б «Заросляк» в долину р.Чорна Тиса

Продовження таблиці И.1

1	2	3	4	5
3.3.	г. Піп Іван Чорногірський	1Б* сн-ск	с.Луки – г.Туркул (1933) – г.Мунчел (1998) – рад. сходження на г. Піп Іван Чорногірський (2022) – г.Вухатий Камінь – с.Дземброня	з долини р.Біла Тиса в долину р.Чорний Черемош
3.4.	г. Піп Іван Чорногірський	1Б сн-ск	с.Дземброня - г.Вухатий Камінь – г.Піп Іван Чорногірський (2022) – г.Васкул (1730) – пол.Радул	із с.Дземброня до пол.Радул
3.5.	г. Говерла	1Б сн-ск	р.Прут - г.Говерла (2061) – пол.Гропа – ур.Козьмешчик	з долини р. Прут до ур. Козьмешчик – р.Лазещина
3.6.	г. Говерла	1Б сн-ск	г. Говерла (2061) по північно-східному гребеню – пол.Скопеска – ур.Козьмешчик	з ур. Заросляк по головному вододільному хребту через пол.Головчеську – до р.Лазещина
3.7.	г.Петрос	1Б сн-ск	з пол. Квасівський Менчул – Шешульський пер. – г.Петрос (2020) – т/б «Козьмешчик»	з долини р.Чорна Тиса в долину р.Лазещина
3.8.	Траверс г. Шпиці – г.Туркул – г.Говерла – т/б «Козьмешчик»	1Б сн-ск	г.Гомул – г.Шпиці – г.Туркул (1933) – г.Говерла (2061) – т/б «Козьмешчик»	з долини р.Бистрець через пол. Маришевська - через пол. Гропа в долину р.Лазещина
3.9.	г. Стайки – г.Піп Іван	1Б сн	с.Явірник – г.Стайки (1743) – траверс г.Смотрич – г.Піп Іван Чорногірський (2022) – оз.Марічайка	із с.Явірник (Зелена) через г.Піп Іван Чорногірський до с. Шибене
4.	Свидовецький масив			
4.1.	Траверс Свидовецького хребта	2А сн-ск	г.Стара (1472) – г.Близниця (1881) – г.Унгарська (1707) – г.Подпула (1629) – г.Свідова (1424)	з долини р.Тиса в долину р.Тересва
4.2.	Траверс Свидовецького хребта	1Б сн-ск	пер.Окола – г.Татарука (1707) – г.Близниця (1881) – пол.Брайка	з пер.Окола в долину р.Чорна Тиса
4.3.	г. Близниця	1А сн-ск	г. Близниця (1881) – г. Мал.Близниця (1567)	з пол.Драгобрат до пол.Білін
4.4.	Траверс Герешаска - Догяска - Веденяска	1А сн	пол.Татул – г.Герешаска (1766) – г.Ворожеска (1731) – г.Догяса (1761) – пол.Веденяска	з р.Чорна Тиса в долину р.Шопурка
4.5.	Траверс Драгобрат - Темпа	1А* сн	пол.Драгобрат – г.Догяска (1762) – г.Унгарська (1707) – г.Темпа (1634) – с.Усть-Чорна (або с.Красна)	з долини р.Чорна Тиса в долину р.Тересва
5.	Горганський масив			
5.1.	Траверс Ігровець – Сивуля	1Б сн-ск	хр. Матахов - г.Ігровець (1804) – г.Сивуля (1836)	із с. Осмолода в долину р.Бистриці Солотвинської

Продовження таблиці И.1

1	2	3	4	5
5.2.	Траверс масиву Довбушанка	2А сн-ск	пол.Новобудови – г.Довбушанка (1745) – г.Ведмежик (1736) – пер.Пікунське Сідло – пот.Озірний	з долини р.Зубринка до р.Довжинець
5.3.	Траверс масиву Братківської	1Б сн-ск	г.Чорна Клева (1719) – г.Руська – г.Братківська (1780) – г.Гропа (1761) – г.Дурня (1705)	з с.Чорна Тиса до пер.Пантир
5.4.	Траверс Молода – Яйко-Ілемське	1А* сн	г.Молода (1723) – пол.Солотвинка – г.Сиваня Лолинська (1642) – г.Яйко-Ілемське (1680)	з долини р.Молода до пер.Мшана-Правич
5.5.	Траверс хр. Аршиця	1Б сн-ск	г.Нередів (1553) – г.Слобушниця (1561) – г.Горган Ілемський (1587) – г.Великий Пустошак (1423)	с.Осмолода – с.Мислівка
5.6.	г. Синяк	1Б* сн-ск	пол.Хом'якова – г.Синяк (1665) – г.Малий Горган (1592) – пол.Блажів	з долини р.Прут в долину р.Зубринка
5.7.	Траверс хр.Явірник	1А сн	пол.Явірник – г.Явірник-Горган (1467) – пер.Присліп	з долини р.Прут в долину р.Зубринка
5.8.	Траверс Стримба - Стеняк	1А* сн	пер.Прислоп – г.Стримба (1719) – г.Стеняк (1543) – р.Мокрянкa	з долини р.Тересви в долину р.Мокрянкa
5.9.	Траверс Берть – Кепута – Буштул	1Б сн-ск	пол. Побита – г.Берть (1666) – г.Велика Кепута (1607) – г.Буштул (1691) – г.Пробита (1518) – пер.Німецький	з долини р.Бертянка в долину р.Дарів
5.10.	Траверс Попада – Паренки – Грофа	1Б сн-ск	пер.Німецький – г.Попада (1740) – г.Паренки (1736) – пол.Плісце – г.Грофа (1748)	з пер.Німецького в долину р.Молода
5.11.	Траверс Прибуй – Буштул – пер.Німецький	1Б сн-ск	г.Прибуй (1546) – г.Странжул (1630) – г.Буштул (1691) – г.Пробита (1518) – пер.Німецький	з долини р.Мокрянкa в долину р.Ломниця
5.12.	Траверс хр. Горган - Негрова	1А* сн	хр.Горган (1551) – пол.Рущина – г.Негорова (1602) – г.Короткан (1674) – пол.Гаворська	з долини р.Лімниця в долину р.Бистриця Надвірнянська
6.	Полонинський хребет			
6.1.	Траверс хр. Красна	1А сн	г.Топас (1548) – г.Сиглинський (1564) – г.Гропа (1495) – г.Климова (1492)	з сел.Колочава до сел.Усть-Чорна
6.2.	Траверс хр. Пішконя	1Б* сн-ск	хр.Пішконя – г.Негровець (1709) – г.Горб (1687) – пер.Прислоп	з долини р.Тересва до пер.Прислоп
6.3.	Траверс хр. Боржава	1Б сн-ск	г.Кук (1361) – г.Магура Жиде (1516) – г.Гимба (1491) – г.Стой (1681) – г.Зенева (1365)	сел.Міжгір'я – р.Віча
6.4.	г. Стой	1А* сн	г.Іволове (1415) – г.Стой (1681) – г.Великий Верх (1598) – г.Плай (1330)	сел.Свалява – сел.Воловець
6.5.	Траверс Стримба - Негровець	2А сн-ск	пер.Прислоп – г.Стримба (1719) – г.Стеняк (1543) – г.Занога (1502) – г.Горб (1687) – г.Негровець (1709) – г.Пішконя	з долини р.Мокрянкa у долину р.Тересва

Примітки: сн – сніжний

сн-ск – сніжно-скельний

Автори: Колотуха О.В., Дудка А.П.